

Міністерство освіти і науки України
Ужгородський національний університет
Юридичний факультет
Кафедра конституційного права і порівняльного правознавства
Інститут держави і права країн Європи

Бисага Ю.М., Белов Д.М., Ленгер Я.І., Митровка Я.В. Основи правознавства. – Ужгород. – 2008.

Підручник адресований в першу чергу учням загальноосвітніх шкіл, а також тим, хто бажає стати юристом. Його мета – надати у стислій формі характеристику Української держави та права, надати основи знань про державу і право, відомостей про основні юридичні поняття та норми права, інформацію про основні галузі права.

Структура підручника та зміст викладеного матеріалу розроблено відповідно до програми зовнішнього незалежного оцінювання на 2008 р. з основ правознавства. Крім того, враховуючи швидкоплинність та постійну змінюваність законодавства нашої держави нормативно-правовий масив, який використовується при висвітленні основ окремих галузей законодавства станом на 1 березня 2008 року.

Структура підручника поділена на три основні частини: загальна теорія держави і права, основи конституційного права та загальна характеристика окремих галузей законодавства, кожен з яких поділяється ще на ряд окремих тем.

Автори:

Бисага Ю.М. – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, Завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства, директор Інституту держави і права країн Європи.

Белов Д.М. – кандидат юридичних наук, доцент, заступник директора Інституту держави і права країн Європи.

Ленгер Я.І. - кандидат юридичних наук, доцент, співробітник Інституту держави і права країн Європи.

Митровка Я.В. – кандидат юридичних наук, доцент, співробітник Інституту держави і права країн Європи.

Рецензенти:

Лихова С.Я. - доктор юридичних наук, професор

Георгіца А.З. - доктор юридичних наук, професор

Мурашин О.Г. – доктор юридичних наук, професор

Машіка В.Т. – Заслужений вчитель України

Рекомендовано до друку Вченою Радою Ужгородського національного університету, протокол № від 2008 року

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

ТЕМА 1. ДЕРЖАВА

1. **Поняття** держави та її ознаки
2. **Основні** теорії походження держави
3. **Загальні** закономірності виникнення держави
4. **Особливості** виникнення держав у різних народів світу
5. **Функції** держави
6. **Поняття** та елементи механізму держави
7. **Громадянське** суспільство та правова держава
8. **Форми** держави

ТЕМА 2. ПРАВО

1. **Поняття** та сутність права, принципи права
2. **Поняття** та види функцій права
3. **Місце** норм права в системі соціальних норм
4. **Джерела** права
5. **Поняття** системи права
6. **Норма** права та форми її реалізації
7. **Система** законодавства
8. **Систематизація** нормативно-правових актів.
9. **Поняття**, ознаки та види правовідносин
10. **Поняття** юридичних фактів
11. **Поняття** та види правової поведінки
12. **Правопорушення**
13. **Юридична** відповідальність

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

ТЕМА 1. ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. **Основні** етапи конституційного процесу в Україні
2. **Загальна** характеристика Конституції України
3. **Реформа** органів державної влади згідно Закону України “Про внесення змін до конституції України” від 8 грудня 2004 року
4. **Адміністративно-територіальний** устрій України

ТЕМА 2. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

1. **Поняття** та зміст конституційно-правового статусу людини та громадянина. Громадянство України
2. **Конституційні** права, свободи та обов'язки людини і громадянина
3. **Загальна** характеристика окремих громадянських (особистих) прав та свобод людини і громадянина
4. **Загальна** характеристика окремих політичних прав та свобод людини і громадянина
5. **Загальна** характеристика окремих соціальних та культурних прав та свобод людини і громадянина
6. **Права** дитини

ТЕМА 3. ФОРМИ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ

1. **Поняття** та види форм безпосередньої демократії
2. **Вибори** в Україні
3. **Референдуми** в Україні

ТЕМА 4. СИСТЕМА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

1. **Конституційно-правовий** статус Верховної Ради України
2. **Конституційно-правовий** статус Президента України
3. **Конституційно-правовий** статус Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади
4. **Конституційно-правовий** статус місцевого самоврядування в Україні
5. **Конституційні** засади здійснення правосуддя в Україні
6. **Конституційний** Суд України
7. **Конституційно-правовий** статус правоохоронних органів в Україні

РОЗДІЛ 3. НАЙВАЖЛИВІШІ ПОЛОЖЕННЯ ОКРЕМИХ ГАЛУЗЕЙ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

ТЕМА 1. ОСНОВИ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

1. **Трудове** законодавство України: загальна характеристика
2. **Трудовий** договір
3. **Колективний** договір (угода)
4. **Робочий** час
5. **Час** відпочинку
6. **Оплата** праці
7. **Гарантії** і компенсації
8. **Трудова** дисципліна та дисциплінарна відповідальність
9. **Матеріальна** відповідальність працівників
10. **Трудові** спори
11. **Особливості** праці неповнолітніх

ТЕМА 2. ОСНОВИ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНИ

1. **Поняття** та види соціального захисту
2. **Соціальне** страхування в Україні
3. **Поняття** та види пенсій в Україні
4. **Соціальний** захист сімей з дітьми

ТЕМА 3. ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

1. **Поняття** цивільного права
2. **Фізичні** особи як суб'єкти цивільного права
3. **Юридичні** особи як суб'єкти цивільного права
4. **Правочини**
5. **Особисті** немайнові права
6. **Поняття** права власності
7. **Право** інтелектуальної власності. Авторське право
8. **Поняття** та види цивільно-правової відповідальності
9. **Цивільно-правовий** договір
10. **Загальна** характеристика окремих видів договорів.
11. **Захист** прав споживачів
12. **Основи** спадкового права

ТЕМА 4. ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

1. **Поняття** та джерела сімейного права України
2. **Укладення** та припинення шлюбу
3. **Права** та обов'язки подружжя
4. **Права** та обов'язки батьків і дітей
5. **Правові** форми влаштування дітей, що позбавлені батьківського піклування

ТЕМА 5. ОСНОВИ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ

1. **Поняття** та зміст підприємницької діяльності

2. **Державна** реєстрація підприємств. Припинення підприємницької діяльності
3. **Поняття** та види підприємств в Україні

ТЕМА 6. ОСНОВИ ЗЕМЕЛЬНОГО ТА ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

1. **Загальна** характеристика земельного законодавства
2. **Право** власності на землю
3. **Правове** регулювання землекористування
4. **Набуття** та припинення права на землю
5. **Загальна** характеристика екологічного права України
6. **Екологічні** права та обов'язки громадян
7. **Правове** регулювання природокористування

ТЕМА 7. ОСНОВИ ЖИТЛОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

1. **Загальна** характеристика житлового законодавства України
2. **Право** громадян на житло та форми його реалізації
3. **Договір** найму житлового приміщення
4. **Права** та обов'язки власників і наймачів жилого приміщення
5. **Правове** регулювання приватизації державного житлового фонду

ТЕМА 8. ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

1. **Загальна** характеристика адміністративного права
2. **Правове** регулювання державного управління.
3. **Адміністративне** правопорушення (проступок) та адміністративна відповідальність
4. **Поняття** та види адміністративних стягнень
5. **Адміністративна** відповідальність неповнолітніх
6. **Розгляд** справ про адміністративні правопорушення

ТЕМА 9. ОСНОВИ ФІНАНСОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

1. **Поняття** та загальна характеристика бюджету
2. **Загальна** характеристика податкової системи України

ТЕМА 10. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

1. **Загальна** характеристика кримінального законодавства України
2. **Злочин** та його види
3. **Стадії** вчинення злочину.
4. **Співучасть** у вчиненні злочину
5. **Обставини**, що виключають кримінальну відповідальність
6. **Кримінальне** покарання та його види
7. **Призначення** покарання
8. **Звільнення** від кримінальної відповідальності та покарання
9. **Особливості** кримінальної відповідальності неповнолітніх
10. **Відповідальність** за окремі види злочинів

ТЕМА 11. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ІНШОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ:

ВРУ – Верховна Рада України

ВСУ – Верховний Суд України

ГКУ – Господарський кодекс України

ЖКУ – Житловий кодекс України

ЗКУ – Земельний кодекс України

ЗУ – Закон України

КЗпПУ – Кодекс законів про працю України

ККУ – Кримінальний кодекс України

КМУ – Кабінет Міністрів України

КПКУ – Кримінально-процесуальний кодекс України

КСУ – Конституційний Суд України

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення

М.р.з.п. – мінімальний розмір заробітної плати

МДА – місцева державна адміністрація

Н.м.д.г. – неоподаткований мінімум доходів громадян

НПС – навколишнє природне середовище

ОДА – обласна державна адміністрація

ПУ – Президент України

РДА – районна державна адміністрація

СКУ – Сімейний кодекс України

ЦКУ – Цивільний кодекс України

ВСТУПНЕ СЛОВО

Сьогодні ми всі є свідками та учасниками створення новітньої Української держави. Більш ніж тисячолітній досвід суспільної та політичної консолідації українського народу є ґрунтовним фундаментом сучасного українського права. Право, створюване в Україні, є засобом укріплення нашої держави, утвердження права української нації, спрямоване на створення власної держави. Держава і право – нероздільні поняття, вони виникають одночасно в процесі еволюції людини та суспільства.

Побудова Української держави неможлива без високої правової культури людей, які здійснюють цей процес, без глибоких знань про права та обов'язки, вивчення чинного законодавства. Саме тому оволодіти правовими знаннями громадяни України повинні вже у школі.

Без належного рівня правових знань і навичок правомірної поведінки неможлива свідома участь особи в суспільному та державному житті. Правовій освіті громадян України сьогодні приділяється певна увага з боку держави, її інститутів та установ. Важливе місце в системі правової освіти належить середній школі, зокрема загальнообов'язковому курсу “Основи правознавства”.

Цей курс, що вивчається в старших класах загальноосвітньої школи, орієнтований на такі завдання:

- закласти основи системи правових поглядів і переконань учнів;

- ознайомити учнів з основами конституційного ладу України, дати їм початкові знання з цивільного, сімейного, трудового, кримінального та інших галузей права;

- поглибити їх знання про походження, типи та форми держави, історію формування української державності;

- формувати навички правомірної поведінки;

- виховувати в учнівської молоді впевненості в необхідності суворого дотримання законів, непримиренності до протиправної поведінки;

- виробляти в школярів уміння аналізувати суспільно-політичні події в Україні та світі, спираючись на знання теорії й історії держави та права; користуватися вітчизняними нормативними та міжнародно-правовими актами, різноманітними джерелами права, юридичною літературою;

- допомогти скласти зовнішнє незалежне тестування з основ правознавства.

Отже, посібник, який ми пропонуємо, адресований в першу чергу учням загальноосвітніх шкіл, а також тим, хто бажає стати правознавцем. Його мета – викласти у стислій формі характеристику Української держави та права, надати знання про державу і право, відомості про основні юридичні поняття та норми права, інформацію про основні галузі права.

Цілком усвідомлюючи всю складність запровадження на сьогодні процедури зовнішнього оцінювання знань школярів, за дорученням керівництва Ужгородського національного університету колектив авторів зробив спробу викласти весь обсяг навчально-теоретичного та нормативного матеріалу, яким повинні володіти вступники на юридичні спеціальності до вищих навчальних закладів у рамках запропонованого посібника. Обсяг знань, потрібний учням для успішного складання зовнішнього тестування з “Основ правознавства”, є надзвичайно об'ємним. За твердженням Українського центру оцінювання якості освіти, програма зовнішнього незалежного оцінювання на 2008 р. з основ правознавства розроблена на основі вимог Державного стандарту базової і повної середньої освіти (освітня галузь “Суспільствознавство”), затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 р. № 24, чинних програм з основ правознавства для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів, затверджених Міністерством освіти і науки України (лист №1/11-3580 від 22.08.2001 р.) і програм вступних випробувань до вищих навчальних закладів. Разом з тим прискіпливе зіставлення та аналіз вищезазначених документів дає всі підстави стверджувати, що програма зовнішнього незалежного оцінювання на 2008 р. з основ правознавства є значно більшою за обсягом та зобов'язує учнів самостійно вивчати ціле коло тем, які не вивчались у школі (до прикладу вивчення основ такої непростой галузі права, як кримінальний процес, яку студенти-юристи вивчають лише на 4-му курсі).

Щоб система вступних іспитів до вищих навчальних закладів стала справедливою, прозорою та гарантувала усім рівний доступ до вищої освіти, вважаємо, що запроваджувати

зовнішнє оцінювання знань студентів поки що зарано. Так, введення зовнішнього тестування та оприлюднення лише його програми без публікації принаймні примірного переліку тестових завдань є некоректним.

Тому автори запропонованого посібника намагалися якомога точніше та повніше викласти весь навчальний та нормативний матеріал, яким повинен володіти абітурієнт на юридичний факультет.

Структура підручника та зміст викладеного матеріалу розроблені для полегшення підготовки до іспитів виключно за програмою зовнішнього незалежного оцінювання на 2008 р. з основ правознавства. Крім того, враховуючи швидкоплинність та постійну змінюваність законодавства нашої держави, весь нормативно-правовий масив, який використовується при висвітленні основ окремих галузей законодавства, запропонований станом на 31 березня 2008 року.

Структура представленого видання поділена на три основні частини: загальна теорія держави і права, основи конституційного права та загальна характеристика окремих галузей законодавства, кожна з яких поділяється на ряд окремих тем. Після кожної теми подається перелік контрольних запитань, а тема завершується списком рекомендованих нормативних актів та літератури, також тестовими завданнями. З метою полегшення сприйняття окремих тем пропонуються порівняльні таблиці, схеми та інший графічний матеріал.

Для зручності користування посібник пропонується у двох частинах: частина I „Загальна теорія та історія держави і права”, „Основи конституційного законодавства”; частина II „Основи окремих галузей законодавства”.

Авторський колектив сподівається, що посібник не тільки допоможе вступити на юридичні спеціальності до вищих навчальних закладів, але й буде корисний всім хто цікавиться основами держави і права.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

ТЕМА 1. ДЕРЖАВА

1. **Поняття** держави та її ознаки
2. **Основні** теорії походження держави
3. **Загальні** закономірності виникнення держави
4. **Особливості** виникнення держав у різних народів світу
5. **Функції** держави
6. **Поняття** та елементи механізму держави
7. **Громадянське** суспільство та правова держава
8. **Форми** держави

Зміст теми:

Поняття і ознаки держави. Особливості державної влади. Основні теорії походження держави. Поняття та види влади. Поняття функцій держави та їх класифікація. Поняття форми держави. Класифікація держав за їх формою. Основні форми правління. Поняття, ознаки та види монархій та республік. Форми державного устрою. Поняття та ознаки унітарної держави, федерації, конфедерації та імперії. Державно-політичні режими. Демократія та її ознаки. Правова держава.

Основні поняття:

Держава. Влада. Суверенітет. Апарат управління та примусу. Державні органи. Унітарна держава. Федерація. Конфедерація. Демократичний режим. Антидемократичний режим. Монархія. Республіка. Громадянське суспільство. Правова держава.

1. Поняття держави та її ознаки

З давніх часів мислителі намагалися відповісти на запитання, що таке держава. Ще Марк Тулій Цицерон запитував і одночасно відповідав: *“Та що таке держава, як не загальний правопорядок?”* У Цицерона було чимало послідовників у різний час і в різних країнах. Так, видатний правознавець М.Коркунов стверджував, що *держава – це суспільний союз вільних людей із примусово встановленим мирним порядком, який забезпечується через надання виключного права примусу органам держави*. Словом, багато вчених характеризували державу як *організацію правопорядку*, вбачали у його забезпеченні її сутність та головне призначення.

У буржуазну епоху широкого поширення одержало визначення держави як сукупності людей, території, займаної цими людьми, та влади. *“Під поняттям держави, – писав Г.Шершеневич, – розуміється союз людей, що осіли у відомих кордонах і підлеглі одній владі”*. Таке визначення, хоча воно і правильно відображає деякі риси держави, було підставою для різних спрощень. Посилаючись на нього, одні автори ототожнювали державу з країною як географічним поняттям, інші – із суспільством, треті – з колом осіб, що здійснюють владу.

Відомим є також визначення держави, яке дали їх К.Маркс і Ф.Енгельс. Вони розглядали державу як *механізм для придушення одного класу іншим*. Згодом такий підхід підтримав В.Ленін, який писав: *“Держава – це машина для підтримки панування одного класу над іншим”*. Обидва формулювання були поширені в науці й офіційній пропаганді за часів СРСР. Однак вони можуть бути застосовані тільки до таких держав, у яких виникає висока класова напруженість і політичне протиборство, що може призвести до руйнування цілісної структури суспільства. Інакше кажучи, ці визначення підходять до тиранічних і диктаторських держав, оскільки, відображаючи їх насильницький бік, не дають змоги побачити у державі цінні феномени цивілізації, культури та соціального порядку.

Сутність держави полягає у тому, що вона є організатором і гарантом певних суспільних відносин, конкретний зміст яких залежить від певного етапу розвитку суспільства. Головним призначенням класове визначених держав (рабовласницьких, феодалських) було забезпечення інтересів і потреб пануючих класів за рахунок інтересів і потреб гноблених класів.

Сучасна демократична держава покликана гармонійно поєднувати задоволення потреб та інтересів як суспільства в цілому, так і кожного його члена шляхом здійснення державної влади, яку вона одержує від народу і здійснює від його імені. Соціальний інтерес набуває спеціальної форми вираження у вигляді законів, що приймаються правотворчим органом держави. Правотворчість властива лише державі. Правотворчий орган встановлює, змінює чи скасовує загальнообов'язкові для всього населення правила поведінки у вигляді нормативних правових актів.

Таким чином, незалежно від того, є держава класовою чи ні, основне її призначення полягає в організації і забезпеченні здійснення у суспільній практиці певних відносин.

Із виникненням держави виникають і розвиваються різноманітні теорії про державу. Необхідність виникнення держави здебільшого пов'язується з виникненням у суспільстві нерівності серед його членів, його розшарування на певні соціальні верстви (класи), зміною форми й характеру між ними та суспільством, якісними змінами в суспільному виробництві, свідомості людей тощо. Майже кожна з наведених причин є засадою певного підходу до визначення шляхів виникнення держави — класового, теологічного, патріархального, договірного, психологічного, насильницького.

Держава - це політико-територіальна суверенна організація публічної влади, яка має спеціальний апарат з метою управління суспільством і здатна зробити свою волю обов'язковою для всього населення даної країни.

Ознаки держави:

1) виступає від імені всього суспільства — об'єднує в єдине ціле усіх членів суспільства, відображає та забезпечує як загальносуспільні інтереси та потреби, так і інтереси та потреби його членів (усі інші соціальні організації — політичні партії, професійні та молодіжні спілки, асоціації підприємств тощо — охоплюють лише окремі верстви населення);

2) має територію – відокремлену кордоном частину земної кулі на яку розповсюджується суверенітет і в рамках якої населення перетворюється на громадян (підданих). Територія об'єднує членів суспільства (своїх громадян) за територіальною ознакою, територія визначає просторові межі поширення її компетенції.

Отже, у державно-організованому суспільстві принцип кровноспорідненої організації населення втратив своє значення. На зміну йому прийшов інший принцип його територіальної організації.

Чинне законодавство України встановлює, що *державний кордон України* - це лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України - суші, вод, надр, повітряного простору.

Договірне погодження лінії кордону називають його *делімітацією*. Встановлення державного кордону, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, здійснюється в такі *способи* :

1) на суші — по характерних точках і лініях рельєфу або ясно видимих орієнтирах;

2) на морі - по зовнішній межі територіального моря України;

3) на судноплавних річках - по середині головного фарватеру або тальвегу річки; на несудноплавних річках (ручаях) - по їх середині або по середині головного рукава річки; на озерах та інших водоймах - по прямій лінії, що з'єднує виходи державного кордону України до берегів озера або іншої водойми. Державний кордон України, що проходить по річці (ручаю), озеру чи іншій водоймі, не переміщується як при зміні обрису їх берегів або рівня води, так і при відхиленні русла річки (ручаю) в той чи інший бік;

4) на водосховищах гідровузлів та інших штучних водоймах — відповідно до лінії державного кордону України, яка проходила на місцевості до їх заповнення;

5) на залізничних і автодорожніх мостах, греблях та інших спорудах, що проходять через прикордонні ділянки судноплавних і несудноплавних річок (ручаїв), - по середині цих споруд або по їх технологічній осі, незалежно від проходження державного кордону України на воді.

На основі делімітації державний кордон поводять на місцевості з допомогою спеціальних знаків - цей процес називають *демаркацією*;

3) має суверенітет — є вищою за значенням і силою складовою суспільства, у сфері загальносуспільних інтересів усі інші соціальні організації їй підпорядковуються. Суверенітет держави проявляється у:

а) верховенстві – поширення владних повноважень на населення, органи та організації; можливість визнати незаконним прояви іншої суспільної влади; незалежність органів, що забезпечують реалізацію рішень держави;

б) єдності – неподільність влади вцілому та функціональний розподіл всіх різновидів влад;

в) незалежності – можливість самостійно приймати рішення всередині країни і зовні при дотриманні норм міжнародного права та суверенітету інших країн.

У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. зазначені такі ознаки державного суверенітету України:

1) верховенство (інакше: прерогатива влади) - відсутність іншої більш високої суспільної влади на території країни: державна влада може скасувати, визнати недійсним будь-який прояв усякої іншої суспільної влади;

2) самостійність — можливість самостійно приймати рішення усередині країни і ззовні за дотримання норм національного та міжнародного права;

3) повнота (інакше: універсальність) — поширення державної влади на всі сфери державного життя, на все населення і громадські організації країни;

4) неподільність влади держави в межах її території — одноособовість влади в цілому і лише функціональний її поділ на гілки влади: законодавчу, виконавчу, судову; безпосереднє здійснення владних велінь по їх каналах;

5) незалежність у зовнішніх відносинах — можливість самостійно приймати рішення зовні країни за дотримання норм міжнародного права і поважання суверенітету інших країн;

б) рівноправність у зовнішніх відносинах — наявність у міжнародних відносинах таких прав і обов'язків, як й у інших країн.

До зазначених ознак суверенітету слід додати:

7) невідчужуваність — неможливість довільної відчуженості легітимної та легальної влади, лише наявність закріпленої законом можливості делегувати суверенні права держави органам місцевого самоврядування (в унітарній державі), суб'єктам федерації та органам місцевого самоврядування (у федеративній державі).

У Конституції України проголошується: “Суверенітет України поширюється на всю її територію” (ст. 2). Суверенітетом володіють будь-які держави незалежно від розміру їх території, кількості населення, форми правління і устрою. Суверенітет держави є основним принципом міжнародного права. Він знайшов своє вираження у Статуті ООН та інших міжнародних-правових документах.

Держава має суверенні права: 1) право війни та миру; 2) право видавати закони; 3) право формувати державні органи; 4) право визначати свою атрибутику (символіку та ін.); 5) право встановлювати податки; 6) право призначати своїх представників в інших державах і міжнародних організаціях; 7) право вступати до міждержавних союзів та ін.

Проте держава не має права робити все, що вважає за необхідне, щодо інших держав. Проти таких дій застерігає міжнародне право. Державам, наприклад, забороняється застосовувати силу проти інших держав, за винятком самооборони або уповноваження з боку Ради Безпеки ООН. Іншим обмеженням свободи дій держави є юридичний обов'язок виконувати укладені нею договори. Так, члени Європейського Союзу уклали між собою договір, відповідно до якого велика частина їх економічного життя підлягає керівництву з боку Союзу. Крім того, Європейський Союз має власну систему права та свій власний суд, який виходить із принципу, що у разі виникнення суперечностей між законами Союзу і законами держави-учасниці пріоритет належить законам Союзу. Попри ці обмеження, члени Європейського Союзу залишаються суверенними державами.

4) держава володіє спеціальним апаратом управління та примусу, повноваження якого поширюються на все суспільство;

5) наявність населення, яке в межах кордону держави перетворюється на громадян держави.

б) наявність податкової системи. Податки – це загальнообов'язкові платежі, що стягуються у населення у сумі чи процентному відношенні на загально-соціальні проблеми (освіта, охорона здоров'я, культура, соціальні виплати тощо).

7) наявність системи загальнообов'язкових правил поведінки – правових норм.

Особливе місце в політичній системі суспільства належить державі, оскільки вона є головним засобом досягнення цілей, що постають перед суспільством, концентрує в собі

різноманіття політичних інтересів, надає усталеність політичній системі за допомогою впорядкування її діяльності.

Ознаки держави, що відрізняють її від громадських об'єднань:

1) у кожній політичній системі суспільства може існувати лише одна держава, а громадських об'єднань — багато;

2) держава — організація всього населення, а громадські об'єднання — частини населення;

3) лише держава є одноособовою повновладною організацією в масштабі всієї країни, здатною захистити основні права і свободи всіх осіб, що перебувають на її території;

4) лише держава має у своєму розпорядженні спеціальний апарат, який займається управлінням громадськими справами;

5) лише держава має у своєму розпорядженні спеціальні установи та заклади примусового характеру і має монопольне право застосовувати примус на своїй території; громадські об'єднання позбавлені цих ознак;

6) лише держава має монопольне право видавати юридичні норми, обов'язкові для всього населення, і забезпечувати їхню реалізацію. Громадські об'єднання приймають програми, статuti, поточні рішення, що мають внутрішньоорганізаційне значення;

7) лише держава має монопольне право встановлювати і стягувати податки, формувати загальнонаціональний бюджет;

8) лише держава є офіційною особою (представником усього народу) всередині країни і на міжнародній арені — суверенною організацією. Громадським організаціям такі якості і функції не властиві. Вони вирішують локальні за своїм змістом та обсягом завдання у суворо визначеній сфері громадського життя.

Контрольні запитання:

1. Дайте визначення терміну „держава”. Охарактеризуйте його.
2. Назвіть основні ознаки держави. Розкрийте їхній зміст.
3. Розкрийте поняття „суверенітет держави”. Чим воно відрізняється від поняття „незалежність?”

2. Основні теорії походження держави

Питання про походження або виникнення держави можна розглядати з двох позицій. По-перше, яким чином, в умовах родового суспільства зародилось об'єднання на зразок держави, коли не існувало експлуатації, не було класів, бо не було поділу праці? По-друге, яким чином, за останні століття і в сучасну добу виникають нові держави? Умови виникнення держави впродовж останніх століть відомі, оскільки збереглися історичні джерела, що підтверджують створення таких держав. Їх можна проаналізувати щодо виникнення нових суверенних держав після розпаду Радянського Союзу, в тому числі і становлення України як держави.

Більш складне питання - виникнення держави в “доісторичний” період, в умовах пізнього родового суспільства, оскільки майже не збереглося письмових джерел, де пояснюються причини та умови її виникнення. У зв'язку з цим (та з інших причин), в науці існує декілька теорій про історичне походження такого соціального явища як держава. До цих теорій (концепцій) відносяться:

1) Патріархальна теорія (Аристотель, Р. Філмер, Н.К.Михайловський, М.Н.Покровський). Відповідно до цієї теорії держава походить від патріархальної сім'ї, внаслідок її розростання: сім'я — сукупність сімей (селище) — сукупність селищ (держава). Отже держава походить від сім'ї, є наслідком історичного розвитку та розростання останньої, а тому абсолютна влада монарха - це продовження батьківської влади.

Платон і Аристотель пояснюють виникнення і суть держави природою людини, яка відчуває потребу у спілкуванні, а тому прагне жити в суспільстві. Держава є природним результатом змін у сфері людських співтовариств, вона виникає у процесі історичного розвитку сім'ї. Тому держава є засобом вирішення спільних прав, забезпечує політичне життя самого народу і людини, її мета — досягнення блага людей. Громадянин цілком належить державі, саме держава визначає все його життя і діяльність.

Аристотель називав людину політичною твариною, яка вступає у відносини з людьми з метою виживання. Відбувається утворення сімей. Розвиток цих сімей у результаті розмноження призводить до створення селищ, їх об'єднання утворюють державу.

Отже, держава з'являється як результат сімейних взаємовідносин, а влада монарха трактується як продовження влади батька (патріарха) у сім'ї, яка "батьківською" за характером. Натепер ця теорія не може бути прийнята, однак її деякі елементи, насамперед роль сім'ї у становленні державності, повинні враховуватися.

2) **Теологічна теорія** (Фома Аквінський) ґрунтується на ідеї божественного створення держави з метою реалізації загального блага. Вчення побудовано на ієрархії форм: від Бога — чистого розуму — до духовного і матеріального світу. Проголошення походження держави від Бога обґрунтовує її вічність і непорушність, виправдовує найреакційніші держави, вказує на те, що будь-яке посягання на державу приречене на поразку, оскільки владу вкладено в руки правителя Богом і вона покликана захищати благо всіх. Теорія обґрунтовує панування духовної влади над світською владою, церкви над державою. Кожній людині належить змиритися перед волею Бога, який встановив державну владу, підкоритися тій владі, що санкціонована церквою. Звідси випливає твердження про необхідність збереження в незмінному вигляді всіх існуючих у суспільстві державно-правових інститутів.

У теологічній теорії важко знайти елементи, прийнятні для сучасного світського трактування походження держави, її раціональним зерном можна вважати ідею про укріплення порядку як загального блага в державі. Правда, такий порядок, відповідно до цієї теорії, створюється за допомогою божественної сили, що виключає активність людини.

3) **Договірна (природно-правова) теорія** (Г. Гроцій, Б.Спіноза, Т.Гоббс, Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо, Я.Козельский, М.Радищев, І.Кант). Дана теорія ґрунтується на ідеї походження держави в результаті угоди (договору) як акта розумної волі людей. Об'єднання людей в єдиний державний союз розглядається як природна вимога збереження людського роду та забезпечення справедливості, свободи і порядку.

В основу теорії природного права покладено тезу про те, що державі передував природний стан людей. Він уявлявся авторам теорії неоднозначним. Гоббс вважав, що в природному стані відбувається "війна всіх проти всіх". Руссо, навпаки, малював райдужну картину свободи та рівності. Проте усі вони розглядали державу як продукт людської діяльності та прагнення людей до виживання. Домовившись про створення держави, люди або передають правителю частину своїх природжених прав, щоб потім одержати їх з його рук (один варіант трактування походження держави), або домовляються про збереження своїх природних прав (інший варіант). У будь-якому разі передбачається забезпечення прав і свобод людини в рамках держави.

Зрозуміло, об'єктивні причини виникнення держави не можна пояснити тільки договором, їх значно більше. Водночас договір відіграє істотну роль у створенні ряду держав, практиці їх державного будівництва. Так, Конституцією США закріплений договір між народами, які перебувають у складі держави, і визначені його цілі: затвердження правосуддя, охорона внутрішнього спокою, організація спільної оборони, сприяння загальному добробуту.

4) **Органічна теорія** (Г.Спенсер) ототожнює процес виникнення та функціонування держави з біологічним організмом. Уявлення про державу як про своєрідну подібність людському організму сформульовані ще давньогрецькими мислителями. М. Спенсер у ХІХ ст. розвив цю думку, заявивши, що держава — це суспільний організм, який складається з окремих людей, подібно до того, як живий організм складається з клітин.

Відповідно до його теорії держава, як й усяке живе тіло, ґрунтується на диференціації та спеціалізації. Диференціація означає, що держава спочатку виникає як найпростіша політична реальність і в процесі свого становлення ускладнюється, розростається. Цей процес завершується загибеллю держави в результаті її старіння. Спеціалізація припускає, що формування держави супроводжується об'єднанням індивідів у групи-органи, кожна з яких здійснює певну, тільки їй властиву функцію. У результаті складається система органів держави. Й усе це відбувається як у живому організмі, частини якого спеціалізуються на певній функції в системі цілого.

Таке уявлення про державу здається, на перший погляд, найвіщим і ненауковим, проте й тут є раціональне зерно. Воно виявляється у визнанні зв'язків законів суспільного життя та законів природи, розумінні того, що людина стає істотою суспільною, будучи вже біологічно сформованим індивідом із волею і свідомістю. Іншими словами, людина спочатку є створінням природи, потім - членом суспільства, а потім - громадянином держави.

5) *Теорія насильства* (Є. Дюринг, Л. Гумплович, К. Каутський) пояснює виникнення держави як результат війн, насильницького підкорення одними людьми інших (у Є. Дюринга — частини суспільства іншою частиною, у Л. Гумпловича і К. Каутського — одного племені іншим).

У результаті розширення общини одна з них стає переможцем, і, відповідно, пануючим класом. Примусовий апарат, який створюється переможцем для управління переможеними, перетворюється на державу. Держава є тією силою, яку утворюють завойовники для утримання в покорі завойованих народів і зміцнення влади переможців.

Названі дослідники відкидають внутрішні соціально-економічні причини походження держави. Всі державно-правові інститути, що існують у суспільстві, виводяться ними з голого насильства. Насильство лежить і в основі виникнення приватної власності.

Державна влада, на думку Л. Гумпловича, виникає із фізичної сили, із панування племені, яке спочатку фізично переважає над іншим плем'ям, а згодом перетворюється на панування класу. К. Каутський підкреслював, що лише там, де є насильство, виникає поділ на класи. Цей поділ на класи виникає не внаслідок внутрішнього процесу, а у результаті захоплення однієї общини іншою. У результаті виникає одне об'єднання з двох общин: одна — панує, інша — гнобиться.

Лише теорією насильства не можна пояснити походження держави. Проте ряд ідей, що складають зазначену теорію насильства, заслуговують на увагу. Історичний досвід свідчить, що завоювання одних народів іншими було реальним фактом існування державності протягом тривалого часу (наприклад, Золота Орда). Елементи насильства супроводжують створення будь-якої держави (римської, давньогерманської, Київської Русі). Насильство — боротьба між Північчю і рабовласницьким Півднем - відіграло певну роль у створенні США.

6) *Класово-економічна (матеріалістична) теорія* (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) ґрунтується на тезі про економічні причини (наявність приватної власності) виникнення держави, які породили розкол суспільства на класи з протилежними інтересами. К. Маркс писав, що держава є “орган панування, орган гноблення одного класу іншим”. В. Ленін називав державу “машиною для підтримки панування одного класу над іншим”. У їх трактуванні держава забезпечує переважні інтереси економічно панівного класу за допомогою спеціальних засобів підкорення і управління.

Ця теорія має чимало позитивних якостей. Економічний чинник, покладений в основу становлення держави, може краще пояснити суспільні явища, ніж інші чинники — психологічні, біологічні, моральні, етнічні, хоча й вони повинні враховуватися. Класовий підхід дає можливість для аналізу виникнення держави, визначення сутності держави. Проте він не є єдиним і пріоритетним усіх часів і народів. Надмірний акцент на ролі класів і класової боротьби у виникненні держави призвів прихильників цієї теорії до ряду міфологічних висновків. Держава проголошувалася тимчасовим явищем, що виникло разом із виникненням класів. Вважалося, що держава відіме разом із відмиранням класів і встановиться суспільство комуністичного самоврядування.

Недооцінювався ідеологічний чинник (свідомість), який, разом із матеріалістичним (буття) відіграє істотну роль.

7) *Психологічна теорія* — держава виникла завдяки особливим властивостям психіки людей. Людській психіці, начебто, притаманна потреба покори, наслідування, усвідомлення, залежності від видатної особистості. Народ є інертною масою і не здатний приймати рішення, а тому потребує постійного керівництва. Представником цієї теорії був Л.Петражицький.

Контрольні запитання:

1. Назвіть основні теорії походження держави. Розкрийте їх зміст.
2. Перерахуйте основних вчених, які запропонували ту чи іншу теорію походження держави.
3. Які ще теорії походження держави Ви могли би назвати?

3. Загальні закономірності виникнення держави

У далекій давнині держави не було. Умовно цей період можна назвати додержавним суспільством, яке поетапно було:

- праобщиною (первісне людське стадо);
- родовою общиною;
- селянською общиною.

Община — універсальна форма організації аграрних та інших раних суспільств, через яку пройшли (або проходять) усі народи світу. В період існування праобщини закінчився біологічний розвиток людини, виникли штучні житла та знаряддя праці з метою самозбереження і життєзабезпечення. Люди об'єднувалися в колективи, збудовані на кровнородинних зв'язках, із владою ватажка. Це стало початком соціальної організованості, яка розвинулася в період родової общини завдяки колективізму у виробництві та споживанні. Оскільки знаряддя праці були примітивними, а продуктивність праці — низькою, родова община користувалася усім спільно — мала спільну власність, рівномірний розподіл засобів до життя (дільба порівну).

Головну роль у родовій общині спочатку відігравала жінка (матріархат), вона піклувалася про дітей і господарювала. Споріднення дотримувалося за материнською лінією. Роди об'єднувалися у племена в результаті шлюбних зв'язків, заборонених усередині роду.

Спільність інтересів, виробництва та споживання членів роду обумовили таку організацію соціальної влади, як первісне суспільне самоврядування.

Ознаки первісного суспільного самоврядування:

- 1) існувало лише у рамках роду, виражало його волю та ґрунтувалося на кровних зв'язках;
- 2) суб'єкт і об'єкт управління збігалися;
- 3) органами самоврядування виступали родові збори, тобто збори усіх членів роду (чоловіків і жінок), та старійшини, що обиралися ними;
- 4) суспільні справи вирішувалися волевиявленням дорослих членів роду на зборах;
- 5) влада старійшин, які перебували на чолі роду, а також воєначальників (обиралися тільки на період воєнних дій) ґрунтувалася на авторитеті, досвіді, повазі. Племя управлялося радою старійшин, яка обирала вождя;
- 6) посада старійшини не давала ніяких привілеїв. Він працював нарівні з усіма і одержував свою частку, як усі;
- 7) відмінностей між правами і обов'язками у членів роду не було.

Отже, суспільна влада збігалася безпосередньо з родовою общиною, не була відокремлена від неї. Єдність, взаємодопомога, співробітництво усіх членів роду, відсутність протилежних інтересів дозволяли родовим зборам без конфліктів вирішувати усі питання.

Відомо, що держави виникають на певному шаблі розвитку суспільства, їхнє виникнення пов'язане з трьома великими суспільними поділами праці:

- 1) виділенням скотарства як відокремленої сфери суспільної діяльності (засобом обміну стала худоба, яка набула функції грошей);
- 2) відокремленням ремесла від землеробства (винахід ткацького верстата, оволодіння навичками обробки металів);
- 3) появою групи людей (купців), зайнятих лише обміном (зосередження багатства в їх руках завдяки посередницькій місії).

У результаті суспільного поділу праці змінилося господарське життя родової общини (залучення військовополонених як робочої сили з метою здобуття додаткового продукту). Жіночий рід змінюється чоловічим (патріархат), де споріднення ведеться за батьківською, а не за материнською лінією. На зміну груповому шлюбу приходить парний шлюб. Інтереси патріархальних сімей вже не повністю збігаються з інтересами роду. З появою сім'ї почалося розкладання родової общини. Виникла селянська община.

Наявність надлишкового продукту дозволила зосередити деяким сім'ям, їх главам, старійшинам, воєначальникам знаряддя праці, запаси товарів, стати власниками відокремлених ділянок землі і рабської сили, захопленої в результаті війн. Розвивалася соціальна неоднорідність суспільства. Майнова нерівність (спочатку — міжродова, а згодом внутрішньородова) стала причиною розшарування суспільства та появи груп людей, які “спеціалізувалися” на виконанні загальносоціальних справ (адміністратори, контролери, скарбники та ін.).

Іншою стає організація влади. Замість зборів членів роду все частіше проводилися лише збори чоловіків. Поступово відбувся поділ функцій влади на світську (управління), військову (військове керівництво), релігійну. Рада старійшин стає органом повсякденного управління. З'являється племінна бюрократія (управлінська, військова, релігійна), яка здійснює управління

суспільством вже не лише в його загальних інтересах, але й у власних, групових, класових інтересах.

Знадобилася якісно нова організація, спроможна зберігати та забезпечувати життя суспільства як цілого організму. Виникла необхідність у публічній владі, відокремленій від суспільства, з особливими загонами людей, які займаються лише управлінням і мають можливість здійснювати організований примус. Такою організацією стала держава.

Таким чином, *причинами виникнення держави є*:

1) необхідність удосконалення управління суспільством, пов'язана з його ускладненням у результаті розвитку виробництва, поділу праці, зміни умов розподілу продуктів, зростанням чисельності населення та розшаруванням суспільства на соціальне неоднорідні групи (класи);

2) необхідність підтримання в суспільстві порядку, який забезпечує його соціальну усталеність, що досягається за допомогою загальнообов'язкових соціальних (насамперед юридичних) норм;

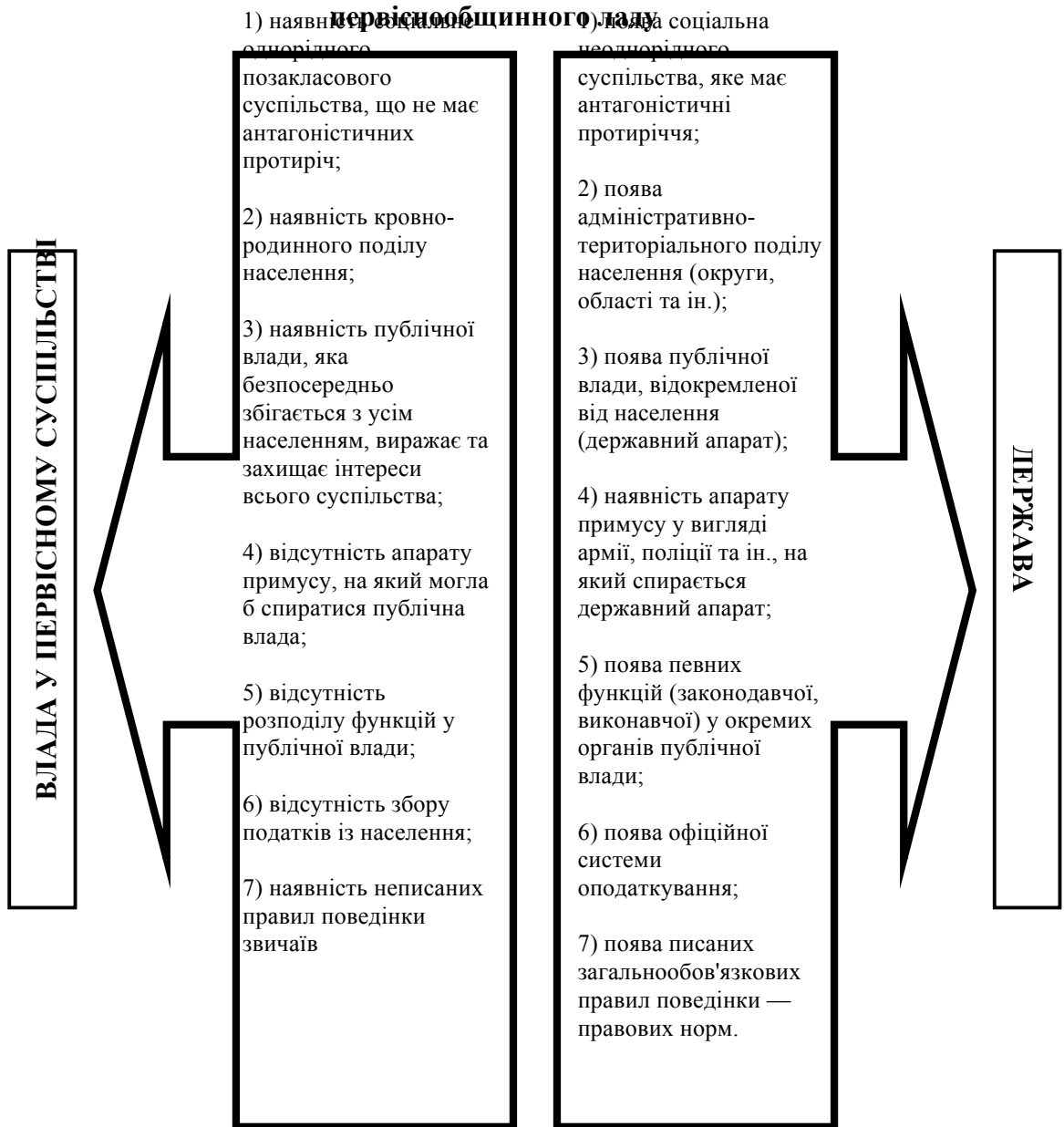
3) необхідність придушення опору експлуатованих мас, які виникли в результаті розшарування суспільства на соціальне неоднорідні групи (класи);

4) необхідність захисту території та ведення війн, як оборонних, так і загарбницьких;

5) необхідність організації значних суспільних робіт, об'єднання з цією метою великих груп людей (у ряді країн Азії й Африки).

Право, як і держава, виникло завдяки необхідності управляти соціальними процесами. Юридичне право виникає лише з виникненням держави, тому закономірності виникнення держави стосуються й виникнення права.

Ознаки держави, що відрізняють її від соціальної (публічної) влади

Контрольні запитання:

1. Назвіть основні ознаки первісного суспільного самоврядування.
2. Вкажіть основні причини виникнення держави.
3. Перерахуйте ознаки держави, що відрізняють її від соціальної (публічної) влади первіснообщинного ладу.

4. Особливості виникнення держав у різних народів світу

Розвиток первісного суспільства в усіх регіонах світу спочатку проходив приблизно однаково. Проте на стадії переходу до держави шляхи різних первісних суспільств розійшлися.

Розрізняють два основні шляхи виникнення держави:

- 1) європейський (Афіни, Рим, давньогерманські держави);
- 2) східний, азіатський (Єгипет, Вавилон, Китай, Індія та ін.).

На Древньому Сході, в Азії та Африці (східний, азіатський шлях виникнення держави) перші держави виникли в зонах поливного землеробства ще в епоху бронзи. Проведення великих громадських робіт із будівництва каналів та інших іригаційних споруд зажадало збереження сільськогосподарської общини та суспільної форми власності на землю. Поступово суспільна власність перетворилася на державну. Приватна власність не придбала істотного значення

Потреба в спорудженні та експлуатації іригаційних систем, необхідність у надійному їх захисті створювали природне підґрунтя для самостійної публічної влади. Основою її стало родоплемінне вельможне панство — обцинне “чиновництво”, яке виступало організатором виробництва та виконувало адміністративні функції. Ця особлива група посадових осіб створила апарат державної влади, що складався.

Східні держави — деспотичні монархії — не мали ясно вираженої класової диференціації. Тут держава стала й організатором виробництва, й правителем над членами обцини, й експлуататором. Родоплемінне вельможне панство привласнювало не самі засоби виробництва, а управління ними. Маючи у власному розпорядженні якісь матеріальні блага, воно втрачало їх разом з утратою посади. Значення приватної власності, яка посідала певне місце в країнах Давнього Сходу, було невеликим. Раби, як правило, були власністю держави або церкви, але не приватних осіб.

Особлива роль відводилася божественному освяченню влади. Родове вельможне панство прагнуло зберегти своє становище і владу як дані Богом, Правитель проголошувався носієм Божої волі, посередником між Богом і людьми. Так відбувався процес сакралізації влади — проголошення її священною, непорушною, недоторканною.

Особливості виникнення держав
східного типу:

1. основу економічних відносин складає державна форма власності;
2. приватна власність має другорядний характер;
3. державна влада є деспотичною;
4. є потужний чиновницький апарат;
5. відбувається сакралізація (освячення) влади;
6. встановлюються застій і нерухомість у суспільстві, яке протягом століть не розвивається.

На території Європи (європейський шлях виникнення держави) головним чинником утворення держави було класове розшарування суспільства в зв'язку із формуванням приватної власності на землю, худобу, рабів. У південній Європі держави виникли в епоху заліза. Там не були потрібні такі громадські роботи, як у разі східного (азіатського) шляху виникнення держав. У результаті розкладання обцин виникла або приватна власність на землю (Афіни, Рим), або приватне землекористування зі збереженням державної власності (Спарта).

В Афінах появу держави нерідко називають класичною формою походження держави. Вона виникла безпосередньо із внутрішніх, класових протиріч, які розвилися в надрах родоплемінного суспільства.

У Давньому Римі процес формування класів і держави внаслідок цілої низки причин гальмувався, і перехідний до держави період розтягся на століття. В основному процес утворення держави в Давньому Римі був таким же, як і в Афінах, лише супроводжувався боротьбою плебеїв (прийшлого населення) проти патриціїв (римського родового вельможного панства). Плебеї — особисто вільні, не пов'язані з римським родом, мали торгове та промислове багатство. Боротьбою проти патриціїв за владу вони стимулювали розкладання родоплемінного ладу та утворення держави.

У Давній Спарті поява держави була обумовлена не лише внутрішньоекономічними причинами, а й завойовницькими походами, у результаті яких завойоване населення ставало не особистими рабами завойовника, а обцинними рабами (ілотами). Перевищення кількості ілотів над спартанцями і острах загрози повстання з їх боку зумовили формування держави на підґрунті специфічної форми землекористування. Тут приватна власність на землю та рабів не допускалася, земля розподілялася порівну серед обцинників на правах володіння.

У давніх германців утворення держави було прискорене завоюванням значних територій Римської імперії. Родова організація не була пристосована для панування над завойованими територіями. Це призвело до розвитку прафеодального (або ранньофеодального) ладу на землі

колись-то могутньої Римської імперії. Шляхом виникнення прафеодальної держави із первісного ладу йшов розвиток і держав на території Європи (Ірландія), в Давній (Київській) Русі, в Азії у арабів і т.д. У Київській Русі формування ранньофеодальної державності супроводжувалося запрошенням на князювання варягів.

В утворенні кожної держави має значення цілий комплекс причин — економічних, політичних, внутрішніх, зовнішніх, тому що виникнення держави у кожного народу має свої особливості, характеризується певними рисами.

Є чимало народів і націй, що створили свої держави лише у ХХ столітті. Внаслідок конкретних історичних причин вони або ніколи не мали власної держави, або втратили ранню державність і тривалий час входили до складу інших багатонаціональних держав, відчували національні утиски з боку пануючої влади основної нації (наприклад, Україна у складі дореволюційної Росії). Багато хто з них зуміли домогтися власної державності у ХХ ст. в результаті реалізації права націй на політичне самовизначення. Ця причина була вирішальною, її супроводжувала характерна для виникнення ранніх держав соціальна неоднорідність суспільства, його суперечливість. Такі держави утворилися в процесі ліквідації імперій, колоній, суверенізації державноподібних утворень.

Так, на руїнах колишніх колоніальних імперій в Азії, Африці, Латинській Америці, Океанії з середини 50-х років ХХ ст. виникло понад 90 нових держав, їх кількість у наші дні зростає. Поповнив ряди нових держав розпад СРСР. До держав, що утворилися внаслідок розпаду СРСР, належать Україна та інші країни СНД.

Контрольні запитання:

1. Розкрийте основні шляхи виникнення держави.
2. Назвіть особливості виникнення держав східного типу.
3. Які причини визначають утворення та розвиток кожної держави.

5. Функції держави

Функції держави — це основні напрями діяльності держави, що розкривають її соціальну сутність і призначення в суспільстві.

Функції держави:

1) безпосередньо виражають і предметно конкретизують її класову й загальнолюдську сутність. Їх зміст враховує класові, групові (корпоративні), національні й приватні інтереси членів суспільства.

2) у функціях держави втілюється й розкривається її активна службова роль як найважливішої частини надбудови стосовно свого базису, реалізується різнобічна практична діяльність усередині країни й на міжнародній арені.

3) виникають і розвиваються відповідно до її історичних завдань і цілей. Держава виконує своє соціальне призначення за допомогою здійснення відповідних їй функцій, що представляють собою стійко сформовані основні напрямки її діяльності.

4) у функціях держав різних історичних типів проявляються й об'єктивуються властиві їм особливості й закономірності розвитку, динаміка соціально-економічних, політичних і духовних перетворень у житті суспільства.

Отже, головні завдання та цілі держави на певній стадії її розвитку зумовлені економічними, політичними, соціальними та іншими умовами її існування. Відтак основні напрями її діяльності, тобто її функції, мають об'єктивний характер, спричинений потребами життя, суспільства. Здійснення функцій держави має постійний, систематичний характер і відбувається протягом усього часу існування об'єктивно зумовлених завдань, що стоять перед державою. Вони виникають, здійснюються та розвиваються відповідно до тих завдань, що належить виконувати державі у конкретних історичних умовах.

Так, в умовах існування в суспільстві антагоністичних класових протиріч функції рабовласницьких і феодальних держав були спрямовані на реалізацію їх головного призначення, яке полягало у здійсненні організованого примусу в межах усього суспільства з метою забезпечення реалізації інтересів пануючого класу. У сучасних умовах функції демократичної

держави покликані сприяти реалізації її основного призначення — забезпечення загально-суспільного блага, тобто створення сприятливих умов для існування та розвитку усіх без винятку існуючих в суспільстві соціальних груп.

Функції держави пов'язані з тими суспільними відносинами, на які держава намагається активно впливати своєю політикою відповідно до своїх потреб.

Види функцій держави:

1. За соціальним призначенням державної діяльності — основні і неосновні.

Основні функції - такі напрями діяльності держави, без здійснення яких вона не може нормально функціонувати та розвиватися, характеризують призначення держави, найбільш важливі напрями її діяльності на певному етапі розвитку — *функції оборони країни, захисту правопорядку, законності, охорони прав і свобод громадян* тощо.

Неосновні - є складовими елементами основних функцій, але окремо не розкривають сутності держави. Так, у складі такої основної функції держави, як оборона країни, можна виділити низку її неосновних функцій: *зміцнення збройних сил, розвиток науково-технічного прогресу для забезпечення їх озброєнням, забезпечення відповідних пропорцій військового та цивільного виробництва* тощо.

2. За сферами діяльності держави функції поділяються на внутрішні та зовнішні.

Внутрішні — здійснюються в межах даної держави та забезпечують внутрішню політику держави. Серед них слід виділити наступні:

а) політична — спрямування внутрішньої політики держави, регулювання сфери політичних відносин, забезпечення народовладдя;

б) економічна - регулювання сфери економічних відносин, створення умов для розвитку виробництва; організація виробництва на основі визнання та захисту різних форм власності, підприємницької діяльності; прогнозування розвитку економіки;

в) оподаткування та фінансового контролю — організація та забезпечення системи оподаткування і контролю над легальністю доходів громадян та їх об'єднань, а також за витрачанням податків;

г) соціальна - забезпечення соціальної безпеки громадян, створення умов для повного здійснення їх права на труд, достатній життєвий рівень; ліквідація і пом'якшення соціальних протиріч через гуманну і справедливу політику;

д) екологічна - забезпечення екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на території держави; охорона та раціональне використання природних ресурсів; збереження генофонду народу;

е) культурна (духовна) — консолідація нації, розвиток національної самосвідомості; сприяння розвитку самобутності усіх корінних народів і національних меншини; організація освіти; сприяння розвитку культури, науки, охорона культурної спадщини;

є) інформаційна — організація і забезпечення системи отримання, використання, поширення і збереження інформації;

ж) правоохоронна - забезпечення охорони конституційного ладу, прав і свобод громадян, законності та правопорядку, навколишнього середовища, встановлених і регульованих правом усіх суспільних відносин.

Зовнішні - забезпечують здійснення зовнішньої політики держави. Серед них слід виділити такі:

а) політична (дипломатична) — встановлення і підтримання дипломатичних відносин з іноземними державами відповідно до загальноприйнятих норм і принципів міжнародного права;

б) економічна - встановлення і підтримання економічних відносин з іноземними державами; розвиток ділового партнерства і співробітництва в економічній сфері з усіма державами, незалежно від їх соціального ладу і рівня розвитку; інтеграція у світову економіку;

в) екологічна — підтримання екологічного виживання на планеті;

г) гуманітарна (культурна) — підтримання та розвиток культурних і наукових зв'язків з іноземними державами; забезпечення збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що мають культурну цінність; вживання заходів до повернення культурних цінностей свого народу, що знаходяться за рубежом;

д) інформаційна - участь у розвитку світового інформаційного простору, встановлення режиму використання інформаційних ресурсів на основі рівноправного співробітництва з іншими державами;

е) *оборона держави* - захист державного суверенітету від зовнішніх посягань як економічними, дипломатичними, так і воєнними способами;

є) *підтримка світового правопорядку* - участь у врегулюванні міжнародних і міждержавних конфліктів; боротьба з міжнародними злочинами.

3. За строками виконання функції поділяються на:

Постійні — здійснюються протягом усього часу існування даної держави (оборона країни, охорона правопорядку);

Тимчасові — здійснюються протягом певного проміжку в часі, наприклад, під час стихійного лиха, війни.

Контрольні запитання:

1. Дайте визначення поняття „функція держави”.
2. Назвіть основні критерії для класифікації функцій держави.
3. Які функції держави можна назвати внутрішніми, а які зовнішніми?

6. Поняття та елементи механізму держави

Держава повністю не зливається із суспільством, не розчиняється в ньому, вона є організацією, яка певним чином відокремлена від суспільства, інституалізована у вигляді механізму держави, має власні закономірності становлення, функціонування й розвитку, особливі потреби та інтереси. Кожна держава для повноцінного здійснення своїх завдань і реалізації функцій повинна мати державні організації, які у своїй сукупності утворюють механізм держави.

Механізм держави — цілісна ієрархічна система державних органів, які здійснюють її завдання і реалізують функції.

Ознаки механізму держави:

1) *ієрархічна система*, тобто система, побудована на основах субординації і координації — обов'язкове виконання рішень вищих органів нижчими органами;

2) *цілісна система* внутрішньо організованих елементів, яка має єдині принципи побудови, єдині завдання і цілі діяльності;

3) чітко визначені *зв'язки* між елементами цієї системи, кожен з яких має певну сферу діяльності і компетенцію. Як механізм годинника складається з різних елементів, так і механізм держави, маючи єдність, включає органи, блоки, підсистеми і навіть самостійні гілки влади: законодавчу, виконавчу, судову. У цій розчленованості прослідковується ієрархія: різні державні органи, їх блоки, підсистеми займають неоднакове місце у державному механізмі, але всі разом вони повинні діяти узгоджено, без зупинки;

4) має *єдину бюджетну, грошову, банківську системи, державну власність*, які складають її організаційно-економічну основу;

5) *динамічна і реально працююча система*, за допомогою якої функціонує держава, здійснюється управління суспільством.

Структура механізму держави:

1) *державні органи*, які мають владні повноваження, тобто державний апарат, який включає два важливих структурних елементи:

а) апарат управління, до якого входять чиновники — державні службовці, які спеціально займаються управлінням;

б) апарат примусу — армія, поліція, розвідка та контррозвідка, митниця, тюрми, виправні установи та ін.;

2) *державні установи, державні підприємства*, які не мають владних повноважень (у сфері охорони здоров'я, наукових досліджень, навчально-виховна, духовна сфера та ін.).

Державні підприємства та установи — це організації, які під керівництвом державних органів (апарату держави) практично здійснюють функції держави у сфері виробничої діяльності, безпосередньо пов'язані зі створенням матеріальних цінностей (державні підприємства), чи діяльності, пов'язаної зі створенням нематеріальних цінностей (державні установи).

Таким чином, державні підприємства та установи відрізняються від органів держави, але вони належать до державних організацій: державний апарат забезпечує реалізацію функцій держави завдяки діяльності підприємств і установ, якими керує.

Орган держави — частина державного апарату — група осіб або одна особа, які наділені юридичне визначеними державно-владними повноваженнями для виконання завдань і функцій держави.

Кожен орган держави створюється для здійснення певного виду державної діяльності, тобто має свій предмет, завдання та функції.

Ознаки органів держави:

1) формується державою або безпосередньо народом (парламент) відповідно до закону та функціонує на його основі;

2) має передбачені конституцією або законами спеціальні функції, які він здійснює від імені держави;

3) має державно-владні повноваження, які дозволяють йому здійснювати юридичне обов'язкові дії (видає нормативні та індивідуальні акти; здійснює контроль за точним та неухильним виконанням вимог, передбачених цими актами; забезпечує і захищає ці вимоги від порушень шляхом застосування засобів виховання, переконання, стимулювання, у випадку необхідності — державного примусу;

4) функціонально взаємодіє з іншими органами у процесі реалізації своїх повноважень, керується принципом “дозволено лише те, що прямо передбачено законом”;

5) складається зі службовців, які перебувають в особливих відносинах між собою та органом: обсяг, порядок використання ними владних повноважень встановлюються законом і отримують конкретизацію у посадових інструкціях, штатних розписах та ін.;

6) має необхідну матеріальну базу — державне майно, свій рахунок у банку, джерело фінансування — державний бюджет;

7) має організаційну структуру (будова за видами окремих служб і кількісним складом), територіальний масштаб діяльності, систему службової підзвітності і службову дисципліну.

З питанням організації та діяльності державного апарату тісно пов'язана теорія поділу влад. Вона належить до тих політико-правових доктрин, що мають складну історію свого становлення та розвитку. Традиційно її пов'язують з ім'ям Ш. Монтеск'є (1689— 1755), який виробив схему, відповідно до якої влада в державі повинна бути поділена між законодавчими, виконавчими та судовими органами. Кожна з влад стосовно іншої є самостійна і незалежна, що виключає можливість узурпації всієї влади в державі якоюсь однією особою чи окремим органом держави. Пізніше Ж.-Ж. Руссо запропонував розглядати ці три влади як особливі явища єдиної найвищої влади всього народу.

Уперше конституційне закріплення теорія поділу влад дістала в Конституції США 1787 р., в якій від імені всього американського народу були розподілені повноваження органів державної влади — конгресу, президента і підзвітних йому міністерств, судів.

Види державних органів:

I. За місцем у системі державного апарату:

а) *первинні* – створюються шляхом прямого волевиявлення народу;

б) *вторинні* – всі інші органи, які створюються первинними органами та підзвітні їм.

II. За способом утворення:

а) *виборні*;

б) *ті, що призначаються*;

в) *успадковані*.

III. За часом функціонування:

а) *постійні*;

б) *тимчасові*.

IV. За територією на яку поширюються її повноваження:

а) *загальні (центральні)*;

б) *місцеві (локальні)*.

V. За порядком вирішення питань, віднесених до їх компетенції:

а) *колегіальні (Кабінет Міністрів України)*;

б) *єдиноначальні (міністерства, інспекції)*.

VI. За характером і змістом діяльності:

а) *представницькі (законодавчі) органи* — провідні органи сучасної держави, в яких народ реалізує свій суверенітет. У системі органів влади вони є первинними, тобто такими, що не створюються ніякими іншими органами, а обираються безпосередньо народом у встановленому

законом порядку і від нього отримують свої повноваження. В практиці державотворення такі органи мають різні назви (парламент — у Великобританії, Канаді, Індії; сейм — у Польщі; державні збори — в Угорщині тощо). Обираючи представницький орган, народ надає йому право здійснювати суверенітет від його імені.

Проте не всі представницькі органи, які формуються шляхом народного волевиявлення, є органами держави. Не можна вважати органами держави та елементами її механізму органи місцевого самоврядування, наприклад обласні та районні ради. Вони наділені повноваженнями здійснювати не загальносуспільні справи, а лише вирішувати спільні інтереси відповідних територіальних громад, тобто питання місцевого (регіонального) значення.

Органи загальнонаціонального представництва — парламенти — бувають одно- або двопалатні. Основними їх функціями є законодавча, бюджетна (фінансова), установча та контрольна. Зазначені напрями діяльності представницьких органів отримали назву парламентаризму.

Згідно з Конституцією України єдиним органом законодавчої влади в країні є Верховна Рада. Вона правомочна розглядати важливі питання, що не входять до компетенції органів державної виконавчої чи судової влади, а також не вирішуються виключно всеукраїнським референдумом. Верховна Рада України складається з 450 депутатів України і працює сесійно. Сесії Верховної Ради України складаються з пленарних засідань комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради.

б) *органи виконавчої влади* — це виконавчо-розпорядчі органи, які безпосередньо здійснюють на державному рівні оперативне управління загальносуспільними справами. Як правило, виконавчий орган держави — це уряд, колегіальний орган управління, який приймає рішення шляхом голосування. Водночас у президентських республіках, абсолютних та дуалістичних монархіях такий колективний орган відсутній, оскільки глава держави сам очолює виконавчу владу та здійснює безпосереднє управління справами суспільства за допомогою міністрів.

Назва органу виконавчої влади і його компетенція визначаються конституцією та законами. Зокрема, виконавчу владу в ФРН здійснює Федеральний уряд, у Франції — Рада міністрів, в Китаї — Державна рада. За своїми функціями органи виконавчої влади є виконавчо-розпорядчими органами загальної компетенції. Їх діяльність здійснюється у формі керівництва органами та установами спеціальної компетенції (наприклад, міністерствами), які здійснюють управління в конкретних сферах суспільних відносин — економіці, освіті, культурі тощо.

Основним напрямом діяльності органу виконавчої влади є організація виконання законів, прийнятих парламентом, та інших нормативно-правових актів (наприклад, указів президента, постанов уряду тощо). Крім того, до компетенції урядів ряду країн належить обов'язок розробки загальнодержавних програм, боротьба з безробіттям, вирішення питань зайнятості населення, розробка проекту державного бюджету. Уряд може бути наділений правом законодавчої ініціативи, тобто можливістю розробляти і подавати на розгляд законодавчого органу проекти законів.

В Україні Кабінет Міністрів є вищим органом у системі органів *виконавчої влади*. Він відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою, підконтрольний та підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України.

в) Важливе місце в механізмі держави посідають *судові органи*, головною функцією яких є розгляд справ, що мають юридичне значення. В демократичних державах судові органи є незалежними, підкоряються тільки законам і здійснюють правосуддя у встановленому процесуальному законодавством порядку. В країнах, де джерелом права визнається судовий прецедент, суди беруть участь у правотворчості (США, Великобританія, Канада).

Сукупність усіх судів певної держави називається юстицією, а сукупність питань їх компетенції — юрисдикцією. Завданням судової влади є забезпечення принципу верховенства права і закону, виконання юридичних приписів усіма суб'єктами суспільних відносин, законності і правопорядку, захисту прав і свобод людини і громадянина. Принципи судоустрою і судочинства закріплюються в конституційному порядку. Передусім це — незалежність суддів і підкорення їх тільки закону; здійснення правосуддя тільки судом; колегіальність судочинства; можливість оскарження судових рішень; обов'язковість судових рішень; гласність і відкритість судового розгляду справ; змагальність і рівноправність сторін; усний і наочний характер судочинства; конституційність судових рішень.

Судову владу в Україні здійснюють Верховний Суд України, вищі спеціалізовані суди, апеляційні та місцеві суди, спеціалізовані суди. Особлива роль у системі судової влади належить Конституційному Суду України — єдиному органу конституційної юрисдикції в Україні, що вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

г) *глава держави* — це орган держави (посадова особа), який є символом єдності нації. Глава держави виступає від імені держави, офіційно представляє її як усередині країни, так і в міжнародних відносинах. Главою держави в республіках є президент, а в монархічних державах — монарх. У деяких країнах функцію глави держави виконує колегіальний орган (наприклад, Державна рада Куби).

У більшості сучасних держав главою є президент, який обирається безпосередньо населенням (Франція, Україна, Росія та ін.), парламентом (Чехія), колегією виборців (США) або парламентом і спеціально обраними для цього представниками народу (ФРН). Монарх, як правило, є невиборним главою держави, який отримує свої повноваження в спадок (Японія, Бельгія, Іспанія). Інколи монархи обираються на певний термін (Саудівська Аравія, Малайзія, ОАЕ). Президент України є главою держави, який виступає від імені держави, гарантує державний суверенітет, територіальну цілісність України, додержання прав і свобод людини і громадянина.

Статус глави держави передбачає здійснення ним об'єднуючої функції щодо діяльності окремих гілок державної влади, виконання Президентом ролі арбітра між органами законодавчої і виконавчої влади у разі непорозуміння між ними.

Контрольні запитання:

1. Дайте визначення поняття „механізм держави”. Які елементи входять до механізму держави?
2. Охарактеризуйте апарат держави. Що таке державний орган?
3. Які види державних органів Ви знаєте?

7. Громадянське суспільство та правова держава

З часу виникнення держави — політичного інституту суспільства — з'являються особливі зв'язки та відносини між нею та суспільством. Причому ці зв'язки та відносини постійно змінюються. На перших стадіях становлення та розвитку держава збігалася з суспільством. Так, наприклад, міста-держави (поліси) Стародавньої Греції водночас виступали і суспільством, і державою. Народні збори громадян Афін були по суті публічною (політичною) владою, вирішували загальні питання всього суспільства.

Пізніше держава у формі Римської імперії, східних деспотій, централізованих середньовічних монархій превалювала над суспільством, стримувала його розвиток і обмежувала функціонування соціальних інститутів.

Буржуазні революції в Нідерландах (1580 р.), Англії (1642 р.), Франції (1789 р.) та реформаційні процеси, які почались у цей час у Західній Європі, сприяли поступовому відокремленню держави від суспільства, зменшенню її впливу на суспільне життя. З цього часу характер і зміст відносин та зв'язків суспільства та держави почали змінюватися і стали функціонувати відносно самостійно.

Приватна власність, формування ринкових відносин, вільної конкуренції сприяли прогресу суспільства, розвитку його соціальних інститутів: економіки, політики, науки, освіти, права. Чіткішими виявлялись й функції держави, змістом діяльності якої поступово ставали управління загальносуспільними справами, забезпечення інтересів суспільства, соціальної безпеки, усунення протиріч, охорона суверенітету та правового порядку. В окремих випадках — за умови слабкості суспільства та його демократичних інститутів, поширення політичного і національного екстремізму, недостатнього рівня правової і політичної свідомості населення та інших чинників — держава знову підкоряла собі суспільство і відігравала стосовно нього деструктивну роль. Подібне мало місце за часів політичного правління комуністичного та фашистського режимів, а також за умов мусульманського фундаменталізму. У цих випадках держава набувала надмірної самостійності, починала превалювати над суспільством, її політика ставала антисоціальною.

Проте, як свідчить історія, більшість сучасних суспільств і держав розвивається в діалектичній єдності та відносній самостійності держави при визначальному впливі на неї суспільства. Межа відносної самостійності держави в демократичних суспільствах встановлюється юридично, а ступінь такої самостійності залежить від історичних, національних, економічних, політичних, соціальних, психологічних та інших чинників.

У сучасній Україні правові межі відносної самостійності держави від суспільства, характер її зв'язків з ним тільки визначаються. Важливу роль у цьому відіграло прийняття 28 червня 1996 року парламентом нашої країни Конституції України, закріплення в ній визначальних принципів взаємодії держави і суспільства: визнання народу носієм суверенітету та єдиним джерелом влади, будова її на засадах поділу на законодавчу, виконавчу та судову; верховенства права; гарантування всіх форм власності; організації суспільного життя на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності; забезпечення правового порядку на умовах рівності всіх перед законом; виключення можливості примушувати будь-кого робити те, що не передбачено законом.

Водночас почалось обмеження держави правом і створення правового поля для забезпечення становлення й повноцінного функціонування суспільних інститутів та органів соціального контролю. В цьому аспекті прийняті Закони України: “Про місцеве самоврядування в Україні”, “Про політичні партії в Україні”, “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” та ін.

В цілому вирішення проблем врівноваження співвідношення сучасного перехідного суспільства та держави полягає у визначенні узгоджених механізмів державно-правового регулювання всіх сфер життєдіяльності суспільства й механізмів ринкового саморегулювання.

Суспільство, яке звільнилось від диктату держави, а його відносини з державою визначені правовими законами, в теорії держави дістало назву *громадянського суспільства*. В такому суспільстві, за визначенням німецького мислителя І. Канта (1724 - 1804 рр.), кожна особа визнається абсолютною цінністю, має гідність, не може бути засобом здійснення ніяких планів. У громадянському суспільстві людина повинна творити своє життя самостійно, власними силами і відповідати за свої дії. Задоволення інтересів кожного та їх захист повинні стимулювати людину до самовдосконалення, а громадянська свобода — забезпечуватись правом, яке є умовою і гарантією людської гідності.

У такому суспільстві кожен має повну економічну свободу і може існувати автономно. Крім цього, характерною ознакою громадянського суспільства є наявність політичної свободи індивіда. Він є незалежним від держави, може бути повноправним учасником політичних організацій, об'єднань громадян, які здійснюють функції контролю за державою, діяльністю її владних інститутів. Громадянське суспільство як об'єднання вільних індивідів та їх утворень (асоціацій, спілок, партій тощо) базується на рівноправних відносинах усіх з усіма, стабільність яких забезпечується державою за допомогою юридичних приписів (дозволів і заборон).

Суспільні відносини в громадянському суспільстві формуються у кілька рівнів, відповідно до чого змінюються і функції держави.

На першому рівні суспільних відносин, які охоплюють сферу сім'ї, її побуту, освіти, освоєння культурних цінностей, функції держави полягають лише у створенні для цього належних умов.

Другий рівень суспільних відносин, які охоплюють сфери власності й економіки, матеріального і духовного виробництва, обміну предметами, продуктами і діяльністю, вимагає інтенсивнішої участі з боку держави. Її завданнями тут стають створення рівних умов для розвитку й функціонування всіх форм власності, підприємництва і вільної конкуренції, забезпечення самоврядності, діяльності політичних і громадських організацій, здатності суспільства самостійно розвиватись і визначати свій подальший розвиток.

У той же час вимоги суспільства щодо обмеження втручання держави у діяльність окремих індивідів, соціальних груп і об'єднань громадян, яка не заборонена законом, спричиняють: реформування законодавства, підвищення ефективності його регулюючого впливу, запровадження принципу верховенства права; чітке визначення юридичного статусу органів держави; запровадження порядку виключного регулювання законами відносин економічної, соціальної та політичної сфер (підприємництва і конкуренції, зовнішньоекономічної діяльності, антимонопольного регулювання, цивільно-правової відповідальності, трудових відносин і

соціального захисту, прав і свобод людини і громадянина, засад місцевого самоврядування, засад утворення і діяльності політичних партій та інших об'єднань громадян тощо).

Для третього рівня суспільних відносин характерним є стабілізація політичного життя, завершення формування демократичної політичної системи. На цьому рівні розвитку суспільства держава не може претендувати на зверхність, повинна розглядатись нарівні з іншими суб'єктами суспільних відносин і забезпечувати стабільність громадянського суспільства, захист суверенітету, національну безпеку; охорону всіх форм власності, правового порядку, прав та інтересів громадян; економічну стратегію і створення ринку якісних товарів; виконання соціальних функцій.

Крім цього, в державі повинні бути створені дійові механізми забезпечення економічних, політичних та соціальних прав людини і громадянина та контролю за виконанням обов'язків.

Структурними елементами громадянського суспільства є соціальна, економічна та політична системи.

Соціальна система охоплює відносини репродукування людини, побуту, освіти, культури, духовного розвитку; стосунки окремих людей між собою та їх соціальними утвореннями (соціальних, соціально-професійних груп, націй тощо), а також відповідні соціальні інститути.

Економічну систему громадянського суспільства слід розглядати насамперед, як сукупність економічних інститутів і відносин з приводу реалізації людьми права власності, виробництва й обміну товарами і послугами.

Складовими демократичної **політичної системи** громадянського суспільства є духовні елементи: політична свідомість; політичні норми; політична культура; політичні відносини; а також матеріальні елементи: держава; політичні партії; громадсько-політичні організації та рухи; об'єднання; політична особа, тобто суб'єкт політики, який залучається до політичного життя як громадянин, реалізуючи свої політичні права шляхом участі у роботі політичних партій, громадсько-політичних організацій, виборчому процесі (формуванні політичних інститутів держави), референдумах, а також як представник виборних інститутів держави (наприклад, депутата) тощо.

Характерною ознакою демократичної політичної системи є незалежна діяльність будь-яких засобів масової інформації, наявність телекомунікаційних систем, наявність можливості у політичних партій, громадських організацій, органів місцевого самоврядування, державних і недержавних установ можливості засновувати засоби масової інформації і бути видавцем. Таке демократичне функціонування засобів масової інформації забезпечує інформаційні потреби громадянського суспільства, комунікативні зв'язки між його структурними елементами.

Найдосконаліший, гармонійний тип відносин суспільства та держави досягається на вищих рівнях їх розвитку за умови становлення громадянського суспільства й соціальної правової держави. Як свідчить історія цивілізаційного процесу, розвинутому громадянському суспільству відповідає демократична форма соціально-правової державності — результат діалектичного розвитку держави, в якій визнається пріоритет прав людини, виходячи з чого формуються функції, визначаються методи діяльності, відповідні інститути, механізми та засоби забезпечення прав людини і громадянина.

Ідея такої державності виникла давно і була викладена свого часу в політичних і правових теоріях у вигляді відповідних проектів державного переустрою. Проте концептуально теорія правової держави (нім. *rechtstaat*) була вперше обґрунтована німецькими вченими на початку XIX століття (*К. Т. Велькером* — в 1813 р., *І. Х. Фрайхер фон Аретінім* — в 1824 р., *Р. фон Модем* — в 1832 р.), а теорія соціальної держави — також у Німеччині, але майже через сто років (*Х. Хеллером* — в 1929 р.). Німецький філософ *Г. Гегель*, який зробив чи не найбільший внесок до теорії громадянського суспільства, у праці “Філософія права” визначив поняття громадянського суспільства як сферу дії приватного інтересу. До такої сфери він включив сім'ю, станові відносини, релігію, право, мораль, освіту, закони і впливаючи з них взаємні юридичні зв'язки суб'єктів.

Втілення цих ідей у практику державотворення мало місце не тільки в Німеччині, а й деяких інших країнах Західної Європи. Вже наприкінці XIX століття державність правового характеру була чітко визначена, наприклад, у конституціях та інших законодавчих актах Німеччини, Великобританії, Франції, США. Юридичне закріплення соціального характеру державності вперше знайшло своє втілення в ст. 20 Конституції ФРН 1949 р.

Більшість дослідників сходяться на тому, що громадянське суспільство є неодмінною умовою функціонування правової держави. В юридичній літературі називаються такі **основні ознаки громадянського суспільства**:

- 1) економічна свобода, багатоманітність форм власності, ринкові відносини. З цього боку громадянське суспільство - це спільність вільних індивідів-власників;
- 2) визнання і захист державою основних прав і свобод людини;
- 3) плюралізм у політичному та ідеологічному плані;
- 4) невтручання держави до приватного життя громадян;
- 5) громадянське суспільство є самоврегульованою системою;
- 6) нарешті, громадянське суспільство є відкритим соціальним утворенням з точки зору вільного переміщення інформаційних потоків, вільного в'їзду і виїзду людей;
- 7) громадянське суспільство є правовим, демократичним суспільством.

Отже **громадянським суспільством** є сукупність суспільних відносин, які розвиваються на засадах плюралізму й саморегулювання і знаходяться за межами директивного втручання публічної влади.

Політичні характеристики сучасного громадянського суспільства найкраще концентруються сьогодні в понятті правової держави. Далі ми поговоримо саме про цей феномен, його сутність та ознаки.

Основні постулати правової державності на початок ХХІ ст. мають загальновизнаний характер. Більшість держав світу в своїх конституціях проголошують себе "правовими". Більше того, названі постулати закріплені в нормах міжнародного права. Так, сучасними документами Ради Європи встановлюються такі принципи правової держави:

- 1) принцип законності;
- 2) право на справедливе судове слідство;
- 3) доступ до судів;
- 4) гарантії справедливого і відкритого судового розгляду;
- 5) неупередженість суддів і відповідність покарання скоєному.

Створення юридичне завершеного поняття "правова держава" пов'язують з ім'ям Р. Моля. У 1829 р. він дав визначення правової держави як конституційної держави, яка повинна базуватися на закріпленні в конституції прав і свобод громадян, на забезпеченні судового захисту людини.

В Україні вчення про правову державу виникло у другій половині ХІХ ст. Активно працювали над створенням теорії правової держави вчені Б. Кістяківський, М. Коркунов, Г. Шершеневич та ін.

Правова держава — це новий етап розвитку державності, її не можна проголосити — вона повинна скластися як результат реформ економічних, політичних, державних і правових інститутів, реальної зміни характеру взаємовідносин між суспільством, державою і особистістю.

Правова держава — це форма організації і діяльності державної влади, яка будує свої взаємовідносини з індивідами та їх об'єднаннями на основі норм права. Тобто це така держава, в якій лише юридичними засобами забезпечуються верховенство права, реальне здійснення, гарантування, охорона, захист і поновлення порушених прав людини та громадянина, взаємна відповідальність держави та особи, контроль і нагляд за створенням та застосуванням юридичних законів. Відсутня жорстка регламентація з боку держави щодо забезпечення гласності, свободи слова, критики, існує право вільного в'їзду та виїзду, обміну інформацією, науковими та освітянськими технологіями з іншими державами.

Ознаки правової держави:

- 1) панування права в усіх сферах суспільних відносин, що підлягають державному врегулюванню. Це не дає можливість приймати й реалізовувати свавільних рішень, які виходять з якихось приватних інтересів і не враховують потреби інших членів суспільства. Право визначає зміст чинних законів;
- 2) взаємна відповідальність держави та громадянина, державних органів та посадових осіб, що перетворює їх на рівноправних соціальних партнерів;
- 3) наявність широких, демократичних й реальних прав і свобод людини та громадянина;
- 4) функціонування реальних та ефективних засобів захисту й відновлення прав і свобод людини та громадянина у випадках їх протиправного порушення чи обмеження;
- 5) організація та розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу та судову;
- 6) розвинена система чинного законодавства;

7) провідна роль незалежного судочинства в розв'язанні спірних питань і конфліктних ситуацій;

8) ефективна діяльність інших правоохоронних органів у забезпеченні законності і правопорядку;

9) високий рівень правосвідомості та правової культури громадян, професіоналізму працівників правоохоронних органів.

У 80-х рр. ХХ ст. ідея створення правової держави актуалізувалася у країнах колишнього соціалістичного табору як реакція на тоталітарний режим, адміністративно-командні методи влади, порушення прав людини. Вітчизняна наука прийняла концепцію “правова держава” у результаті перебудови, проголошеної у 1985р.

Процес формування основ правової держави в Україні, на відміну від західних її моделей, має свої особливості. Його початком слід вважати законодавче закріплення положення про те, що Україна є демократичною, соціальною, правовою державою в Конституційному договорі між Верховною Радою України та Президентом України “Про основні засади організації функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України” від 8 червня 1995 року, а згодом — у ст. 1 Конституції України, прийнятій парламентом 28 червня 1996 року.

Складність і суперечливість процесу формування в Україні соціальної правової держави в практичній площині полягає в тому, що за умов слабких демократичних традицій перехідного суспільства, недосконалості національного законодавства, недостатнього рівня політичної, правової й економічної культури населення постає завдання одночасного створення засад громадянського суспільства, правового та соціального аспектів державності. Світова практика державотворення такого досвіду немає. Найскладнішим питанням тут є визначення збалансованих відносин держави і суспільства, меж втручання держави в економічну та соціальну сфери, співвідношення регулюючої ролі держави (соціальної функції) і стихії ринку (економічної свободи).

Головна проблема державотворчого процесу в цьому плані — це створення ефективної нормативної бази, демократичної правової системи, тобто створення основ правової державності, на підставі яких змогли б формуватись інститути громадянського суспільства і соціальний аспект державності.

Важливу роль у цьому відіграють реалізація демократичних принципів будови і функціонування владних органів, переорієнтація їх політики від захисту інтересів держави до захисту інтересів особи; наповнення реальним змістом принципу верховенства права; здійснення державно-правової реформи (парламентської, адміністративної, муніципальної та судової); створення механізму захисту прав і свобод людини і громадянина; формування високого рівня політичної, правової й економічної культури населення. Водночас на основі законності і високого рівня правового порядку повинні здійснюватись кроки щодо: створення відповідного економічного потенціалу; умов для формування середнього класу суспільства (і громадян-власників в цілому); розвитку всіх форм власності, політичного й економічного плюралізму; обмеження монополізму і розвитку конкуренції; здійснення соціально орієнтованої політики, розробка і забезпечення соціальних програм і визначення пріоритетності їх здійснення.

Контрольні запитання:

1. Що таке громадянське суспільство? Які його ознаки?
2. Що таке правова держава? Які елементи входять до цього поняття?
3. Проаналізуйте основні елементи організації та діяльності Української держави з точки зору громадянського суспільства та правової держави.

8. Форми держави

Категорія “форма держави” є науковою абстракцією та вживається у теорії держави і права для з'ясування механізму, способів формування, організації і функціонування держави. У ній проявляються, по-перше, публічно-владні відносини, які дають змогу розглядати державу як об'єднання індивідів, рівномасштабне суспільству, засноване на обміні товарів і діяльності. По-

друге, природа та організація публічної влади — це система установ, які здійснюють управління загальносуспільними справами. По-третє, таким чином виражається внутрішній територіальний устрій держави.

В цілому **форма держави** — це її устрій, який проявляється в характері політичних відносин громадян між собою, громадян і держави в процесі здійснення нею управління суспільними справами; сукупність способів організації, устрою і здійснення державної влади, що виражають її сутність.

Форма держави як цілісна категорія може бути розглянута через її окремі елементи або частини, що її складають. Такими елементами форми держави є: а) форма державного правління; б) форма державного (територіального) устрою; в) форма політичного режиму.

У сучасній теорії держави поняття форми держави є одним із найважливіших понять. Форма держави завжди має відповідне правове закріплення. Усі її елементи мають правову основу — вони фіксуються в конституціях, законах, підзаконних актах.

I. Форма державного правління.

Форма державного правління - це поняття, що визначає організацію вищих органів влади у тій чи іншій державі. Слід одразу зауважити, що для сучасної демократичної держави форма правління прямо залежить від характеру розподілу державної влади.

Форма правління у будь-якій країні *засвідчує про:*

- а) правову форму глави держави (монарха чи президента), включно спосіб отримання ним повноважень, початок і припинення повноважень, компетенцію;
- б) порядок формування вищих органів державної влади;
- в) структуру та компетенцію інших вищих органів державної влади, зокрема парламенту;
- г) порядок формування та відповідальність уряду;
- д) модель розподілу державної влади або відсутність такого розподілу;
- е) обмеженість (чи необмеженість) державної влади і зокрема її вищих органів з допомогою права, передовсім конституцією.

За формою правління сучасні держави класифікуються на монархії (абсолютні й конституційні) та республіки (президентські, парламентські, змішані). Більшість із сучасних держав мають республіканську форму правління, у світі нараховується не більше трьох десятків монархій.

Монархією називають таку форму правління, за якої вища державна влада належить одноособовому главі держави - монарху і передається на засадах спадковості. При всій різноманітності їх державно-правових систем, все ж можливо виділити кілька *ознак*, які притаманні всім монархіям, незалежно від їх модифікації:

- 1) безстроковість влади монарха;
- 2) спадкове правонаступництво;
- 3) представництво монарха від імені держави не за дорученням, а за власним правом;
- 4) непідпорядкованість влади монарха будь-яким іншим суб'єктам.

Види монархії:

Абсолютна (необмежена) монархія - це такий різновид монархії, за якого влада глави держави - монарха не визначається й не обмежується законом, передусім конституцією (царська Росія, сучасні Оман, Саудівська Аравія та деякі інші держави). Можна виділити наступні ознаки такої монархії:

- 2) зосередження всієї влади повноти влади в руках монарха;
- 3) відсутність конституції;
- 4) безстроковий характер влади монарха.

Поняття “конституційна монархія” означає обмеженість владної компетенції монарха юридичне (конституцією) та інституційно (парламентом). Прикладами конституційної монархії є: Великобританія, Бельгія, Норвегія, Швеція, Іспанія та ін. Ознаки такої монархії:

- 1) влада монарха обмежується представницьким органом;
- 2) влада монарха закріплюється в конституції, що приймається парламентом;
- 3) виконавча влада належить уряду, що формується парламентом і лише йому підзвітний, парламент може висловити недовіру уряду;

Під **республікою** сучасна юридична наука розуміє таку форму правління, в якій вища влада належить виборним органам, які обираються на певний строк. З наведеного визначення можна вивести основні юридичні *ознаки* кожної республіки:

а) вища державна влада належить органам, які формуються виключно шляхом виборів (вільних чи невільних - залежить від характеру державного режиму в країні);

б) правова форма глави держави у республіках виражається в одноосібному президенті, проте мають місце й винятки - в колишньому СРСР функції глави держави здійснював колегіальний орган у вигляді Президії Верховної Ради;

в) термін повноважень усіх вищих державних органів визначений законом.

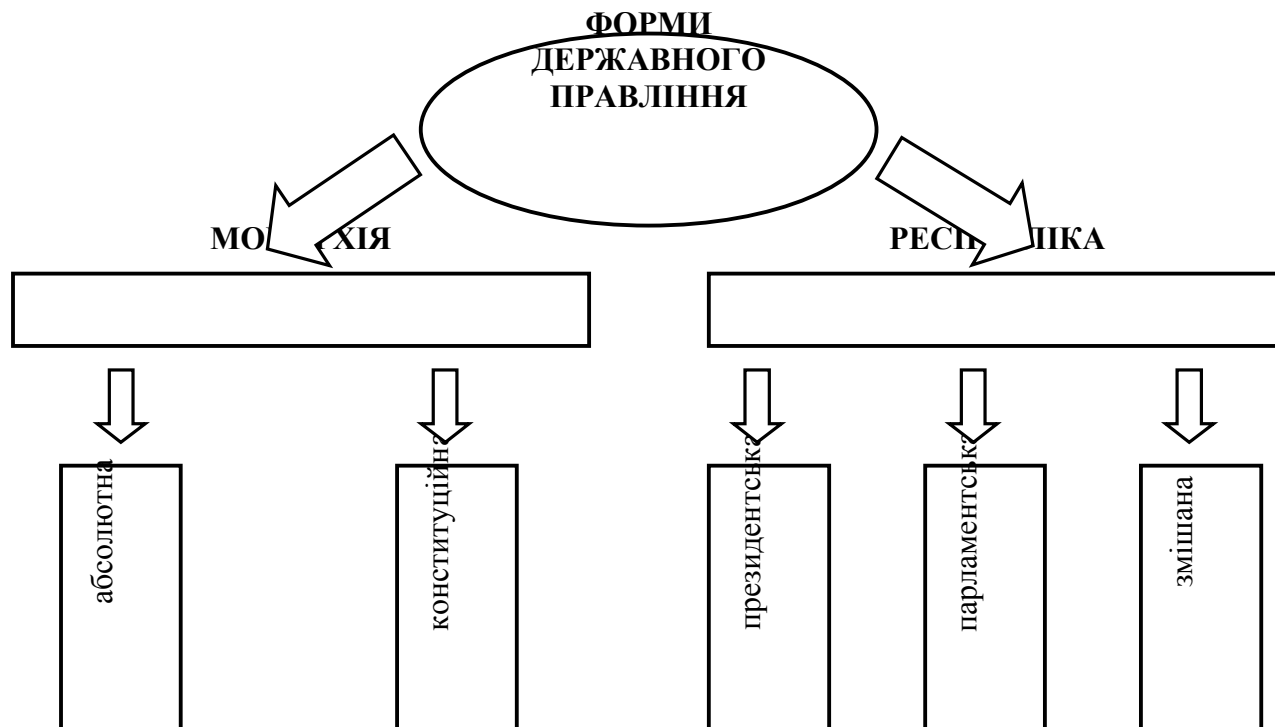
Юридичними ознаками класичної форми *президентської республіки* є:

- 1) президент виступає не лише главою держави, а й головою виконавчої влади;
- 2) президент відіграє домінуючу роль у процесі формування уряду порівняно з парламентом;
- 3) уряд є відповідальним перед президентом за свою діяльність;
- 4) президент обирається без участі парламенту - прямими виборами або колегією виборців;
- 5) модель влади не передбачає можливості для парламенту припинити свої повноваження достроково за рішенням президента чи уряду.

Парламентська республіка має такі ознаки:

- 1) президент є лише главою держави, а систему виконавчих органів влади очолює уряд;
- 2) президент обирається завжди шляхом непрямих виборів у наступних формах:
 - абсолютною чи кваліфікованою більшістю депутатів парламенту (наприклад, в Угорщині, Чехії);
 - спеціальним органом, що складається з членів парламенту та обраних окремими територіями для цього делегатів (у Німеччині такий орган називається Федеральні збори);
- 3) уряд формується законодавчим органом із складу його депутатів, політично виражаючи при цьому парламентську більшість (одної партії чи партійної коаліції);
- 4) уряд несе політичну відповідальність перед парламентом за свою діяльність.
- 5) уряд несе колективну відповідальність також за правові акти глави держави, що проявляється у недискреційному характері повноважень президента (можуть здійснюватися лише за ініціативою уряду) та необхідності контрасигнації (скріплення підписом прем'єр-міністра чи відповідного міністра) його правових актів;
- 6) глава держави вправі за ініціативою уряду у випадках, передбачених законом, розпустити парламент і призначити дострокові вибори.

Змішана республіка (парламентсько-президентська, президентсько-парламентська) характеризується тим, що парламент і президент спільно (у різній пропорції) формують уряд і здійснюють контроль за його діяльністю.

Україна має змішану форму правління.

Ознаки *парламентської* республіки - призначення Верховною Радою Прем'єр-міністра України за поданням Президента України відповідно до пропозиції коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України; здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України; усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту) та ін.

Ознаки *президентської* республіки — вибори Президента населенням країни; можливість припинення повноважень Верховної Ради України; зупинення дії актів Кабінету Міністрів України; право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України та ін.

II. Форма державного устрою.

Форма державного устрою — національно-територіальна та адміністративно-територіальна організація державної влади. Територія держави поділяється на окремі національно-політичні чи адміністративні одиниці, які характеризуються співвідношенням частин держави та її органів із державою в цілому та між собою. Теорія права розрізняє просту та складну форми державного устрою.

Проста (унітарна) держава — єдина держава, що не має всередині відокремлених державних утворень, які користуються певною самостійністю (не мають ознак суверенітету).

Ознаки унітарної держави:

- 1) не входять державні утворення з ознаками суверенітету;
- 2) єдина система державних органів;
- 3) єдина конституція та єдина система законодавства;
- 4) єдине громадянство;
- 5) у міжнародних відносинах держава виступає як єдиний представник.

Простими (унітарними) державами називають себе країни Балтії, Польща, Білорусь та ін. Згідно з ч. 2 ст. 2 Конституції нашої держави Україна є унітарною державою.

Унітарна держава може бути:

а) *простою* (держава, що не має автономних утворень (Болгарія, Польща) та *складною* (із одним або двома автономними утвореннями (Великобританія - Шотландія та Північна Ірландія, Україна – Автономна Республіка Крим);

б) *централізованою* (управління в адміністративно-територіальних одиницях здійснюється призначуваними зверху чиновниками); *децентралізованою* (на всіх рівнях адміністративно-територіального поділу існують виборні органи); *відносно централізованою* (управління на місцях здійснюється як виборними органами так і призначуваними зверху чиновниками).

Складні форми державного устрою — така форма державного устрою, що складається з державних утворень, які мають ознаки державної незалежності (суверенітету): федерація та конфедерація.

Федерація — це складна держава, до якої входить кілька територіальних утворень (суб'єктів федерації), що володіють суверенітетом або мають ознаки державності.

Два різновиди федерації:

а) *союзна федерація* (заснована на договорі), суб'єктами якої є суверенні держави, що зберігають за собою значний обсяг повноважень, аж до права виходу зі складу федерації; приклад — колишній СРСР;

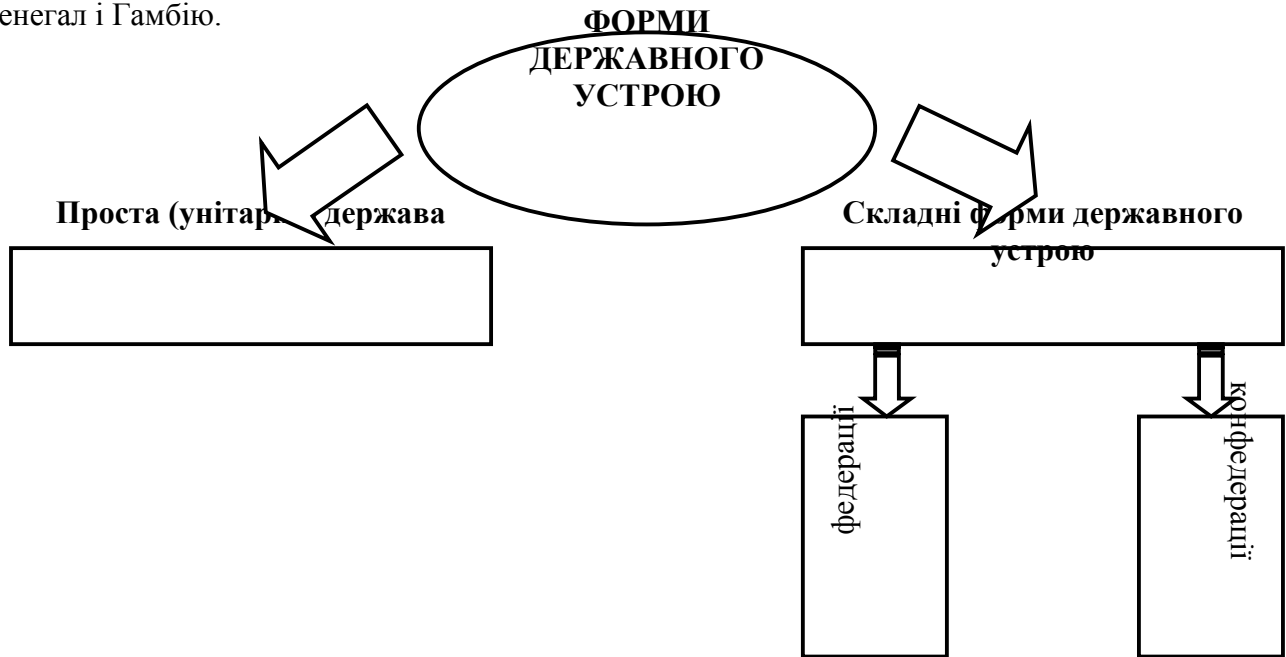
б) *федерація, заснована на автономії*, суб'єктами якої є державні утворення, що не мають суверенітету, але мають певні ознаки державності у вигляді повноважень самостійно вирішувати питання місцевого значення (приклад — Російська Федерація, США, Німеччина).

Конфедерація - союз держав, об'єднаних для досягнення певних цілей одним або кількома органами (наприклад військовими) при збереженні в інших питаннях повної самостійності.

Ознаки конфедерації:

- 1) відсутність законодавчих органів;
- 2) відсутність загального законодавства, громадянства, судової та фінансової систем;
- 3) рішення загальних конфедеративних органів для членів конфедерації не є обов'язковим і їх невиконання не має ніяких санкцій;
- 4) наявність безумовного права виходу зі складу конфедерації у кожного суб'єкта.

Конфедерація — це досить нестійка, перехідна форма від співіснування повністю незалежних держав до їх федерації або до утворення нової унітарної держави. Через етап конфедерації у своєму розвитку пройшли США, Нідерланди, Швейцарія, яка і нині офіційно називається конфедерацією. З 1981 по 1989 рр. існувала конфедерація Сенегамбія, що об'єднувала Сенегал і Гамбію.

Водночас від конфедерації слід відрізнити особливу форму об'єднання держав — *співдружність*. Метою такого утворення є зазвичай економічні, культурні, політичні, екологічні та інші питання, які мають глобальний характер. Правовою основою об'єднання держав у співдружність може бути договір, угода, декларація, статут. Серед різновидів такої співдружності слід назвати Британську співдружність націй (до 1947 р.), яка була утворена Вестмінстерським статутом 1931 р. Її членами стали держави — колишні домініони, що визнавали главою держави англійського короля, та інші держави, що мали свого главу держави. Прикладом такої форми об'єднання держав є також співдружність незалежних держав, яка була утворена в 1991 р. і складається з 12 країн — колишніх суб'єктів СРСР (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Україна).

Ознаки	Унітарна держава	Федерація	Конфедерація
Конституція	Єдина	Суб'єкти приймають свої конституції на основі загальносоюзної	Кожен суб'єкт має власну конституцію, підвалиною для утворення об'єднання є

Вищі органи влади	Єдині	Двопалатний парламент	Центральна влада відсутня; є спеціальні органи для координації дій у розв'язанні конкретних проблем
Громадянство	Єдині	Єдине (поряд із громадянством суб'єктів федерації)	Єдине громадянство відсутнє
Система права	Єдина	Єдина; суб'єкти можуть мати свої підсистеми	Єдина система права відсутня
Судова влада	Єдина	Єдина; суб'єкти можуть мати свої підсистеми	Існує самостійна судова система кожного суб'єкта
Територія	Єдина	Складається з територій суб'єктів федерації	Єдина територія відсутня
Валюта	Єдина	Єдина	Кожен суб'єкт має власну грошову одиницю або за домовленістю суб'єктів

III. Державно-правовий (державний) режим

Державно-правовий режим — це сукупність форм і методів здійснення державної влади та рівень участі громадян в управлінні справами держави і суспільства. Поняття “державно-правового режиму”, ввійшло в науковий обіг в 60-х роках минулого століття. У дещо ширшому розумінні воно позначається як “політичний режим”, який характеризує методи функціонування всіх ланок політичної системи. Нерідко ці поняття в юридичній літературі вживаються як синоніми.

Елементи поняття “державно-правового режиму”:

- 1) правовий статус людини і громадянина, правові та інституційні гарантії їх прав і свобод;
- 2) ступінь участі народу в здійсненні публічної влади на загальнодержавному та місцевому рівні;
- 3) співвідношення влади народу і влади держави, іншими словами — народного та державного суверенітетів;
- 4) ступінь відокремлення суспільства від держави, встановлення межі втручання держави до суспільних відносин;
- 5) характер взаємодії суспільства і держави: або суспільство визначає і контролює державу, або навпаки;
- 6) співвідношення правових і неправових методів регулювання суспільних відносин з боку державної влади;
- 7) ступінь плюралізації політичної системи суспільства.

Важливим є те, які методи переважають у процесі здійснення державної діяльності та досягнення цілей, що стоять перед державою, а також наскільки реально громадяни впливають на стан державних і суспільних справ. Розрізняють демократичний і антидемократичний державно-правові режими.

Демократичний державно-правовий режим — стан політичного життя, за якого державна влада здійснюється демократичними методами на основі широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні і здійсненні державної політики, утворенні та діяльності органів держави, на неухильному дотриманні основних прав людини і громадянина.

Демократія, що етимологічне означає “народовладдя”, виступає таким видом державного режиму, за якого вся повнота державної влади належить народу, котрий здійснює її безпосередньо або через обраних представників.

Сучасна демократична держава характеризується такими ознаками:

- 1) **Народний суверенітет.** Сучасна демократія виступає переважно представницькою демократією, за якої народ-суверен здійснює публічну владу через обраних представників у органах державної влади та органах місцевого самоврядування.

Механізм прямої демократії включає такі засоби волевиявлення виборців як референдум, плебісцит, народна ініціатива про відкликання депутата чи іншої посадової особи, народна

2) *Регулярні, вільні та справедливі вибори.* Вибори, через які в представницькій демократії громадяни обирають своїх представників до владних органів, можна назвати головним інститутом кожної демократичної держави.

3) *Влада більшості і охорона прав меншин.* Демократію можна охарактеризувати як систему, в якій громадяни приймають політичні рішення, на основі волевиявлення більшості.

4) *Правове закріплення основних прав і свобод людини та громадянина* в конституції і законах, наявність механізму їх реального впровадження в життя;

5) Державна влада організує свою діяльність за принципом її *розподілу* на законодавчу, виконавчу і судову;

6) *Соціальний, економічний і політичний плюралізм.* Державу як соціальне утворення можна охарактеризувати не лише з боку державних органів, а й з точки зору різних інституцій, політичних партій, громадських організацій, спілок, товариств, які в ній діють.

Антидемократичний державно-правовий режим - звуження або усунення можливості реального впливу громадян та їх об'єднань на управління державою, обмеження або порушення основних прав людини, зосередження влади в руках не контрольованої народом групи осіб чи однієї особи. Різновиди — авторитарний, тоталітарний та деякі інші.

Авторитарний режим — державна влада концентрується в руках правлячої верхівки. Допускаються деякі розмежування політичних сил, існують легальні можливості через представницькі органи чи громадські об'єднання обстоювати інтереси певних верств населення. Але якщо виникає різке протистояння політичних сил, спрацьовує механізм дії реакційного закону чи прямого насильства.

Авторитарним можна назвати такий державний режим, за якого джерелом державної влади виступає лише частина населення, правляча група, партія, рух або армія. Поряд з цим, відсутність демократичних механізмів не поєднується з крайніми проявами тоталітаризму. Авторитарний режим завжди характеризує ту країну, в котрій перетворення ведуть від тоталітаризму до демократії чи навпаки. Про це свідчать і його ознаки:

1) розподіл державної влади проведено лише умовно, а юридичне та фактично домінує виконавча влада на чолі з сильним президентом чи надзвичайним органом;

2) роль парламенту, як і інших представницьких органів, зведено нанівець, хоча вони й функціонують; вибори цих органів не є регулярними і повністю контролюються владою;

3) значну роль, в тому числі політичну, в суспільстві відіграють багаточисельні “силові структури” - армія та правоохоронні органи;

4) формально існує багатопартійна система, але державна влада відверто опирається та підтримує одну або декілька політичних партій;

5) мають місце порушення прав і свобод людини, ускладнений порядок їх реалізації та застосування, проте відсутні масові репресії;

6) держава здійснює контроль за інформаційним простором (наприклад, будучи власником більшості засобів масової інформації);

7) обмежується діяльність опозиції;

8) органи державної влади при прийнятті рішень більше зважають на політичну доцільність, ніж на закон;

9) при прийнятті та реалізації політичних рішень рідко застосовується принцип знаходження компромісу інтересів;

10) державний апарат функціонує в режимі напівтаємності, в умовах, за яких контроль за ним з боку громадськості виключається.

11) виконавчо-розпорядчі органи наділені широкими законодавчими повноваженнями;

12) в центрі і на місцях має місце концентрація та централізація реальної влади в руках одного або кількох тісно взаємозв'язаних органів, рішення яких безумовно виконуються, нерідко такі органи володіють дискреційними повноваженнями, тобто правом, виходячи з власного розуміння політичної доцільності, діяти на свій розсуд, в тому числі з порушенням норм закону.

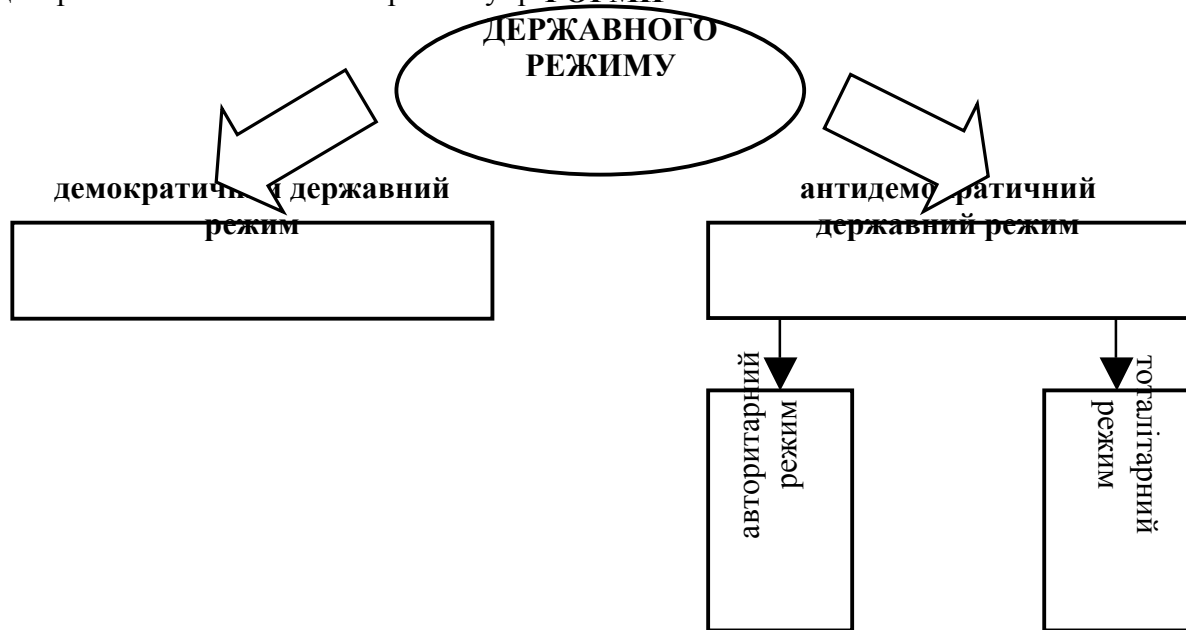
Тоталітарна держава. Термін “тоталітаризм” був вперше вжитий у 20-х роках ХХ ст. критиками фашистського режиму Б. Муссоліні Дж. Амендолою та П. Габетті і настільки сподобався офіційним колам в Італії, а пізніше в Німеччині, що був запозичений ними для формулювання їх власної мети - вибудови тоталітарної держави.

Перші спроби наукового аналізу феномену тоталітаризму були здійснені в 1951 р. у роботі німецько-американської дослідниці Х. Арендт “Походження тоталітаризму”. Пізніше, у 1952 р. у

Вашингтоні (США) на міжнародному політологічному симпозиумі вчені визначили тоталітаризм як “закриту й нерухливу соціокультурну та політичну структуру, в якій будь-яка дія - від виховання дітей до виробництва й розподілу товарів - спрямовується й “контролюється з єдиного центру”.

Ознаки тоталітарного режиму:

- 1) єдина масова партія, котра очолюється харизматичне лідером;
- 2) одна, єдино можлива ідеологія, котра повинна визнаватися всіма. Поділ всього світу згідно з ідеологією на “друзів” і “ворогів”;
- 3) монополія на засоби масової інформації;
- 4) монополія на всі засоби збройної боротьби;
- 5) легалізація терору і система терористичного поліцейського контролю;
- 6) централізована система контролю і управління економікою.

Особливості елементів форми Української держави

На сучасному етапі розвитку України питання про форму держави набуває особливого значення, адже воно стосується найважливіших аспектів організації та діяльності молодішої суверенної держави. Тому правильне розуміння відповідних теоретичних положень, що виходять з аналізу світового досвіду державно-правового будівництва, застосування їх до конкретних умов і національних традицій може суттєво сприяти створенню життєздатної форми Української держави, яка забезпечить прогресивний розвиток і розквіт усього суспільства.

В Україні відбуваються процеси становлення і розвитку *демократичного державно-правового режиму*, основи якого знайшли своє закріплення в Конституції України 1996 р.

Відповідно до ст. 1 Конституції Україна проголошується суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою.

Конституція характеризує Україну як демократичну державу, яка за *формою правління є республікою* (ст. 5). Про демократичний характер нашої держави свідчить те, що законодавчий орган, Президент України, місцеві ради обираються громадянами України на принципах періодичних, конкурентних, вільних виборів.

Україна має змішану форму правління. У результаті внесення змін і доповнень до Конституції України законом від 8 грудня 2004 р. Україна є парламентсько-президентською республікою.

Частина 2 ст. 2 Конституції закріплює положення про те, що *за своїм державним устроєм Україна є унітарною державою*. Автономна Республіка Крим має статус адміністративно-територіальної одиниці, є невід'ємною складовою частиною України. Унітарна форма державного устрою для України є найбільш виправданою, оскільки відповідає її етнічному складу, історичному минулому, економічним та культурним реаліям.

1. Назвіть основні форми держави. Дайте їм визначення.
2. Розкрийте поняття форма державного правління. Що до нього входить?
3. Розкрийте поняття форма державного устрою. Що до нього входить?
4. Розкрийте поняття форма державного режиму. Що до нього входить?
5. Проаналізуйте норми Конституції України щодо форми Української держави.

Список рекомендованих джерел до теми:

1. Алексеев С.С. Общая теория государства и права. М., 1994
2. Жерутов Р.Т. Теория государства и права. Уч. пос. для вузов. М., 1995
3. Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави і права: Підручник. – Львів: “Новий Світ - 2000”. – 2003.
4. Котюк В.О. Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник. – К., 2005.
5. Лемак В.В. Основи держави і права. – Ужгород. – 1997.
6. Молдаван В.В., Чулінда Л.І. Правознавство. – К., 2006.
7. Основи правознавства: Підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. За заг. ред. В.С. Журавського. – К., Юридична думка, 2004.
8. Основи правознавства: Підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. За ред. І.Б. Усенка. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К., Ірпінь, ВТФ "Перун", 2003.
9. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. К., 1994
10. Ратушняк С.П. Правознавство: Навчальний посібник для 10-11 класів: у 2 частинах. - Ч. 1. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007

Тестові завдання до теми:

1. У відповідях під котрими номерами правильно названі ознаки авторитарного режиму?
 - 1) наявність інститутів безпосередньої і представницької демократії; 2) пріоритет інтересів держави над особистістю; 3) неможливість або обмеження діяльності опозиції; 4) видимість інституту парламентаризму; 5) масові репресії проти інакомислячих.
2. У відповідях під котрими номерами правильно вказані конституційні характеристики України з огляду на її форму держави?
 - 1) республіка; 2) унітарна держава; 3) соціальна; 4) демократична; 5) правова.
3. У відповідях під котрими номерами правильно названі складові апарату держави?
 - 1) державні установи; 2) державні підприємства; 3) органи виконавчої влади; 4) органи законодавчої влади; 5) суди; 6) державні навчальні заклади.
4. У відповідях під котрими номерами правильно названі ознаки держави?
 - 1) верховенство права; 2) територія; 3) наявність профспілок; 4) суверенітет; 6) податкова система.
5. У відповідях під котрими номерами правильно названі елементи механізму держави України?
 - 1) державні установи; 2) державні підприємства; 3) органи виконавчої влади; 4) орган законодавчої влади; 5) органи місцевого самоврядування; 6) Конституційний Суд України.
6. У відповідях під котрими номерами правильно названі види форми державного правління?
 - 1) конституційна монархія; 2) парламентська республіка; 3) парламентсько-президентська республіка; 4) конфедерація; 5) демократична держава.
7. У відповідях під котрими номерами правильно названі форми державного устрою?
 - 1) унітарна держава; 2) конфедерація; 3) авторитаризм; 4) монархія; 5) демократична держава.
8. У відповідях під котрими номерами правильно вказані елементи форми держави?
 - 1) механізм держави; 2) форма державного правління; 3) законодавство; 4) політична система; 5) форма державного режиму.
9. У відповідях під котрими номерами правильно названі форми державного режиму?
 - 1) демократичний; 2) ліберальний; 3) авторитарний; 4) тоталітарний; 5) авторитаризований; 6) автократичний.

10. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки монархії?

1) глава держави є монархом; 2) глава держави є президент; 3) главою держави є регент; 4) державна влада, як правило, передається за спадковістю; 5) монарх, як правило, обирається на певний строк; 6) класифікується президентську і парламентську.

11. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки абсолютної монархії?

1) влада монарха обмежена конституцією; 2) влада монарха не обмежується конституцією і законами; 3) конституція, як правило, відсутня; 4) парламент, як правило, є відсутнім; 5) главою держави є монарх; 6) главою держави є король.

12. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки обмеженої (конституційної) монархії?

1) монарх не обмежує владу; 2) влада монарха обмежена законом, передусім конституцією; 2) влада монарха обмежена народом; 3) законодавчі функції здійснюються парламентом; 4) монархом і парламентом або лише парламентом формується уряд; 5) главою держави є довічний президент.

13. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки республіки?

1) вища державна влада здійснюється колегіальними та одноособовими органами; 2) вища державна влада здійснюється одноособовими органами; 2) главою держави є монарх; 3) вищі державні органи обираються; 4) владні повноваження глави держави є довічними; 5) строк повноважень владних органів визначений законом; 6) поділяються на абсолютні і обмежені.

14. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки парламентської республіки?

1) президент обирається шляхом прямих виборів; 2) довічний президент є главою держави; 3) президент обирається шляхом прямих виборів; 4) президент обирається парламентом; 5) уряд є відповідальний перед президентом; 6) уряд формується парламентом.

15. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки президентської республіки?

1) президент переважно одноособово формує уряд; 2) уряд є відповідальним перед президентом; 3) президент є одночасно главою держави і главою виконавчої влади; 4) уряд формується самостійно парламентом; 5) президент обирається парламентом; 6) президент обирається без участі парламенту.

16. У відповідях під котрими номерами правильно названі функції держави за їх спрямованістю? 1) внутрішні; 2) виховна; 3) зовнішні; 4) профілактична.

17. У відповідях під котрими номерами правильно названі основні ознаки правової держави?

1) верховенство права; 2) соціальна справедливість; 3) недоторканість прав і свобод громадянина; 4) незалежне правосуддя.

18. У відповідях під котрими номерами правильно названі ознаки суспільної влади у первісному суспільстві?

1) не передбачала спеціального апарату; 2) діяла в межах первісного права; 3) базувалася на основі кровної спорідненості; 4) видавала обов'язкові правила поведінки; 5) діяла в межах чітко визначеної території.

19. У відповідях під котрими номерами правильно названі представники теологічної і патріархальної теорій походження держави?

1) Радищев; 2) Платон; 3) Десницький; 4) Фома Аквінський; 5) Аристотель; 6) Дідро.

20. У відповідях під котрими номерами правильно вказані німецькі вчені – засновники вчення про правову державу і відповідного терміну?

1) Кант; 2) Розенберг; 3) Кох; 4) Моцарт; 5) Вількер; 6) Ясперс.

ТЕМА 2. ПРАВО

1. **Поняття** та сутність права, принципи права
2. **Поняття** та види функцій права
3. **Місце** норм права в системі соціальних норм
4. **Джерела** права
5. **Поняття** системи права
6. **Норма** права та форми її реалізації
7. **Система** законодавства
8. **Систематизація** нормативно-правових актів.
9. **Поняття**, ознаки та види правовідносин
10. **Поняття** юридичних фактів
11. **Поняття** та види правової поведінки
12. **Правопорушення**
13. **Юридична** відповідальність

Зміст теми:

Поняття та види соціальних норм. Поняття та ознаки права. Функції права. Джерела права. Система права. Норма права. Поняття та види нормативно-правових актів. Поняття та види систематизації нормативно-правових актів. Поняття та елементи правовідносин. Юридичні факти. Правопорушення та юридична відповідальність.

Основні поняття:

Право; правовий звичай; прецедент; нормативний договір; нормативно-правовий акт; норма права; гіпотеза, санкція, диспозиція; інститут права; галузь права; правозастосовчий акт; тлумачення права; право- та дієздатність; юридичні факти; злочини та проступки.

1. Поняття та сутність права, принципи права

Право, як і держава, належить до явищ не тільки найбільш важливих, а й найбільш складних. Намагаючись зрозуміти, що таке право і яка його роль у житті, ще римські юристи звертали увагу на те, що воно не вичерпується якимось одним значенням. Право, на їх думку, вживається щонайменше у двох значеннях. По-перше, означає те, що “завжди є справедливим і добрим”, тобто природне право. По-друге, право — це те, що є “корисним для всіх або для багатьох у державі, таким є цивільне право”.

З розвитком суспільства і держави у людей змінювалося уявлення про право. З'явилася велика кількість правових ідей, теорій, концепцій. Проте основи, закладені ще римськими юристами, хоча й у модернізованому вигляді, збереглися. У першу чергу це стосується таких правових інститутів, як власність, спадкування, купівля-продаж та ін.

Щоб у цьому переконатися, досить розкрити знаменитий Кодекс Наполеона (Цивільний кодекс сучасної Франції) 1804р., який було підготовлено на основі глибокого вивчення та широкого використання римського права.

Термін “право” вживають в різних значеннях:

1) у загальносоціальному значенні (певні можливості, що має соціальний суб'єкт). Суб'єктивне право - це конкретні права, свободи і юридичні обов'язки, які належать фізичній чи юридичній особі, які можуть ними розпоряджатись - право власності, право укладати та розривати трудовий договір тощо. Суб'єктивне право закріплено в законодавстві і на підставі закону реалізується та захищається державою. Разом з тим можуть бути такі права і свободи, які не закріплені в законі.

Крім того, суб'єктивне право розуміють як одне конкретне право: право на громадянство, право на свободу, право на безпеку тощо. Суб'єктивне право – це:

- а) міра можливої або бажаної поведінки чи діяльності особи;
- б) право володіти, користуватися та розпоряджатися матеріальними і духовними цінностями;

в) право панувати над цінностями, це право виражає відношення власника до своїх цінностей;

г) відношення суб'єкта (особи) до об'єкта його потреб і інтересів, відношення до інших суб'єктів у зв'язку з переходом матеріальних і інших цінностей до іншого суб'єкта в результаті зобов'язань і угод;

г) влада на володарювання та володіння над цінностями, об'єктами і предметами;

д) виражає владу над людьми, владу розпоряджатися ними, управляти ними, особливо стосовно політичних прав, прав посадових осіб.

2) право як юридичне явище (сукупність юридичних норм, за допомогою яких регулюються суспільні відносини) - об'єктивне право. Так прийнято в правознавстві називати систему нормативно-правових актів або законодавства на відміну від суб'єктивного права фізичної чи юридичної особи. Це законодавство значною мірою не залежить від волі конкретних людей, але воно може часто змінюватись залежно від потреб і інтересів законодавчої влади, партій, класів, соціальних груп і інших факторів. Тому право, створене державою, має відносно об'єктивний характер.

3) право конкретних країн (наприклад право України).

Право — надання людині блага чи можливості. Людина наділена правами тільки тому, що вона є людиною і належить до роду людського. Права накладають на держави правові зобов'язання, якщо вони кодифіковані в законі, міжнародних договорах, які ця держава ратифікувала. Захист прав людини є частиною міжнародного звичаєвого права.

Велике загальнолюдське значення мають такі акти нашого часу, як:

1) Загальна декларація прав людини (1948);

2) Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966);

3) Міжнародний пакт про соціальні, економічні та культурні права (1966);

4) Європейська конвенція прав та основних свобод людини (1950) та ін.

У них закріплені не лише найгуманніші загальнолюдські інтереси, а й вічні загальнолюдські цінності.

Право — це система загальнообов'язкових правил поведінки, які формулюються або санкціонуються державою, мають формально визначений характер і забезпечуються можливістю застосування державного примусу.

Ознаки права:

1) *Системність* права означає, що його приписи не відокремлені один від одного, а взаємопов'язані, і у своїй сукупності утворюють чітку ієрархічну структуру.

2) *Загальнообов'язковість* права означає необхідність безумовного виконання його приписів усіма суб'єктами, які підпадають під юрисдикцію держави, незалежно від їх бажання.

3) *Формальна визначеність* права означає однозначну сформульованість його приписів (норм) у нормативно-правових актах (законах, постановах тощо) — офіційних письмових документах, що видаються від імені держави.

4) *Формулювання права* державою означає, що держава у новому праві формулює нове правило поведінки, яке до цього часу не існувало в суспільстві.

5) *Санкціонування права* державою означає, що держава запозичує правило поведінки, яке вже існує у межах інших соціальних норм (у звичаї, у нормі моралі тощо) і, формально закріплюючи його у нормативно-правовому акті, надає йому властивостей норми права.

6) *Можливість застосування державного примусу* означає, що поведінка, яка не відповідає приписам права, є караною, тому має наслідком притягнення суб'єкта, який її вчинив, до юридичної відповідальності.

Отже, право — це особливий засіб соціального регулювання, який на відміну від норм моралі, звичаїв, традицій тощо, характеризується ознаками, що визначають його взаємодію з державою та інші особливі характеристики. У тісному зв'язку з державою полягає основна відмінність права як регулятора суспільних відносин від інших соціальних норм (моралі, звичаїв, норм громадських організацій), дотримання яких примусовою силою держави не гарантується. Тільки держава забезпечує юридичне правове регулювання поведінки людей та їх колективів у межах всього суспільства. Право визначає становище особистості у суспільстві та державі.

У такому розумінні право є ознакою цивілізації, культури суспільства, являє собою соціальну цінність, як благо для суспільства взагалі, так і для кожного його члена. Право як прояв цивілізації, продукт громадянського суспільства на чільне місце покладає визнання людини як

розумної вільної істоти, спроможної самостійно вирішувати, що для неї добре, а що погано, тобто діє презумпція свободи особи, визнання самостійності, автономності (від волі держави) її поведінки у сфері особистого життя.

Отже, сутність права полягає в тому, що воно є соціальним регулятором, положення якого ґрунтуються на надбаннях розвитку людської цивілізації і культури та який є критерієм визначення правомірності або неправомірності поведінки людей та їх об'єднань.

Принципи права — це основні ідеї, вихідні положення, які закріплені в законі, мають загальну значущість, вищу імперативність (веління) і відображають суттєві положення права.

Принципи права впливають на весь процес підготовки нормативно-правових актів, їх видання, встановлення гарантій дотримання правових вимог. Вони є основним критерієм для правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності державних органів. Від рівня їх дотримання залежить стабільність та ефективність правової системи.

Принципи права об'єктивно зумовлені економічним, соціальним, політичним ладом суспільства, що існує в певній країні, соціальною природою держави та права, характером пануючого політичного і державного режиму, основними принципами побудови та функціонування політичної системи певного суспільства.

Так, наприклад, принципи побудови і функціонування феодалного права докорінним чином відрізняються від принципів побудови і функціонування рабовласницького чи сучасного права. Також очевидною є різниця принципів сучасного романо-германського права, яке охоплює країни, в яких юридична наука та практика склалися виключно на основі римського права, — та мусульманського права, яке склалося на основі мусульманської релігії.

Як правило, принципи права закріплюються прямо в законодавчих актах (статтях, преамбулах конституцій, законів) або ж впливають зі змісту конкретних правових норм. Принципи права відображають систему цінностей суспільства і мають чи повинні мати правову форму вираження і забезпечення. Серед основних принципів права можна виділити такі:

1) принцип загальнообов'язковості норм права для всього населення країни та пріоритету цих норм перед іншими соціальними нормами.

2) принцип рівності перед законом і судом.

3) принцип законності та юридичної гарантованості прав і свобод особи, зафіксованих у законі, охоплення нормами закону діяльності усіх службових осіб і державних органів.

4) принцип справедливості - юридична відповідальність адекватна допущеному правопорушенню.

5) принцип юридичної відповідальності за винну протиправну поведінку та визнання кожного невинним до тих пір, доки вина не буде встановлена судом — принцип презумпції невинуватості.

6) принцип недопущення зворотної сили законів, які встановлюють нову або більш тяжку юридичну відповідальність, гуманності покарання, що сприяє виправленню засудженого.

Контрольні запитання:

1. Що таке право? Які його ознаки?
2. Яка різниця між поняттями „суб'єктивне право” та „об'єктивне право”?
3. Назвіть основні принципи права.

2. Поняття та види функцій права

У юридичній науці термін “функція” вживається для характеристики соціальної ролі держави і права. Функція права — це реалізація його соціального призначення. Соціальне призначення формується з потреб суспільного розвитку. Відповідно до потреб суспільства створюються закони, спрямовані на закріплення певних відносин, їх регулювання чи охорону.

У системі функцій права головне місце займає **регулятивна функція**. Право регулює ті суспільні відносини, які є основою нормального, стабільного існування суспільства, відповідають інтересам його більшості або силі, яка стоїть у влади, а також впливає на суспільні відносини через оформлення їх руху (динаміки).

Регулятивна функція виражається у встановленні позитивних правил поведінки, наданні суб'єктивних прав і покладенні юридичних обов'язків на суб'єктів права. Необхідність в охороні

суспільних відносин існувала і завжди буде існувати. З того моменту, як з'явилося право, воно стає одним із найважливіших засобів охорони суспільних відносин. Отже, регулятивна функція має такі види:

1) *регулятивно-динамічна функція* полягає у визначенні правовими нормами майбутньої поведінки людей. Право в цьому разі стимулює та спрямовує розвиток суспільних відносин. Правило поведінки спочатку формулюється правотворчим органом у нормі права, а вже потім реалізується, тобто втілюється в життя. Більша частина регулятивного впливу права на суспільство здійснюється саме через цей напрям. Наприклад, спочатку був схвалений Закон України “Про вищу освіту”, на основі якого пізніше почала здійснюватися перебудова вищої школи;

2) *регулятивно-статична функція* полягає в закріпленні в правових нормах тих суспільних відносин, які вже об'єктивно склалися. В такому разі спочатку формується реальна поведінка людей, а вже потім вона формулюється в текстах правових джерел і в такий спосіб отримує визнання й забезпечення держави. Наприклад, перші форми організованого політичного руху, альтернативного Компартії України, виникли за кілька років до їх легалізації та врегулювання правового статусу окремим законодавчим актом.

Охоронна функція права — спрямована на захист позитивних суспільних відносин, які мають загальне значення, найбільш важливих економічних, політичних, національних, особистих відносин, а також усунення соціально шкідливих і небезпечних діянь людей та їх об'єднань, відновлення порушених прав суб'єктів.

Охоронний вплив права виражається:

- 1) в накладенні заборон на вчинення протиправних діянь;
- 2) в установленні юридичних санкцій на вчинення протиправних діянь;
- 3) у безпосередньому застосуванні юридичних санкцій до осіб, які вчинили правопорушення.

Тобто право охороняє загальновизнані, фундаментальні суспільні відносини і усуває соціально шкідливі й небезпечні для даного суспільства діяння. Основне призначення цієї функції полягає в охороні суспільних відносин, відвертанні, профілактиці порушень норм права. Сам факт встановлення заборони або санкції має серйозний вплив, змушуючи утримуватися від вчинення караних дій. Це означає, що досягається одна з цілей впливу права — охороняються певні суспільні відносини. Відбувається інформування суб'єктів суспільних відносин про те, які соціальні цінності беруться під охорону правових приписів. Спосіб охорони залежить від рівня розвитку суспільства, його політичної сутності та рівня культури.

Контрольні запитання:

1. Що таке функції права?
2. Назвіть основні функції права.
3. Порівняйте це визначення „функції права” із визначенням „функції держави”.

3. Місце норм права в системі соціальних норм

На впорядкування суспільних відносин впливають два види факторів: природні норми (об'єктивні закономірності розвитку природи та суспільства) і соціальні норми. Якщо перші мало піддаються контролю з боку свідомої діяльності людини, то другі безпосередньо пов'язані з такою діяльністю.

Кожна людина свідомо чи несвідомо керується у своїй діяльності певними правилами, тобто зразками належної поведінки, її моделями. Ці правила різноманітні як за змістом (регулюють відносини людей у різних сферах громадського життя – побутові, сімейні, з приводу власності, здійснення політичної влади і т.д.), так і за способами виникнення (можуть установлюватися різними організаціями громадян, органами держави чи складатися історично, у процесі розвитку людства). Без існування правил, що регулюють поведінку людей, було б неможливим й існування самого суспільства.

Традиційно всі норми за предметом регулювання поділяються на дві великі групи:

1. *соціальні* норми, що регулюють відносини між людьми, їх об'єднаннями
2. *технічні* норми, що регулюють відносини між людиною і природою чи технікою

Теорія права звертає свою увагу головним чином на соціальні норми.

Соціальним нормам характерна нормативність, тобто: по-перше, вони є правилами поведінки, тобто вказують, як варто себе вести у тій чи іншій конкретній ситуації; по-друге, вони є правилами загального характеру, для них характерна багаторазовість застосування, тривалість дії, невизначеність адресата (адресуються всім, хто може опинитись у визначених соціальними нормами умовах).

Соціальні норми служать для регулювання суспільних відносин. Вони є засобом соціального управління, необхідною умовою життя і розвитку суспільства. Дія соціальних норм забезпечує суспільний порядок.

Для того щоб суспільство могло існувати, люди повинні продовжувати свій рід, добувати продукти харчування, дотримуватися елементарних заборон. Вироблення відповідних правил поведінки (не вбий, не вкради), таким чином, є свідомою вольовою діяльністю людей. Без регулювання відносин людство було б приречене на зникнення. Саме тому реалізація соціальних норм, тобто втілення їх у життя, забезпечується найперше свідомістю людей. У ситуації ж, коли сама людина не усвідомлює необхідності чинити правомірно, виконувати відповідні правила поведінки, її змушують це робити ті організації та соціальні групи, інтереси яких ці правила відображають. Якщо ж правила поведінки встановлені державою, вони при необхідності можуть бути забезпечені силою усього апарату управління та примусу.

Отже, **соціальна норма** — це правило поведінки загального характеру, котре виникає в процесі соціальної організації суспільства, регулює різні ділянки суспільних відносин й забезпечується різноманітними соціальними засобами. Одночасно слід зазначити, що соціальна норма виступає елементом суспільної та індивідуальної свідомості, бо по-суті є продуктом духовної діяльності різних суб'єктів нормотворчості.

Система соціальних норм відображає досягнутий рівень економічного, соціально-політичного та духовного розвитку суспільства, а також історичні та національні особливості життя країни, характер державної влади, якість життя людей.

Норми, які регулюють суспільні відносини, відображають і конкретизують дії об'єктивних законів, тенденції розвитку суспільства, тобто такі закономірності, які діють з історичною необхідністю. Об'єктивний характер цих законів, тенденцій пов'язаний з їх науковим пізнанням людьми та використанням їх у цілеспрямованій соціальній діяльності.

Соціальні норми також пов'язані із розвитком природничих і технічних наук, з науково-технічним прогресом суспільства, усієї людської цивілізації.

Ефективність дії соціальних норм залежить від міцного суспільного порядку, свідомого дотримання норм громадянами. Соціальні норми за своєю природою означають певний стандарт поведінки. Загальнолюдські норми та принципи знаходять вираження у державному і міжнародному праві, у діючих життєвих відносинах людей і народів.

Призначення соціальних норм полягає в упорядкуванні поведінки суб'єктів, що забезпечує системність і певне передбачення розвитку суспільних відносин. На їх основі можна прогнозувати свою поведінку та поведінку інших суб'єктів у ситуаціях, передбачених конкретними соціальними нормами.

Соціальним нормам властиві такі ознаки:

1) вони є загальними правилами. Це означає, що соціальні норми встановлюють правила поведінки в суспільстві, тобто визначають, якою може бути або повинна бути поведінка суб'єктів з точки зору інтересів суспільства. Вони мають безперервну чинність і звернуті до невизначеного кола осіб;

2) соціальні норми виникають у зв'язку з вольовою, свідомою діяльністю людей. Конкретно це може проявлятися по-різному: одні виникають у зв'язку з досягненням людиною певної цілі (наприклад, складання законопроекту), інші внаслідок багаторазових актів поведінки;

3) соціальні норми регулюють не будь-яку, а лише соціальну поведінку людей, тобто їх взаємовідносини між собою у суспільстві. Відносини ж між людиною і природою регулюють не соціальні, а так звані "технічні" норми;

4) соціальні норми виникають в процесі становлення і розвитку суспільства і одночасно виступають одним із найважливіших його компонентів;

5) соціальні норми відповідають певному типу культури і характеру соціальної організації суспільства.

Основні види соціальних норм:

1) *Норми моралі* регулюють поведінку людей шляхом її оцінки відповідно до категорій добра і зла. Моральним є те, що приносить людям добро. Дії, які мають наслідком зло, оцінюються як аморальні.

У суспільстві сформувалися моральні вимоги загальнолюдського значення, які є досягненням цивілізації, зокрема — це турбота про старих, надання матеріальної та моральної допомоги хворим і незможним та ін.

У всьому світі і в нашому суспільстві, зокрема, ведуться дискусії з точки зору моралі, наприклад, щодо проблеми абортів та евтаназії, чи можна узаконити вільний продаж маріхуани (що вже зроблено, наприклад, у Голландії), чи можна погодитися на клонування людей, обговорюється професійний і моральний рівень нашої медицини. Ці проблеми турбують суспільство, важливо вирішити їх хоча б на теоретичному рівні.

2) *звичаї* — це правила поведінки, що склалися історично і в результаті багаторазових повторень увійшли у звичку людей (наприклад потискання рук при зустрічі та при прощанні).

Звичай, що закріпився у свідомості людей як найбільш розумний або корисний у певних умовах зразок поведінки, виробляє автоматизм у поведінці, сприймається та реалізується підсвідоме, не обмірковується. Спроби змінити чи відмінити поведінку, встановлену звичаєм, протягом певного часу відкидаються. Наприклад, багаторазові спроби позбутися звичаю вживання спиртних напоїв при святкуванні урочистих подій. Звичаєм є зустрічати Новий рік з ялинкою.

3) *традиції* — правила поведінки, які впроваджуються у суспільну практику за ініціативою певних структур (держави, громадських об'єднань), у багатьох випадках з метою витіснення (заміни) певних існуючих правил поведінки.

Так, Указом Президента України встановлено День української писемності і мови. Деякі традиції можуть перерости у звичаї.

4) *корпоративні норми (норми громадських організацій)* - встановлюються та забезпечуються об'єднаннями громадян і є обов'язковими лише для членів цих об'єднань. Вони залежать від завдань певних об'єднань і спрямовані на досягнення цілей, заради яких ці об'єднання створювалися. Вони мають відповідати Конституції України. Закріплюються у статутах, положеннях, постановах.

Правила внутрішнього трудового розпорядку на підприємствах, в установах та організаціях конкретизують або доповнюють сформульовані в Кодексі Законів про працю та типових правилах загальні обов'язки працівників та роботодавців як суб'єктів трудових правовідносин щодо умов та специфіки кожного підприємства, в них закріплені обов'язки роботодавця та працівників конкретної юридичної особи.

У багатьох установах існують серйозні вимоги щодо одягу, який повинні носити їх співробітники (так званий дрес-код). Більшість класичних офісних працівників — менеджери — змушені обмежувати свої фантазії щодо одягу. Вигляд має бути солідний, але й привабливий. Якщо співробітник приходить до офісу одягнений не за правилами, йому можуть зробити зауваження. Дуже строгі порядки існують у державних кабінетах, іноземних компаніях і, особливо, в банках.

Наведемо витяг з вимог до зовнішнього вигляду одного з українських банків:

1. Одяг та взуття повинні бути нейтральних, спокійних кольорів, витримані у класичному стилі, і не повинні бути супермодними.

2. У робочий час в офісних приміщеннях банку та при виконанні професійних обов'язків вважається моветоном і забороняється носити: шорти, майки, футболки, сорочки яскравих кольорів, кросівки; чоловікам — джинси, взуття без носків, шкарпетки білого, червоного та інших яскравих кольорів, жінкам — глибоко декольтований і прозорий одяг, плаття і спідниці з розрізом, міні-спідниці, короткі топи.

3. Довге волосся доречно зачісувати або укладати наверх або назад тощо.

4) *релігійні норми* — правила поведінки людей, що містяться в релігійних ученнях. Ці норми зафіксовані у джерелах, які становлять основу певного віровчення (Біблія, Коран).

5) *норма права* — це обов'язкове, формально визначене правило поведінки загального характеру, встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується відповідними державними органами в межах їх компетенції.

Норми права мають такі ознаки:

1. Норма права — це правило поведінки, що має загальнообов'язковий характер.

Положення, які містять норми права, не підлягають обговоренню або оцінці з погляду їх доцільності чи раціональності. Право призначене для встановлення та підтримання єдиного порядку в суспільстві (для всіх громадян та організацій країни). При наявності високого рівня правової свідомості та правової культури особа прагне дотримуватися норм права у своїй поведінці, це прагнення стає внутрішнім переконанням, спонукальною силою поведінки учасників суспільних відносин.

2. Норми права встановлюються або санкціонуються (тобто підтверджуються), а також охороняються державою від порушення з боку будь-кого, держава контролює дотримання правових норм і, в належних випадках, застосовує передбачені законом засоби примусу за правопорушення.

На практиці, у повсякденному житті у переважній більшості випадків норми права дотримуються громадянами добровільно або відповідно до вказівок, нагадувань державних органів або зацікавлених осіб (організацій) (наприклад, про виплату боргу, про виконання трудових зобов'язань). Виконання норм права гарантується свідомістю людини, якщо їх зміст відповідає її моральним установкам; ефективним правовим вихованням; здійсненням певних організаційних заходів.

Проте виникають спори, які необхідно вирішувати — невиконання зобов'язань, порушення прав осіб тощо. Тоді виникає необхідність застосування примусу. Можливість застосування примусу, передбаченого законом, існує як постійне попередження правопорушнику і захист прав потенційного потерпілого. Наявність такої можливості і є основне, що відрізняє норми права від інших соціальних норм.

3. Норма права — це формально визначене правило поведінки, що є первинною клітиною права. Норми права виробляються на підставі узагальнення певних казусів, тобто конкретних випадків, які підлягають регулюванню. Правові норми повинні сформулювати права на конкретні види дозволених дій або на об'єкти (майно), а також обов'язки, заборони і міри відповідальності за їх невиконання або порушення публічного порядку.

Прикладом формальної визначеності є статті Особливої частини Кримінального кодексу України, які передбачають склади конкретних злочинів і види покарань. Вони повинні застосовуватися буквально, у точній відповідності із законом і лише за вироком суду.

Формальна визначеність ясно виражена у детальних процедурах, особливо пов'язаних із судовою діяльністю та притягненням правопорушника до відповідальності (Кримінально-процесуальний кодекс, Цивільно-процесуальний кодекс, Господарський процесуальний кодекс та інші процесуальні кодекси і закони). Саме формальний характер судових процедур дозволяє встановити усі обставини справи, закріпити їх у ясній формі та винести справедливий вирок або рішення.

Формальна визначеність права вимагає письмової, документальної форми. Норма права набуває свого вираження у тексті нормативно-правового акта. Така форма дає усім виконавцям норм права ясне і точне уявлення про зміст, межі дії норм та інші необхідні відомості про право, їх можна отримати лише при опублікуванні чи публічному оголошенні тексту нормативно-правового акта.

4. Право – це система норм.

5. Право — це сукупність правил поведінки, що формулюються або санкціонуються державою.

Таким чином, право суттєво відрізняється від інших соціальних норм такими ознаками:

Контрольні запитання:

1. Що таке соціальна норма? Коли виникло це поняття?
2. Назвіть основні види соціальних норм.
3. Охарактеризуйте норми права як найважливіший вид соціальних норм.

4. Джерела права

Джерело (форма) права - офіційно-документальні форми вираження та закріплення норм права, які виходять від держави і надають їм юридичного, загальнообов'язкового значення. Саме вони відображають рівень демократизму суспільства та принципів організації держави. Зміст права може закріплюватися в різних, але в той же час не в будь-яких юридичних формах. Правильний вибір однієї з них надзвичайно важливий.

Види джерел права:

1) нормативно-правовий акт — офіційний письмовий документ, прийнятий компетентними суб'єктами, в якому в односторонньому вольовому порядку встановлюються, змінюються чи скасовуються загальнообов'язкові правила поведінки.

Такими є: конституції, закони, укази президента, постанови тощо. Є основним юридичним джерелом права більшості країн, особливо романо-германського типу правових систем (Франція, Німеччина, Італія, Іспанія та ін.)

Основним джерелом права України є нормативно-правовий акт. Це пояснюється тим, що нормативно-правовий акт надає можливість: 1) чітко сформулювати зміст прав і обов'язків; 2) відносно швидко довести зміст до адресатів норми; 3) створити умови для адекватного розуміння та застосування норми; 4) оперативно змінювати чи скасовувати норму; 5) здійснювати систематизацію норм, що полегшує користування ними.

Види нормативно-правових актів:

Закони — нормативні акти вищого представницького органу держави, що регулюють найбільш важливі суспільні відносини та мають найвищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів.

Закон відрізняється від інших джерел права такими специфічними ознаками:

1) закон є наслідком правотворчої діяльності парламенту або приймається через референдум;

2) закон приймається лише в особливому порядку, який називається законодавчим процесом (процедурою);

3) закон регулює не будь-які, а лише найважливіші суспільні відносини з точки зору, звичайно, самого суспільства і держави;

4) закон має вищу юридичну силу порівняно з іншими джерелами права, яка полягає у тому, що:

- ніхто, крім органів законодавчої влади, не може приймати закони, змінювати чи скасовувати їх;

- лише Конституційний Суд України може визнати закон України чи його окреме положення неконституційним;

- усі інші нормативно-правові акти повинні видаватися відповідно до законів;

- у разі колізій між нормами закону і підзаконного нормативно-правового акту діють норми закону.

5) закон є базовим елементом правової системи, дороговказом для інших суб'єктів правотворчої діяльності.

Розрізняють кілька *видів законів*:

1. конституції (основні закони);

2. конституційні закони (вносять зміни до конституцій, приймаються за ускладненою процедурою);

3. звичайні закони.

В Україні юридичну силу закону, тобто силу, прирівняну до сили актів законодавчої діяльності Верховної Ради України, має ціла група нормативно-правових актів. Серед них:

1) Декларація про державний суверенітет України, схвалена Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р.

2) Акт проголошення незалежності України, схвалений 24 серпня 1991 року.

3) Конституція України, схвалена 28 червня 1996 року.

4) Закон України “Про внесення змін та доповнень до Конституції України”, схвалений 8 грудня 2004 року.

5) міжнародні договори України, міжнародні договори УРСР, міжнародні договори СРСР, які “не суперечать Конституції України та інтересам республіки” (відповідно до Закону України “Про правонаступництво”).

6) акти всеукраїнських референдумів.

7) закони України, схвалені Верховною Радою України після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., або так звані “звичайні закони”.

8) закони УРСР, схвалені Верховною Радою УРСР до 24 серпня 1991 р., положення яких не суперечать законам України, схваленим після проголошення незалежності України.

9) закони СРСР, схвалені Верховною Радою СРСР та Зіздом народним депутатів СРСР до 24 серпня 1991 р., положення яких не суперечать законам України, схваленим після проголошення незалежності України.

10) укази Верховної Ради УРСР, укази Верховної Ради СРСР, якими вносилися зміни до відповідних законодавчих актів, якщо вони не суперечать законам України, схваленим після проголошення незалежності України.

11) Декрети Кабінету Міністрів України, які видавалися в 1992-1993 рр.

12) укази Президента України, які впродовж 1996-1999 рр. видавалися на основі “перехідних положень” Конституції України.

Підзаконні нормативно-правові акти – результат нормотворчої діяльності компетентних органів держави (їх посадових осіб) та уповноважених на те державою громадських об'єднань. Такі акти зазвичай розвивають чи деталізують окремі положення законів. Розрізняють такі види підзаконних нормативно-правових актів залежно від суб'єктів, що їх видали:

- нормативні акти Президента України;

- нормативні акти Кабінету Міністрів України;
- нормативні акти Верховної Ради та Ради міністрів Автономної Республіки Крим;
- нормативні акти міністерств, державних комітетів, інших органів центральної виконавчої влади зі спеціальним статусом;
- нормативні акти місцевих державних адміністрацій;
- нормативні акти органів місцевого самоврядування;
- нормативні акти відділів та управлінь відповідних центральних органів на місцях;
- нормативні акти керівників державних підприємств, установ, організацій на місцях;
- інші підзаконні нормативні акти.

Нормативні акти діють у часі, просторі та щодо кола осіб. Характеризуючи *дію нормативно-правових актів у часі*, важливо навчитися визначати момент набрання та припинення ними чинності, а також можливість зворотної дії у часі.

За загальним правилом, *закони набирають чинності через 10 днів з моменту опублікування*, а інші акти – *з моменту опублікування*. Проте можливі й інші варіанти набрання чинності нормативно-правовими актами. Так, термін може встановлюватися у самому нормативному акті. Якщо нормативний акт не публікується, він набирає чинності з моменту його одержання виконавцем.

Нормативно-правові акти втрачають чинність внаслідок закінчення терміну, протягом якого передбачалась його дія, прямого скасування або фактичного скасування іншим актом.

Зворотна дія – це така дія акту на відносини, що існували до його прийняття, за якої припускається, що новий нормативний акт існував на момент їх виникнення. Загальне правило таке: “Норма права зворотної сили не має”. Але бувають винятки, скажімо, у кримінальному, адміністративному законодавстві. Так, якщо нормативний акт, прийнятий після вчинення правопорушення, пом’якшує чи звільняє від юридичної відповідальності, то такий акт має зворотну силу, а якщо встановлює чи обтяжує відповідальність – то не має.

Дія нормативних актів у просторі характеризується певною територією, на яку поширюється їх дія. Це може бути держава в цілому, відповідний регіон, адміністративно-територіальна одиниця, підприємство, організація.

Щодо *кола осіб*, нормативно-правові акти діють на громадян України, а також осіб без громадянства та іноземних громадян, які перебувають на території України. Винятком вважаються окремі іноземні громадяни, які мають імунітет від юрисдикції держави перебування. Це окремі дипломатичні та консульські працівники, питання про юридичну відповідальність щодо яких вирішується на підставі міжнародних угод.

2) правові договори - добровільні й узгоджені рішення двох чи більше сторін, які містять юридичні норми з метою урегулювання певної життєвої ситуації і забезпечується державою.

Правовий договір розрахований на неодноразове застосування: він містить норми — правила поведінки загального характеру (колективний, трудовий). Має суттєве значення у сфері комерційних відносин і майнового обороту. Може мати місце між суб'єктами федерації. Наприклад: договір між студентом та вищим навчальним закладом містить права і обов'язки сторін.

3) правовий звичай — правило поведінки, що складалося стихійно протягом тривалого часу і стало звичкою людей, ухвалено й охороняється державою.

Правовими стають ті звичаї, в яких є заінтересованість більшості населення регіону чи країни. Держава визнає подібні правила як загальнообов'язкові для всіх суб'єктів, які підпадають під їх чинність, а також забезпечує їх виконання з допомогою державного примусу. Держава визнає не всі звичаї, які склалися в суспільстві, а лише ті, які мають найбільше значення для суспільства, відповідають його інтересам і відповідають історичному етапу його розвитку. Звичай стає юридичним джерелом, формою права тоді, коли держава видає спеціальний акт санкціонування, тобто його схвалення. Таким чином, держава визнає юридичне значення звичаю, підносить його в ранг загального, обов'язкового і захищеного силою державного примусу юридичного правила.

Прикладом правового звичаю, тобто правила поведінки, що спочатку склалося у суспільній практиці і лише потім держава визнала його і надала йому загальнообов'язковості, закріпивши в нормативно-правовому акті, є те, що перше засідання новообраної ради до обрання її голови відкриває і веде найстарший за віком депутат.

Найбільшого поширення правовий звичай як джерело права дістав у феодальному суспільстві. У міру становлення та зміцнення буржуазних держав та їх правових систем його використання поступово скорочувалося. На сьогодні це джерело права збереглося тільки в правових системах окремих слаборозвинутих держав Азії та Африки, а також застосовується в міжнародному праві.

4) судовий чи адміністративний прецедент — рішення конкретної юридичної справи, яке виносить судовий чи інший компетентний орган держави і яке стає обов'язковим для вирішення подібних справ у майбутньому.

Судовий прецедент – давнє джерело права. У вітчизняній правовій системі прецедент як джерело права не поширений, однак у таких країнах, як Великобританія, США, Австралія у прецедентах, особливо судових, міститься більшість наявних правових норм

Адміністративний прецедент подібний до судового. Під ним розуміють рішення органів державної влади чи посадових осіб, що мало місце хоча б один раз і може служити зразком при аналогічних обставинах.

Юридичний прецедент застосовується тоді, коли мають місце прогалини у правовому регулюванні чи є потреба в юридичній кваліфікації конкретних обставин, а за судом чи іншим органом держави визнається право нормотворчості, тобто офіційного формулювання юридичних норм. Є одним із провідних джерел права англо-американського типу.

5) релігійно-правова норма — священні писання, книги, трактати. Акти-документи, які містять церковний канон або іншу релігійну норму, яка санкціонується державою для надання їй значення та забезпечується нею.

Релігійно-правова норма поширена у традиційно-релігійних правових системах (наприклад, у мусульманських країнах). У деяких країнах релігійно-правова норма тісно переплетена з правовим звичаєм, традиціями общинного побуту (держави Африки, Латинської Америки).

6) науково-правова доктрина — документи, що містять концептуально оформлені правові ідеї, принципи, які розроблені вченими з метою удосконалення законодавства та усвідомлені суспільством як обов'язкові.

Не у всіх країнах визнається джерелом права, хоча значення наукових праць юристів для формування моделі правового регулювання визнається законодавцями багатьох країн. У наші часи роль доктрини є важливою для правотворчості: вона сприяє удосконаленню нормативно-правових актів.

Правова доктрина є безпосереднім джерелом права в англо-американській правовій системі: при вирішенні справи судді посилаються на праці вчених, а також в релігійно-філософській правовій системі: іслам, індуїзм, іудаїзм базуються на правилах загальнообов'язкової поведінки, які взяті з праць видатних юристів.

7) міжнародно-правовий акт — документ двох або кількох держав, який містить норми права про встановлення, зміну чи припинення прав та обов'язків у різних відносинах між ними.

Міжнародний договір — це дво- або багатостороння угода, учасниками якої є держави, їх угруповання або міжнародні організації. Міжнародний договір (угода, конвенція, хартія, протокол тощо) є міжнародно-правовим актом, в якому закріплені норми та принципи міжнародного права, що регулюють міжнародні відносини за участю держав і міжнародних організацій. Необхідно зауважити, що не всі міжнародні договори слід розглядати як джерела національного права. Ст. 9 Конституції України зазначає, що частиною національного законодавства є лише ті міжнародні договори, згоду на обов'язковість застосування яких дала Верховна Рада України, тобто ті міжнародні договори, які нею ратифіковані.

Контрольні запитання:

1. Що таке джерело права?
2. Назвіть основні види джерел права. Які з них є джерелами права в Україні?
3. Охарактеризуйте нормативно-правовий акт, як основних джерело права.

5. Поняття системи права

Право складається з численних правових норм. Аби правильно вибрати для реалізації відповідну правову норму, треба знати, де її можна знайти. Допомогу в цьому може надати знання про систему права.

Норми об'єднуються в систему не за випадковими ознаками – між ними є конкретна схожість і відмінності. Завдяки цій об'єктивній зумовленості схожості та відмінностей юридичних норм право подають як визначену систему, до складу якої входять: норми права; інститути права; підгалузі права; галузі права.

Отже, правові норми, які регулюють найрізноманітніші відносини в різних суспільних сферах, утворюють не хаотичну сукупність, а певну систему, яка характеризується внутрішньою узгодженістю та єдністю. Це проявляється в несуперечності норм, що видаються органами різного рівня, конкретизації загальних норм-приписів регулятивними або охоронними приписами.

Під поняттям “система” розуміють що-небудь ціле, яке обов'язково складається з двох і більше елементів, пов'язаних між собою певним порядком. Право виступає такою системою, яка одночасно є вираженням його єдності й диференціації на норми, інститути та галузі.

Отже, *система права* - це поняття, що охоплює сукупність діючих правових норм в рамках певної країни і одночасно виражає внутрішню структуру права, його диференціацію на правові галузі та інститути на основі властивих їм особливостей.

До основних *властивостей системи права* належать такі:

- а) система права - це об'єктивна якість права, діючого в суспільстві. Вона знеможе бути продуктом свідомої діяльності;
- б) система права загалом відповідає структурі суспільних відносин, які регулюються правом;
- в) система права розвивається разом із суспільством. Кожному історичному етапу розвитку суспільства відповідає “власна” система права;
- г) в основі поділу системи права на елементи та класифікації останніх мають метод та предмет правового регулювання. Предмет правового регулювання - це фактичні відносини між людьми, котрі об'єктивно потребують правового регулювання. Метод правового регулювання - це сукупність прийомів юридичного впливу на поведінку людей (наприклад, імперативний метод, договірний метод, покарання тощо), які обумовлені характером цієї поведінки.

Поняття “*система права*” і “*система законодавства*” використовуються для характеристики національного права і законодавства. Система права характеризує внутрішню будову права, групування його норм за галузями та інститутами (*система права*— *сукупність правових норм*). Система законодавства належить до зовнішніх форм вираження права, характеризує стан джерел права, що склалися у певній країні в її національному праві (*система законодавства - сукупність законодавчих актів*). Іншими словами, система права виражає структуру змісту, а поняття система законодавства — структуру форми позитивного права, їх структури перебувають у тісному взаємозв'язку.

Система права поділяється на відносно самостійні структурні елементи:

Правова норма — первинний найменший структурний елемент права, правило поведінки, що визнане і охороняється державою.

Інститут права — уособлена група юридичних норм, які регулюють суспільні відносини конкретного виду (наприклад, інститут приватної власності у цивільному праві, інститут відповідальності посадових осіб в адміністративному праві, інститут референдуму в конституційному праві; інститут відповідальності за екологічні правопорушення).

Підгалузь права - сукупність правових інститутів в межах однієї галузі права не є обов'язковим компонентом кожної галузі. Наприклад, у складі конституційного права виділяють підгалузі: парламентське, муніципальне; у цивільному - зобов'язальне, авторське, спадкове; у фінансовому - бюджетне, податкове.

Галузь права — уособлена сукупність норм, спрямована на регулювання певної сфери якісно однорідних суспільних відносин. Галузь права — найбільший структурний підрозділ і центральна ланка права (наприклад, конституційне, цивільне, кримінально-процесуальне право та ін.).

Поняття *система права* слід відрізняти від поняття *правова система*, яке є більш широким за своїм змістом. Окрім системи права правова система охоплює такі структурні елементи, як правосвідомість, правові відносини, правові форми діяльності держави та ін.

Контрольні запитання:

1. Що таке система права? Які елементи входять до системи права?
2. Назвіть основні галузі права в Україні.
3. Порівняйте визначення „система права” із визначенням „система законодавства”.

6. Норма права та форми її реалізації

Первинними елементами права і нормативно-правових актів є правові (юридичні) норми. Як вже зазначалося вище норми права являють собою різновид соціальних норм — зразків, моделей, правил поведінки, якими керуються люди, що потрапляють в ті чи інші ситуації та які юридично закріплені (виражені) у відповідних нормативно-правових актах. Взагалі метою вироблення суспільством соціальних, зокрема правових норм, є впорядкування суспільних відносин, надання їм цілеспрямованішого з погляду накопиченого досвіду та знань на пряму розвитку.

Головна особливість норм права полягає в тісному зв'язку з державою. Оскільки система права в цілому є суттєвою базою держави, правова норма походить від останньої. За умов демократичної держави вона повинна виражати через державні приписи волю всього народу і є загальнообов'язковою для всіх учасників суспільних відносин, що регулюються. Її виконання забезпечується у разі необхідності примусовою силою держави.

Правова норма є правилом поведінки загального характеру. Вона розрахована на регулювання невизначеної кількості однотипних ситуацій, на багаторазове застосування. Так, під дію норм цивільного права, що регулюють, поряд з іншими, відносини позички, підпадає не тільки конкретний випадок позички певної суми грошей однією особою іншій, а всі випадки даного роду, оскільки встановлюється загальний припис про права та обов'язки сторін у цьому договорі, який стосується кожної з них, а також наслідки порушення сторонами обов'язків і взятих на себе зобов'язань.

Норма права завжди формально визначена. Юридичними є лише ті норми, які закріплені формально в законах, указах, постановах та інших нормативно-правових актах. Норма, яка не має свого текстуального виразу у відповідному нормативному акті, не є юридичною, тобто не має ознак загальнообов'язковості та не забезпечується заходами державного примусу.

Ознаки норм права, що відрізняють їх від індивідуально-правового припису, такі:

1. норми узагальнюють типові, тобто такі, що неодноразово повторюються, життєві ситуації
2. вони розраховані на невизначену кількість суспільних відносин;
3. адресовані неперсоніфікованому колу суб'єктів, дозволяють окреслити межі поведінки всіх суб'єктів, що підпадають під задану ситуацію;
4. діють у часі та просторі безперервно;
5. чинність дії правової норми припиняється або скасовується уповноваженими суб'єктами.

Правова норма не лише визначає правило поведінки, але й містить посилання на те, за яких обставин необхідно ним керуватися, а також визначає заходи відповідальності за його порушення. Тому структура правової норми складається з трьох елементів — гіпотези, диспозиції та санкції.

Диспозиція правової норми вказує на зміст самого правила поведінки, тобто на юридичні права та обов'язки, що виникають у суб'єктів. Вона представляє собою центральну частину правової норми, її основний регулюючий початок.

Гіпотеза вказує на умови дії правової норми. Наприклад, норма, яка визначає правові наслідки результатів випробування при прийнятті на роботу (ст. 28 КЗпП України), містить такі гіпотези: “Якщо термін випробування закінчився, а працівник продовжує працювати” і “Якщо протягом строку випробування встановлено невідповідність працівника роботі”.

Санкція правової норми вказує заходи державного примусу за порушення диспозиції. Наприклад, норми Кримінального кодексу України вказують на застосування таких кримінально-правових санкцій, як позбавлення волі, стягнення штрафу та інших заходів юридичної відповідальності за здійснення злочинів.

Залежно від ступеня невідповідності наслідків санкції поділяються на штрафні, правопоновлюючі та заходи попереджувального впливу. Штрафні (каральні) санкції - позбавлення волі, позбавлення батьківських прав тощо. Правопоновлюючі санкції — відновлення порушених прав і законних інтересів; відновлення на попередній роботі (посаді) посадової особи; виплати

працівників; сплата аліментів; відібрання індивідуально визначеної речі у боржника і передача її кредиторіві. До заходів попереджувального впливу відносять привід, арешт майна, затримання як підозрюваного.

Види правових норм:

1) відповідно до функцій права, його ролі в організації суспільних відносин система юридичних норм поділяється на регулятивні та охоронні норми.

Регулятивні норми містять приписи, безпосередньо спрямовані на регулювання суспільних відносин шляхом надання їх учасникам відповідних прав і покладення на них обов'язків. Основною метою регулятивних норм є забезпечення належної організації та подальшого успішного розвитку суспільних відносин. Переважна більшість норм законодавства України належить до регулятивних.

Охоронні норми спрямовані на охорону існуючих у суспільстві відносин. Їх прикладом можуть бути норми, що містяться в особливій частині Кодексу України про адміністративні правопорушення, в особливій частині Кримінального кодексу України та ін.

2) залежно від того, як сформульовано варіант поведінки в диспозиції правової норми, регулятивні норми поділяються на зобов'язальні, уповноважуючі та забороняючі.

Зобов'язальні норми встановлюють обов'язок особи здійснити певні дії. До даного виду належить, наприклад, норма про обов'язки власника або уповноваженого ним органу проінструктувати працівника і визначити йому робоче місце (ст. 29 КЗпП України); норма про обов'язок працівника особисто виконувати доручену йому роботу (ст. 30 КЗпП України); норми, що містяться в ст.ст. 65—68 Конституції України, та ін.

Уповноважуючі норми надають особі право на свій розсуд здійснювати власні активні дії. Таке право гарантується обов'язками інших осіб. Прикладом уповноважуючих норм є норми, що закріплюють право на відпочинок, освіту, охорону здоров'я, судовий захист, матеріальне забезпечення в старості, у разі хвороби, право на житло та ін.

Забороняючі норми містять заборону на певну поведінку, встановлюють обов'язок особи утримуватись від певних дій. Наприклад, відповідно до ст. 22 КЗпП України забороняється необгрунтована відмова у прийнятті на роботу, ч. 3 ст. 26 КЗпП України забороняє встановлювати випробування при прийнятті на роботу молодих спеціалістів.

3) за ступенем визначеності та категоричності приписів виокремлюють норми *імперативні*, які закріплюють чітко визначений, категоричний варіант поведінки, та *диспозитивні*, які надають певну свободу дій у рамках дозволеної поведінки.

4) важливе значення в правовому регулюванні мають *узагальнюючі норми* — приписи загального, дефінітивного характеру. Вони закріплюють основні елементи відносин, що регулюються (наприклад, норми відповідних статей Конституції України, які визначають основи державного суспільного ладу України); формулюють принципи та цілі правового регулювання різних видів відносин (ст. 1 ЦК України, ст. 1 КК України); містять ознаки даного правового явища (наприклад, норма-дефініція ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення дає визначення адміністративного правопорушення, ст. 41 Цивільного кодексу України — визначення угод).

5) практичне значення має поділ правових норм залежно від територіальної ознаки — це *загальнодержавні та місцеві*;

б) за терміном дії — *постійні*, які встановлюються на невизначений термін і діють до моменту їх відміни, і *тимчасові*, тобто прийняті на певний період, за колом осіб, на яких поширюється дія норм.

Саме по собі встановлення правових приписів у відповідних нормативно-правових актах не є для держави самоціллю. Приймаючи ці акти, вона розраховує досягти певного позитивного ефекту, соціально значимого результату.

Поведінка учасників суспільних відносин відповідно до вимог правової норми називається *реалізацією права*. Залежно від того, яким способом регулюється даний вид відносин — за допомогою зобов'язання, дозволу або заборони здійснення певних дій — розрізняють три форми реалізації права: виконання, використання та дотримання.

Виконання має місце при реалізації зобов'язальних норм. Це форма реалізації, за якої суб'єкт права своїми активними діями здійснює покладені на нього обов'язки. Наприклад, виплативши працівникові припиненні трудового договору у разі призову або вступу на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу вихідну допомогу у встановленому розмірі, власник підприємства, організації, установи або уповноважений ним орган реалізує вимогу зобов'язальної норми, що міститься в ст. 44 КЗпП України.

Використання — це форма реалізації уповноважуваних норм шляхом активного здійснення учасником суспільних відносин своїх об'єктивних прав та інших юридично наданих йому можливостей. Наприклад, навчаючись у вузі, особа реалізує своє конституційне право на освіту, а звертаючись за допомогою в медичний заклад — на охорону здоров'я і т. п.

Дотримання полягає в утриманні від дій, які заборонені правом. Ця форма характерна для реалізації заборонних норм. Але, не вчиняючи дій, віднесених законом до заборонених, учасники суспільних відносин тим самим реалізують його приписи. У деяких випадках для реалізації приписів, які містяться в правових нормах, необхідні додаткові зусилля, спеціальне волевиявлення держави. Це відбувається, наприклад, у тих ситуаціях, коли особа не може використати надане їй законом право або виконати покладений на неї обов'язок без втручання компетентного органу держави або посадової особи. Так, громадянин не може сам собі призначити пенсію, видати ордер на квартиру, виписати ліцензію на заняття тим чи іншим видом діяльності і т. п. Або, наприклад, коли здійснено правопорушення, що вимагає притягнення винного до юридичної відповідальності: адже винна особа не може і не повинна сама визначити собі відповідне покарання.

Втручання держави в хід реалізації правових приписів проявляється в прийнятті компетентним органом держави, посадовою особою або уповноваженою державою громадською організацією спеціального рішення з конкретного питання, обов'язкового для всіх, кому воно адресовано. Такий спосіб реалізації називається *застосуванням права*, а діяльність відповідних органів з прийняття таких актів — *правозастосовна діяльність*.

Правозастосовна діяльність має індивідуально-правовий характер. У процесі її здійснення відбувається конкретизація загальних правових приписів згідно з певними фактичними обставинами. На основі акта застосування права в учасників суспільних відносин виникають конкретні юридичні права та обов'язки. *Акти застосування права, або індивідуальні правові акти*, необхідно відрізнити від нормативно-правових актів. Індивідуальні акти приймаються менш широким, ніж нормативні, колом суб'єктів, не містять норм права та адресовані конкретно визначеним особам. Вони видаються на основі нормативних актів і повинні їм відповідати. Прикладами індивідуальних правових актів можуть бути вирок суду, наказ власника підприємства або уповноваженого ним органу про надання чергової відпустки конкретному працівникові, Указ Президента України про нагородження громадянина орденом і т. п.

Контрольні запитання:

1. Що таке норма права?
2. Назвіть основні структурні елементи норми права. Наведіть приклади.
3. Які види правових норм Ви знаєте?

7. Система законодавства

Система законодавства — це система всіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів даної держави. Система законодавства об'єднує усі джерела права (закони, кодекси, укази, статути, положення, постанови, інструкції та ін.)

Законодавство може істотно впливати на розвиток формування права. Відбувається це тоді, коли суспільні відносини набули очевидної юридичної значущості (визначається їх повторюваністю). Наприклад, вибухи новорічних петард, ракет, які залітають у житлові будинки і викликають пожежі, вимагають прийняття правових норм щодо врегулювання подібних випадків. В інших випадках законодавство може викликати до життя право, окремі його підрозділи (прийняття законів про підприємництво, про власність в Україні сприяли формуванню галузей підприємницького права, істотно вплинули на розвиток цивільного права).

Система права і система законодавства мають відмінні риси, серед яких:

СИСТЕМА ПРАВА	СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА
1) право є завжди вираженням справедливості;	1) закони та інші нормативно-правові акти можуть виражати як справедливість, так і несправедливість;
2) система права має об'єктивний характер;	2) система законодавства залежить від суб'єктивного фактора— діяльності законодавця, інших суб'єктів правотворчих повноважень;
3) право як явище завжди є системою норм;	3) законодавство як явище є системою нормативно-правових актів;
4) первинним елементом системи права є правова норма.	4) первинним елементом системи законодавства є нормативний акт.

Елементи системи законодавства:

1) Конституція України, Конституція АРК. Головне місце в ієрархічній системі законодавства посідає Конституція України і закони, що встановлюють відправні засади правового регулювання (конституційні закони). Вона має найвищу юридичну силу і становить першооснову всього законодавства;

2) кодекси - кодифіковані закони всередині законодавства, надають формальній визначеності нормам певної галузі і є активним центром регулювання суспільних відносин;

3) нормативні укази та розпорядження Президента України, які видаються відповідно до Конституції України;

4) підзаконні нормативно-правові акти органів виконавчої влади — постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, накази та інструкції міністерств, державних комітетів України;

5) акти органів виконавчої влади на місцях;

6) акти місцевих органів самоврядування щодо здійснення функцій, які їм делеговані державними органами.

Цей перелік не є вичерпним. Так, відповідно до ст. 9 Конституції України “чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України”. Таким чином, норми Конституції України мають більшу юридичну силу, ніж норми міжнародних договорів, обов'язкових для України.

Разом з тим норми чинних міжнародних договорів України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і мають більшу юридичну силу щодо всіх інших актів українського законодавства.

Контрольні запитання:

1. Що таке система законодавства?
2. Які основні елементи входять до системи законодавства?
3. Визначте місце Конституції України в системі українського законодавства.

8. Систематизація нормативно-правових актів

Між системою права і системою законодавства існує зв'язок як між змістом і формою. Система права вимагає, щоб джерела права були систематизовані за галузевою ознакою, норми однієї галузі права чи інституту об'єднувалися в єдиний кодифікований акт або збірник законодавства. Таким чином, система права є основою для систематизації законодавства.

Систематизація законодавства — це діяльність щодо зведення нормативно-правових актів (або їх елементів) у цілісний комплекс (упорядкування, погодження, усунення протиріч, приведення їх у певну внутрішню узгоджену систему). Систематизація законодавства здійснюється двома основними способами — шляхом інкорпорації і кодифікації.

Інкорпорація — це спосіб систематизації законодавства, який полягає в об'єднанні за певним критерієм групи нормативно-правових актів в одному збірнику— у хронологічному, алфавітному, предметному або будь-якому іншому порядку.

Зміст нормативно-правових актів не змінюється, відбувається лише зовнішня обробка, а саме: до тексту вносяться наступні офіційні зміни, виключаються положення, що втратили силу, інакше кажучи, інкорпуються.

Види інкорпорації:

1) *офіційна* - полягає у підготовці, затвердженні та виданні відповідних зібрань самим законодавчим органом (Верховною Радою). Може здійснюватися за офіційним дорученням Верховної Ради відповідними структурами — Інститутом законодавства Верховної Ради. Підготовлені зібрання стають офіційними джерелами законодавства України, від імені Верховної Ради публікуються в офіційних виданнях: “Відомості Верховної Ради України”, “Офіційний вісник України”, “Голос України”, “Урядовий кур'єр”, “Вісник Президента України”.

2) *офіційна* - полягає у тому, що обробка законодавства, підготовка та видання зібрань інкорпорованого законодавства здійснюється не законодавчим органом, а спеціально уповноваженими на те державними органами, як правило, — це Міністерство юстиції. Тексти нормативно-правових актів публікуються в окремих збірниках чи кожен нормативно-правовий акт окремо.

3) *неофіційна* - здійснюється відомствами, організаціями, що не мають спеціального повноваження (наприклад, видавництво, навчальний заклад, приватні особи). На них не можна посилалися при вчиненні дій, що мають юридичне значення.

Консолідація – вид систематизації нормативно-правових актів, який полягає в об'єднанні ряду нормативно-правових актів в одному шляхом їх логічного поєднання та редакційної обробки без внесення змін.

Кодифікація - це спосіб систематизації, який полягає у змістовній переробці і погодженні певної групи юридичних норм (пов'язаної спільним предметом регулювання) та об'єднанні їх у єдиному нормативно-правовому акті. Завжди має офіційний (правотворчий) характер.

Мета кодифікації полягає у кардинальній переробці та удосконаленні змісту законодавчого регулювання. При кодифікаційних роботах, згідно з потребами суспільного розвитку, у зміст правового регулювання вносять суттєві зміни аж до відміни існуючих і створення принципово нових правил поведінки. У результаті кодифікації створюється єдиний законодавчий акт - *кодекс*, який регламентує конкретну сферу суспільних відносин і завжди має офіційний характер.

Контрольні запитання:

1. Що таке систематизація права?
2. Назвіть основні види систематизації права.
3. Чим кодифікація відрізняється від інших видів систематизації права?

9. Поняття, ознаки та види правовідносин

Через правовідносини реалізуються норми права, які встановлюють права та обов'язки людини. Вони можуть бути формально визначені (у статтях законів, підзаконних нормативно-правових актах) або не мати необхідних формальних ознак (наприклад природні права людини). Держава захищає усі правовідносини, які мають місце в суспільстві, незалежно від їх формального визначення, і підтримує їх різними засобами, в тому числі примусовими.

Держава не може змінювати основоположний характер суспільних відносин за допомогою правових засобів, а тим більше утворювати нові суспільні відносини. Коли б це було б можливим, суспільство без зайвих зусиль за допомогою процесу законотворчості позбулося б багатьох своїх проблем і вирішило усі свої невідкладні завдання. Але право - це тільки регулятор і стабілізатор суспільних відносин.

Держава за допомогою законів може лише прискорювати розвиток окремих суспільних відносин, сприяти розвитку прогресивних суспільних тенденцій чи стримувати негативні зв'язки і процеси. Наприклад, ринкові відносини в Україні склалися не лише тому, що Верховна Рада України прийняла закони, які сприяють підприємницькій діяльності, а й тому, що вони почали реально складатися у суспільному житті країни у відповідності з потребами суспільного розвитку.

Правові відносини — це юридичний зв'язок між учасниками відносин, який регулюється нормами права і характеризується наявністю суб'єктивних (персональних) прав та обов'язків. Правові відносини належать до категорій надбудовних суспільних відносин. Певному типу виробничих відносин відповідає і певний тип правових відносин. Базисом правовідносин є виробничі відносини, власність тощо. Правові відносини по суті здійснюються на основі чіткого дотримання принципу законності. Це особливий вид суспільних відносин, які, маючи самостійне значення, у той же час є формою фактичних життєвих відносин, виникають і здійснюються в процесі економічного, політичного, соціального та іншого виду діяльності людей.

Умови виникнення, зміст правових відносин (права та обов'язки сторін), засоби їх забезпечення визначаються нормами права. У правовідносинах право однієї сторони нерозривно пов'язано з обов'язком іншої сторони. Поза такою єдністю прав та обов'язків сторін правовідносини як юридичне явище існувати не можуть. У разі необхідності здійснення суб'єктивних прав та виконання обов'язків забезпечуються заходами державного примусу.

Правовідносини мають такі ознаки:

1) правовідносини є результатом свідомої діяльності людей, в якій складається модель майбутніх стосунків з огляду на існуючі людські цінності та суспільні пріоритети;

2) правовідносини формуються на основі реальних суспільних відносин. Вони юридично виражають економічні, політичні, сімейні, національні та інші реально існуючі в житті відносини, є засобом їх регулювання. Так, щодо шлюбно-сімейних правовідносин слід зазначити, що Сімейний кодекс України (2002 р.) містить норми про шлюбні договори, які викликані потребою правового регулювання фактичних сімейних відносин;

3) правовідносини виникають, припиняються чи змінюються відповідно до правових норм, які впливають на поведінку людей і через неї реалізуються. У реальній дійсності правовідносини можуть виникати лише тоді, коли чинна норма права встановлює взаємні права і обов'язки учасників (суб'єктів) конкретних суспільних відносин. Єдиний виняток з цього правила становить виникнення правовідносин у разі вирішення справи на основі аналогії права. У господарських відносинах юридичних осіб, у майнових відносинах громадян виникають і виникатимуть ситуації і правовідносини, що прямо не врегульовані нормативно-правовими актами, коли діють інститути аналогії права і аналогії закону;

4) суб'єкти правовідносин пов'язані між собою суб'єктивними правами і юридичними обов'язками. Сторони у правовідносинах мають взаємні права і обов'язки, що закріплені у правових нормах. У правовідносинах одна сторона (уповноважена) має право вимагати певної поведінки від іншої сторони (зобов'язаної), що має обов'язок задовольняти вимогу уповноваженої сторони. Якщо суб'єкти не взаємопов'язані закріпленими у праві взаємними правами та обов'язками, то правовідносини між ними виникнути не можуть. Права і інтереси одних можуть бути реалізовані лише через виконання обов'язків інших;

5) реалізація суб'єктивних прав і здійснення юридичних обов'язків забезпечуються можливістю застосування заходів державного примусу. Правовідносини охороняються державою, інші суспільні відносини такого забезпечення не мають;

6) правовідносини завжди мають вольовий характер. Є правовідносини, для виникнення яких потрібне волевиявлення усіх його учасників (вступ до шлюбу, договір купівлі-продажу, тощо), та правовідносини, для виникнення яких досить волевиявлення лише одного з його учасників (наприклад, проведення обшуку, накладення адміністративного штрафу). В окремих випадках суб'єкт може не знати, що став учасником правовідносин (при спадкуванні за законом, якщо спадкоємець проживає в іншому місці, тощо).

Юридичний зміст правовідносин утворюють зафіксовані у нормах права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників (сторін).

Види правовідносин:

I. залежно від галузевої належності норм, на основі яких виникають правові відносини, виокремлюють:

- 1) конституційно-правові,
- 2) адміністративно-правові,
- 3) цивільні,
- 4) господарські,
- 5) трудові та інші правовідносини.

II. залежно від спрямування та підстав виникнення правовідносини поділяються на:

1) регулятивні - спрямовані на закріплення, впорядкування та розвиток суспільних відносин, за яких поведінка учасників не суперечить нормам права, створюються на основі регулятивних норм;

2) охоронні - забезпечують охоронну функцію права; фактичною підставою для даного виду правовідносин виступають протиправні дії, юридичною — охоронні норми.

Під *складом правовідносин* розуміють їх внутрішню будову, сукупність елементів, до яких належать зміст, суб'єкти та об'єкти правовідносин.

Зміст правовідносин умовно поділяється на матеріальний та юридичний. Матеріальний характеризує фактичну поведінку сторін у межах даного правового зв'язку. Юридичний зміст — це ті права та обов'язки, що виникають у конкретних осіб на основі норм права, які регулюють у загальній формі даний вид суспільних відносин.

I. Суб'єктивне право.

Суб'єктивне право — це міра можливої поведінки особи, гарантована законом. Суб'єктивне право являє собою персональну можливість особи діяти певним чином. Особа може нею скористатися або ні. Щодо гарантованості суб'єктивних прав, то вона досягається шляхом покладання обов'язку на інших осіб і можливістю застосувати до них заходи державного примусу у разі його невиконання. Наприклад, суб'єктивне право громадянина подати в суд скаргу, а також можливість оскаржити відмову суду в її прийнятті.

Конкретні юридичні можливості, що складають суб'єктивне право, називаються повноваженнями.

II. Юридичний обов'язок.

Складовою юридичного змісту правовідносин є також *юридичний обов'язок*, тобто встановлена законом міра необхідної поведінки однієї особи, яка відповідає суб'єктивному праву іншої особи. Як і суб'єктивне право, він встановлюється загальною нормою права, має персональний характер і забезпечується заходами державного примусу. Але, на відміну від суб'єктивного права, юридичний обов'язок полягає не в можливості, а в необхідності для певної особи поводитись чітко визначеним чином.

Існують три види юридичних обов'язків: здійснювати певні дії, утримуватись від дій певного виду, зазнавати заходів державного примусу.

Суб'єктивне право та юридичний обов'язок нерозривно пов'язані між собою. Володіти суб'єктивним правом можна тільки стосовно зобов'язаної особи. Юридичний обов'язок виконується відносно того, кому він необхідний у зв'язку зі здійсненням свого суб'єктивного права.

III. Суб'єкти правовідносин.

Суб'єкти правовідносин — це учасники правових відносин, які мають взаємні суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Здатність суб'єкта бути учасником правовідносин називається правосуб'єктністю.

У правовідносинах повинно брати участь не менше двох сторін, хоча учасниками може бути необмежене коло осіб. Суб'єктами правовідносин можуть бути лише люди або об'єднання людей.

Правосуб'єктність юридичних осіб (державних і громадських організацій тощо) визначається змістом їх компетенції, тобто сукупністю закріплених у нормах права повноважень, що надаються їм для забезпечення виконання покладених на них функцій.

До правосуб'єктності фізичних осіб входять:

Правоздатність — це обумовлена нормами права здатність суб'єкта мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Дієздатність — обумовлена нормами права здатність суб'єкта своїми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Рівень дієздатності залежить від певних факторів:

1) віку (з досягненням повноліття — 18 р.), до цього часу підлітки мають обмежену дієздатність;

2) від стану психічного та фізичного здоров'я;

3) від рівня освіти та ряду інших обставин.

Деліктоздатність — здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинені правопорушення, є однією з форм прояву дієздатності.

Рівень деліктоздатності залежить від тих самих факторів, що й рівень дієздатності. Загальна юридична відповідальність громадян настає з 16 років, а кримінальна відповідальність, за умови вчинення особливо тяжких злочинів, — з 14 років; деліктоздатність депутатів та дипломатичних осіб є обмеженою.

Види суб'єктів правовідносин:

1) *індивіди* (фізичні особи): громадяни - особи, що мають громадянство даної держави; іноземці — особи, що мають громадянство іншої держави; біпатриди — особи, що мають громадянство двох чи більше держав; апатриди — не мають громадянства будь-якої держави.

2) *організації* та об'єднання: державні органи, установи, підприємства, їх посадові особи; недержавні організації, їх посадові особи, рухи, партії, органи громадського самоврядування;

3) *соціальні спільності*: держава загалом; народ, нація; населення певних частин території держави; трудові колективи.

Серед суб'єктів цивільно-правових відносин особливе місце посідають *юридичні особи*, до яких належать державні та недержавні організації, що мають такі основні ознаки:

а) організаційна єдність, тобто чітка внутрішня структура (органи управління, підрозділи);

б) наявність відокремленого майна, здатність нести самостійну майнову відповідальність;

в) наявність круглої печатки і штампа з найменуванням організації;

г) право від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав і обов'язків;

д) право від свого імені виступати позивачем і відповідачем у суді.

Юридичні особи можуть бути:

— *некомерційними*, діяльність яких спрямовується не на одержання прибутків, а для задоволення певних невиробничих потреб (парламент, органи виконавчої влади тощо);

— *комерційними*, які створюються для одержання прибутку (промислові підприємства, комерційні банки, акціонерні товариства тощо).

IV. Об'єкти правовідносин — це матеріальні або нематеріальні блага, заради одержання, передачі або використання яких виникають права і обов'язки учасників правовідносин.

Коло можливих правовідносин визначається чинними нормативно-правовими актами. Усі можливі об'єкти правовідносин умовно поділяють на такі види:

1) предмети матеріального світу: частини матеріальної природи, природні ресурси, земля, надра, ліс тощо;

2) речі та цінності: засоби виробництва і споживання, будівлі, цінні папери, гроші тощо. Вони є об'єктами майнових правовідносин, таких як купівля-продаж, дарування, застава, обмін, зберігання, спадкоємництво та ін.;

3) особисті немайнові блага: життя, безпека, честь, гідність, відпочинок, освіта, здоров'я, свобода, право на ім'я, недоторканність житла та ін. Вони врегульовані нормами кримінального, адміністративного, цивільного, конституційного, сімейного права та ін.;

4) послуги як результат певної поведінки, внаслідок якої виникають права і обов'язки суб'єктів правовідносин. Вони мають місце у сфері управління, побутового обслуговування, господарської, культурної, освітньої та інших сфер діяльності людини. Наприклад правовідносини, які виникають з приводу перевезення вантажу. Уповноважену особу цікавить переважно результат дій зобов'язаної особи - доставка перевізником вантажу в пункт призначення, а не його поведінка;

5) продукти духовної творчості. Це результати інтелектуальної діяльності: твори мистецтва, музики, літератури, ноу-хау, комп'ютерні програми та ін. З приводу таких об'єктів виникають

правовідносини духовного характеру. Наприклад, правовідносини між автором і видавництвом; відвідування картинної галереї, театральної вистави тощо.

Контрольні запитання:

1. Що таке правовідносини? Які елементи входять до цього поняття?
2. Що таке правоздатність та дієздатність? Наведіть приклади.
3. Назвіть основні об'єкти правовідносин. Наведіть приклади.

10. Поняття юридичних фактів

Юридичні факти — це конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правових відносин.

Без юридичних фактів виникнення правовідносин неможливе. Юридичні факти, як і правосуб'єктність, є необхідною умовою виникнення, зміни або припинення правовідносин. Наприклад, трудові відносини державних службовців виникають здебільшого на підставі складного юридичного факту, яким є рішення конкурсної комісії та наказ (розпорядження) керівника про призначення на посаду.

Практичне значення і наукова цінність дослідження юридичних фактів полягають у тому, що вони пов'язують право з життям, дозволяють реагувати на зміни у суспільних відносинах. Наприклад, такі суспільне небезпечні діяння, як завідомо неправдива реклама, зараження комп'ютерної мережі вірусом спочатку не вважалися в законодавстві злочинами. Відповідні статті зайняли своє місце у Кримінальному кодексі України лише після того, як подібні діяння отримали поширення і стала зрозумілою їх суспільна небезпека.

Встановлюючи норми права, законодавець повинен “побачити” юридичні факти, виокремити їх з маси різних соціальних обставин і правильно відобразити у нормах діючого законодавства. Неточне виокремлення юридичних фактів, неправильна їх правова оцінка призводять до того, що одним обставинам не надається потрібного значення, інші, навпаки, отримують не властиві їм якості.

Так, для прийому на роботу встановлено поняття “іспитовий строк”. Для вичерпного визначення результату “задовільно” чи “незадовільно” було б необхідно зафіксувати велику кількість ознак, винятків, доповнень, уточнень до них. На практиці це вирішується так: чи задовольняє він адміністрацію установи чи організації.

Юридичні факти за юридичними наслідками можуть бути:

а) правоутворюючі, на основі яких суб'єкти набувають певних прав і обов'язків. Наприклад, при досягненні певного віку суб'єкт має право брати участь у виборах, вступати у шлюб, здійснювати банківські операції тощо.

б) правозмінюючі мають наслідком збільшення або зменшення обсягу певних прав чи обов'язків. Наприклад, з досягненням повноліття особа набуває повної цивільної дієздатності; службове підвищення розширює компетенцію посадової особи.

в) правоприпиняючі ліквідують певні права і обов'язки, носієм яких суб'єкт був до виникнення цих фактів. Так, звільнення особи з посади судді анулює її права та обов'язки, що були пов'язані з цією посадою.

У результаті усиновлення дитина з юридичної точки зору набуває нових батьків і родичів, за загальним правилом акт усиновлення припиняє правовий зв'язок дитини з її батьками та іншими родичами. Таким чином, усиновлення — це одночасно і *правоутворюючий*, і *правоприпиняючий* факт.

За вольовим змістом юридичні факти поділяються на три групи:

а) вольові акти поведінки людей (дії) - це акти усвідомленої і вольової поведінки людей. Вони з точки зору відповідності вимогам права поділяються на:

- правомірні дії, що виступають у формі юридичного акту (зовнішньо виражені рішення людей, спрямовані на досягнення правового результату: наприклад, угоди, заяви громадян) та юридичних поступків (фактичної поведінки людей, яка становить зміст реальних відносин: наприклад, передача речі і грошей за договором куплі-продажу);

- неправомірні дії (правопорушення), котрі поділяються на винні та невинні (бувають у цивільно-правовій сфері, наприклад), а за ступенем суспільної небезпеки - на злочини та

проступки (адміністративні, дисциплінарні, цивільно-правові).;

б) *юридичні події невольового характеру* - це такі юридичні факти, настання яких не залежить від волі суб'єктів правовідносин (наприклад, закінчення визначеного строку, природна смерть людини тощо).

в) *юридичні припущення (презумпції)* - є не достовірним фактом, а фактом, що припускається з великою мірою ймовірності та застосовується в юридичній практиці як засіб, що полегшує досягнення істини у вирішенні справи. Види правових презумпцій:

- *презумпції, що не можуть бути спростовані*, — закріплені в законі припущення про наявність або відсутність певних фактів, які не підлягають сумнівам, а тому не потребують доказів (наприклад презумпція недієздатності неповнолітнього);

- *презумпції, що можуть бути спростовані*, — закріплені в законі припущення про наявність або відсутність певних фактів, які мають юридичне значення до того часу, доки відповідно до встановленої процедури не буде встановлене інше (презумпція невинуватості).

Кожна галузь права має свій набір презумпцій. Наприклад, у Цивільному кодексі України закріплена презумпція розумності та добросовісності учасників цивільних правовідносин. Це означає, що учасник цивільних правовідносин визнається добросовісним, а доказувати його недобросовісність повинен той, хто з такими діями пов'язує певні юридичні наслідки.

Презумпції у конституційному праві: правовий статус особи ґрунтується на презумпції невід'ємності прав і свобод людини та громадянина, неприпустимості їх обмеження; основні права і свободи людини належать кожному від народження; правосуддя здійснюється лише судом; ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 61 Конституції України).

г) *фікції* - це становище, яке насправді не існує, але якому право надало значення факту. Наприклад, судимість вважається знятою, а особа - несудимою після закінчення встановленого законом терміну.

Контрольні запитання:

1. Що таке юридичний факт? Які елементи входять до цього поняття?
2. Назвіть основні види юридичних фактів.
3. Що таке юридична презумпція?

11. Поняття та види правової поведінки

У правовій системі суспільства діяльність та вчинки людей розглядають з погляду права, яке є критерієм їх оцінки як соціально корисних чи шкідливих. Нормативно-правові акти являють систему юридичних нормативів, які забезпечуються державою, а також є формально-обов'язковим критерієм оцінки будь-якої поведінки, яка має юридичне значення або юридичне індивідуальної. Будь-яка юридичне значуща поведінка суб'єкта права є правовою: вона передбачена нормами права і має юридичну оцінку і юридичні наслідки (позитивні чи негативні).

Найбільш широким є поняття *нормативна поведінка*, під якою розуміють таку поведінку людей, що регулюється будь-якими соціальними нормами, — звичаями, релігійними або корпоративними нормами, нормами права та ін.

Нормативна поведінка, яка регулюється нормами права, називається правовою поведінкою.

Правова поведінка — це сукупність вчинків у вигляді дій чи бездіяльності, які мають соціальне значення, регламентуються нормами права і зумовлюють правові наслідки. З урахуванням змісту вчинку правова поведінка поділяється на два види: правомірну і неправомірну (правопорушення).

Основні ознаки правової поведінки:

1) *регламентується правовими нормами*. Межі поведінки, що зазначені в нормах, вказують на діапазон можливостей та чітко визначені випадки впливу на поведінку юридичними засобами;

2) *має юридичні наслідки*. Будь-яка правова поведінка, виконуючи роль юридичного факту у механізмі правового регулювання, впливає на виникнення, зміну або припинення правовідносин, у яких здійснюються права і обов'язки, реалізуються заходи відповідальності.

Однією з найважливіших форм правових наслідків є реакція держави на результати правової поведінки у вигляді заохочення, стимулювання, охорони соціально корисних вчинків чи

застосування заходів юридичної відповідальності за шкідливі дії. Держава виступає гарантом правової поведінки і суб'єктом, здатним від імені суспільства привести в дію апарат примусу для притягнення до відповідальності за протиправну поведінку.

Певні прояви правової поведінки можуть бути юридичними фактами, тобто такими життєвими обставинами, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну чи припинення правових відносин. У цьому разі правова поведінка розглядається як підстава зміни стану правовідносин, як конкретні життєві обставини, виникнення яких залежить від волі людей і які описані в гіпотезах правових норм;

3) *правова поведінка виражається у формі діяння суб'єкта, тобто його дії чи бездіяльності.* Думки та емоції людини не можуть регулюватися правом. Намір, бажання вчинити юридичне діяння самі по собі наслідків не викликають: вони залишаються поза межами правового впливу;

4) *поведінка має значення для суспільства, державою може оцінюватися як соціально корисна, індиферентна чи соціально шкідлива.* Соціально корисний характер правової поведінки проявляється у здатності підтримувати конструктивні відносини у всіх сферах життя суспільства; вона сприяє нормальному процесу взаємодії між людьми. Соціально шкідлива поведінка гальмує розвиток їх позитивного потенціалу, викликає негативні економічні, соціально-політичні, морально-психологічні та інші наслідки.

Види правової поведінки:

1) *правомірна* — соціально корисна, відповідає нормам права;

2) *неправомірна (протиправна)*, тобто правопорушення — соціально шкідлива і суперечить нормам права;

Правомірна поведінка є видом правової поведінки, яка, на відміну від протиправної поведінки, є соціально корисною, відповідає закріпленим у правових нормах моделям поведінки і має позитивні юридичні наслідки.

Правомірна поведінка — це суспільне необхідна, бажана і допустима з огляду на інтереси громадянського суспільства поведінка індивідуальна і колективна суб'єктів, що виявляється у здійсненні норм права, гарантується та охороняється державою.

Ознаки правомірної поведінки:

1) об'єктивно можлива і необхідна;

2) бажана і допустима;

3) відповідає інтересам громадянського суспільства;

4) гарантується й охороняється державою;

5) відповідає нормам права.

Правомірна поведінка являє собою загальну форму реалізації суб'єктивних прав і обов'язків, втілення правових настанов у життя, форму перенесення юридичних можливостей у соціальну діяльність.

Правомірну поведінку можна поділити на такі види:

1) За суб'єктом правомірної поведінки: правомірна діяльність державних організацій і, зокрема, державних органів, правомірна поведінка фізичних осіб (громадян, іноземців, осіб без громадянства), правомірна поведінка громадських об'єднань (політичних партій, громадських організацій) і правомірна поведінка соціальних спільностей (народу, населення певної адміністративно-територіальної одиниці).

2) За сферою суспільних відносин: правомірна поведінка в економічній сфері, політичній, соціальній.

3) За формою зовнішнього прояву правомірної поведінки (за об'єктивною стороною): активна, яка полягає у вчиненні певних дій; пасивна, яка полягає в утриманні від вчинення певних дій.

4) Залежно від психологічного ставлення суб'єкта до своєї правомірної поведінки, тобто за суб'єктивною стороною, правомірна поведінка поділяється на:

– активну (соціально-усвідомлену) правомірну поведінку, яка базується на усвідомленні, внутрішньому переконанні суб'єкта в необхідності дотримуватися, або не порушувати у своїй поведінці приписів чинного законодавства;

– пасивну (звичаєву) правомірну поведінку, яка базується на звичці дотримуватися вимог законодавства у своїй поведінці, незалежно від усвідомлення необхідності такої поведінки, така поведінка базується на морально-етичних засадах і підтримується ними;

– конформістську поведінку, яка базується на наслідуванні суб'єктом поведінки інших суб'єктів правовідносин, їхньої поведінки в аналогічних відносинах, вона обумовлена і базується на бажанні не відрізнятись від оточуючих своєю поведінкою;

– маргінальну, яка базується на загрозі покарання за неправомірну поведінку, суб'єкт дотримується правомірної поведінки, не бажаючи застосування до нього санкцій за відмову від неї.

5) За формою об'єктивізації результатів правомірної поведінки: фізична, яка полягає у певній діяльності, та вербальна, яка полягає у словесному вираженні правомірної поведінки.

6) Залежно від форми реалізації правової норми у процесі правомірної поведінки, вона поділяється на дотримання, виконання, використання і правозастосування.

Контрольні запитання:

1. Що таке правова поведінка? Які ознаки притаманні для цього поняття?
2. Вкажіть основні види правової поведінки.
3. Дайте визначення та вкажіть основні ознаки правомірної поведінки.

12. Правопорушення

Правопорушення — це протиправне, винне, соціально шкідливе діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи, що зумовлює юридичне визначені негативні наслідки для правопорушника.

Ознаки правопорушень:

1) за своїм соціальним значенням *протиправна поведінка (правопорушення) соціально шкідлива*, тобто спричиняє чи може спричинити шкоду нормальним суспільним відносинам, правам, свободам, законним інтересам суб'єктів. Ця шкода може бути різною залежно від наслідків протиправного діяння, його соціальної оцінки (матеріальною і моральною, значною і незначною);

2) за психологічними ознаками правопорушення як вчинок *завжди має свідомо-вольовий характер*, тобто здійснюється під контролем волі та свідомості суб'єкта. Правопорушенням є лише те діяння, яке вчиняється як результат прояву усвідомленої волі особи та вчинене з її вини (душевнохворий не усвідомлює наслідків);

3) юридична ознака правопорушення полягає в його протиправності. Поведінка *суперечить приписам правових норм*. Держава в законі фіксує ознаки правопорушення. Критерієм правомірності дій має бути право як втілення справедливості, тому саме з позицій гарантованих конституцією прав і свобод людини повинні розцінюватися державою ознаки протиправності діянь. В умовах недемократичного режиму державна влада може свавільно, самостійно і за своїми уподобаннями, ігноруючи правовий критерій, визначати формально-юридичні критерії протиправності і міру відповідальності за правопорушення;

4) з погляду юридичних наслідків правопорушення як юридичний факт *породжує охоронні правовідносини*, в межах яких реалізуються заходи відповідальності за вчинене правопорушення. Для суб'єкта правопорушення юридичні наслідки завжди будуть негативними (втрата благ);

5) зовнішня (об'єктивна) характеристика правопорушення полягає в тому, що *воно завжди є діянням суб'єкта (дія чи бездіяльність)*, яке з юридичного погляду виражається:

а) у невиконанні суб'єктом своїх обов'язків, що випливають з договору чи закону;

б) у недотриманні заборон, установлених правовими нормами;

в) у зловживанні суб'єкта своїми правами, створенні будь-яких перепон для використання своїх прав іншими суб'єктами (наприклад, правомочностей власника стосовно володіння, користування, розпорядження своїм майном) тощо. Різноманітні наміри, думки з приводу вчинення правопорушень не є правопорушеннями і вважаються юридично нейтральними, поки вони не проявилися як конкретні протиправні вчинки (діяння) суб'єктів;

б) *контролюючі можливості держави* полягають у тому, що вона може притягнути до юридичної відповідальності за правопорушення з метою поновлення порушених прав суб'єктів з наступним покаранням правопорушника. Слід враховувати, що правопорушення можливе лише тоді, коли воно вчинене деліктоздатним суб'єктом, тобто суб'єктом, здатним згідно із законом самостійно нести юридичну відповідальність за власні винні протиправні діяння.

Таким чином, протиправна поведінка може бути визнана правопорушенням, якщо вона є: діянням (дія чи бездіяльність); протиправною; винною; соціальне шкідливою (небезпечною); караною.

Пропорушення поділяються на:

1. *Проступки* (дисциплінарні, адміністративні, цивільно-правові правопорушення) характеризуються меншим рівнем суспільної (соціальної) небезпеки, ніж злочини, за які кримінальним законом передбачені суворіші репресивні покарання. Якщо, наприклад, за дисциплінарні проступки (запізнення на роботу, прогул і т. д.) може бути оголошена догана, за адміністративні правопорушення (порушення правил вуличного руху, протипожежних та інших правил) застосовується попередження, штраф та інші адміністративні стягнення, то за скоєння злочину законодавством передбачена кримінальна відповідальність у вигляді позбавлення волі, штрафу тощо.

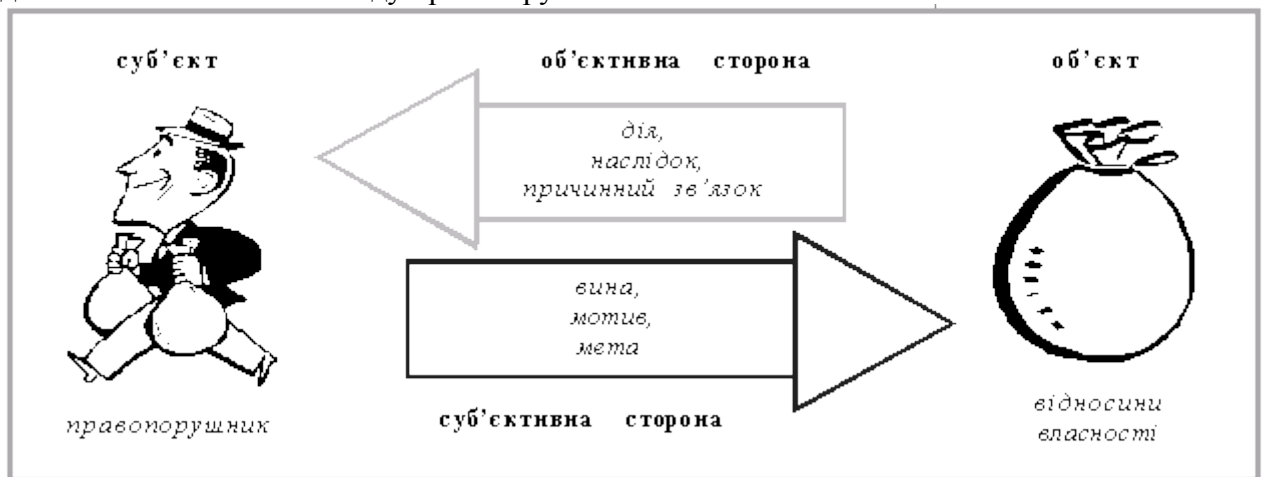
Адміністративні проступки — правопорушення, які посягають на суспільні відносини, пов'язані зі здійсненням державного управління; на громадський або державний порядок; регулюються нормами адміністративного, фінансового, аграрного та інших галузей права.

Дисциплінарні проступки — у сфері трудових, службових відносин, шкодять порядку діяльності трудових колективів, порушують трудову дисципліну та ін.

Цивільно-правові проступки — здійснюються у сфері майнових і певних немайнових відносин (наприклад майнові збитки потерпілої сторони). На відміну від злочинів — не мають вичерпного переліку у законодавстві, а їх юридичні наслідки охоплюють значною мірою правовідновлюючі заходи.

2. *Злочини* (суспільна небезпечні, кримінальна карані діяння). Юридичним вираженням особливої суспільної небезпеки злочинів є їх заборона кримінальним законом і застосування за їх вчинення кримінального покарання. У кримінальному законодавстві наведено вичерпний перелік злочинів. Злочинами визнаються лише ті діяння, що порушують заборони, встановлені Кримінальним кодексом.

Склад правопорушення — це сукупність передбачених у законі ознак, за наявності яких діяння визнається правопорушенням. Склад правопорушення — це його модель, закріплена законодавче стосовно кожного виду правопорушень.

Елементи складу правопорушення:

1. *Об'єкт правопорушення* — це ті суспільні відносини та цінності, які охороняються правом і на які дане правопорушення посягає. Це обов'язково суспільні відносини, які охороняються правом, а не конкретні речі. Наприклад: крадіжка особистого майна громадянина — автомобіля. Об'єктом цього правопорушення є відносини, пов'язані зі здійсненням права на власність громадянина на автомобіль, а сам автомобіль розглядається як предмет правопорушення. Безпосередніми об'єктами є честь, гідність, здоров'я людини та ін.

2. *Суб'єкт правопорушення* — це особа, яка вчинила правопорушення.

Необхідною умовою визнання особи суб'єктом правопорушення є наявність у неї деліктоздатності, тобто закріпленої у законі здатності нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення. Так, повністю неделіктоздатними є душевнохворі особи, частково — неповнолітні та ін. Рівень деліктоздатності залежить від віку особи, стану її фізичного та психічного здоров'я, посади та інших обставин. Наприклад, суб'єктом злочину згідно зі ст. 22 КК

визнається фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до кримінального законодавства може наставати кримінальна відповідальність.

Суб'єктами ряду видів правопорушень можуть бути не лише фізичні особи (люди), а й державні та громадські органи, організації, але вони не можуть бути суб'єктами злочинів. Деліктоздатність юридичних осіб виникає з моменту їх створення (офіційної реєстрації).

3. *Об'єктивна сторона правопорушення* - це зовнішнє вираження протиправного діяння, те, як воно виявилось у реальній дійсності. Об'єктивно правопорушення може здійснюватися як в активній поведінці суб'єкта (вчинення заборонених правом дій), так і в пасивній поведінці суб'єкта (невиконання правових обов'язків).

Елементи об'єктивної сторони правопорушення: місце, час, спосіб вчинення, оточення, а також причинний зв'язок між вчиненим діянням і шкідливими наслідками - результатом цього діяння (їх настання або загроза настання).

4. *Суб'єктивна сторона правопорушення* - це внутрішнє, психологічне ставлення суб'єкта до вчиненого протиправного діяння та його наслідків. Правопорушенням визнається лише діяння особи, яка здатна усвідомлювати значення свого вчинку і керувати ним, тому відсутність такої властивості робить її неделіктоздатною. Здатність особи усвідомлювати значення свого вчинку (інтелектуальний аспект) і керувати ним (вольовий аспект) — необхідна умова оцінки вини, яка залежно від конкретного поєднання цих характеристик може бути у двох формах: умислу й необережності.

умисел:	необережність:
прямий — усвідомлення особою протиправності своєї поведінки та бажання настання шкідливих або небезпечних наслідків	протиправна самовпевненість - усвідомлення протиправності свого діяння і легковажний розрахунок на можливість запобігання негативним наслідкам
непрямий — усвідомлення протиправності своєї поведінки, але байдуже ставлення до настання можливих негативних наслідків	протиправна недбалість — усвідомлення протиправності своєї поведінки та небажання настання негативних наслідків, які в силу професіоналізму та посадового становища можна і треба було передбачити

Причини правопорушень:

1) фактори суб'єктивного характеру — низький рівень правової культури, правовий нігілізм, омани в ціннісній орієнтації особи в умовах розвитку ринкових відносин (наприклад, криміналізація економіки, що продовжується, збільшення кількості збройних нападів на банкірів, підприємців і об'єкти охорони);

2) конкретні суперечності в суспільстві, прояви суспільної кризи, хиткість соціального становища, розбіжності рівня розвитку продуктивних сил і потреб суспільства;

3) недоліки в правотворчості та правозастосуванні: суперечності нормативно-правових актів, прогалини в законодавстві, слабка діяльність правоохоронних органів та ін. (наприклад, рівне ставлення до всіх видів власності вимагає вживання рівних заходів їхнього захисту).

Контрольні запитання:

1. Що таке правопорушення? Які елементи входять до цього поняття?
2. Що є об'єктом та суб'єктом правопорушення? Наведіть приклади.
3. Назвіть основні елементи об'єктивної та суб'єктивної сторони складу правопорушення правовідносин. Наведіть приклади.

13. Юридична відповідальність

Юридична відповідальність — це закріплений у законодавстві і забезпечений державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належали, перенести несприятливі наслідки.

Якщо правопорушення являє собою протиправне діяння, то його прямим наслідком є юридична відповідальність, передбачена законом. Юридична відповідальність — це відповідь правопорушнику з боку держави. Реалізація цієї відповіді (міри) не залежить від бажання чи небажання правопорушника. Юридична відповідальність настає лише за факт правопорушення, який в літературі ще називають "актом правопорушення". Він є основною підставою юридичної

відповідальності. Склад правопорушення обов'язково повинен бути закріплений в чинному законодавстві. Це законні підстави для юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність здійснюється в рамках правовідносин між суб'єктом, який порушив приписи правової норми, з одного боку, і державою в особі її органів чи інших організацій (наприклад, власника підприємства), що уповноважені визначити щодо порушника міру відповідальності на підставі правових норм, — з другого боку. Таким чином, юридична відповідальність гарантується діяльністю компетентних органів по застосуванню санкцій правових норм, здійснюваною в межах юридичної процедури. Остання забезпечує об'єктивність і всебічність розгляду справи про юридичну відповідальність суб'єкта правопорушення й одночасно гарантує йому право на захист від моменту притягнення до відповідальності до її завершального етапу (реалізації).

Юридичний зміст відповідальності виражається в *безумовному обов'язку правопорушника зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями правових норм.* Слід мати на увазі, що законодавством передбачаються й обставини, які виключають юридичну відповідальність. Наприклад, у кримінальному праві — це необхідна оборона, крайня необхідність, казус тощо, у цивільному — це непереборна сила, під впливом якої суб'єкт заподіяв шкоду правам і законним інтересам осіб.

До ознак юридичної відповідальності належать:

1) юридична відповідальність пов'язана з визначеним законом заходом примусу, котрий застосовується, як правило, державним правозастосовним органом. Правом притягати до юридичної відповідальності можуть бути наділені й органи місцевого самоврядування (наприклад, до адміністративної відповідальності);

2) обсяг юридичної відповідальності за вчинення конкретного правопорушення чітко визначений законом;

3) вона настає лише на підставі правопорушення і накладається на особу, котру визнано винною в його вчиненні;

4) застосування заходів примусу вчиняється в процесуальній формі, за визначеною законом процедурою;

Несприятливі наслідки вчинення правопорушення:

1) особистого характеру (позбавлення життя, волі);
2) майнового характеру (штраф, конфіскація майна, відшкодування завданої шкоди);
3) організаційного характеру (звільнення з посади, закриття підприємства);
4) престижного характеру (догана, позбавлення нагород, почесних звань);
5) позбавлення певних прав (займатися певною діяльністю - зупинення дії свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю; позбавлення прав водія).

Юридична відповідальність призводить до певної зміни правового статусу правопорушника, його прав та обов'язків. На нього покладаються додаткові обтяжливі обов'язки (штраф, конфіскація майна, виправні роботи) або він позбавляється певних прав (позбавлення або обмеження волі та ін.).

Класифікація видів юридичної відповідальності здійснюється за різними критеріями.

I. За здійснюваними функціями юридична відповідальність буває:

- а) штрафною (караючою);
- б) правовідновлюваною (компенсаційною);
- в) організуючою (регулятивною);
- г) превентивною.

II. Залежно від виду правопорушення і способу покладення відповідальності розрізняються:

а) кримінальна відповідальність - покладається за злочин і лише судом у вигляді кримінального покарання.

б) адміністративна відповідальність — за адміністративні правопорушення, покладається різними адміністративними органами (адміністративна комісія, митна служба, прикордонна служба) у вигляді арешту, штрафу, позбавлення спеціального права та ін.

в) дисциплінарна відповідальність — за дисциплінарні проступки у межах службової діяльності, яка накладається начальником, у підпорядкуванні якого знаходиться правопорушник. Наприклад, дисциплінарна відповідальність адвоката (ст. 16 Закону України “Про адвокатуру”).

г) цивільно-правова відповідальність — покладається за цивільно-правові позадоговірні порушення, які завдають матеріальні збитки або моральну шкоду потерпілому, а також за

порушення договірних обов'язків (пеня, штраф, відшкодування збитків). Будується на принципі еквівалентності, повного відшкодування збитків, покладається судовими органами або добровільно реалізується самим порушником: добровільно сплачується пеня, відшкодовується шкода.

Відповідальність може бути *винною* і *безвинною*. Безвинною є лише деякі випадки майнової, цивільно-правової відповідальності, прямо передбачені законом, наприклад у випадку спричинення шкоди джерелом підвищеної небезпеки (за об'єктивно протиправне діяння).

Право передбачає не лише різні міри відповідальності і порядок її покладення, а й умови виключення, обмеження і звільнення від відповідальності.

У *кримінальному праві* передбачені обставини, які виключають злочинність діяння і, відповідно, відповідальність. До них належать такі випадки: необхідна оборона; крайня необхідність; завдання шкоди при затриманні злочинця.

У *цивільному праві*: це непереборна сила, під впливом якої суб'єкт заподіяв шкоду правам і законним інтересам осіб.

В *адміністративному праві* — необхідна оборона, крайня необхідність. Зазначені обставини до того ж виключають дисциплінарну відповідальність.

Контрольні запитання:

1. Що таке юридична відповідальність? Які є види юридичної відповідальності?
2. Назвіть основні функції юридичної відповідальності.
3. Наведіть приклади обставин, що звільняють від юридичної відповідальності.

Список рекомендованих джерел до теми:

1. Алексеев С.С. Общая теория государства и права. М., 1994
2. Жерутов Р.Т. Теория государства и права. Уч. пос. для вузов. М., 1995
3. Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави і права: Підручник. – Львів: “Новий Світ - 2000”. – 2003.
4. Котюк В.О. Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник. – К., 2005.
5. Лемак В.В. Основи держави і права. – Ужгород. – 1997.
6. Молдаван В.В., Чулінда Л.І. Правознавство. – К., 2006.
7. Основи правознавства: Підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. За заг. ред. В.С. Журавського. – К., Юридична думка, 2004.
8. Основи правознавства: Підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. За ред. І.Б. Усенка. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К., Ірпінь, ВТФ "Перун", 2003.
9. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. К., 1994.
10. Ратушняк С.П. Правознавство: Навчальний посібник для 10-11 класів: у 2 частинах. - Ч. 1. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007

Тестові завдання до теми:

1. У відповідях під котрими номерами правильно вказані галузі публічного права?
1) сімейне право; 2) адміністративне право; 3) цивільне право; 4) кримінальне право; 5) фінансове право.
2. У відповідях під котрими номерами правильно вказані галузі права?
1) кримінальне право; 2) злочинне право; 3) цивільне право; 4) журналістське право; 5) президентство.
3. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки правопорушення?
1) суспільно шкідливе або суспільно небезпечне діяння; 2) посягає на будь-які суспільні відносини; 3) протиправний характер; 4) протиправні думки; 5) це діяння; 6) поведінка, не контрольована свідомістю.
4. У відповідях під котрими номерами правильно названі цілі юридичної відповідальності?
1) відшкодування шкоди, завданої правопорушенням; 2) підготовка до вступу; 3) перевиховання правопорушника; 4) засудження правопорушника; 5) ущемлення прав і свобод правопорушника.

5. У відповідях під котрими номерами правильно вказані функції юридичної відповідальності?

1) функція зниження злочинності; 2) правовідновлювальна (компенсаційна); 3) каральна (штрафна); 4) превентивна; 5) ліквідаційна.

6. У відповідях під котрими номерами правильно названі основні форми систематизації правових актів?

1) інтерпретація законів; 2) скорочення нормативно-правових актів; 3) консолідація; 4) інкорпорація; 5) коментарі законів; 6) збірник законів.

7. У відповідях під котрими номерами правильно названі види джерел права?

1) тлумачення законів; 2) нормативно-правовий акт; 3) правовий звичай; 4) офіційний вісник нормативних актів; 5) консолідація; 6) збірник законів.

8. У відповідях під котрими номерами правильно названі види нормативно-правових актів?

1) законні акти; 2) рішення суду; 3) рішення Конституційного Суду; 4) закони; 5) підзаконні акти.

9. У відповідях під котрими номерами правильно названі елементи системи права?

1) джерело права; 2) правовий інститут; 3) наявність кодифікованих актів; 4) галузь права; 5) коментарі законів; 6) збірник законів.

10. У відповідях під котрими номерами правильно названі ознаки звичаїв?

1) норми, які сформувалися історично; 2) норми, які сформувалися під впливом глобалізації; 4) вони закріпилися внаслідок "запозичення" в інших народів; 4) закріпилися в суспільній практиці внаслідок багаторазового застосування багатьма поколіннями людей; 5) закріпилися в суспільній практиці внаслідок тривалого "насадження" іноземними завойовниками.

11. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки правопорушення?

1) соціально шкідливий характер; 2) має тільки умисний характер; 3) винне діяння; 4) протиправні уявлення; 5) поведінка, не контрольована свідомістю; 6) це діяння.

12. У відповідях під котрими номерами правильно названі елементи структури правовідносин?

1) об'єкт; 2) гіпотеза; 3) диспозиція; 4) суб'єкт; 5) суб'єктивний юридичний обов'язок.

13. У відповідях під котрими номерами правильно названі елементи, з яких складається норма права?

1) суб'єкт; 2) диспозиція; 3) зміст; 4) суб'єктивне право; 5) гіпотеза; 6) суб'єктивна сторона.

14. У відповідях під котрими номерами правильно названі ознаки права?

1) системність; 2) складається з індивідуальних правил поведінки; 3) формальна визначеність; 4) держава гарантує його норми; 5) загальнообов'язковість; 6) обов'язкове в силу авторитетності.

15. У відповідях під котрими номерами правильно вказано види суб'єктів правовідносин?

1) транспортний засіб; 2) індивіди (фізичні особи); 3) водойми; 4) юридичні особи; 5) певна соціальна спільність; 6) держава.

16. У відповідях під котрими номерами правильно вказані положення, що стосуються юридичного факту?

1) конкретні життєві обставини; 2) передбачені правовими нормами; 3) дії або події; 4) є загальними правилами поведінки; 5) є індивідуальними правилами поведінки

17. У відповідях під котрими номерами правильно названі основні форми систематизації норм права?

1) видання науково-практичних коментарів нормативно-правових актів; 2) тлумачення законів; 3) консолідація; 4) аналіз нормативно-правових актів; 5) інкорпорація.

18. У відповідях під котрими номерами правильно вказані обставини, що виключають настання юридичної відповідальності? 1) необхідна оборона; 2) виконання наказу або розпорядження; 3) крайня оборона; 4) фізичний або психічний примус; 5) затримання особи, яка бачила вчинення злочину; 6) необхідна крайність.

19. У відповідях під котрими номерами правильно вказані складові змісту суб'єктивного права? 1) необхідність утриматися від певної дії; 2) право на свої дії; 3) право на чужі дії; 4) необхідність виконати певну дію; 5) звертатися до компетентних органів держави за захистом; 6) нести обов'язок перед державою.

20. У відповідях під котрими номерами правильно названі ознаки правовідносин?

1) це будь-які суспільні відносини, які здійснюються на індивідуально-конкретному рівні; 2) суспільні відносини, які врегульовані нормами права; 3) учасники пов'язані між собою взаємними інтересами; 4) права і обов'язки одних учасників здійснюються за рахунок обмеження прав і обов'язків інших учасників; 5) права і обов'язки учасників охороняються державою; 6) здійснюються як у суспільстві, так і за його межами.

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

ТЕМА 1

ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. **Основні** етапи конституційного процесу в Україні
2. **Загальна** характеристика Конституції України
3. **Реформа** органів державної влади згідно Закону України “Про внесення змін до конституції України” від 8 грудня 2004 року
4. **Адміністративно-територіальний** устрій України

Зміст теми:

Основні етапи конституційного процесу в Україні 1991 – 1996 рр. Декларація про державний суверенітет України. Акт проголошення незалежності України. правонаступництво України. Конституція України – Основний закон держави. Порядок внесення змін до Конституції України. Зміни до Конституції України від 08.12.2004 р. Конституційна форма правління, державного устрою і політичного режиму України. Державні символи України. Адміністративно-територіальний устрій України. Статус Автономної Республіки Крим.

Основні поняття:

Державний суверенітет. Незалежність. правонаступництво. Конституція. Преамбула основного закону. Перехідні положення основного закону. Територіальний устрій. Населений пункт. Автономна Республіка Крим.

1. Основні етапи конституційного процесу в Україні

Витоки українського конституційного процесу мають давні історичні традиції. Ще в період Київської Русі на віче укладалися договори між князем і народом, князем і його дружиною, що відображено в різних редакціях “Руської правди”.

У новий час особливу роль у формуванні конституційних ідей в Україні відіграла Конституція Пилипа Орлика 1710 р., яка, хоч і не розглядала Україну як цілком самостійну державу, водночас установлювала низку демократичних для тієї доби державних інститутів. У подальшому в Україні розроблялися такі конституційні проекти, як “Начерки конституції республіки” одного з членів Кирило-Мефодіївського братства Георгія Андрузького та більш докладний проект Конституції України під назвою “Вольный союз (Вільна спілка)”. Його розробив 1884 р. український вчений і політичний діяч Михайло Драгоманов.

Значно радикальніший проект Конституції України було опубліковано у вересні 1905 р. в першому числі часопису Української народної партії “Самостійна Україна” під назвою “Основний закон “Самостійної України” спілки народу українського”. Цей проект передбачав повну самостійність України, територія якої мала складатися з дев'яти земель.

Початок реального конституційного процесу в Україні слід пов'язувати з поваленням самодержавства та організацією у березні 1917р. Української Центральної Ради. I Універсал Центральної Ради започаткував становлення української державності й розглядався як “статут автономії України”.

Віхою в розвитку конституційного процесу стало прийняття 3 липня 1917 р. II Універсалу Української Центральної Ради, що його можна розглядати як договір про порозуміння між Центральною Радою і Тимчасовим урядом у Петрограді. У II Універсалі проголошувався намір підготувати проекти законів про автономний устрій України.

Важливим політико-правовим кроком стало прийняття Центральною Радою 20 листопада 1917 р. III Універсалу, який проголошував установлення вже не автономних, а федеративних стосунків з Росією. Але така позиція Центральної Ради не знайшла розуміння ні в російського Тимчасового уряду, ні в більшовицької влади, яка відхилила всі демократичні пропозиції України

й почала проти Української Центральної Ради воєнні дії. За цих умов 9 січня 1918 р. було прийнято IV Універсал Центральної Ради, в якому проголошувалося, що “однині Українська Народна Республіка стає самостійною і від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу”. Віддаючи перевагу мирним засобам розвитку держави, правової системи. Центральна Рада намагалася встановити в Україні справді демократичний устрій. Про це безпосередньо свідчить текст Конституції УНР 1918 р., яка, на жаль, так і не набрала чинності, поза як саме в день її прийняття до Києва увійшли німці і почалася доба українського Гетьманату Павла Скоропадського.

Серед державно-правових актів Гетьманату насамперед слід згадати гетьманську “Грамоту до всього українського народу” від 29 квітня 1918 р., яка скасувала всі акти, прийняті Центральною Радою, в тому числі й Конституцію, проголосила право приватної власності фундаментом культури й цивілізації, цілковиту свободу приватного підприємництва й ініціативи. Того самого дня, 29 квітня 1918 р., було прийнято установчий правовий акт під назвою “Закони про тимчасовий державний устрій України” у якому вирішувалися питання “про гетьманську владу”, “про віру”, встановлювалися “права і обов'язки українських козаків і громадян”, у спеціальному розділі “про закони” наголошувався особливий правовий статус цього закону. Йшлося також “про Раду Міністрів і про міністрів”, “про фінансову Раду”, “про Генеральний Суд”.

Після падіння Гетьманату в листопаді 1918 р. до влади дісталася Директорія у складі п'яти членів на чолі з В. Винниченком. Фактично провідну роль у Директорії відіграв С. Петлюра, який переоголомив і став її головою. Серед правових актів Директорії, які мали конституційне значення, слід назвати Декларацію Української Директорії від 26 грудня 1918 р.. Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці, Закон про Державну Народну Раду Української Народної Республіки. Особливо слід зазначити, що за доби Директорії було розроблено розгорнутий проект Конституції УНР під назвою “Основний державний закон Української Народної Республіки”.

Падіння Директорії на початку 1919 р. і створення українського радянського уряду ознаменувало початок нового етапу в розвитку конституційного процесу в Україні. Радянська Конституція України, прийнята ВУЦВК у березні 1919 р., здебільшого лише повторювала Конституцію Російської Федерації 1918 р., а також положення про основи державного устрою, проголошені в Маніфесті Тимчасового робітничо-селянського уряду України на початку січня 1919 р.

Створення 1922 р. Союзу радянських соціалістичних республік і прийняття 1924 р. Конституції СРСР зумовило необхідність внести в Конституцію УСРР 1919 р. відповідні зміни, пов'язані головним чином з розподілом компетенції між союзною і республіканською владою. У грудні 1936 р., тобто в розпал сталінських репресій, було прийнято нову Конституцію СРСР, проголошену “найдемократичнішою у світі”. Конституція Української РСР, прийнята 1937 р. на основі “сталінської Конституції”, повністю повторювала її основні положення. Засудження “культу особи” Сталіна, певне розширення повноважень союзних республік наприкінці 50-х рр. декларування того, що Радянський Союз із держави “диктатури пролетаріату” перетворився на загальнонародну державу, деякі кроки в бік поширення демократичних інститутів, виникнення у країні відверто опозиційних рухів - усе це вимагало принаймні косметичних конституційних змін. За таких умов почався новий етап розвитку конституційного процесу в Україні. Його повністю було зорієнтовано на норми й положення Конституції СРСР 1977 р. Загалом Конституція України 1978 р. не внесла принципових змін у державне й громадське життя України.

Відразу після здобуття Україною незалежності постало питання про прийняття Основного Закону, який закріпив би якісно нові зміни у державі та суспільстві. Конституційний процес проходив з великими труднощами і тривав п'ять років. Україна останньою з республік колишнього Радянського Союзу прийняла свою Конституцію. Це сталося 28 червня 1996 р. Початок конституційному процесу поклало ухвалення Верховною Радою 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. Важливе конституційне значення мав Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., який дістав всенародну підтримку на референдумі 1 грудня 1991 р., та деякі інші правові акти, що їх слід охарактеризувати детальніше.

Почнімо з *Декларації про державний суверенітет*. Насамперед зазначимо, що загалом суверенітет означає верховенство та незалежність влади. Розрізняють три види суверенітету: державний, національний, народний. Державний суверенітет - верховенство державної влади

всередині країни та її незалежність у зовнішньополітичній сфері. Національний суверенітет - повновладдя нації, її реальна можливість вільно вирішувати всі питання свого національного життя аж до створення самостійної держави. Народний суверенітет - повновладдя народу, який здійснює свою невід'ємну й неподільну владу самостійно й незалежно від інших соціальних сил.

У різних країнах юридичне закріплення та реальне існування цих трьох видів суверенітету різне. Так, нині в Україні всі три види суверенітету знайшли юридичне закріплення в розгляданій Декларації.

Поняття “державний суверенітет”, висвітлене в преамбулі Декларації, розкривається в десяти її розділах.

Розділ I. Самовизначення української нації. - Україна як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Розділ II. Народовладдя. - Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.

Розділ III. Державна влада. - Україна є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя.

Розділ IV. Громадянство Української РСР. - Українська РСР має своє громадянство. Всі громадяни мають гарантовані права та свободи, передбачені Конституцією України і міжнародним правом. Українська РСР забезпечує рівність перед законом всіх громадян Республіки.

Розділ V. Територіальне верховенство. - Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території. Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Розділ VI. Економічна самостійність. - Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах. Народ України має виключне право на володіння, користування та розпорядження багатством України.

Розділ VII. Екологічна безпека. - Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Розділ VIII. Культурний розвиток. - Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

Розділ IX. Зовнішня і внутрішня безпека. - Українська РСР має право на власні Збройні Сили. Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки.

Розділ X. Міжнародні відносини. - Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, бере участь в діяльності міжнародних організацій. Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Декларацію було покладено в основу нової Конституції, низки прийнятих законів України; вона визначає позиції республіки під час укладення міжнародних договорів.

Необхідно вказати, що Декларація, прийнята ще за часів СРСР, була спрямована на забезпечення суверенітету України у складі СРСР, тому окремі її положення застаріли, хоча в цілому вона не втратила свого значення й дотепер.

Спіраючись на Декларацію, парламент утворив у жовтні 1990 р. конституційну комісію, яка повинна була розробити проект концепції Основного Закону. У червні 1991 р. концепція нової Конституції була затверджена.

Тим часом в житті СРСР відбувалися епохальні події. Після конституційної реформи М.Горбачова політична влада в основному перейшла від компартійних комітетів до рад. Проведені у 1989—1990 рр. вільні вибори зробили органи радянської влади єдино легітимними. Основи тоталітарного ладу захиталися. Після невдалої спроби консерваторів повернутися у минуле шляхом перевороту державна партія та створена нею союзна держава пішли у небуття. За відсутності компартійної диктатури словосполучення “радянська влада” вперше набуло реального змісту. Та успадкована радами влада мала властиву для диктатури неподільну побудову, хоч уже не була диктаторською. Незалежно від політичного забарвлення (після виборів 1990 р. з'явилися й антикомуністичні обласні ради), радянські органи не зуміли справитися з новою для себе роллю носія неподільної влади.

Ось чому великого значення набув закон про заснування посади Президента, прийнятий 5 липня 1991 р. У діючій з 1978 р. Конституції України вказувалося: “Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу України. Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів”. Після впровадження посади Президента в Конституцію було внесено доповнення: “Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України”. Очевидною була суттєва суперечність між цими нормами. Вона могла бути розв’язана прийняттям нової Конституції з поділом влади на законодавчу і виконавчу.

Починаючи з червня 1991 р., Конституційна комісія зайнялася розробкою проекту Основного Закону. Вивчалися та використовувалися конституції багатьох держав, міжнародні конвенції, історичний досвід самої України. У проекті було закріплено положення, що містилися у Всесвітній Декларації прав людини, пактах ООН про економічні, соціальні та культурні права, Європейській конвенції з прав людини тощо. Ці норми не викликали заперечень на всіх етапах конституційного процесу і увійшли до остаточного тексту Конституції.

Юридичне закріплення повної самостійності України поза СРСР було здійснено **Актом проголошення незалежності України**, прийнятим Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Суть цього документа полягає в закріпленні трьох головних положень:

- 1) проголошувалася незалежність України і створення самостійної Української держави з офіційною назвою “Україна”;
- 2) встановлювалося, що територія України є неподільною (єдиною) і недоторканою;
- 3) закріплювалося, що (з моменту прийняття Акта) на території України діють виключно Конституція і закони України.

Принципові корективи було внесено до проекту Конституції саме після проголошення Акта про незалежність України. Ця подія змінила багато положень парламентської концепції Конституції. Розбудова правового поля у незалежній державі повинна була здійснюватися на власній основі. Проекти Конституційної комісії обговорювалися на наукових конференціях. Було проведено кілька експертиз вітчизняними і зарубіжними правниками. Один з варіантів проекту опублікували, після чого протягом шести місяців відбувалося його обговорення. До Конституційної комісії надійшло 47 тис. поправок, доповнень і заперечень, оприлюднено четвертий варіант проекту. Полеміка відбувалася переважно між прихильниками та противниками збереження радянської системи. Різні думки висувалися щодо того, якою республікою мала б стати Україна — парламентською чи президентською.

З огляду на проголошення незалежності України і створення самостійної Української держави необхідно було визначити долю: державної території; державно-правових закладів; законодавчих нормативно-правових актів; міжнародних майнових прав та обов'язків України; громадянство. З цією метою 12 вересня 1991 р. Верховною Радою було прийнято **Закон України “Про правонаступництво України”**. Він складається з 9 статей і містить такі основні положення:

- 1) з моменту проголошення незалежності України вищим органом державної влади на Україні є її Верховна Рада;
- 2) до прийняття нової Конституції України діяла Конституція УРСР. Закони УРСР та інші акти діють на території України, якщо вони не суперечать законам України, прийнятим після проголошення незалежності України;
- 3) органи держави, сформовані на основі Конституції УРСР, діють до створення органів держави на основі нової Конституції України;
- 4) державним кордоном України є її колишній кордон у складі СРСР за станом на 16 липня 1990 р.;
- 5) Україна підтверджує свої обов'язки за міжнародними договорами, укладеними УРСР до проголошення незалежності України, і є правонаступницею прав та обов'язків за договорами СРСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки
- 6) Україна дала згоду на обслуговування зовнішнього боргу СРСР за станом на 16 липня 1990 р., в частині, визначеній державною угодою;
- 7) Україна не несе відповідальності за кредитні договори СРСР, укладені після 1 липня 1991 р. без згоди України;
- 8) всі громадяни СРСР, які постійно проживали на момент проголошення незалежності України на її території, є громадянами України;

Виходячи з Декларації про державний суверенітет, Акта проголошення незалежності України, Верховна Рада 1 листопада 1991 р. прийняла *Декларацію прав національностей України*. Вона складається з невеличкої преамбули (введення) і 7 статей.

Стаття 1 встановлює рівноправ'я всіх народів і націй України.

Стаття 2 гарантує національностям збереження їх традиційного поселення.

Стаття 3 надає всім народам і національним групам право вільного користування рідною мовою в усіх сферах життя.

Стаття 4 встановлює, що будь-яка національність має право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати національні свята та відправляти традиційні обряди своїх народів.

Стаття 5 закріплює, що пам'ятки історії та культури народів і національних груп на території України охороняються законом.

Стаття 6 гарантує всім національностям право створювати свої культурні об'єднання.

Стаття 7 встановлює, що національні культурні об'єднання, представники національних меншин мають право на вільні стосунки зі своєю історичною батьківщиною.

Отже, з вищевикладених нормативно-правових актів випливають такі головні положення, що потім стали конституційними і сутність яких вбачається в тому, що громадяни України всіх національностей складають Український народ. Вказується також, що народ в Україні є єдиним джерелом влади. Це означає, що виключно народ формує державну владу. Тільки народ має невід'ємне право визначати і змінювати форми та зміст свого державного життя, тобто створити чи ліквідувати інститут президентства, вводити парламентаризм і т. д.

Далі впливає, що повновладдя народу реалізується на основі Конституції через інститути безпосередньої (прямої) чи представницької (виборної) демократії. До інститутів безпосередньої демократії, які забезпечують ухвалення державного рішення прямим волевиявленням народу, відносять: референдум; обговорення проектів нормативних актів; участь у виборах органів державної влади; загальні збори (збір) громадян; звіти виконавчих органів перед населенням.

Представницька демократія - засіб реалізації волі народу через обраних ним представників в органи влади - насамперед, народних депутатів.

Наступний етап конституційного процесу розпочався після виборів Президента і нового складу Верховної Ради. У вересні 1994 р. почала діяти нова Конституційна комісія, утворена за принципом представництва двох гілок влади. Співголовами комісії були затверджені Президент України Л. Кучма і Голова Верховної Ради О. Мороз.

У грудні 1994 р. Л. Кучма вніс проект "Конституційного закону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні". У ньому містилися конкретні пропозиції про розмежування влади на законодавчу та управлінсько-розпорядчу. Проект порушував багато статей Конституції 1978 р., побудованої як усі попередні радянські конституції, на принципі неподільності влади. Проходження законопроекту в структурах Верховної Ради відбувалося болісно й уповільнено. У багатьох депутатів сама ідея обмеження повноважень парламенту функціями опрацювання та прийняття законів не викликала ентузіазму. Адже законодавча влада абстрактна, тоді як виконавча має повноваження, пов'язані з безпосереднім впливом на долі людей і матеріальні цінності.

І все-таки 18 травня 1995 р. парламент прийняв закон "Про державну владу й місцеве самоврядування". Згідно з ним Президент ставав одноосібним главою уряду, склад якого він мав формувати сам, без узгоджень і затверджень Верховною Радою. Він мав очолити й систему місцевих органів державної виконавчої влади. Ідея про місцеву владу у формі рад депутатів не пройшла. Органами державної влади від обласного до районного рівня (а також у районах Києва і Севастополя) ставали держадміністрації, главами яких Президент повинен був призначати обраних народом голів відповідних рад. У компетенції місцевих рад залишалися затвердження місцевого бюджету та програм територіального розвитку, заслуховування звітів голів адміністрацій. Всі інші повноваження передавалися держадміністраціям. З прийняттям цього закону Україна перетворювалася з парламентсько-президентською на президентсько-парламентську республіку.

Закон "Про державну владу і місцеве самоврядування" було прийнято простою більшістю голосів. Щоб ввести його в дію, необхідна була конституційна більшість голосів, тобто дві третини. За існуючого партійного складу парламенту зробити це було неможливо. В умовах, що склалися, залишався тільки один варіант мирного розв'язання конфлікту: підписання на період до прийняття нової *Конституції конституційної угоди між Президентом і Верховною Радою*.

Переговори про конституційну угоду у Верховній Раді затяглися. 31 травня 1995 р. Л. Кучма видав указ про проведення опитування громадської думки щодо довіри громадян України Президентові та Верховній Раді. Одночасно він звернувся до українського народу з поясненням цих дій. Майже чотирирічний досвід незалежної України, підкреслювалося у зверненні, свідчить, що сучасна деформована державна система — одна з основних перешкод на шляху припинення руйнівних процесів, які призвели до занепаду економіки, інтелектуального і духовного життя, наступу злочинності, зубожіння населення. Без перерозподілу повноважень між законодавчими і виконавчими органами державної влади, створення дієвої виконавської вертикалі, без чіткого визначення, хто і за що відповідає, на думку Президента, країна і надалі тупцюватиме на місці. До опитування не дійшло. Кризу влади у червні 1995 р. припинила Конституційна угода, укладена на один рік Л. Кучмою і О.Морозом. Угоду, яка здебільшого відтворювала положення не прийнятого конституційною більшістю закону “Про державну владу і місцеве самоврядування”, підписали більше половини депутатів. Тимчасово припинялася дія положень Конституції 1978 р., які суперечили угоді. Вважалося, що за рік гілки влади дійдуть згоди у конституційному питанні. На цей строк обмежувалися повноваження парламенту та місцевих рад і розширювалися нормотворчі та адміністративні функції виконавчої влади.

Конституційний договір між Верховною Радою і Президентом України, дав змогу зберегти керованість, започаткувати цілісність державної політики на основі принципу розподілу влад, стимулювати власне конституційний процес.

У лютому 1996 р. Конституційна комісія передала проект Основного Закону на розгляд парламенту. Його розглядали майже три місяці. Відбулося три офіційних читання. Дискусія розгорнулася навколо п'яти пунктів: розподіл повноважень між гілками влади, проблема власності, державна символіка, статус російської мови і статус Республіки Крим.

І знов конституційний процес зайшов в глухий кут. У цій ситуації Рада національної безпеки і оборони та Рада регіонів рекомендували Президенту оголосити референдум про затвердження Основного Закону в редакції, винесеній Конституційною комісією на розгляд Верховної Ради. Ця редакція передбачала двопалатну структуру парламенту і його перейменування в Народні Збори. Л. Кучма видав відповідний указ, після чого протистояння з парламентом стало ще гострішим.

Однак політики України спромоглися переступити через власні переконання та амбіції. У парламенті виникла неофіційна депутатська узгоджувальна комісія на чолі з народним депутатом М. Сиротою. На початку травня вона була затверджена Верховною Радою як тимчасова спеціальна депутатська комісія. Долаючи величезні труднощі, комісія узгоджувала думки різних фракцій, партій і течій у кожній спірній статті Конституції. 28 червня було затверджено Основний Закон нашої держави. З прийняттям Конституції було покінчено з бездержавністю.

Головний підсумок полягав у тому, що було завершено період державного становлення та закладено основу для реалізації ключової конституційної формули: людина — сім'я — суспільство — держава.

Контрольні запитання:

1. Назвіть основні етапи конституційного процесу в Україні.
2. Розкрийте основні положення Декларації про державний суверенітет.
3. Розкрийте основні положення Акту проголошення незалежності України.

2. Загальна характеристика Конституції України

Конституція - Основний Закон держави, який регулює суспільні відносини, що складаються в процесі здійснення основоположних засад організації суспільства й держави.

Конституція - політико-правовий документ, в якому знаходять свій концентрований, офіційний вираз і закріплення головні, базові устої суспільного і державного устрою: належність державної влади, характер власності, права і свободи громадян, національно-державний і адміністративно-територіальний устрій, а також система і принципи діяльності механізму здійснення повновладдя народу України. Конституція - особливий інститут правової системи держави, якому належить правове верховенство по відношенню до всіх її актів.

Це не просто закон, а особливий закон країни, закон законів.

Основними властивостями конституції є:

1. основоположний характер, оскільки предметом конституційного регулювання є фундаментальні, найважливіші суспільні відносини (форма державного правління, форма державного устрою, форма державного режиму та інші);
2. народний характер, який полягає в тому, що конституція має служити народу, створюється ним (в Україні єдиним джерелом влади визнається народ, який здійснює управління державою чи безпосередньо чи через обраних представників);
3. реальний характер, тобто відповідність фактично існуючим суспільним відносинам (щоб норми конституції не носили декларативний характер);
4. органічне поєднання стабільності й динамізму конституції (щоб зміни до Конституції вносилися тільки тоді, коли в цьому є дійсно необхідність).
5. пряма дія її норм, що відповідно до Конституції означає можливість звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України;
6. програмність, крім закріплення існуючих суспільних відносин, Конституція може визначати основні цілі розвитку суспільства та держави, а також шляхи досягнення цих цілей, тобто містити в собі програму подальшого розвитку країни, сформульовану в найзагальніших рисах.
7. нормативність, яка характеризує Конституцію, як юридичний документ, що складається із загальнообов'язкових правил (норм), котрі визначають поведінку державних органів, громадських об'єднань, громадян та інших суб'єктів;
8. установчість, яка полягає в у здатності Конституції наділяти певні суб'єкти конкретними правами та обов'язками, чітко окреслювати їх компетенцію;
9. особливий правовий захист, який має на меті забезпечення дотримання конституційних положень, захист від порушень.

Провідне місце Конституції в системі законодавства підкреслюється її особливою найвищою юридичною силою, що знаходить свій вияв у низці положень:

- конституція виступає базисом для поточного законодавства. Всі закони та інші нормативно-правові акти мають впливати з Конституції й не суперечити їй;
- існує особливий порівняно з усіма іншими законами порядок прийняття, зміни та відміни Конституції;
- контроль за додержанням Конституції здійснює особливий орган (Конституційний Суд);
- міжнародні договори, які укладає держава не можуть суперечити Конституції (якщо міжнародний договір суперечить чи не відповідає Конституції, його неможливо ратифікувати. Якщо він був ратифікований, то підлягає денонсації, тобто відмові від його виконання або припиненні його дії).

Структура конституції — це спосіб її внутрішньої побудови, тобто порядок об'єднання однорідних конституційних норм у певні комплекси — розділи та послідовність їх розташування. Зрозуміло, що поняття структури конституції у названому їй розумінні може бути застосоване тільки до кодифікованих конституцій. Некодифіковані конституції якоїсь більш-менш чіткої системи викладу нормативного матеріалу не мають.

Структура переважної більшості сучасних конституцій має стандартизований вигляд та включає:

- преамбулу (вступ);
- основну частину;
- прикінцеві положення;
- перехідні положення;
- додатки (інколи).

В основу об'єднання конституційних норм у розділи закладається, як правило, предмет регулювання, тобто характер суспільних відносин, на які ці норми впливають. Послідовність розташування розділів у конституції залежить від взаємозв'язку норм, їх місця у механізмі конституційного регулювання, концептуальних підходів, закладених у конституцію, та інших чинників.

Структура Конституції України побудована з урахуванням як власного, так і сучасного зарубіжного досвіду. Вона складається з Преамбули, основної частини, яка охоплює тринадцять розділів “Початковим законом” (розділ XVI) та “Початковим законом” (розділ XVII) та

Конституції долучається також додаток у вигляді Закону України “Про прийняття Конституції України і введення її в дію”, а також Закон України “Про внесення змін до Конституції України”.

Преамбула, передусім, виходить з того, що Конституція України є актом установчої влади народу, у зв'язку з чим розкриває політичне і правове підґрунтя здійснення цієї влади Верховною Радою України, яка прийняла Конституцію. У Преамбулі констатується, що, приймаючи Конституцію, Верховна Рада діє від імені Українського народу, виражаючи його суверенну волю, а не від власного імені органу законодавчої влади. При цьому під Українським народом як основоположною категорією Конституції і всього конституційного права України розуміється не національно-етнічна спільність, а сукупність громадян України всіх національностей. Поняття “Український народ” (Преамбула) і “народ” в подальшому тексті Конституції вживаються як юридично тотожні.

По-друге, Преамбула акцентує увагу на історико-політичних і юридичних підставах виникнення України як незалежної держави. Ними є багатовікова історія українського державотворення та невід'ємне право української нації на самовизначення, яке історично здійснено всім Українським народом.

По-третє, в Преамбулі зазначається правове джерело, керуючись яким Верховна Рада України прийняла Конституцію. Ним є Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схвалений 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням.

По-четверте, Преамбула стисло визначає основні цілі (загальну мету), в ім'я досягнення яких приймається Конституція: забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, зміцнення громадянської злагоди на землі України, розвиток і зміцнення незалежної, суверенної, демократичної, соціальної, правової держави.

Преамбула — це концептуальна основа Конституції, її положення в концентрованому вигляді виражають вихідні політико-правові ідеї, які пронизують весь зміст Конституції. Остання є єдиним, цілісним за своєю юридичною природою документом, а тому відривати Преамбулу від основного змісту Конституції, а тим більше протиставляти йому юридичну природу преамбули немає вагомих підстав. Інша річ, що механізм реалізації її положень має істотні особливості.

У структурі *основної частини* Конституції України знайшли своє відображення ті концептуальні ідеї, на яких вона базується.

Перший розділ Конституції, незважаючи на його традиційну для багатьох сучасних конституцій назву “Загальні засади”, фактично закріплює засади конституційного ладу України, основою якого є людина як найвища соціальна цінність (стаття 3).

Про визнання самоцінності людини як такої, без прив'язки (на відміну від Конституції УРСР 1978 року) її статусу до держави, свідчить і той факт, що *розділ, присвячений правам і свободам людини і громадянина та їх гарантіям*, уміщений відразу ж після розділу “Загальні засади”. Конституція таким чином рішуче відходить від притаманного тоталітарним режимам ставлення до індивіда як до “гвинтика” всемогутньої держави і сприяє утвердженню людини з її інтересами і потребами як центру громадянського суспільства.

Виходячи з принципу народного суверенітету, *третій розділ Конституції України* визначає засади таких форм безпосереднього народного волевиявлення як вибори і референдум.

У наступних *п'яти розділах, присвячених організації державної влади*, проводиться принцип її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову, хоч слід зазначити, що зробити це абсолютно чітко в сучасних умовах не вдалося конституції жодної країни. Не є винятком з цього погляду також Конституція України. Не вписується, зокрема, у вказаний розподіл статус глави держави — Президента України, якому присвячений розділ V Конституції. Йому передує розділ “Верховна Рада України”, що, однак, саме по собі не може служити підставою для висновку про форму державного правління в Україні.

Певні особливості притаманні також статусу прокуратури в Україні, що не дозволяє віднести її до органів виконавчої влади, як це у більшості європейських країн. Розділ, присвячений прокуратурі, розташований у зв'язку з цим між розділом VI “Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади” і розділом VIII “Правосуддя”.

Розділи IX і X Конституції відображають специфіку територіального устрою України, зокрема наявність у її складі Автономної Республіки Крим.

Характерною рисою переважної більшості сучасних конституцій є виокремлення в їх структурі спеціальних розділів, присвячених засадам організації місцевого самоврядування, що свідчить про істотне підвищення його ролі в житті громадянського суспільства. Цю тенденцію

наслідують також Конституція України. Місцевому самоврядуванню в ній присвячений розділ XI.

Окремо від розділів, що визначають статус основних складових частин державного механізму, розташований розділ, що закріплює функції і повноваження Конституційного Суду України. Це пояснюється як специфікою його правової природи, так і особливою роллю цього державного органу в забезпеченні верховенства Конституції та її охороні.

Завершує основну частину Конституції України розділ, у якому встановлюється порядок внесення змін до неї. Зміст основної частини Конституції України свідчить про те, що предмет її регулювання не обмежується правовим статусом людини і громадянина та організацією державної влади. Вона містить також низку вихідних положень, що закріплюють основи організації громадянського суспільства, яке формується, зокрема його економічні засади — приватну власність, ринкове господарство, вільну конкуренцію, встановлюють принцип плюралізму в усіх сферах суспільних відносин тощо. Тому навряд чи правильно стверджувати, що Конституція України за своїм змістом є Основним Законом лише держави, а не суспільства.

“Прикінцеві положення” Конституції містять норми, що визначають час набуття нею чинності та, зважаючи на історичне значення Конституції для Українського народу, проголошують день її прийняття державним святом — Днем Конституції України.

“Перехідні положення” встановлюють межі чинності законів та інших нормативних актів, прийнятих до набуття чинності Конституцією; строки введення в дію окремих конституційних норм, які в силу об'єктивних причин не можуть бути реалізовані одразу; порядок і строки формування передбачених Конституцією органів державної влади й органів місцевого самоврядування; встановлюють тимчасові винятки для застосування деяких конституційних норм тощо. Значення цього розділу Конституції полягає в тому, щоб забезпечити нормальне функціонування державного механізму і правової системи у перехідний період.

Необхідно відзначити, що норми, які містяться в *“Перехідних положеннях”*, на відміну від попередніх частин Конституції, позначаються не у вигляді статей, а у вигляді пунктів. Це зроблено для того, щоб показати їх специфічний, перехідний характер. Проте особливість позначення зовсім не означає, що ці норми знаходяться за межами Конституції.

Як і норми її попередніх розділів, вони складають невід'ємну частину Конституції і мають надзвичайно важливе значення для її застосування, чого не можна сказати про Додаток — Закон України *“Про прийняття Конституції України і введення її в дію”*. Названий Закон — це самостійний нормативний акт, яким у зв'язку з прийняттям нової Конституції України констатується втрата чинності Конституцією (Основним Законом) України від 20 квітня 1978 року з наступними змінами і доповненнями та Конституційним договором між Верховною Радою України та Президентом України *“Про основні засади організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України”*.

Внесення змін до Конституції України. Порядок зміни Конституції України передбачений в XIII розділі Конституції України (статті 154-159).

Законопроект про внесення змін до Конституції може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менше як третиною народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

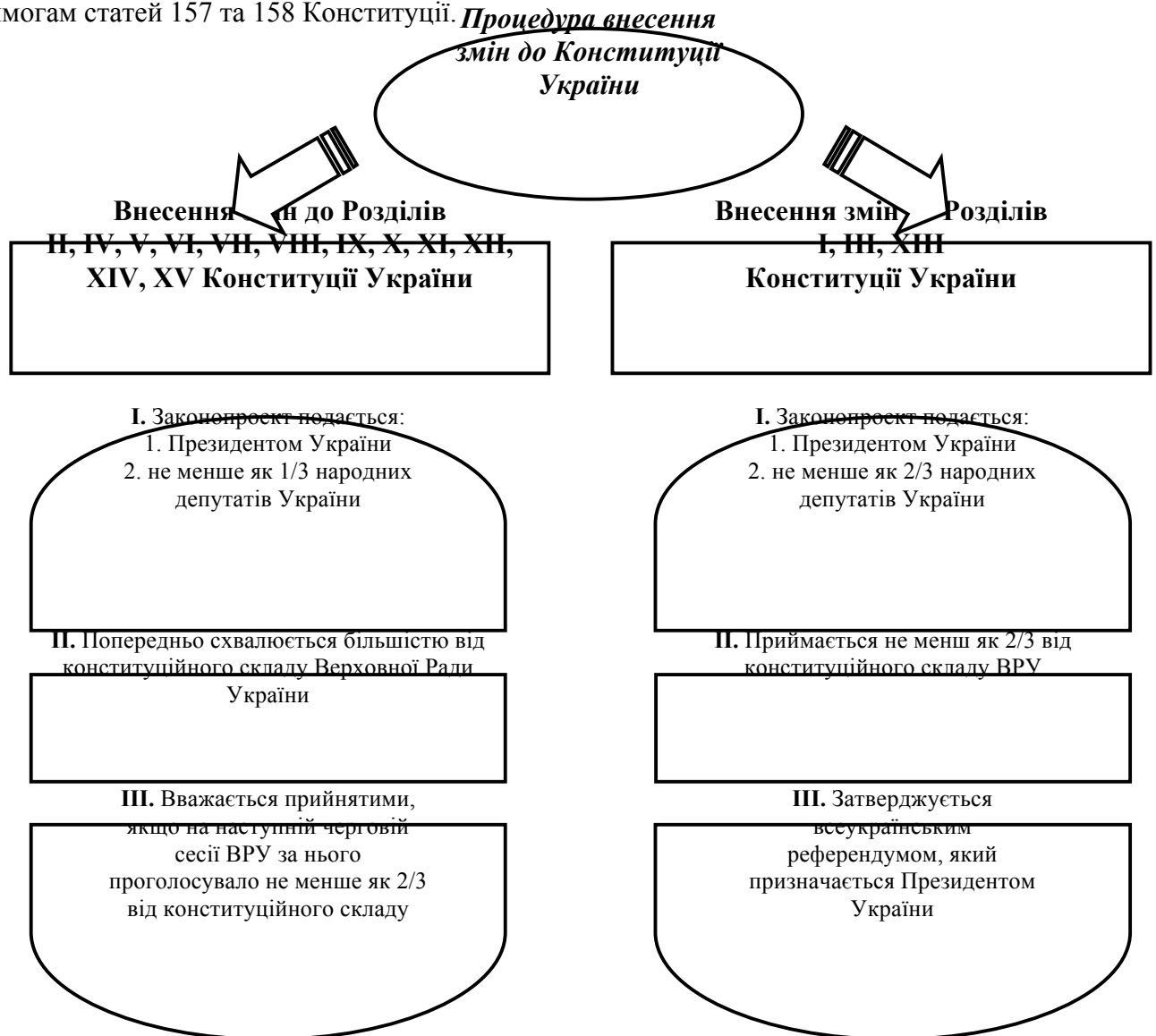
Законопроект про внесення змін до конституції України, крім розділів *“Загальні засади”*, *“Вибори. Референдум”* і *“Внесення змін до Конституції”* попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважаються прийнятими, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менше як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України. Законопроект про внесення змін до розділів *“Загальні засади”*, *“Вибори. Референдум”* і *“Внесення змін до Конституції”* подається до Верховної Ради України Президентом України або не менше як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом.

Конституція не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.

Законопроект про внесення змін до Конституції, який розглядався Верховною Радою, і закон не був прийнятий, може бути поданий до Верховної Ради не раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту.

Верховна Рада протягом строку своїх повноважень може двічі змінювати одні й ті положення Конституції.

Законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 та 158 Конституції.

Контрольні запитання:

1. Розкрийте поняття „структура конституції”. Які основні елементи входять до цього поняття?
2. Для чого призначена преамбула, перехідні положення та додатки у конституції?
3. Які елементи входять до структури Конституції України?
4. Розкажіть особливості процедури внесення змін до Конституції України.

3. Реформа органів державної влади згідно Закону України “Про внесення змін до конституції України” від 8 грудня 2004 року

Перш за все прийняті зміни до Конституції спрямовані на істотне посилення ролі партій у структуризації парламенту, при формуванні виконавчої вертикалі та у виборчому процесі. Здійснення структурних реформ на сьогодні вимагає більш раціональної й ефективної системи влади, створення якої є можливим тільки за умови розбудови відповідально діючої партійної системи та громадянських інститутів. Адже з точки зору загальноновизнаних критеріїв європейської демократії дійсний контроль за владою можна ефективно забезпечити за умови “партійної прозорості” державного механізму й чіткого усвідомлення громадськістю, яка ж партія несе відповідальність за здійснюваний політичний курс.

У цьому плані позитивно сприймаються норми закону щодо формування за результатами виборів та на основі узгодження політичних позицій коаліції депутатських фракцій, до якої входять більшість народних депутатів України від конституційного складу парламенту. При цьому депутатська фракція, до складу якої входить більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради, має права коаліції депутатських фракцій, передбачені Конституцією. Така коаліція повинна бути сформована протягом одного місяця з дня відкриття першого засідання Верховної Ради, що проводиться після чергових або позачергових парламентських виборів, або протягом місяця з дня припинення діяльності попередньої коаліції депутатських фракцій. Повноваження коаліції депутатських фракцій пов'язані, передовсім, із формуванням уряду та забезпеченням підтримки його рішень у парламенті. За цих умов парламентська більшість, акумулюючи певні політичні настрої та соціальні сподівання через механізми політичного представництва, стає найважливішим інструментом проведення певного політичного курсу. Звісно, ці зміни розраховані на обрання парламенту на засадах пропорційної виборчої системи, що має відбутися у 2006 році.

Зміни до Конституції спрямовані не лише на розширення повноважень фракцій, а й на посилення партійної дисципліни. Про це свідчить п. 6 ст. 81, відповідно до якого повноваження народного депутата, обраного від політичної партії чи виборчого блоку, припиняються достроково, якщо він не входить до складу депутатської фракції цієї політичної партії (блоку) або вийде з її складу, а також право президента на достроковий розпуск Верховної Ради, якщо вона упродовж місяця не створить коаліцію депутатських фракцій (ч. 2 ст. 90). У разі не входження народного депутата, обраного від політичної партії чи виборчого блоку політичних партій, до складу депутатської фракції цієї політичної партії (блоку) або виходу з її складу його повноваження припиняються достроково за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії (блоку) з дня прийняття такого рішення. Можливо, з точки зору демократизації парламентських процесів це не найкращий вихід. Проте слід зважати й на те, що за період існування парламенту 3-го скликання (1998-2002 рр.) можна нарахувати близько 600 таких переходів, а деякі парламентарі змінювали фракції по 6 разів.

Збільшується й строк повноважень парламенту з 4 до 5 років, проте Верховна Рада, обрана у 2002 році, продовжує працювати до дня набуття повноважень парламентом, обраним у 2006 році. Ця норма є виваженою, оскільки для нового більш повноважного парламенту питання стабільності та професійності набувають першорядної значущості.

Стосовно інституту президентства привертають до себе увагу норми, спрямовані на обмеження президентських повноважень щодо виконавчої вертикалі та залучення парламенту до процесу формування уряду. Згідно з нормами вказаного закону (ч. 2-4 ст. 114) передбачається призначення персонального складу Кабміну на паритетних засадах: парламент призначає Прем'єр-міністра за поданням Президента (причому кандидатура вноситься за пропозицією коаліції депутатських фракцій), а потім, за поданням Прем'єр-міністра - й переважну більшість членів Кабміну (крім урядовців, які призначаються за поданням Президента). В компетенції глави держави - внесення подання до Верховної Ради щодо прем'єр-міністра та двох міністрів: закордонних справ та оборони (п.9, 10 ст. 106).

Вказані новації спрямовані на усунення перекосів у системі "стримувань і противаг" та приведення у відповідність реального і юридичного статусу глави держави. Поділ влади жодним чином не відкидає цілісності державної влади і державної політики. Тому цілком логічним є покладення на парламентську більшість, тобто на партійну коаліцію, яка отримала найбільшу підтримку з боку народу на останніх парламентських виборах, політичної відповідальності за склад, програму та наслідки діяльності уряду. Призначення міністрів закордонних справ та оборони, яке здійснюється за поданням президента, цілком вписується у його статус як глави держави, Верховного Головнокомандувача та гаранта державного суверенітету і територіальної цілісності. При цьому відповідно до ч. 2 ст. 113 закону про внесення змін до Конституції Кабмін є відповідальним перед Президентом і Верховною Радою, підконтрольним і підзвітним Верховній Раді у межах, передбачених Конституцією.

В цілому, на наш погляд, встановлений порядок формування й відповідальності Кабінету Міністрів забезпечує цілковиту прозорість і прогнозованість партійної структури уряду, суттєво посилює установчу функцію парламенту, зміцнює позиції вищого органу виконавчої влади і водночас спрощує процедуру прийняття основних державно-владних рішень, гарантує єдність державної політики.

З порядком формування Кабміну нерозривно пов'язане й питання про термін його повноважень. За Конституцією 1996 року уряд формується на термін повноважень діючого президента і складає свої повноваження перед новообраним главою держави. У зв'язку із переходом до внутрішньопарламентського способу формування уряду змінені строк та підстави припинення повноважень уряду. Згідно зі ст. 115 закону “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 року Кабмін складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України. Тобто по суті Кабмін в межах строку повноважень парламенту здійснює свої функції до того часу, доки користується довірою парламенту (поки йому не буде висловлена резолюція недовіри).

Питання про відповідальність Кабміну може бути ініційоване Президентом або не менш ніж 1/3 народних депутатів (ст. 87 Закону). Водночас з метою забезпечення стабільності уряду передбачено, що питання про відповідальність уряду не може розглядатися Верховною Радою більше одного разу протягом однієї чергової сесії, упродовж року після схвалення Програми діяльності уряду або протягом останньої парламентської сесії. Заяву про відставку Прем'єр-міністр та інші члени Кабміну тепер мають право подавати не Президентові, а Верховній Раді.

У межах цієї моделі позитивно сприймається право Президента достроково припинити повноваження Верховної Ради, якщо протягом 60 днів після відставки Кабміну не сформовано персональний склад нового уряду, оскільки це посилює відповідальність парламенту, сприяє конструктивності дій народних депутатів та безперервності роботи вищого органу виконавчої влади.

Передбачені новації і щодо законодавчого процесу. Так, право законодавчої ініціативи збережено тільки за трьома суб'єктами: Президентом, народними депутатами і Кабміном. Національний банк, який до останнього часу так і не відзначився активністю в реалізації законодавчої ініціативи, таке право втратив, на чому наполягали багато хто з фахівців. Таким чином, серед суб'єктів права законодавчої ініціативи залишилися тільки суб'єкти найвищого політичного рівня, що є цілком логічним і виправданим. Водночас збережена прерогатива Президента визначати певні законопроекти невідкладними, що тягне за собою їх позачерговий розгляд ВР.

Певні зміни стосуються порядку промульгації законів України. Збережений загальний 15-денний термін підписання й оприлюднення Президентом законів, прийнятих парламентом, і 10-денний термін промульгації тих законів, які прийняті шляхом подолання вето глави держави. При цьому ст.94 Конституції доповнена положенням, згідно з яким у разі якщо Президент не підписав закон, прийнятий шляхом подолання вето, то такий закон невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради і опубліковується за його підписом. Таким чином унеможливується “приховане вотування” законів, з якими не згоден глава держави. Президентське право вето більше не стосується законів про внесення змін до Конституції (п.30 ст. 106). Це є цілком логічним з огляду на особливу юридичну природу Конституції та той факт, що такі закони приймаються не менш як двома третинами від конституційного складу парламенту, тобто такою більшістю голосів, яка достатня для подолання вето глави держави.

Чи не найбільш суттєві зміни в Конституції згідно з даним законом стосуються повноважень Президента, особливо номінаційних, тобто тих, що полягають у можливості призначати та усувати з посад певних посадових осіб. Вище вже згадувалося про новий порядок формування уряду, згідно з яким номінаційні повноваження Президента суттєво звужені. Крім того, право призначати й усувати з посад керівників центральних органів виконавчої влади, що не входять до складу уряду, перейшло до компетенції Кабміну. Уряд також отримав право самостійно утворювати, реорганізовувати та ліквідувати відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади, що безумовно сприятиме забезпеченню цілісності виконавчої гілки влади та посилить її незалежність.

Істотно змінені принципи взаємовідносин між Президентом та Кабміном: з фактично субординаційних вони перетворюються на паритетні, на відносини між двома вищими органами державної влади. В даному аспекті ілюстративним є той факт, що Президент втратив право скасовувати акти Кабміну: у разі сумнівів щодо конституційності урядових актів глава держави може тільки зупинити їх дію з одночасним зверненням до Конституційного суду (п.15 ст. 106). На цьому тлі певним дисонансом виглядає збереження за Президентом права скасовувати акти Ради міністрів АРК (п.16 ст. 106). На нашу думку, більш логічним виглядало б надання цього права

Кабміну як вищому органу виконавчої влади в країні.

Водночас цілком збережені сильні позиції Президента як верховного головнокомандувача, керівника зовнішньополітичної діяльності України, гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності держави, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина. Повноваження глави держави у відповідних сферах державного життя залишені майже без змін. Більше того, посилення ролі парламенту зумовило й необхідність посилення системи “стримувань і противаг”. Практично йдеться про збереження трьох центрів державної влади - сильного президента, сильного парламенту і сильного уряду. Водночас запропонований законопроект перерозподіл повноважень дозволить посилити їх відповідальність за здійснення державної політики, насамперед у соціально-економічній сфері.

З цією метою перелік підстав для розпуску парламенту главою держави зріс втричі. Президент може скористатися цим правом, якщо:

- 1) протягом одного місяця у Верховній Раді не сформовано коаліцію депутатських фракцій;
- 2) протягом 60 днів після відставки Кабміну не сформовано його новий персональний склад;
- 3) протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Розпуск парламенту, звісно, є виключним політико-правовим заходом, до якого слід вдаватися вкрай виважено. Тому й передбачено, що рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради приймається Президентом після відповідних консультацій з головою парламенту, його заступниками та головами депутатських груп і фракцій.

Певним свідченням посилення ролі парламенту в державному механізмі за конституційною реформою може слугувати й той факт, що у разі дострокового припинення повноважень Президента виконання його обов'язків на період до обрання і вступу на пост нового Президента покладається не на Прем'єр-міністра, як це передбачалося Конституцією 1996 р., а на Голову Верховної Ради. Тому збережено концептуальний підхід у питанні про те, що особа, яка тимчасово виконує обов'язки Президента, суттєво обмежена у своїй компетенції: вона не може звертатися з посланнями до народу та парламенту, призначати всеукраїнський референдум щодо змін Конституції, оголошувати всеукраїнський референдум за народною ініціативою, припиняти повноваження парламенту та призначати позачергові парламентські вибори, виконувати номінаційні повноваження щодо міністра оборони, Генерального прокурора, Ради Національного банку, Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Конституційного суду, не може присвоювати вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та вищі спеціальні звання і класні чини, нагороджувати державними нагородами, встановлювати президентські відзнаки і нагороджувати ними, здійснювати помилування, створювати допоміжні органи і служби.

Такі обмеження враховують, що Голова Верховної Ради, який тимчасово виконує обов'язки Президента, не має тієї легітимності, як всенародно обраний глава держави, а тому не може виконувати весь обсяг його конституційних повноважень. Його головне завдання у перехідний період - забезпечити стабільність і легітимну передачу влади новообраному президентові.

Істотною новелою конституційної реформи є уточнення ролі прокуратури, яке посилює правозахисну спрямованість діяльності цього органу, що є показовим з огляду на стан та перспективи ситуації з забезпеченням та захистом прав людини та громадянина в Україні. Насамперед, це виявилось в тому, що функції прокуратури доповнені наглядом за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами. До того ж певну самостійність отримав і генеральний прокурор, оскільки тепер він не тільки призначається на посаду, а й звільняється з посади президентом тільки за згодою Верховної Ради (ч.1 ст. 122).

Слід зауважити, що зміни до Конституції, започатковані законом “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 року, охоплюють здебільшого владні механізми загальнодержавного рівня. Однак держава може бути міцною тільки за наявності сильних регіонів. Як свідчить світовий і вітчизняний досвід державотворення, системні реформи можуть бути ефективними тільки в тому разі, коли до них залучаються й владні відносини та інститути на територіальному рівні. Тому конституційна реформа має знайти своє логічне продовження у вдосконаленні владних відносин на рівні областей, районів, міст, селищ, сіл, адже саме тут найбільш виразно проявляється ефективність влади, її здатність продемонструвати свої можливості через надання своєчасних і якісних управлінських послуг.

Виходячи з цього, даний закон, попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради 8 грудня 2004 року, має розглядатися як продовження реформування системи

влади на місцях, спрямоване на створення повноцінного місцевого самоврядування на всіх рівнях адміністративно-територіального устрою. Це цілком узгоджується з вимогами Ради Європи до України щодо приведення національного законодавства у відповідність до Європейської хартії місцевого самоврядування. Адже на сьогодні обласні та районні ради фактично позбавлені власних повноважень, власних бюджетних коштів і, відповідно, власних виконавчих органів. Обласні та районні держадміністрації обтяжені виконанням не властивих їм самоврядних повноважень, що негативно позначається на здійсненні державної виконавчої влади на місцях.

Тому обґрунтованими є запропоновані зміни щодо створення місцевих державних адміністрацій лише на рівні областей, міст Києва і Севастополя (ч.1 ст. 118 вказаного закону), що свідчить про ліквідацію даних органів державної виконавчої влади на районному рівні. Натомість передбачається можливість утворення власних виконавчих органів обласними і районними радами. При цьому вони за своїм статусом визнаються не як апарат ради, а розглядаються як повноцінні органи місцевого самоврядування (ч. 3 ст. 140).

Зазначені зміни допоможуть нарешті зняти питання про конкуренцію компетенцій місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування на рівні району. Що ж стосується розмежування повноважень між іншими органами державної влади та місцевого самоврядування, то це питання, а також підстави і порядок делегування повноважень повинні встановлюватися законом (ч. 6 ст.140). Прикметним є й те, що із 4 до 5 років збільшується строк повноважень місцевих рад та сільського, селищного, міського голови.

Системне реформування місцевої влади є можливим тільки за умов поєднання інституційних змін в системі публічної влади з реформою адміністративно-територіального устрою України. Така реформа, не ставлячи під сумнів унітарний характер Української держави, повинна упорядкувати наявну систему адміністративно-територіальних одиниць, раціоналізувати їхні межі, забезпечити формування самодостатніх територіальних громад.

Тому слід звернути увагу й на запропоновані зміни до Конституції щодо системи адміністративно-територіального устрою України, адже як адміністративно-територіальні одиниці визначаються АРК, області, міста, райони та громади (сільські, селищні, міські). Громадою при цьому визнається адміністративно-територіальна одиниця, до якої входять жителі одного або декількох населених пунктів та яка має визначені межі. У зв'язку з такою термінологією сільські, селищні, міські ради іменуються радами громад.

Контрольні запитання:

1. Назвіть основні положення Закону України „Про внесення змін до Конституції України”.
2. Які зміни відбулися у конституційно-правовому статусі Верховної Ради України?
3. Які зміни відбулися у конституційно-правовому статусі Президента України та Кабінету Міністрів України?
4. Вкажіть Вашу думку з приводу форми державного правління після 1 січня 2006 року.

4. Адміністративно-територіальний устрій України

Територія є невід'ємною ознакою будь-якої держави і просторовою межею здійснення державної влади. Територія держави — це той простір, тобто суша (земна поверхня), води, надра, повітряний простір, на який розповсюджується державний суверенітет і територіальне верховенство країни.

Як передбачено у Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990р. Україна здійснює верховенство на всій своїй території, яка в існуючих кордонах є недоторканною і не може бути змінена і використана без її згоди (розділ V “Територіальне верховенство”). Ці ж положення знайшли своє відображення в Конституції України 1996 року, у ст. 2 якої встановлено, що *суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною.*

Сучасні межі території України визначаються державним кордоном, який встановлюється у відповідності з Законом України “Про державний кордон України” від 4 листопада 1991 р. Саме державні кордони відображають територіальну цілісність, політичну та економічну незалежність, суверенітет і єдність України. У той же час державний кордон визначає і просторові межі територій, на які поширюється державна влада.

Територіальний устрій — це обумовлена географічними, історичними, економічними, етнічними, соціальними, культурними та іншими чинниками внутрішня територіальна організація держави з її поділом на складові частини — адміністративно-територіальні одиниці, відповідно до яких будується система державних органів і система місцевого самоврядування.

Саме адміністративно-територіальна одиниця як частина території України є просторовою основою для організації та діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Державна політика у сфері територіального устрою країни в цілому ґрунтується на засадах (принципах), які передбачені в Конституції України або в інших законодавчих актах.

Так, Конституцією України (ст. 132) встановлено, що територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

До найбільш загальних принципів територіального устрою України, які визначені Конституцією України, можна віднести: *принцип єдності, недоторканності і цілісності державної території*. Цей принцип повністю закріплюється в Конституції і Декларації про державний суверенітет України, яка передбачає здійснення Україною верховенства на всій своїй території. Територія України в існуючих кордонах є недоторканною і не може бути змінена без її згоди. Україна самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць; принцип комплексності і збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, керованості окремих її частин з урахуванням загальнодержавних і місцевих інтересів, національних і культурних традицій, географічних і демографічних особливостей, природних і географічних умов. У науці цей основний принцип поділявся на економічний, національний, географічний та принципи забезпечення необхідних умов і гарантій реалізації прав і свобод громадян.

Принцип врахування думки громадян, які проживають на відповідній території при вирішенні питань територіального устрою України. Існують різноманітні форми вияву громадської думки, зокрема місцеві референдуми, діяльність місцевих рад та інших органів місцевого самоврядування, громадських організацій тощо.

Адміністративно-територіальний устрій — це обумовлена географічними, історичними, економічними, соціальними та іншими чинниками внутрішня територіальна організація держави з поділом її на окремі складові частини — адміністративно-територіальні одиниці. Ці одиниці є частиною території України, яка є просторовою основою для організації та діяльності місцевих органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Питання адміністративно-територіального устрою України регулюються Конституцією України та іншими законодавчими актами України.

Система адміністративно-територіального устрою України передбачена ст. 133 Конституції України. Цю систему складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

Зокрема, до складу України входять Автономна республіка Крим, 24 області (Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька та Чернігівська) та міста Київ і Севастополь, які мають визначений законом України спеціальний статус.

Що стосується інших адміністративно-територіальних одиниць, то кількість їх не є постійною і час від часу змінюється. За статистичними даними в Україні нараховується біля 490 районів, понад 900 селищ та біля 28 тисяч 900 сільських поселень. Загальна кількість міст є біля 450, які, в свою чергу, поділяються на міста центрального, республіканського, обласного та районного значення. Конституцією України передбачено прийняття спеціального законодавчого акта, який регулює питання статусу адміністративно-територіальних одиниць, а також повноваження органів державної влади і місцевого самоврядування щодо вирішення цих питань. Такий законодавчий акт про адміністративно-територіальний устрій України прийнято Верховною Радою України, але він не набрав чинності.

На сучасному етапі в Україні існують система і категорії адміністративно-територіальних

одиниць, які за соціально-територіальними ознаками поділяються на *населені пункти (міста, села, селища) та регіони (області та райони)*. Автономною адміністративно-територіальною одиницею в Україні є Автономна Республіка Крим.

Населені пункти — це частина комплексно заселеної території України, які склалися внаслідок господарської та іншої соціальної діяльності; має сталий склад, населення та власну назву, а також зареєстрована в передбаченому законодавством порядку.

Не відносяться до самостійних населених пунктів хутори та двори, невеликі поселення, що мають тимчасове значення і несталий склад поселення, а також поселення службового призначення в системі певної господарської галузі діяльності (будинки лісників, шляхових майстрів, будівлі залізничних служб, польові стани тощо). Ці об'єкти включаються до тих адміністративно-територіальних одиниць, на території яких вони розташовані.

Населені пункти поділяються на *міські та сільські*.

Міста, в свою чергу, поділяються за значенням на міста *районного, обласного республіканського (Автономна Республіка Крим) значення та міста із спеціальним статусом*.

До категорії *міст районного значення* належать міста, на території яких розміщені промислові підприємства, комунальне господарство, житловий фонд, мереж соціально-культурних закладів і підприємств тощо.

До категорії *міст обласного та республіканського значення* відносяться міста, які є економічними і культурними центрами, мають розвинуту промисловість, комунальне господарство, значний житловий фонд. До цієї категорії можуть бути віднесені також населені пункти, якщо вони мають важливе промислове, соціальне культурне, історичне, оборонне значення, перспективу економічного розвитку, також населені пункти, які включені до культурних зон, і на їх території розташовані санаторії, стаціонарні лікувальні та оздоровчі заклади, туристичні бази, інші осередки відпочинку.

До *міських населених пунктів* відносяться також селища, які розташовані при промислових підприємствах, будовах, залізничних вузлах, гідротехнічних спорудах підприємствах з переробки сільськогосподарської продукції та інші населені пункти, що мають комунальну та соціальну інфраструктуру та переважна частин; населення яких зайнята у промисловому виробництві або соціально-культурній сфері.

У складі міст можуть створюватися райони та інші складові частини цих населених пунктів. *Райони у містах* є також адміністративно-територіальними одиницями, які можуть утворюватись на певних умовах.

Території населених пунктів (міст, селищ, сіл) можуть також поділитися на окремі мікрорайони та інші мікроструктури: вулиці, квартали, житлові масиви, ділянки тощо. Ці складові частини є територіальною основою для створення органів самоорганізації населення.

До *сільських населених пунктів* відносяться села. *Села* — це населені пункти зі сталим складом населення, переважна частина якого зайнята в сільськогосподарському виробництві та лісовому господарстві.

Адміністративно-територіальні одиниці, які мають регіональний характер (регіони)- це райони та області.

Район — це частина території області переважно з агропромисловим характером, економічною, транспортною, спрямованою на забезпечення зв'язків між населеними пунктами, що знаходяться на його території. До таких населених пунктів відносяться села, селища, міста районного значення.

Райони та міста обласного значення становлять області.

Область — це така адміністративно-територіальна одиниця, що складалась у межах території України і характеризується певними історичними, економічними, екологічними, географічними, демографічними особливостями.

Крім населених пунктів і регіонів, у законодавстві окремою автономною адміністративно-територіальною одиницею у складі України виділяється Автономна Республіка Крим, а також можуть створюватись інші територіальні утворення.

Законодавством України встановлені вимоги щодо території і меж адміністративно-територіальних одиниць та населених пунктів.

За кожною адміністративно-територіальною одиницею (містом, селищем, селом) закріплюється певна територія, яка складається з території відповідного населеного пункту, а також земель сільськогосподарського, водогосподарського та іншого призначення.

Територія окремих населених пунктів складається з території місць проживання (забудована територія, включаючи присадибні ділянки), частини природного ландшафту, включаючи зони відпочинку (територія лісів, озер, річок, парків, скверів тощо), промислової зони (територія, забудована виробничими об'єктами, зони очисних споруд, сміттєзвалищ тощо), території об'єктів інфраструктури (доріг, комунікацій тощо).

Кордонами адміністративно-територіальної одиниці є межа, що відокремлює її від території іншої адміністративної одиниці, а кордонами населених пунктів є межа їх земель, що відокремлює територію населених пунктів від земель іншого призначення.

Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим

Сучасний статус Автономної Республіки Крим визначений, насамперед, Конституцією України (розділ X), у відповідності з якою вона є невід'ємною складовою частиною України (ст. 134). Автономна Республіка Крим вирішує питання у межах повноважень, що визначені і віднесені до її відання Конституцією України (ст. 135-138).

За чинною Конституцією України 1996 р., Автономна Республіка Крим входить до системи адміністративно-територіального устрою України (ст. 133) і залишається невід'ємною часткою України (ст. 134) з наданням їй особливих повноважень порівняно з іншими адміністративно-територіальними одиницями. Такі повноваження визначаються виключно Конституцією і законами України.

Так, Конституцією України 1996 р. (ст. 138) до відання Автономної Республіки Крим віднесене широке коло питань політичного, соціально-економічного, екологічного, культурного та іншого значення. Зокрема, це організація та проведення місцевих референдумів; призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономне Республіки Крим, затвердження складу виборчої комісії Автономної Республіки Крим; участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки; участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів.

У соціально-економічній сфері - управління майном, що належить Автономній Республіці Крим; розроблення, затвердження та виконання бюджету Автономної Республіки Крим на основі єдиної податкової і бюджетної політики України; розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань соціально-економічного розвитку тощо.

У культурній, екологічній та інших сферах - забезпечення функціонування й розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії, розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля відповідно до загальнодержавних програм; визнання статусу місцевостей як курортів; встановлення зон їх санітарної охорони; ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в Автономній Республіці Крим або в окремих її місцевостях. Законами України Автономній Республіці Крим можуть бути делеговані також інші повноваження.

Крім того, Автономна Республіка Крим має Конституцію Автономної Республіки Крим та здійснює нормативне регулювання щодо низки питань соціального та господарського значення. Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим не можуть суперечити Конституції і законам України.

Найважливішим з них є право Автономної Республіки Крим мати свою Конституцію, яка приймається Верховною Радою АРК та затверджується Верховною Радою України не менш як половиною від її конституційного складу (ст. 135 Конституції України). Нині діюча Конституція Автономної Республіки Крим була прийнята на другій сесії Верховної Ради АРК 21 жовтня 1998 року і затверджена Верховною Радою України 23 грудня 1998 р. З часу опублікування Закону України "Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим" (12 січня 1999р.) ця Конституція набрала чинності.

Крім того, до повноважень Автономної Республіки Крим віднесено здійснення нормативного регулювання з таких питань: сільського господарства і лісів; меліорації і кар'єрів; мисливства і рибальства; санітарної і лікарняної служби; містобудування і житлового господарства; громадських робіт, ремесел та промислів, благодійництва; туризму, готельної справи та ярмарків; транспорту загального користування, автошляхів та водопроводів; музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури та історико-культурних заповідників (ст. 137 Конституції України).

Нормативно-правові акти Верховної Ради АРК та рішення Ради міністрів АРК з цих питань не можуть суперечити Конституції і законам України і приймаються на їх виконання. Дія таких

нормативно-правових актів Верховної Ради АРК з мотивів їх невідповідності Конституції та законам України може бути зупинена Президентом України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

Зазначені питання становлять коло конституційних повноважень Автономної Республіки Крим, у межах яких представницькі та виконавчі органи здійснюють свою діяльність самостійно. Крім того, законами України та Конституцією Автономної Республіки Крим (розділ II) передбачаються деякі інші повноваження.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим є представницьким органом, повноваження, порядок формування і діяльності якого визначаються Конституцією України, Законом України “Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим” від 10 лютого 1998 року, Конституцією Автономної Республіки Крим (глава 6, ст. 21-33). В Конституції Автономної Республіки Крим, на відміну від попередніх законодавчих актів, визнано Верховну Раду як представницький, а не законодавчий орган влади. Таке положення відповідає ст. 75 цієї Конституції, за якою єдиним органом законодавчої влади в Україні є виключно парламент України — Верховна Рада України.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим складається зі 100 депутатів, частина з яких здійснює свої функції на постійній основі, частина поєднує їх з виробничою та іншою діяльністю. Верховна Рада працює сесійно. Для ведення нормотворчої роботи, підготовки та подальшого розгляду рішень і постанов з питань, віднесених до повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, з числа її депутатів утворюються постійні комісії.

Конституцією Автономної Республіки Крим (п. 2 ст. 26) до повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим віднесено 36 найважливіших повноважень, які вона вирішує самостійно. Це, зокрема, прийняття Конституції Автономної Республіки Крим, призначення чергових виборів депутатів її Верховної Ради, прийняття рішення про проведення республіканського (місцевого) референдуму, затвердження бюджету Автономної Республіки Крим та інше.

Із зазначених питань, що мають нормативно-правовий характер, Верховна Рада Автономної Республіки Крим з питань приймає постанови, а з питань організаційно-розпорядчого характеру — рішення (ст. 27 Конституції Автономної Республіки Крим).

Органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим є Рада міністрів. Згідно зі ст. 35 Конституції Автономної Республіки Крим Рада міністрів формується і є відповідальна перед Верховною Радою, і не більше двох разів на рік подає звіт про свою діяльність у цілому (комплексний), а також щоквартально подає письмову інформацію про стан справ у соціально-економічній, культурній та інших сферах.

Конституція України і Конституція Автономної Республіки Крим (ст. 37) визначає порядок призначення на посаду та звільнення з посади Голови Ради міністрів, його заступників, міністрів, голів республіканських комітетів.

Голова Ради міністрів призначається на цю посаду Верховною Радою Автономної Республіки Крим за поданням її Голови. Встановлено, що це призначення на посаду та звільнення з посади повинно погоджуватись з Президентом України.

Встановлений Конституцією України та Конституцією Автономної Республіки Крим порядок погодження призначення на посаду та звільнення з посади Голови Ради міністрів відповідає основним конституційним повноваженням Президента України як глави держави.

Конституцією Автономної Республіки Крим встановлено, що правосуддя здійснюється судами, що належать до єдиної системи судів України. Тому вони не мають і не можуть мати жодних особливостей, пов'язаних зі статусом автономії (глава 8, ст. 39-40).

Місцеве самоврядування Автономної Республіки Крим має здійснюватись у повному обсязі відповідно до Конституції (розділ XI “Місцеве самоврядування”) та законів України з певними особливостями, що передбачені Конституцією Автономної Республіки Крим (розділ IV “Місцеве самоврядування в Автономній Республіці Крим”). Конституцією України, крім того, передбачено, що в Автономній Республіці Крим діє представництво Президента України. Необхідність його впливає зі статусу Президента як глави держави і гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини й громадянина. Згідно з Конституцією України статус Представництва Президента України визначається законом України.

В Україні вже є певний досвід дії Представництва Президента України і законодавчого регулювання його статусу. Такий державний орган був створений відповідно до Закону України

“Про Представництво Президента України в Республіці Крим” від 17 грудня 1992 року.

За цим Законом, Представництво очолюється постійним Представником Президента України, який призначається на посаду і звільняється з посади Президентом України. Представництво Президента України визначено як орган державної виконавчої влади, основними завданнями якого є здійснення повноважень щодо забезпечення проведення в життя Конституції і законів України, прав і свобод громадян, державного суверенітету України, а також сприяння взаємодії органів державної виконавчої влади України з відповідними органами Автономної Республіки Крим, однакового застосуванню актів законодавства з питань, віднесених до відання України.

Здійснюючи ці повноваження, Представник Президента представляє Президента України у Верховній Раді та Раді міністрів, входить з поданням щодо питань, які належать до відання України, в ці органи у разі прийняття ними актів, що суперечать Конституції і законам України та обмежують конституційні права і свободи громадян, інформує з цих питань Президента України і здійснює інші повноваження відповідно до законодавства України (ст. 7 Закону).

Контрольні запитання:

1. Що таке адміністративно-територіальний устрій? Які елементи до нього входять?
2. Назвіть елементи адміністративно-територіального устрою України.
3. Вкажіть основні особливості конституційно-правового статусу Автономної Республіки Крим.

Список рекомендованих джерел до теми:

1. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Митровка Я.В., Ленгер Я.І. та ін. Конституційне право України. – Ужгород. – 2007.
2. Гайдук М.М. Конституційне право України. - К.: Юрінком, 2000.
3. Гнатишин І.В. Конституційне право України. - К.: Вентурі, 2001.
4. Колодій А.М., Лисенков С.Л., Медведчук В.В. Основи конституційного ладу України. - К.: Либідь, 1997.
5. Конституційне законодавство України. – К., 2000.
6. Конституційне право України (ред. Погоріло В.Ф.). – К., 2000.
7. Конституційне право України (ред. Тація В.Я., Погорілка В.Ф., Тодики Ю.М.). – К., 1999.
8. Мелешенко В.Ф. Основи конституційного права України. - К.: Наукова думка, 1998.
9. Основи правознавства: Підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. За ред. І.Б. Усенка. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К., Ірпінь, ВТФ "Перун", 2003.
10. Ратушняк С.П. Правознавство: Навчальний посібник для 10-11 класів: у 2 частинах. - Ч. 1. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007.

Тестові завдання до теми:

1. У відповіді під котрим номером правильно вказано ким прийнято Акт проголошення незалежності України?

1) Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки; 2) Верховна Рада України; 3) Верховна Рада Радянського Союзу; 4) Президент СРСР.

2. У відповіді під котрим номером правильно вказано, який акт було прийнято, виходячи із небезпеки, яка нависла над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР?

1) Акт про правонаступництво; 2) Акт проголошення незалежності України; 3) Акт про державний суверенітет України; 4) Акт злуки.

3. У відповіді під котрим номером правильно вказано дату (число місяця) прийняття Декларації про державний суверенітет України?

1) 28; 2) 16; 3) 24; 4) 10.

4. У відповіді під котрим номером правильно наведено пропущену дату: “Відповідно до Закону “Про правонаступництво України” державний кордон Союзу РСР, що відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, РРФСР, Республікою Молдова та іншими державами, що входять до складу Союзу РСР, встановлюється відповідно до Конституції України”?

1) 24 серпня 1991 року; 2) 28 червня 1996 року; 3) 1 грудня 1991 року; 4) 16 липня 1990 року.

5. Під яким номером вказано слово (словосполучення), що пропущене у наведеному положенні із Закону “Про правонаступництво України”: “Україна не несе зобов'язань за кредитними договорами та угодами Союзу РСР, укладеними після 1 липня 1991 року без згоди . . .”?

1) УРСР; 2) України; 3) СРСР; 4) Ради Європи; 5) Росії.

6. В якій відповіді правильно вказано, чия воля виражала Верховна Рада Української РСР приймаючи Декларацію про державний суверенітет України?

1) органів державної влади; 2) громадян СРСР; 3) закордонних українців; 4) народу України;

7. У відповіді під котрим номером правильно вказано слово (словосполучення), що пропущене у наведеному положенні із Закону “Про правонаступництво України”: “Україна дає згоду на обслуговування зовнішнього боргу Союзу РСР за станом . . . в частині яка визначається окремою міждержавною угодою”?

1) 24 серпня 1991 року; 2) 28 червня 1996 року; 3) 1 грудня 1991 року; 4) 16 липня 1990 року.

8. У відповіді під котрим номером правильно вказано слово (словосполучення), що пропущене у наведеному положенні із Закону “Про правонаступництво України”: “Україна є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами . . ., які не суперечать Конституції України та інтересам республіки”?

1) УРСР; 2) України; 3) Союзу РСР ; 4) Ради Європи.

9. У відповіді під котрим номером правильно вказано слово (словосполучення), що пропущене у наведеному положенні із Закону “Про правонаступництво України”: “Україна підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними Українською РСР до . . .”.

1) прийняття Закону “Про правонаступництво”; 2) проголошення незалежності України; 3) прийняття Декларації про державний суверенітет; 4) розпаду СРСР.

10. У відповіді під котрим номером правильно названо документ, яким вперше встановлено слово “Україна” - як офіційну назву нашої держави?

1) Акт про правонаступництво; 2) Акт проголошення незалежності України; 3) Акт про державний суверенітет України; 4) Акт злуки 5) Акт проголошення незалежності України.

11. У відповіді під котрим номером правильно вказано дату (число місяця), коли набрав чинності Акт проголошення незалежності України?

1) 28; 2) 16; 3) 24; 4) 10.

12. У відповіді під котрим номером правильно вказано дату проведення Всеукраїнського референдуму, на якому було підтверджено Акт проголошення незалежності України?

1) 24 серпня 1991 року; 2) 28 червня 1996 року; 3) 1 грудня 1991 року; 4) 16 липня 1990 року.

13. У відповіді під котрим номером правильно вказано слово (словосполучення), що пропущене у наведеному положенні з Декларації про державний суверенітет України: “державний суверенітет України як . . ., самостійність, повнота і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах”.

1) незалежність; 2) верховенство; 3) все загальність; 4) компетентність.

14. У відповіді під котрим номером правильно вказано, що мала на меті утвердити Верховна Рада Української РСР приймаючи Декларацію про державний суверенітет України?

1) незалежність; 2) повноту; 3) суверенітет і самоврядування народу України; 4) неподільність.

15. У відповідях під котрими номерами правильно названо, перед ким (чим) усвідомлювала відповідальність Верховна Рада України, схвалюючи Конституцію України, як засвідчує Преамбула Основного закону?

1) перед Богом; 2) перед іншими народами; 3) перед власною совістю; 4) перед прийдешніми поколіннями; 4) перед попередніми поколіннями; 5) перед національним духом українського народу; 6) перед тривалою традицією конституціоналізму.

16. У відповідях під котрими номерами правильно визначено, що саме визнається найвищою соціальною цінністю в Україні?

1) людина; 2) життя людини; 3) освіта людини; 4) благополуччя людини; 5) здоров'я людини; 6) безпека людини.

17. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Конституцією України характеристики України як держави?

1) самостійна; 2) суверенна; 3) визнана; 4) незалежна; 5) демократична; 6) соборна.

18. У відповідях під котрими номерами правильно вказані елементи адміністративно-територіального устрою України?

1) Українська держава в цілому; 2) Автономна Республіка Крим; 3) області; 4) міста республіканського значення – Київ і Севастополь; 5) райони в містах; 6) селища.

19. У відповідях під котрими номерами правильно вказані елементи складу України?

1) м. Київ; 2) Луцька область; 3) Таврійська область; 4) м. Харків; 5) Хмельницька область; 6) Чернігівська область.

20. Вкажіть цифрою кількість розділів Конституції України, які можуть бути змінені виключно рішеннями парламенту.

ТЕМА 2. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

1. **Поняття** та зміст конституційно-правового статусу людини та громадянина. Громадянство України
2. **Конституційні** права, свободи та обов'язки людини і громадянина
3. **Загальна** характеристика окремих громадянських (особистих) прав та свобод людини і громадянина
4. **Загальна** характеристика окремих політичних прав та свобод людини і громадянина
5. **Загальна** характеристика окремих соціальних та культурних прав та свобод людини і громадянина
6. **Права** дитини

Зміст теми:

Поняття конституційно-правового статусу людини і громадянина. Поняття громадянства. Порядок та підстави набуття громадянства України. Порядок та підстави припинення громадянства України. Порядок вирішення питань, які стосуються громадянства України. Правовий статус іноземця і особи без громадянства в Україні.

Система конституційних прав людини в Україні. Поняття невід'ємних прав людини. Сучасні міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини. Загальна Декларація прав людини.

Громадянські (особисті) права людини і громадянина. Право людини на життя, повагу до її гідності, свободу та особисту недоторканність. Принцип презумпції невинуватості і право на судовий захист. Недоторканність житла. Таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Свобода пересування та вільний вибір місця проживання. Поняття свободи світогляду і віросповідання. Поняття свободи думки і слова.

Право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації. Види об'єднань громадян в Україні. Особливості правового статусу молодіжних та дитячих громадських організацій. Право громадян на проведення зборів, мітингів, походів та демонстрацій та його юридичні гарантії. Право на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Конституційне закріплення права на освіту. Обов'язковість отримання повної загальної середньої освіти. Права та обов'язки учнів. Конституційне закріплення права на достатній життєвий рівень. Конституційний захист сім'ї, материнства та дитинства. Конвенція про права дитини.

Конституційні обов'язки громадян України. Порядок призову на військову службу та її проходження. Альтернативна служба.

Основні поняття:

Конституційно-правовий статус людини і громадянина. Громадянство. Апатрид. Біпатрид. Принцип крові. Принцип ґрунту. Іноземець. Права людини. Свободи людини. Обов'язки людини та громадянина. Механізм захисту прав людини. Достатній життєвий рівень. Права дитини.

1. Поняття та зміст конституційно-правового статусу людини та громадянина. Громадянство України

У сучасній Конституції України особливе значення відведено закріпленню місця та ролі людини в суспільстві й державі. Принципово новим положенням у конституційній практиці України є визнання пріоритету прав і свобод людини щодо державних та інших інтересів. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність, безпека визнані найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України). Крім того, права і свободи людини, їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а забезпечення прав і свобод людини — її головний обов'язок.

Закріплення цих найважливіших положень у загальних засадах конституційного устрою України, а також розміщення в спеціально присвяченому правам людини другому розділі Конституції України майже третини статей від загальної їх кількості свідчить про особливу

високий рівень визнання і формування конституційного статусу людини та громадянина в Україні.

Конституційно-правовий статус людини і громадянина – це визначені Конституцією України та іншими джерелами конституційного права місце, положення і роль людини та громадянина в суспільстві й державі. Сутність правового статусу людини обумовлюється, насамперед, соціальним статусом людини, а також його структурою, що склалася упродовж тривалого історичного періоду розвитку людства.

До структури конституційно-правового статусу людини належать наступні елементи: громадянство, правосуб'єктність, конституційні принципи, права і свободи, обов'язки, гарантії їх дотримання, юридичну відповідальність.

Громадянство - це правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках. Громадянство служить передумовою і основою правового статусу громадянина. Надаючи людині громадянство, держава бере на себе обов'язок забезпечити реалізацію її прав та свобод у повному обсязі, а також захист в Україні та за її межами. Загальна Декларація людини ООН 1948 року проголошує право кожної людини на громадянство і його непорушність. Ніхто не може позбавлений свого громадянства чи права його змінити.

Центральне місце в регулюванні громадянства в Україні займає Закон “Про громадянство”, у якому визначено підстави належності до громадянства України, підстави його набуття та припинення, повноваження відповідних органів, порядок розгляду заяв і подань та виконання рішень, пов'язаних з громадянством України.

В цьому законі закріплено принцип єдиного громадянства. Його значення полягає у тому, що виключається можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України.

В законі знайшли своє відображення ще й такі принципи:

- 1) запобігання виникненню випадків без громадянства;
- 2) неможливості позбавлення громадянина України громадянства України;
- 3) визнання права громадянина України на зміну громадянства;
- 4) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя;
- 5) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;
- 6) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

Крім того, слід мати на увазі, що в Декларації про державний суверенітет України закріплено принцип рівності перед законом усіх громадян України незалежно від походження, соціального і майнового стану та інших обставин, отже - і від способу набуття громадянства України.

Згідно чинного законодавства України *громадянами України є:*

- 1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) постійно проживали на території України;
- 2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України “Про громадянство України” (13 листопада 1991 року) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;
- 3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено напис “громадянин України”, а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття;
- 4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Документами, які підтверджують громадянство України, є паспорт громадянина України, а для осіб до 16 років - свідоцтво про народження.

Одруження громадянина або громадянки України з особою, яка перебуває в іноземному громадянстві, або з особою без громадянства, а також розірвання такого шлюбу не змінюють їх громадянства. Зміна громадянства одним із подружжя не призводить до зміни громадянства другого з подружжя. Проживання або тимчасове перебування громадянина України за межами держави не позбавляє його громадянства України.

Особи, які проживають на території України і не є громадянами України та не мають доказів своєї належності до громадянства іноземної держави, вважаються особами без громадянства.

Громадянство України набувається:

- 1) за народженням;
- 2) за територіальним походженням;
- 3) внаслідок прийняття до громадянства;
- 4) внаслідок поновлення у громадянстві;
- 5) внаслідок усиновлення;
- 6) внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування;
- 7) внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- 8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- 9) внаслідок встановлення батьківства;
- 10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Дитина, батьки якої на момент народження перебували в громадянстві України, є громадянином України незалежно від того, чи народилася вона на території України чи за її межами.

При різному громадянстві батьків, з яких один на момент народження дитини перебував у громадянстві України, дитина є громадянином України:

- 1) якщо вона народилася на території України;
- 2) якщо вона народилася за межами республіки, але батьки або один з них у цей час постійно проживали на території України.

При різному громадянстві батьків, з яких один на момент народження дитини перебував у громадянстві України, якщо в цей час обоє з батьків постійно проживали за межами України, громадянство дитини, яка народилася за межами України, визначається за письмовою згодою батьків.

Дитина, один з батьків якої на момент її народження перебував у громадянстві України, а інший був особою без громадянства чи невідомим, є громадянином України незалежно від місця її народження.

У разі встановлення батьківства дитини, мати якої є особою без громадянства, а батьком визнається громадянин України, дитина, яка не досягла 14 років, стає громадянином України незалежно від місця її народження.

Дитина, яка народилася на території України від осіб без громадянства, які постійно проживають в Україні, є громадянином України. Дитина, яка перебуває на території України, обоє з батьків якої невідомі, є громадянином України.

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть бути за їх клопотаннями прийняті до громадянства України.

Умовами прийняття до громадянства України є:

- 1) відмова від іноземного громадянства (це правило не поширюється на осіб, які прибули в Україну на постійне проживання і виявили бажання стати громадянами України, за умов, якщо вони народилися чи довели, що хоча б один з їх батьків, дід чи баба народилися на її території, і не перебувають у громадянстві інших держав);
- 2) постійне проживання на території України протягом останніх п'яти років;
- 3) отримання дозволу на постійне проживання;
- 4) володіння українською мовою в обсязі, достатньому для спілкування;
- 5) наявність законних джерел існування;
- 6) визнання і виконання Конституції України.

Зазначені вимоги можуть не враховуватись лише у виняткових випадках за рішенням Президента України щодо окремих осіб, які мають визначні заслуги перед Українською державою.

Спрощений порядок надання громадянства України може застосовуватись до жінок, які одружені з громадянами України, на їх прохання і за умови відмови від іноземного громадянства.

До громадянства України не приймаються особи, які:

- 1) вчинили злочини проти людства чи здійснювали геноцид;
- 2) засуджені до позбавлення волі за тяжкі злочини;
- 3) вчинили на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким злочином.

Громадянство України припиняється:

- 1) внаслідок виходу з громадянства України;
- 2) внаслідок втрати громадянства України;
- 3) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

У виході з громадянства України може бути відмовлено, якщо особа, яка порушила клопотання про вихід, має невиконані зобов'язання перед державою або майнові зобов'язання, з якими пов'язані істотні інтереси громадян чи будь-яких організацій.

Вихід з громадянства України не допускається, якщо особу, яка порушила клопотання про вихід, притягнуто до кримінальної відповідальності як звинуваченого або щодо неї є вирок суду, який набрав законної сили і підлягає виконанню.

Громадянство України втрачається:

- 1) якщо громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянство іншої держави.

Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України за своїм вільним волевиявленням, вираженим у формі письмового клопотання, набув громадянство іншої держави або якщо він добровільно отримав документ, що підтверджує наявність набуття ним іноземного громадянства, за винятком випадків, якщо:

- а) діти при народженні одночасно з громадянством України набувають також громадянство іншої держави;
- б) діти, які є громадянами України і усиновлені іноземцем, набувають громадянство усиновителя;
- в) громадянин України автоматично набув громадянство іншої держави внаслідок одруження з іноземцем;
- г) згідно із законодавством іншої держави її громадянство надано громадянину України автоматично без його добровільного волевиявлення і він не отримав добровільно документ, що підтверджує наявність у нього громадянства іншої держави;

2) якщо іноземець набув громадянство України і не подав у порядку, передбаченому Законом “Про громадянство”, документ про припинення іноземного громадянства або декларацію про відмову від нього;

3) якщо іноземець набув громадянство України і скористався правами або виконав обов'язки, які надає чи покладає на нього іноземне громадянство;

4) якщо особа набула громадянство України внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів;

5) якщо громадянин України без згоди державних органів України добровільно вступив на військову службу, на роботу в службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади чи органи місцевого самоврядування іншої держави.

Правовий статус іноземців в Україні - це сукупність прав і обов'язків цих осіб на території України, які визначаються нормами як внутрішнього так і міжнародного права. В Україні їх правовий статус визначається Законом “Про правовий статус іноземців”.

Поняття “іноземці” охоплюють дві категорії осіб – “іноземний громадянин” та “особа без громадянства”. Іноземні громадяни – це особи, які належать до громадянства інших держав і не є громадянами України. Розрізняють також осіб без громадянства. Особа без громадянства – це особа, яка не належить до громадянства жодної держави.

Якщо іноземною державою встановлено обмеження щодо реалізації прав і свобод громадян України, то і Кабінет Міністрів України може встановити відповідний порядок реалізації прав і свобод громадян цієї держави на території України.

Іноземцям можуть надаватись статус біженця, притулок, створюватись умови для натуралізації.

Іноземці мають право займатись в Україні інвестиційною, зовнішньоекономічною діяльністю та іншими видами підприємницької діяльності; працювати на українських підприємствах та в організаціях; відпочивати нарівні з громадянами України; користуватися медичною допомогою, соціальним захистом; отримувати житло; мати у власності будь-яке майно; користуватися досягненнями культури; укладати і розривати шлюби з громадянами України тощо.

Здійснення іноземцями своїх прав не може завдавати шкоди національними інтересам України. Але для іноземців існують певні обмеження: вони не можуть бути членами політичних партій, обирати та бути обраними до органів державної влади і місцевого самоврядування, брати участь в референдумах, виборах; на них не поширюється загальний військовий обов'язок.

Свої права іноземці захищають шляхом звернення до суду або інших державних органів. Іноземця може бути видворено за межі України за рішенням органів внутрішніх справ або Служби Безпеки України, якщо його дії суперечать інтересам забезпечення безпеки України.

Іноземці в Україні, на відміну від громадян України, не мають цілу низку політичних прав, зокрема право бути обраним до органів місцевого самоврядування, брати участь у виборах, а також окремі економічні права, зокрема, право на приватизацію майна чи земельних ділянок.

Іноземці та особи без громадянства можуть в'їжджати в Україну за дійсними паспортними документами. При цьому іноземці та особи без громадянства повинні одержати у встановленому порядку в'їзну візу, якщо інше не передбачено законодавством України. В'їзд в Україну іноземцю та особі без громадянства не дозволяється:

- в інтересах забезпечення безпеки України або охорони громадського порядку;
- якщо це необхідно для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України та інших осіб, які проживають в Україні;
- якщо при порушенні клопотання про в'їзд в Україну він подав про себе завідомо неправдиві відомості або підроблені документи;
- якщо його паспортний документ, віза підроблені, зіпсовані чи не відповідають встановленому зразку або належать іншій особі;
- якщо він у пункті пропуску через державний кордон України порушив правила перетинання державного кордону України, митні правила, санітарні норми чи правила або не виконав законних вимог посадових осіб Державної прикордонної служби України, митних та інших органів, що здійснюють контроль на державному кордоні;
- якщо встановлено факти порушення ним законодавства України під час попереднього перебування в Україні.

Іноземці та особи без громадянства виїжджають з України за дійсними паспортними документами. Іноземці та особи без громадянства, яким надано статус біженця в Україні, мають рівні з громадянами України права на вільне залишення території України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. Виїзд з України іноземцю та особі без громадянства не дозволяється, якщо:

- щодо нього ведеться дізнання чи досудове слідство або кримінальна справа розглядається судом - до закінчення провадження у справі;
- його засуджено за вчинення злочину - до відбування покарання або звільнення від покарання;
- його виїзд суперечить інтересам забезпечення безпеки України - до припинення обставин, що перешкоджають виїзду.

Виїзд з України іноземця та особи без громадянства може бути відкладено до виконання ним майнових зобов'язань перед фізичними та юридичними особами в Україні.

За порушення законодавства України до іноземців та осіб без громадянства можуть бути застосовані наступні санкції:

1. *Скорочення терміну тимчасового перебування в Україні* - іноземцю та особі без громадянства, які порушують законодавство України, якщо ці порушення не передбачають адміністративної або кримінальної відповідальності, може бути скорочено визначений йому термін перебування в Україні. Такий термін може бути також скорочено, якщо в іноземця та особи без громадянства відпали підстави для його подальшого перебування в Україні. Рішення про скорочення терміну тимчасового перебування іноземця та особи без громадянства в Україні приймається органами внутрішніх справ, Державної прикордонної служби України.

2. *Видворення за межі України* - іноземець та особа без громадянства, які вчинили злочин або адміністративне правопорушення, після відбуття призначеного йому покарання чи виконання адміністративного стягнення може бути видворений за межі України. Рішення про видворення його за межі України після відбуття ним покарання чи виконання адміністративного стягнення приймається органом внутрішніх справ за місцем його перебування з наступним повідомленням протягом 24 годин прокурора про підстави прийняття такого рішення. За рішенням органу внутрішніх справ видворення іноземця та особи без громадянства за межі України може

супроводжуватися заборонаю подальшого в'їзду в Україну строком до п'яти років. Строки заборони подальшого в'їзду в Україну обчислюються з дня винесення вказаного рішення. Порядок виконання рішення про заборону подальшого в'їзду в Україну визначається законодавством України.

Крім того, іноземець та особа без громадянства можуть бути видворені за межі України за рішенням органів внутрішніх справ, органів охорони державного кордону (стосовно осіб, які затримані у межах контрольованих прикордонних районів при спробі або після незаконного перетинання державного кордону в Україну) або Служби безпеки України з наступним повідомленням протягом 24 годин прокурора про підстави прийняття такого рішення, якщо дії іноземця та особи без громадянства грубо порушують законодавство про статус іноземців та осіб без громадянства, або суперечать інтересам забезпечення безпеки України чи охорони громадського порядку, або коли це необхідно для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України.

Контрольні запитання:

1. Що таке громадянство? Назвіть основні умови прийняття до громадянства України.
2. Розкрийте поняття: “принцип крові”, “принцип ґрунту”. Чи існують подібні поняття в чинному законодавстві України?
3. В чому полягає особливість конституційно-правового статусу іноземних громадян?

2. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина

Права людини є складним, багатовимірним явищем. У різні епохи проблема прав людини, незмінно залишалась в першу чергу політико-правовим явищем. Людство на шляху утвердження прав і свобод людини пройшло тернистий шлях, крок за кроком поширюючи принцип рівноправності на все більше коло осіб та відносин між ними. Часто саме боротьба за права людини, за нові й нові ступені свободи ставала каталізатором широкомасштабних змін у суспільно-політичному житті тієї чи іншої країни, вела до нового осмислення ролі людини в її відносинах з суспільством та державою.

Протягом останніх 20-ти років ХХ століття в постсоціалістичних країнах відбувалися докорінні перетворення, що викликали необхідність проведення реформ у сфері прав і свобод людини. Позитивним наслідком цих реформ стало прийняття в ряді країн нових Конституцій, проголошення в Основному Законі держави як демократичної, правової, а також закріплення основних прав і свобод людини. Адже визнання загальнолюдських прав і свобод, усвідомлення їх змісту та суті, можливість реалізації їх у суспільстві, наявність відповідного механізму захисту характеризують громадянське суспільство та правову державу як таку.

Права людини у сучасному світі – це не просто актуальна тема для дискусій, це проблема, вирішення якої стоїть у центрі практичної діяльності всього світового співтовариства. Людство, що пережило безліч кривавих війн, пережило жорстокі диктатури, дійшло висновку, що не може бути миру та злагоди на Землі, не може бути організованого, цивілізованого життя без поваги до людини, її прав та свобод. Саме тому у Статуті Організації Об'єднаних Націй основним завданням є “утвердити віру в основні права людини, в гідність, в цінність людського життя, в рівноправність чоловіків та жінок, а також в рівноправність великих та малих націй...” Лише за такої умови можна говорити про існування громадянського суспільства та правової держави.

Основні права людини – гарантована законом міра свободи (можливості) особистості, яка у відповідності з досягнутим рівнем розвитку суспільства здатна забезпечити її існування і розвиток та закріплена в якості міжнародного стандарту як загальна і рівна для всіх людей.

Ознаками основних прав людини є:

- 1) можливості (свободи) людини діяти певним чином або утриматися від певних дій, спрямовані на задоволення потреб, без яких вона не здатна нормально існувати і розвиватися;
- 2) можливості, які обумовлені біосоціальною сутністю людини, належать їй від народження і не потребують “дозволу” з боку кого-небудь, у тому числі і держави. Це природні, невідчужувані права;
- 3) можливості, які не обмежені територією держави і не залежать від національної приналежності людини;
- 4) можливості, які мають правовий характер, оскільки закріплені в правових актах, які утворені в межах держави та на міжнародному рівні.

Сучасна типологія прав і свобод досить різноманітна. Але найбільш поширений поділ на *позитивні і негативні*.

Негативні права містяться у праві особи на захист від будь-якого втручання, у т.ч. державного, у здійсненні громадянських прав і політичних прав. Ці права захищають особу від небажаних, таких, які порушують її свободу, втручань чи обмежень.

Негативні права вважаються основоположними і абсолютними. Вони з'явилися раніше інших прав і розвивалися як група *прав на незалежність громадян від влади* (свобода віросповідання, свобода совісті, право на винахід, на недоторканість власності, свобода думки, свобода слова...). Ці права мають назву “*права свободи*”, “*права громадянських свобод*”, “*громадянські права і свободи*”.

Слідом за ними з'явилися політичні права і свободи, або *права на участь громадян у владі* (активне і пасивне виборче право, право на участь в управлінні державними справами, право на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування...).

Реалізація негативних прав не залежить від державних ресурсів, соціально-економічного розвитку країни.

Позитивні права фіксують права особи на покращення свого становища і зростання культурного статусу, що забезпечується державою. Це – *економічні, соціальні та культурні права* (право на освіту, свобода творчої діяльності, право на інтелектуальну власність, право на соціальний захист...).

Обов'язком держави є створення умов для реалізації громадянами своїх позитивних прав. Тому реалізувати ці права набагато важче, оскільки потрібні відповідні ресурси держави (достатні грошові фонди у державному бюджеті, наявність закладів освіти, достатня кількість лікарів та ін.)

За сферою реалізації у суспільному житті права і свободи людини і громадянина поділяють на:

1. **Особисті (громадянські) права** – це природні, основоположні, невід'ємні права. Вони покликані гарантувати індивідуальну автономію і свободу, захищати особу від свавілля з боку держави та інших людей. Ці права дозволяють людині бути самим собою у відносинах з іншими людьми та державою. До цих прав відносять можливості людини, необхідні для забезпечення її фізичної та морально-психологічної (духовної) індивідуальності. Саме тому їх поділяють на:

▪ **фізичні** - право на життя, свободу пересування, вибір місця проживання, безпечне навколишнє природне середовище, житло і т.д.

▪ **духовні** – право на ім'я, честь і гідність, на справедливий, публічний і незалежний суд.

У Конституції України 1996 року це статті 27, 28, 29 та ін.

2. **Політичні права** – можливості (свободи) громадянина брати участь в управлінні державою та суспільному житті, впливати на діяльність різних державних органів, а також громадських організацій. До них належать: право обирати і бути обраним до органів державної влади і місцевого самоврядування, право на утворення політичних партій і громадських організацій і право брати участь у їх діяльності, свобода демонстрацій і зборів, право на інформацію, свобода слова, думки, переконань, свобода друку, радіо і телебачення.

У Конституції України 1996 року це статті 36, 38, 39, 40 та ін.

3. **Економічні права** - можливості (свободи) людини і громадянина розпоряджатися предметами споживання та основними результатами господарської діяльності: власністю і працею, проявляти ініціативу у реалізації своїх здібностей, брати участь у виробництві матеріальних та інших благ. Найголовніші з них: право на приватну власність, підприємницьку діяльність.

У Конституції України 1996 року це статті 41, 42 та ін.

4. **Соціальні права** – можливості (свободи) людини і громадянина користуватися соціальними благами у сфері матеріального виробництва, трудової діяльності, освіти, здоров'я, відпочинку (тобто право на вибір виду діяльності, безпечні умови праці, гарантовані мінімальні розміри її оплати, право на соціальне забезпечення, відпочинок, достатній рівень життя).

У Конституції України 1996 року це статті 43, 45, 46, 48 та ін.

5. **Культурні права** – можливості (свободи) збереження і розвитку національної самобутності людини, доступ до духовних досягнень людства, їх засвоєння, використання та участь у подальшому їх розвитку. До них належать: право на освіту, на використання вітчизняних і світових досягнень культури і мистецтва, право на вільну літературну, наукову, технічну і художню творчість.

У Конституції України 1996 року це статті 53, 54 та ін.

6. **Екологічні права** – можливості (свободи) людини користуватися природним середовищем. Це право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, охорону здоров'я від його негативного впливу, відшкодування шкоди, спричиненої здоров'ю та майну екологічними правопорушеннями, право на природокористування. Екологічному праву відповідає обов'язок державних органів, підприємств, установ, організацій здійснювати заходи, спрямовані на охорону навколишнього природного середовища, попередження та зниження рівня шкідливих для людини і навколишнього природного середовища наслідків. Громадянин має право брати участь у проведенні екологічної експертизи, має право на отримання повної і достовірної інформації про стан довкілля та його вплив на здоров'я людини.

У Конституції України 1996 року це стаття 50 та ін.

З правами людини тісно пов'язані, проте не ототожнюються, права громадянина. Останні торкаються лише тих осіб, на яких поширюється громадянство, тобто особливий зв'язок між фізичною особою і державою. Він полягає у специфічній взаємній відповідальності між ними: держава зобов'язана піклуватися про своїх громадян, хоча б де вони перебували, забезпечувати захист їхніх прав і свобод, а громадяни мають дотримуватися приписів, встановлених державою в інтересах усього суспільства. Якщо права людини закріплені у міжнародно-правових актах, то права громадянина – в конституції тої чи іншої держави.

Здійсненність прав людини визначається переважно їх юридичною забезпеченістю з боку держави. І саме громадянство слугує тим "каналом", через посередництво якого відбувається

здійснення прав людини. В ідеалі права громадянина мали б збігатися із правами людини. Однак і на сьогодні такої ситуації досягнуто далеко не скрізь.

А втім, історія знає й протилежні варіанти розглядуваного співвідношення, коли певні можливості людини спочатку були закріплені у державному законодавстві як права її громадян, а вже згодом відображались у міжнародно-правових документах як права людини.

Взаємопов'язаність прав людини і прав громадянина виявлялася, зокрема, у тому, що у ряді випадків вони закріплювалися в єдиному акті (наприклад, у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року, яка й донині входить до складу конституційного законодавства Франції; у Конституції України 1996 року, другий розділ якої зветься “Права, свободи та обов’язки людини і громадянина”).

Отже, різниця між правами людини і правами громадянина полягає у наступному:

Права людини

1. *позатериторіальні* існують незалежно від державного визнання, закріплені в законі і поза зв’язком їх носія з конкретною державою);
2. *загальносоціальні* (належать людині за фактом народження як природні, невідчужувані права);
3. реалізуються у рамках будь-якого громадянського суспільства, де б не знаходилася людина.

Права громадянина

1. *територіальні* (передбачають наявність громадянства, тобто особливий правовий зв’язок особи з державою);
2. *спеціальні* (закріплені в законодавстві і перебувають під захистом держави, громадянином якої є дана особа);
3. реалізуються через систему правових відносин громадянина з державою

Юридичний обов’язок – гарантована законом міра суспільно необхідної (корисної) поведінки особи, яка об’єктивно зумовлена потребами існування і розвитку інших осіб, соціальних груп, націй, людства. Юридичний обов’язок - це перешкода на шляху свавілля, хаосу, всього того, що заважає нормальному розвитку людства.

Обов’язок – парна категорія з правом, оскільки обов’язок є засобом забезпечення прав. Права людини і громадянина, якими б вони не були, все ж не є безмежними, абсолютними, їх використання не повинно завдавати шкоди іншим людям, суспільству в цілому. Це застереження міститься в Загальній декларації прав людини:

“Кожна людина, здійснюючи свої права і свободи, повинна зазнавати тільки тих обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення відповідного визнання і поваги прав і свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві”. Здійснення людиною своїх прав одночасно передбачає її обов’язок захищати та зміцнювати ці права заради самої себе та заради інших.

Права існують тільки тоді, коли їх визнають інші громадяни держави. Свої вимоги до громадян держава формує в системі обов’язків та встановлює юридичну відповідальність за їх невиконання. Саме для того, щоб закріпити свої права, громадяни в демократичному суспільстві беруть на себе обов’язки та виконують свої обов’язки. У Загальній декларації прав людини визначено: *“Кожна людина має обов’язки перед таким суспільством, в якому тільки можливий вільний і повний розвиток її особистості”*. Так як і права людини, основні обов’язки фіксуються в конституції та інших законах держави.

Обов’язки можна класифікувати на такі групи:

1. **Особисті обов’язки**, які, у свою чергу поділяються на фізичні (наприклад, утримувати неповнолітніх дітей) та духовні (наприклад, поважати честь, гідність, національні почуття людини).
2. **Економічні обов’язки** – обов’язок віддавати частину свого прибутку у вигляді податку на суспільні потреби та ін.
3. **Політичні обов’язки** – дотримуватися конституції, захищати батьківщину та ін.
4. **Соціальні обов’язки** – обов’язок трудитися та ін.
5. **Культурні обов’язки** – дбайливо ставитися до пам’яток історії культури людства та ін.;
6. **Екологічні обов’язки** - берегти природу, компенсувати шкоду, завдану забрудненням чи іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

У деяких конституціях до числа найважливіших обов’язків громадян належить участь у голосуванні на виборах до органів державної влади та військова повинність. У конституціях окремих держав іде мова про обов’язок трудитися (Японія, Італія, Гватемала, Еквадор та ін.),

виховувати дітей (Італія, Росія), турбуватися про своє здоров'я та своєчасно звертатися за медичною допомогою (Уругвай).

У Конституції України обов'язки громадян зафіксовані у статтях 51, 53, 65, 66, 67, 68 та ін. Зокрема в ст. 51 записано: "Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх напрацевдатних батьків".

Отже, Конституція України містить такі обов'язки:

- 1) захист Вітчизни, її незалежності та територіальної цілісності;
- 2) шанування державних символів;
- 3) відбування військової служби;
- 4) незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині, відшкодування завданих їм збитків;
- 5) сплата податків і зборів у розмірах і порядку, встановлених законом;
- 6) додержання Конституції і законів України та ін.

Таким чином, використання та здійснення прав і свобод людини і громадянина є невід'ємним від виконання ними своїх обов'язків, законодавчо закріплених державою. Правда, відповідальність за виконання ряду обов'язків не передбачається, але питання відповідальності за порушення прав та обов'язків особистості має важливе значення для їх реалізації. Без визначення конкретної відповідальності посадових осіб, органів влади та окремих громадян права людини перетворюються просто у красиву декларацію.

Поняття "**механізм захисту прав та свобод**" розкривається як система правових засобів, метою яких є захист прав людини. Потреба в такому захисті виникає при вчиненні певного правопорушення чи об'єктивно протиправного діяння.

Інститут захисту прав та свобод людини і громадянина є системою норм, принципів, умов і вимог, які у сукупності забезпечують додержання прав та свобод та законних інтересів особи. Проте, виходячи з перелічених вище властивостей права особи на захист, даний інститут формують конституційно-правові та інституційні механізми захисту прав та свобод людини і громадянина.

Конституційно-правовий механізм захисту людиною своїх законних прав та свобод – це система влади держави, функцією якої є захист прав людини, процедура такого захисту, а також конституційне право людини на захист, яке реалізується з допомогою держави і за цією визначеною процедурою.

Інституційний механізм захисту людиною своїх прав – це динамічний взаємозв'язок носія права на захист та державних органів влади, що здійснюється в процесуальному режимі реалізації правоохоронного відношення з метою захисту суб'єктивного права.

До конституційно-правових засобів захисту прав та свобод людини та громадянина, визначених Конституцією України, належать:

- право знати свої права, обов'язки (ст. 57 Конституції України);
- закони та інші нормативно-правові акти, які визначають права, свободи та обов'язки громадян, але не доведені до їх відома у порядку, встановленому законом, є нечинними (ст. 57);
- закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ст. 58);
- ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (ст. 58) та ін.

До інституційно-правових засобів захисту прав людини слід віднести: міжнародний та національний механізм захисту прав людини.

Систему національного механізму захисту прав людини становлять наступні органи:

1. **Суди загальної юрисдикції** – здійснюють захист прав і свобод людини, шляхом розгляду заяв та скарг громадян про порушення їхніх прав, а також шляхом відновлення цих порушених прав.

Система судів загальної юрисдикції відповідно до Конституції України та Закону України "Про судоустрій" будується за принципами територіальності і спеціалізації. Систему судів загальної юрисдикції складають:

- 1) місцеві суди;
- 2) апеляційні суди, Апеляційний суд України;
- 3) вищі спеціалізовані суди;
- 4) Верховний Суд України.

2. **Конституційний суд України** - єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні.

Завданням Конституційного Суду України є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України. З метою захисту прав та свобод людини і громадянина Конституційний Суд України уповноважений розглядати письмові клопотання громадян України, іноземних громадян чи осіб без громадянства про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина.

3. **Прокуратура України** - становить єдину систему, яку складають Генеральна прокуратура, прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя (на правах обласних), міські, районні, міжрайонні, інші прирівняні до них прокуратури, а також військові прокуратури.

За прокуратурою закріплені функції:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів органами, що ведуть боротьбу із злочинністю, а також при виконанні судових рішень у кримінальних справах і при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

4. **Адвокатура** – є добровільним професійним громадським об'єднанням, покликаним згідно з Конституцією України сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, подавати їм іншу юридичну допомогу. Діє для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні.

Правова допомога може знаходити свій вираз:

- 1) у наданні консультацій та роз'яснень з юридичних питань;
- 2) у наданні усних і письмових довідок щодо законодавства;
- 3) у складанні заяв, скарг та інших документів правового характеру;
- 4) у посвідченні копій відповідних документів;
- 5) у здійсненні представництва в суді, інших державних органах, перед громадянами та юридичними особами;
- 6) у правовому забезпеченні підприємницької та зовнішньо-економічної діяльності громадян;
- 7) у виконанні обов'язків відповідно до кримінально-процесуального та цивільно-процесуального законодавства тощо.

5. **Уповноважений Верховної Ради України з прав людини** - на якого покладається завдання здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Діяльність Уповноваженого спрямовується на:

- 1) захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та чинними міжнародними договорами України;
- 2) запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина, сприяння їх поновленню;
- 3) сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність із Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі;
- 4) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;
- 5) сприяння правовій поінформованості населення та захист конфіденційності інформації про особу.

6. **Захист прав людини здійснюють і ряд інших органів: органи внутрішніх справ, Служба безпеки України та інші правоохоронні органи**

Під терміном **міжнародний механізм захисту прав людини** розуміють систему міжнародних (міждержавних) органів та організацій, які діють з метою реалізації міжнародних стандартів прав та свобод людини або їх поновлення у випадку порушення. Слід відмітити, що крім міждержавних органів та організацій, у світі існує багато т.зв. неурядових правозахисних організацій.

Особливістю міждержавних правозахисних організацій є те, що:

- 1) вони реально впливають на уряди тих чи інших держав;
 - 2) їх рішення обов'язкові до виконання, а думка не може бути проігнорована;
 - 3) вони примушують міжнародне співтовариство звертати увагу на порушення прав людини.
- Всі міжнародні організації можна поділити на дві групи: універсальні та регіональні.

I. Універсальні правозахисні організації – це органи та організації, які розповсюджують свою діяльність на весь світ, незалежно від державних та регіональних кордонів. Ці механізми у тій чи іншій мірі пов'язані з основною організацією світу – ООН. Серед таких організацій слід виділити наступні:

1. **Генеральна Асамблея ООН** – у 1948 році прийняла Загальну декларацію прав людини, та після цього цілий ряд міжнародно-правових актів, що стосуються різних аспектів правозахисної діяльності (про громадянські, політичні, культурні права, заборони геноциду, апартеїду, расової дискримінації). Питання прав людини розглядаються у комітетах Генеральної Асамблеї та її допоміжних органах.

2. **Економічна та Соціальна Рада** – під керівництвом Генеральної Асамблеї координує економічну та соціальну діяльність ООН, в тому числі готує рекомендації з метою залучення всіх до виконання прав та основних свобод.

Крім цих органів в рамках ООН діють і спеціалізовані правозахисні організації, які поділяють на три основних види:

1. Постійні органи, які є частиною апарату ООН:

- *Комісія з прав людини* її експертний орган – *Підкомітет з попередження дискримінації та захисту прав меншин, Комісія із становища жінок*. Ці органи утворені у рамках Економічної та Соціальної Ради для виконання її повноважень у галузі захисту прав людини;

- *Центр з прав людини, Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців, Верховний Комісар ООН з прав людини* – створені в рамках Секретаріату ООН.

2. Органи утворені згідно міжнародних угод, укладених під егідою ООН. Зокрема на підставі **Міжнародного біля про права людини**, в який входять наступні міжнародні документи: Загальна декларація прав людини (1948 р.), Пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), Пакт про соціальні, економічні та культурні права (1966 р.) Крім того до міжнародних документів відносяться: Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенція проти катувань та інших жорстоких нелюдських або таких, що принижують гідність видів поведіння та покарання та ін. На виконання всіх цих угод були утворені: *Комітет ООН з прав людини, Комітет з расової дискримінації, Комітет проти катувань* та ін.

3. Спеціалізовані установи ООН. У відповідності із ст. 57,63 Статуту ООН утворено ряд установ у галузі економіки, соціальних відносин, культури, освіти та ін. Спеціалізовані установи являють собою постійно діючі міжнародні організації, які працюють на підставі власних статутів та угод ООН. На даний час таких установ налічується 16. Однак, далеко не всі вони займаються захистом прав людини, а ті які здійснюють правозахисну діяльність, остання не є для них основною. До таких установ належать: *Міжнародна Організація Праці (МОП) та Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки, культури (ЮНЕСКО)*.

II. Регіональні міжнародні організації – такі організації, коли їх учасниками є держави, що знаходяться у межах певного регіону світу. На сьогодні у світі існує три дієздатні регіональні системи захисту прав людини: Міжамериканська, Африканська, Європейська.

1. **Міжамериканська** система діє в рамках Організації Американських Держав і представлена *Міжамериканською комісією з прав людини та Міжамериканським судом з прав людини*. Правозахисна діяльність останнього зводиться до розгляду скарг громадян та юридичних осіб. Висновки цього суду мають значний моральний вплив та, як правило, враховуються державами, які винні у порушенні прав людини.

2. **Африканська** система складається з *Африканської комісії прав людини та народів*, яка є органом Організації Африканської Єдності (ОАЄ). Комісія заслуховує кожні два роки звіти держав про законодавчі та інші шляхи по захисту прав людини та розглядає заяви громадян та юридичних осіб про масові та систематичні порушення прав людини. По ним комісія готує заключення для ОАЄ.

3. **Європейська** система діє в рамках Ради Європи, членом якої Україна є з 1995 року і базується в першу чергу на Європейському суді з прав людини.

Контрольні запитання:

1. Що таке права людини? Які основні категорії прав людини Ви знаєте?
2. Що таке обов'язки людини? Які обов'язки громадянина закріплені в Конституції України?
3. Розкрийте основні складові механізму захисту прав людини.

3. Загальна характеристика окремих громадянських (особистих) прав та свобод людини і громадянина

Право людини на життя

Право на життя - одне з найдорожчих прав, невід'ємна цінність кожної людини. Воно дозволяє людині володіти всіма правами та свободами. До того ж життя – право, яке не можна оновлювати, тому захист права на життя належить до найважливіших пріоритетів. Не випадково в усіх авторитетних угодах, що стосуються прав людини, право на життя стоїть на першому місці у переліку інших прав та свобод.

“Право на життя - це невід'ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя” (ст.6 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права).

Право на життя, як його подано у міжнародних актах, не можна розуміти буквально, як гарантію будь-якої можливої загрози для життя. Тому мова йде виключно про неможливість свавільного зазіхання на життя людини з боку держави. Ніхто не може, на жаль, гарантувати безпеку від війни, подолання злочинності, усунення інших причин, які забирають людське життя.

Держава ж зі свого боку повинна проголосити злочинним свавільне посягання на життя та здоров'я людини з боку інших громадян.

У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права передбачено єдиний випадок, коли припускається позбавлення життя державою на законних підставах, - вирок суду про страту за скоєння особливо тяжкого злочину (ст. 6). Відповідно до цього Пакту в країнах, які не скасували смертну кару, смертні вироки виносяться лише при дотриманні таких умов:

- 1) смертний вирок виноситься лише за найтяжчий злочин, відповідно до закону, який діяв на момент вчинення злочину;
- 2) кожен засуджений до смертної кари має право просити про помилування чи пом'якшення вироку;
- 3) забороняється застосовувати смертну кару до осіб, які не досягли 18 років, вагітних жінок та психічно хворих осіб.

Підставами позбавлення життя людини, що припускаються, є такі:

- 1) захист будь-якої особи від незаконного насильства;
- 2) здійснення правомірного арешту або запобігання втечі особи, що законно утримується під вартою;
- 3) правомірно вжите право з метою придушення бунту або заколоту.

Згідно з законодавством України звільняється від відповідальності особа, яка позбавила життя іншу особу, за однієї з таких умов:

- 1) необхідна оборона;
- 2) уявна оборона;
- 3) затримання особи, що вчинила злочин;
- 4) крайня необхідність;
- 5) фізичний або психічний примус;
- 6) виконання наказу або розпорядження;
- 7) діяння, пов'язане з ризиком;
- 8) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

У сучасному світі поширюється негативне ставлення до існуючої законної підстави позбавлення життя - смертної кари. Сучасний світогляд виходить з несумісності смертної кари з поняттям цивілізованого суспільства, цивілізованої держави. Понад 80 країн світу, в тому числі всі розвинені європейські держави, її не застосовують. Існує багато доводів проти застосування смертної кари. Ось найважливіші з них:

1) держава не має права відбирати у людини те, чого не давала, – життя. Право на життя - це природне право, і держава не повинна позбавляти людину цього права. Якщо держава зберігає смертну кару, то вона робить суспільство більш жорстким;

2) скасування смертної кари, як свідчить досвід, не сприяє збільшенню кількості тяжких злочинів. Так, у Великій Британії у 1965 році смертну кару за вбивство було для експерименту скасовано; у найближчі 5 років після цього експерименту динаміка вбивства не зросла. Тоді парламент країни скасував смертну кару остаточно;

3) загроза судової помилки або усунення небажаних свідків, тобто загибель невинуватих людей. Хоч би якими досконаліми були судові процедури, - помилки неминучі.

Саме тому в Україні смертна кара скасована і замінена на довічне позбавлення волі.

Право на життя тісно пов'язане із захистом людини від злочинів проти миру і людства, якими є агресивні війни, геноцид, військові злочини, катування та інші види жорстокого та нелюдського поводження та покарання. Щодо цих питань прийнято цілу низку міжнародних угод. Деякі з них уже відображені в законах України, що прийняті Верховною Радою. Наприклад, кримінальним законом заборонено пропаганду війни, расової, етнічної, релігійної ворожнечі. У цілому ж приведення українського законодавства у відповідність до міжнародних зобов'язань, зокрема і в даній сфері, досі не завершено.

Один з останніх міжнародних актів, який стосується охорони життя та здоров'я людини, - це *Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або інших видів поводження та покарання, які принижують людину (1984 рік)*.

Конвенція проголошує злочинним не тільки виконання катування, але й видання про це наказу. Причому виконання злочинного наказу не може виправдовувати або звільняти від відповідальності.

Міжнародне право забороняє також піддавати людину без її згоди медичним або науковим дослідженням або експериментам (ст.7 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права). Це означає, що ні позбавлення волі, ні проходження військової служби, ні психічне захворювання не дають права ні владі, ні приватним особам використовувати такий стан або положення людини для проведення над нею експериментів без її згоди. Такі випадки відомі. Наприклад, у колишньому СРСР і в США на перших етапах випробування ядерної зброї в зоні ядерної поразки спеціально розташовували військовослужбовців, котрі навіть не підозрювали про небезпеку.

Незважаючи на велику кількість правових заборон щодо посягання на людське життя, людина, однак, залишається дуже незахищеною та вразливою. Демократизація державних режимів здатна підняти цінність людського життя.

У Конституції України стаття 27 гласить: “Кожна людина має невід’ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов’язок держави - захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров’я, життя і здоров’я інших людей від протиправних посягань”.

Право на особисту свободу та недоторканність

Свобода - це одна з найвищих цінностей людини. Лише тоді, коли людина вільна, вона здатна виявити себе як особистість. Тому захист та повагу до особистої свободи людини треба розглядати як один із найважливіших обов’язків держави. Міжнародні документи про права людини не можна уявити без закріплення права на особисту свободу: “*Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність*” (ст.9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права).

Треба розуміти, що недостатньо тільки проголосити право на особисту свободу. Це право має бути забезпечене. Важливим гарантом особистої свободи є проголошення в міжнародних документах недопущення незаконного позбавлення волі (ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права). Це означає, що держава зобов’язана:

- 1) у законі чітко назвати ті органи, які мають право позбавити людину волі;
- 2) у законі чітко вказати повноваження цих органів;
- 3) людина повинна завжди мати можливість оскаржити в суді законність обмеження або позбавлення її волі.

Ця процедура знайшла своє відображення у багатьох конституціях зарубіжних країн. Особливе значення має закріплення у міжнародних документах презумпції невинуватості, яка згідно з українським кримінальним законодавством включає у себе наступні положення:

- 1) обов'язок доказування винності обвинуваченого покладається на дізнавача, слідчого, прокурора;
- 2) обвинувачений не зобов'язаний доказувати свою невинуватість чи меншу винуватість, а також наявність обставин, які виключають кримінальну відповідальність;
- 3) усі сумніви, які неможливо усунути, повинні тлумачитися на користь обвинуваченого; недоведена винуватість дорівнює доведеній невинуватості;
- 4) обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях;
- 5) факт притягнення особи у якості обвинуваченого, обрання щодо нього запобіжного заходу не повинно розцінюватися як доказ її вини;
- 6) до кінцевого вирішення кримінальної справи та офіційного визнання особи винною у вчиненні злочину не можна до обвинуваченого ставитися як до винної особи; у засобах масової інформації та інших офіційних документах стверджувати, що дана особа є злочинцем.

Стаття 5 Європейської конвенції з прав людини, закріплюючи право кожної людини на свободу й особисту недоторканність, забороняє свавільні арешти або утримання під вартою. В ній, зокрема, зазначається, що жодна людина не може бути позбавлена волі інакше ніж відповідно до процедури, встановленої законом, у таких випадках, як:

- 1) законне ув'язнення людини після її засудження компетентним судом;
- 2) законний арешт або затримання людини за невиконання законного рішення суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, передбаченого законом чи з метою забезпечити її присутність перед компетентним судовим органом на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні злочину.

У цій же самій статті встановлюються правила, згідно з якими кожна заарештована (чи затримана) людина:

- 1) має бути поінформованою зрозумілою для неї мовою про підстави її арешту і про будь-яке звинувачення проти неї;
- 2) негайно постати перед суддею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу;
- 3) має право на судовий розгляд упродовж розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду;
- 4) право на швидкий розгляд судом законності її затримання і на звільнення, якщо затримання є незаконним.

Одним із порушень права на свободу і особисту недоторканність є рабство. Ще у 1815 році були прийняті перші міжнародні документи, спрямовані на заборону рабства. Ці конвенції проголосили рабство злочинним явищем не тільки у тому вигляді, у якому воно було відоме з давнини, але й інститути та звичаї, подібні до рабства та работоргівлі: боргову кабалу, кріпацький стан, рабське становище жінки у питаннях шлюбу (коли жінку примушують без її згоди брати шлюб, а за це її родина, батьки, опікуни або інша особа отримують винагороду (калим); право чоловіка або його клану передавати жінку іншій особі за винагороду або іншим чином; передача жінки після смерті чоловіка іншій особі у спадщину; передача дитини, молодшої за 18 років, її батьками або опікуном іншій особі за винагороду або безкоштовно з метою експлуатації дитини або її праці.

Конституція України гарантує право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29): *“кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.*

У разі нагальної необхідності запобігти злочині чи його припинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.”

Право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України

У більшості цивілізованих держав світу давно відмовилися від практики, коли держава встановлює кому і де жити, оскільки прикріплення громадянина до його місця мешкання є ніщо інше, як пережиток кріпацтва. Однак і в колишньому СРСР протягом тривалого часу існувала система обов'язкової прописки, згідно з якою органи внутрішніх справ або дозволяли, або забороняли громадянам змінювати своє місце проживання. Порушення цього правила загрожувало притягненням до відповідальності.

Система прописки — це невід'ємна ознака поліцейської держави, бо за допомогою прописки держава регулює пересування громадян у межах країни та здійснює нагляд за ними. Коли держава виправдовує збереження паспортної системи та прописки, вона часто посиляється на те, що це полегшує боротьбу зі злочинністю. Але ж насправді поліція чи міліція лише перекладає на громадян свої обов'язки і до того ж, таким чином, втручається в їх особисте життя. Паспорт має існувати лише як посвідчення особи — це практика багатьох демократичних держав.

Загальна Декларація прав людини містить наступне тлумачення *права на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію* - це:

- 1) право кожної людини вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави;
- 2) право покинути будь-яку країну, включаючи і свою власну;
- 3) право повертатися у свою країну;
- 4) право шукати притулку в інших країнах та користуватися цим притулком.

Ці права не підлягають жодним обмеженням, за винятком таких, які запроваджуються згідно з законом і є необхідними в демократичному суспільстві, зокрема:

- 1) в інтересах національної або громадської безпеки;
- 2) з метою підтримання громадського порядку або запобігання злочинам;
- 3) для захисту здоров'я чи моралі;
- 4) з метою захисту прав і свобод інших людей.

Саме керуючись цими положеннями, законодавство України обмежує реалізацію права вільно виїжджати за межі України та безперешкодно повертатися. Громадянам може бути тимчасово відмовлено у праві виїзду за кордон у таких випадках:

- 1) якщо він обізнаний з відомостями, що становлять державну таємницю;
- 2) у нього не врегульовані аліментні чи не виконані інші договірні зобов'язання;
- 3) проти нього порушено кримінальну справу;
- 4) він засуджений за вчинення злочину;
- 5) він підлягає призову на строкову військову службу та в інших випадках.

Із свободою пересування тісно пов'язана норма про право громадянина вільно залишати та вільно повертатися у свою країну. Історія знає багато прикладів, коли це право порушувалося. Наприклад, у 70-х роках у колишньому СРСР часто висилали з країни осіб, які мислили на так, як вимагала існуюча ідеологія. Або ж навпаки, деяким дисидентам відмовляли у праві виїхати за кордон. І тоді виникала проблема пошуку політичного притулку.

У ст. 14 Загальної Декларації прав людини записано: *“Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком. Це право не може бути використане в разі переслідування, яке дійсно ґрунтується на вчиненні неpolітичного злочину або діяння, яке суперечить цілям і принципам ООН.”*

Надання політичного притулку — це право держави, а не її обов'язок. Конституції багатьох держав визначають порядок надання політичного притулку. У деяких конституціях заборонено видавати іноземців, яких переслідують за політичну діяльність. Проте саме у внутрідержавному законодавстві, як правило, визначають поняття і політичного злочину, і політичної діяльності. В Україні надання політичного притулку гарантовано Конституцією.

У пошуках притулку, не обов'язково політичного, у сучасному світі перебувають десятки мільйонів людей, які шукають захисту від збройних конфліктів, національного гноблення, рятуються від голоду. Таких людей зазвичай називають біженцями.

Право на захист від втручання в особисте та сімейне життя

Люди, звичайно, не прагнуть виставляти своє особисте життя на загальний огляд. Саме в особистому житті виявляється індивідуальність людини. І тільки сама людина може вирішувати, до якої міри її індивідуальність може бути надбанням інших людей. Бо навряд чи хто захотів би жити у будинку зі скляними стінами у всіх на очах. Тому право на особисте життя слід розглядати як невід'ємне право людини.

У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р. проголошено: *“Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте чи сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його життя або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист від такого втручання чи таких посягань”*.

За ст. 32 Конституції України ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією. Гарантія невтручання в особисте і сімейне життя — це гарантія на особисту і сімейну таємницю, на забезпечення можливості перебувати у стані відносної незалежності від держави й суспільства тощо.

Згідно з Конституцією України не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Конфіденційна інформація – це інформація з обмеженим доступом, що містить відомості, які перебувають у володінні, користуванні та розпорядженні окремих фізичних або юридичних осіб. Кожен, хто володіє інформацією професійного, ділового, банківського, комерційного та іншого характеру, одержаною на власні кошти, або такою, що є предметом його професійного, ділового, виробничого, банківського, особистого та сімейного інтересу, і при цьому не порушує передбачені законом таємниці, - самостійно визначає режим доступу до неї. Тому обмеження щодо збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу (без її згоди) слушні, адже йдеться про права особи, можливі подробиці її інтимного життя, інформацію, розголошення якої може негативно вплинути на спосіб існування людини, її родинний стан та багато інших чинників. Тільки згода самої особи дає можливість розпоряджатись інформацією про неї, за винятком випадків збирання інформації при проведенні слідства, дізнання, оперативно-розшукових заходів.

Серед конфіденційної інформації особливе значення має інформація професійного характеру. В чинному законодавстві України передбачені суворі обмеження, що стосуються цієї інформації та засобів її розголошення. Наприклад, Законом України “Про нотаріат” від 2 вересня 1993 р. обумовлено, що нотаріуси та інші посадові особи, які вчиняють нотаріальні дії, зобов'язані дотримуватися таємниці цих дій. Довідки про вчинені нотаріальні дії та документи видаються лише на письмову вимогу суду, господарського суду, прокуратури, органів дізнання та слідства у зв'язку з кримінальними, цивільними, господарськими справами. Крім того, професійними таємницями вважаються також таємниці сповіді, довіреної священнослужителю, усиновлення тощо.

Конституція України передбачає право кожного громадянина на ознайомлення з інформацією про себе, що пов'язане з діяльністю не тільки органів державної влади, місцевого самоврядування, а й установ та організацій. Громадяни мають право доступу до інформації про них, заперечувати її правильність, повноту, доречність тощо. Органи державної влади, місцевого самоврядування, установи й організації, які мають інформацію про громадян, зобов'язані надавати безпосередньо і безкоштовно на вимогу осіб, яких вона стосується, крім випадків, передбачених законом, а також вживати заходів щодо запобігання несанкціонованому доступу до неї. Відмова в доступі до такої інформації або приховування її, незаконне збирання, використання, зберігання чи її поширення можуть бути оскаржені в суді.

У будь-якій демократичній державі порушення цього правила розглядається як брутальний замах на особисті права людини.

Право на свободу думки, совісті та релігії

“Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на власний розсуд та вільно сповідувати свою релігію та переконання як сам-на-сам, так і разом з іншими, прилюдно або приватно, у відправленні

культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів та вчень. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що буде зменшувати його свободу мати або приймати релігію або переконання за своїм вибором” (ст.18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права).

Свобода думки, совісті та релігії не випадково віднесена до природних і невід’ємних прав людини. Це означає, що людина отримує ці духовні цінності від часу свого народження і ніхто вже не в праві і не в змозі заборонити їй користуватися цими свободами. Дійсно, хоча б які труднощі виникали, людина залишається людиною і не припиняє мислити і вірити. Людина одержує індивідуальність та збагачує свій духовний світ тільки тоді, коли володіє свободою думки, совісті та релігії. Людина взагалі здатна відчувати себе особистістю лише тоді, коли вона володіє цими свободами.

Свобода думки, совісті та релігії — це одна з найважливіших людських цінностей. Будь-яка антидемократична держава завжди, в першу чергу, прагне зробити замах саме на цю свободу. Тоталітарні держави намагаються встановити контроль за тим, про що мислять і у що вірять громадяни. У будь-якому невірному суспільстві влада завжди нав’язує однакове мислення. Досить згадати історію колишнього СРСР, де існувала лише одна державна ідеологія. Але ніде і ніколи навіть найтоталітарніший режим не в змозі досягти своєї мети назавжди: люди все одно залишаються вільними у своїх думках і переконаннях.

Свобода думки, совісті та релігії— це та основа, на якій базується ще одне з основних прав людини — вільно висловлювати свої думки.

Людина залишає право на свободу думки, совісті, релігії значною мірою у своїй душі, у своїй свідомості. Лише коли вона сповідує свої думки та переконання, тоді стає відомо про них та їхній характер. Тому суть цього права складається власне не із свободи думки, совісті та релігії, а з можливостей виявляти свої думки, діяти згідно із своєю совістю, вільно сповідувати свою релігію.

Кожна людина в Україні має право на свободу світогляду і віросповідання. Тобто це право гарантується державою всім особам, які перебувають в Україні, а не лише власним громадянам. Зазначена свобода передбачає як право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, так і право безперешкодно відправляти одноосібно чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. До цього ще додано і гарантію мати, приймати і змінювати релігію або переконання на власний вибір, право віруючих відкрито поширювати свої релігійні переконання та право тих, хто не сповідує ніякої релігії, на поширення атеїстичних переконань. У той же час ст. 35 Конституції України спрямована на об’єднання українського народу, на усунення поділу на віруючих та атеїстів. Адже в преамбулі до Конституції зазначено, що *Верховна Рада України приймає Конституцію, усвідомлюючи відповідальність перед Богом.*

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави. Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії. Релігійні організації, у свою чергу, не мають права брати участь в діяльності політичних партій, надавати політичним партіям фінансової підтримки, висувати кандидатів до органів державної влади, вести агітацію або фінансувати виборчі кампанії кандидатів до цих органів, хоча кожний священнослужитель як громадянин України має рівне з усіма іншими громадянами України право на участь у політичному житті.

У зв’язку із правом на свободу думки, совісті, релігії існує можливість виникнення складних правових ситуацій. Вони стосуються почуттів людини, потребують розробки спеціальних рішень, пов’язаних саме з визнанням свободи думки, совісті, релігії. Наприклад, вимоги віри можуть суперечити існуючому у державі загальному військовому обов’язку. Тому у демократичних державах з’явилася так звана альтернативна (невійськова) служба. Відповідний Закон має й Україна

Отже, згідно з Законом України “Про альтернативну (невійськову) службу” *альтернативна служба* є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов’язку перед суспільством. Право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов’язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю.

Альтернативну службу громадяни проходять на підприємствах, в установах, організаціях, що перебувають у державній або комунальній власності, діяльність яких пов’язана із соціальним захистом населення, охороною здоров’я, захистом довкілля, будівництвом, житлово-комунальним та сільським господарством, а також в патронажній службі в організаціях Товариства Червоного

Хреста України. Строк альтернативної служби становить *двадцять сім місяців*, а для осіб, які мають повну вищу освіту з освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, магістра, - *вісімнадцять місяців*.

Громадянин, направлений на альтернативну службу, не має права:

- 1) ухилятися від проходження альтернативної служби;
- 2) брати участь у страйках;
- 3) займатися підприємницькою діяльністю;
- 4) навчатися в закладах освіти, крім середніх або вищих закладів освіти з вечірньою або заочною формами навчання.

Ухиленням від проходження альтернативної служби вважається:

- 1) неприбуття без поважних причин на місце проходження альтернативної служби, зазначене у направленні, або прибуття із запізненням більше ніж на три календарні дні;
- 2) самовільне припинення виконання службових обов'язків.

У разі ухилення громадянина від проходження альтернативної служби або вчинення інших дій, рішення про направлення його на альтернативну службу орган, що прийняв таке рішення, скасовує та протягом *п'яти календарних днів* у письмовій формі повідомляє громадянина і військовий комісаріат, після чого громадянин підлягає призову на строкову військову службу на загальних підставах.

Право на свободу слова та переконань

Після десятиліть відсутності свободи слова нам нині необхідно вчитися користуватися цією свободою. Усвідомлювати, що слово — це зброя, яка здатна завдати зло, якщо її використовувати на шкоду суспільству і окремим громадянам. Тому наклеп неодмінно має каратися. Але, водночас, демократія без свободи слова не може існувати, бо саме свобода слова - це найефективніший засіб, за допомогою якого громадяни можуть здійснювати контроль за діяльністю держави.

Право на свободу висловлювати свою думку - це наріжний камінь демократії. У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права говориться, що:

- 1) кожна людина має право без перешкод дотримуватися своїх поглядів;
- 2) кожна людина має право вільно висловлювати, виявляти свою думку;
- 3) свобода шукати, отримувати і поширювати різного роду інформацію та ідеї незалежно від державних кордонів, усно, письмово або за допомогою друку чи художніх форм відображення або іншими засобами на власний вибір (ст. 19).

Прагнення придушити або обмежити свободу переконань та свободу їх висловлювати відоме багатьом країнам світу. Воно може бути різним:

- 1) у вигляді переслідувань журналістів або письменників;
- 2) у встановленні цензури (це характерна риса тоталітарних держав);
- 3) у заборонах на публікацію та в існуванні різних засобів державного контролю за засобами масової інформації (наприклад, державного фінансування видань, лояльних до влади).

Як крайній випадок, порушення свободи слова супроводжується репресіями, до яких вдаються диктаторські режими, котрі вбачають для себе небезпеку в існуванні в суспільстві альтернативних поглядів і підходів до розв'язання важливих політичних, соціальних, економічних та інших питань.

Разом з тим треба завжди мати на увазі, що жодне придушення свободи слова, яким може користуватися держава, не в змозі стримувати появу ідей і поглядів, які відрізняються від офіційної державної ідеології. Історія знає багато таких прикладів. Однак не можна забувати, що свобода слова аж ніяк не рівнозначна абсолютній можливості висловлювати яку завгодно думку або поширювати будь-яку інформацію. У Міжнародних пактах про права людини 1966 р. і в Європейській конвенції прав людини і основних свобод мають місце відповідні обмеження - користування свободою висловлення своєї думки може бути обмежене винятково на основі закону, який не має тоталітарного спрямування і необхідний у демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку:

- 1) з метою запобігання заворушенням або злочинам;
- 2) для захисту здоров'я та моралі;
- 3) для захисту репутації або прав інших людей;
- 4) для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

У демократичній державі свобода слова пов'язана з низкою інших свобод: свободою зборів, мітингів, демонстрацій, правом шукати, отримувати і поширювати інформацію. Але і ці свободи у більшості держав мають обмеження, які відображені в Законі. Небезпека тут не в тому, що держава має такі законодавчі акти, що обмежують певні свободи, а в тому, що це за обмеження, у чому їх суть, чи не здатні вони знищити свободу слова? Наприклад, введення попередньої цензури, заборона політичної діяльності, покарання інакомислення, заборона недержавних засобів масової інформації - це безперечні ознаки замаху на свободу слова.

Контрольні запитання:

1. Які права та свободи людини можна віднести до категорії особистих прав?
2. Розкрийте зміст права людини на життя.
3. Розкрийте зміст права людини на свободу та особисту недоторканість.
4. Наведіть приклади особистих прав людини, закріплених в Конституції України.

4. Загальна характеристика окремих політичних прав та свобод людини і громадянина

Право на свободу об'єднань у політичні партії та громадські організації в Україні

У відповідності зі ст. 23 Конституції України кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, а ст. 34 гарантує право на вільне вираження своїх поглядів та переконань. При цьому, як зазначено в ст. 36 Конституції громадяни України мають право на свободу об'єднання, в тому числі в громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Крім цього ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належністю чи неналежністю до політичних партій чи громадських об'єднань. Усі об'єднання громадян рівні перед законом. Забороняється утворення та діяльність громадських об'єднань дії яких спрямовані на пропаганду війни, насильство, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення.

Всі вищезазначені права та свободи людини та їх гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності держави, тобто гарантуються нею і тільки від нашого вибору залежить будемо ми користуватись цими правами та свободами чи ні.

В Європейській Конвенції з прав людини від 4 листопада 1950 року, яка ратифікована Україною 17 липня 1997 року об'єднання громадян визначаються як добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації своїх прав та свобод (ст.1), які діють на основі добровільності, рівноправності їх членів, самоврядування, законності та гласності. Вони вільні у виборі напрямків своєї діяльності. Всі основні питання своєї роботи об'єднання громадян повинні вирішувати на зборах всіх членів або представників членів об'єднання. Об'єднання громадян повинно регулярно обнародувати основні документи, склад керівництва, дані про джерела фінансування та витрати.

Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян. Втручання державних та службових осіб у діяльність об'єднань громадян, так само як і втручання об'єднань громадян у діяльність як державних органів так і інших об'єднань громадян, крім випадків передбачених законом не допускається.

Об'єднання громадян утворюються і діють з всеукраїнським, місцевим та міжнародним статусом на основі статуту. Легалізація (офіційне визнання) об'єднань громадян є обов'язковою і здійснюється шляхом їх реєстрації або повідомлення про заснування.

Легалізація всеукраїнських об'єднань громадян, діяльність яких поширюється на територію всієї України, здійснюється Міністерством юстиції України.

Легалізація місцевих об'єднань громадян здійснюється управлінням юстиції обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, виконавчими комітетами сільських, селищних, міських рад - у залежності від того, на територію якої адміністративно-територіальної одиниці поширюється діяльність відповідного об'єднання громадян. Якщо ж така діяльність поширюється на територію двох і більше адміністративно-територіальних одиниць, її легалізація здійснюється тим із зазначених органів, на територію якого поширюється вся діяльність громадської організації

Порядок легалізації об'єднань громадян визначений постановою Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 року № 140 “Про затвердження Положення про порядок легалізації об'єднань громадян” із змінами та доповненнями. Членами громадських об'єднань можуть бути особи які досягли 14 років, а також і колективні члени, а засновниками - громадяни України, які досягли 18 років. Не підлягають легалізації, а діяльність легалізованих об'єднань громадян забороняється у судовому порядку, коли їх метою є:

- зміна шляхом насильства конституційного ладу і в будь-якій протизаконній формі територіальної цілісності держави;
- підриг безпеки держави у формі ведення діяльності на користь іноземних держав;
- пропаганда війни, насильства чи жорстокості, фашизму та неофашизму;
- розпалювання національної та релігійної ворожнечі;
- створення незаконних воєнізованих формувань;
- обмеження загальноновизнаних прав людини.

Для здійснення цілей і завдань, визначених статутними документами, зареєстровані об'єднання громадян користуються правом:

- виступати учасниками цивільно-правових відносин і набувати майнових та немайнових прав;
- представляти та захищати свої законні інтереси та законні інтереси своїх членів у державних та громадських органах;
- брати участь у політичній діяльності, проводити масові заходи, збори, мітинги, демонстрації тощо;
- ідейно, організаційно та матеріально підтримувати інші об'єднання громадян, надавати допомогу в їх створенні;
- створювати установи та організації;
- одержувати від органів державної влади та управління інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей та завдань;
- розповсюджувати інформацію і пропагувати свої ідеї та цілі;
- засновувати засоби масової інформації.

У реєстрації символіки об'єднань громадян може бути відмовлено, якщо вона містить прізвища, імена, псевдоніми, портрети, факсиміле окремих осіб без їх згоди. Об'єднання громадян, незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо) відповідно до Закону України “Про об'єднання громадян” визнається політичною партією або громадською організацією і крім згаданого закону регулюється рядом інших законодавчих та підзаконних актів.

Право громадян на свободу об'єднання у політичні партії для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів визначається і гарантується Конституцією України.

Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Ніхто не може бути обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій. Ніхто не може бути примушений до вступу в політичну партію або обмежений у праві добровільного виходу з політичної партії. Політичні партії є рівними перед законом.

Політична партія - це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян - прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах. Політичні партії в Україні створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом.

Політичні партії провадять свою діяльність відповідно до Конституції України, Закону України “Про об'єднання громадян”, Закону України “Про політичні партії в Україні” та інших законодавчих та підзаконних актів та згідно із партійним статутом, прийнятим у визначеному Законом порядку.

Забороняється утворення і діяльність політичних партій, програмні цілі або дії яких

шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються.

Політичні партії не можуть мати воєнізованих формувань. Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Діяльність політичної партії може бути заборонена лише за рішенням суду. В першій інстанції справу про заборону політичної партії розглядає Верховний Суд України. Членом політичної партії може бути лише громадянин України, який відповідно до Конституції України має право голосу на виборах. Громадянин України може перебувати одночасно лише в одній політичній партії.

Членами політичних партій не можуть бути:

- 1) судді;
- 2) працівники прокуратури;
- 3) працівники органів внутрішніх справ;
- 4) співробітники Служби безпеки України;
- 5) військовослужбовці.

На час перебування на зазначених посадах або службі члени політичної партії зупиняють членство в цій партії.

Порядок вступу до політичної партії, зупинення та припинення членства в ній визначається статутом політичної партії.

Членство в політичній партії є фіксованим. Обов'язковою умовою фіксації членства в політичній партії є наявність заяви громадянина України, поданої до статутного органу політичної партії, про бажання стати членом цієї партії. Політичні партії повинні мати програму. Програма політичної партії є викладом цілей та завдань цієї партії, а також шляхів їх досягнення.

Політичні партії повинні мати статут. Назва політичної партії, її символіка не повинні збігатися з назвою чи символікою іншої (зареєстрованої) політичної партії. Забороняється буквально відтворення у символіці політичної партії державних символів України, використання символів іноземних держав.

Діяльність політичної партії може здійснюватися лише після її реєстрації. Не допускається діяльність незареєстрованих політичних партій. Рішення про створення політичної партії приймається на її установчому з'їзді (конференції, зборах). Це рішення має бути підтримано підписами не менше десяти тисяч громадян України, які відповідно до Конституції України мають право голосу на виборах, зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України, міст Києва і Севастополя та не менш як у двох третинах районів Автономної Республіки Крим. Реєстрацію політичних партій здійснює Міністерство юстиції України.

Останнє здійснює також Державний контроль за діяльністю політичних партій в частині додержання політичними партіями вимог Конституції та законів України, а також статуту. Крім міністерство юстиції Державний контроль здійснюють також і Центральна виборча та окружні виборчі комісії – за додержанням порядку участі політичних партій у виборчому процесі.

Політичні партії мають право:

1. вільно провадити свою діяльність у межах, передбачених Конституцією України та законами України;
2. брати участь у виборах Президента України, до Верховної Ради України, до інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у порядку, встановленому відповідними законами України;
3. використовувати державні засоби масової інформації, а також засновувати власні засоби масової інформації, як передбачено відповідними законами України;
4. підтримувати міжнародні зв'язки з політичними партіями, громадськими організаціями інших держав, міжнародними і міждержавними організаціями, засновувати (вступати між собою) у міжнародні спілки з додержанням вимог цього Закону;
5. ідейно, організаційно та матеріально підтримувати молодіжні, жіночі та інші об'єднання громадян, подавати допомогу у їх створенні.

Політичним партіям гарантується свобода опозиційної діяльності, у тому числі:

можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань державного і

суспільного життя;

брати участь в обговоренні та оприлюднювати і обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні і недержавні засоби масової інформації в порядку встановленому законом;

вносити до органів державної влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, які обов'язкові для розгляду відповідними органами в установленому порядку.

Держава гарантує політичним партіям право на кошти та інше майно для здійснення своїх статутних завдань.

Політичні партії є неприбутковими організаціями. Вони для здійснення своїх статутних завдань мають право на власне рухоме і нерухоме майно, кошти, обладнання, транспорт, інші засоби, набуття яких не забороняється законами України. Політичні партії можуть орендувати необхідне рухоме та нерухоме майно.

Політичні партії та створювані ними установи і організації не можуть бути засновниками підприємств, крім засобів масової інформації, а також займатись господарською та іншою комерційною діяльністю за винятком продажу суспільно-політичної літератури, інших пропагандистсько-агітаційних матеріалів, виробів із власною символікою та проведення суспільно-політичних заходів (фестивалів, свят тощо). Не допускається фінансування політичних партій із джерел, які прямо заборонені законом.

Кошти, що надійшли політичним партіям з порушенням вимог, передбачених Законом, перераховуються політичними партіями до Державного бюджету України або стягуються в доход держави у судовому порядку.

Повноваження власника щодо майна, в тому числі коштів, що є власністю політичної партії, здійснюються відповідно до законодавства України в порядку, передбаченому статутом політичної партії. Політична партія зобов'язана щорічно опубліковувати в загальнодержавному засобі масової інформації фінансовий звіт про доходи і видатки, а також звіт про майно політичної партії.

У разі порушення політичними партіями Конституції України, законів України до них можуть бути вжиті такі заходи:

- 1) попередження про недопущення незаконної діяльності;
- 2) заборона політичної партії.

У разі публічного оголошення керівними органами політичної партії наміру вчинення політичною партією дій, за які законами України передбачена юридична відповідальність, відповідні органи, до відання яких належить контроль за діяльністю політичних партій, видають приписи про недопущення протиправних вчинків. Якщо вчинені політичною партією дії не тягнуть за собою іншого виду відповідальності, відповідними контролюючими органами видається припис про усунення допущених правопорушень.

Керівництво політичної партії зобов'язане невідкладно усунути порушення законодавства України, що стали підставою для винесення попередження і в п'ятиденний строк повідомити про вжиті заходи органу, який виніс попередження.

Політична партія може бути за поданням Міністерства юстиції України чи Генерального прокурора України заборонена в судовому порядку у випадку порушення вимог щодо створення та діяльності політичних партій, встановлених Конституцією України та іншими законами України.

Конституційно-правовий статус громадських організацій в Україні.

Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Утворення і діяльність громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення забороняються.

Громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Заборона діяльності громадських організацій здійснюється лише в судовому порядку. Ніхто не може бути примушений

до вступу в будь-яку громадську організацію. Належність чи неналежність особи до громадської організації не може бути підставою для обмеження прав і свобод або для надання державою будь-яких пільг і переваг. Громадські організації утворюються і діють з всеукраїнським, місцевим та міжнародним статусом.

До всеукраїнських належать організації: діяльність яких поширюється на територію всієї України і які мають місцеві осередки у більшості її областей. До місцевих належать організації, діяльність яких поширюється на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці або регіону. Територія діяльності громадської організації визначається нею самостійно.

Громадська організація є міжнародною, якщо її діяльність поширюється на територію України і хоча б однієї іншої держави. Громадська організація є молодіжною якщо її метою є здійснення діяльності, спрямованої на задоволення та захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів членів, за умови що вік останніх – лежить в межах від 14 до 28 років. Громадська організація є дитячою, якщо вік її членів становить від 6 до 18 років і метою якої є здійснення діяльності, спрямованої на реалізацію та захист своїх прав і свобод, творчих здібностей, задоволення власних інтересів, які не суперечать законодавству та соціальне становлення як повноправних членів суспільства.

Засновниками громадських організацій можуть бути громадяни України, громадяни інших держав, особи без громадянства, які досягли 18 років, а молодіжних та дитячих організацій - 15-річного віку. Рішення про заснування об'єднань громадян приймаються установчим з'їздом (конференцією) або загальними зборами. Членами громадських організацій, крім молодіжних та дитячих, можуть бути особи, які досягли 14 років. Вік членів молодіжних та дитячих громадських організацій визначається їх статутами в межах встановлених законами України.

Членами молодіжних та дитячих громадських організацій можуть бути громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах. Членами молодіжних громадських організацій можуть бути особи віком від 14 до 28 років, членами дитячих громадських організацій - особи віком від 6 до 18 років. Вступ неповнолітніх віком до 10 років до дитячих громадських організацій здійснюється за письмовою згодою батьків, усиновителів, опікунів або піклувальників. Особи старшого віку можуть бути членами молодіжних та дитячих громадських організацій за умови, якщо їх кількість у цих організаціях не перевищує третину загальної кількості членів; у складі виборних органів молодіжних та дитячих громадських організацій кількість осіб старшого віку не може перевищувати третину членів виборних органів. Обмеження щодо кількості осіб, вік яких перевищує відповідно 28 та 18 років, у складі виборних органів не поширюється на спілки молодіжних та дитячих громадських організацій. Громадські організації можуть не мати фіксованого індивідуального членства.

У діяльності громадських організацій у випадках, передбачених їх статутами, можуть брати участь колективні члени. Молодіжні та дитячі громадські організації та їх спілки не можуть утворювати та вступати у виборчі блоки. Молодіжні громадські організації можуть вступати у виборчі коаліції. Членські внески і добровільні пожертвування, отримані від юридичних чи фізичних осіб, що спрямовуються на здійснення статутної діяльності молодіжних та дитячих громадських організацій та їх спілок, не є об'єктом оподаткування.

Назва об'єднання громадян повинна складатися з двох частин - загальної та індивідуальної. Загальна назва (партія, рух, конгрес, союз, спілка, об'єднання, фонд, фундація, асоціація, товариство тощо) може бути однаковою у різних об'єднань громадян. Індивідуальна назва об'єднання громадян є обов'язковою і повинна бути суттєво відмінною від індивідуальних назв зареєстрованих в установленому порядку об'єднань громадян з такою ж загальною назвою.

Об'єднання громадян діє на основі статуту або положення. Легалізація (офіційне визнання) об'єднань громадян є обов'язковою і здійснюється шляхом їх реєстрації або повідомлення про заснування. Діяльність об'єднань громадян, які не легалізовані або примусово розпущені за рішенням суду є протизаконною.

У разі реєстрації об'єднання громадян набуває статусу юридичної особи. Легалізація громадської організації здійснюється відповідно Міністерством юстиції України, місцевими органами державної виконавчої влади, виконавчими комітетами сільських, селищних, міських Рад народних депутатів.

У разі, коли діяльність місцевої громадської організації поширюється на територію двох і більше адміністративно-територіальних одиниць її легалізація здійснюється відповідним вищестоящим органом.

Місцевими органами державної виконавчої влади, виконавчим комітетом сільської, селищної, міської Ради народних депутатів реєструються в обов'язковому порядку місцеві осередки зареєстрованих всеукраїнських та міжнародних об'єднань громадян, якщо така реєстрація передбачена статутними документами цих об'єднань.

Про легалізацію (офіційне визнання) об'єднання громадян легалізуючий орган повідомляє у засобах масової інформації. Громадські організації, їх спілки можуть легалізувати своє заснування шляхом письмового повідомлення відповідно Міністерству юстиції України, місцевим органам державної виконавчої влади, виконавчим комітетам сільських, селищних, міських Рад народних депутатів.

Міжнародні громадські організації, філіали, відділення, представництва, інші структурні осередки громадських (неурядових) організацій іноземних держав на території України діють відповідно до цього Закону, інших законодавчих актів України.

Легалізована громадська організація, що виступила засновником, стала членом міжнародної організації або іншим шляхом поширила свою діяльність на територію іноземної держави, зобов'язана в місячний строк подати необхідні документи для перереєстрації в Міністерстві юстиції України як міжнародна, якщо інше не передбачено законами України. В разі грубого або систематичного вчинення правопорушень за поданням легалізуючого органу або прокурора на об'єднання громадян може бути накладено штраф в судовому порядку.

З метою припинення незаконної діяльності об'єднання громадян за поданням легалізуючого органу або прокурора суд може тимчасово заборонити окремі види діяльності або тимчасово заборонити діяльність об'єднання громадян на строк до трьох місяців.

Тимчасова заборона окремих видів діяльності об'єднання громадян може здійснюватись шляхом встановлення заборони на проведення масових заходів (зборів, мітингів, демонстрацій тощо), здійснення видавничої діяльності, проведення банківських операцій, операцій з матеріальними цінностями тощо.

За поданням органу, який звертався до суду щодо тимчасової заборони окремих видів або всієї діяльності об'єднання громадян, суд може продовжити цей термін. При цьому загальний термін тимчасової заборони не повинен перевищувати шість місяців.

При усуненні причин, що стали підставою для тимчасової заборони, за клопотанням об'єднання громадян його діяльність може бути відновлена судом в повному обсязі.

За поданням легалізуючого органу або прокурора рішенням суду об'єднання громадян примусово розпускається (ліквідується) у випадках:

- 1) вчинення дій, передбачених статтею 4 Закону України "Про об'єднання громадян";
- 2) систематичного або грубого порушення вимог статті 22 Закону України "Про об'єднання громадян";
- 3) продовження протиправної діяльності після накладення стягнень, передбачених законодавством України;
- 4) зменшення кількості членів політичної партії до числа, коли вона не визнається як така.

Суд одночасно вирішує питання про припинення випуску друкованого засобу масової інформації об'єднання громадян, яке примусово розпускається. Про примусовий розпуск (ліквідацію) об'єднання громадян реєструючий орган протягом п'ятнадцяти днів після набрання рішенням суду законної сили повідомляє у засобах масової інформації. Міжнародні громадські організації, філіали, відділення, представництва, інші структурні осередки громадських (неурядових) організацій іноземних держав на території України діють відповідно до цього Закону, інших законодавчих актів України.

Легалізована громадська організація, що виступила засновником, стала членом міжнародної організації або іншим шляхом поширила свою діяльність на територію іноземної держави, зобов'язана в місячний строк подати необхідні документи для перереєстрації в Міністерстві юстиції України як міжнародна, якщо інше не передбачено законами України.

Органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування можуть делегувати молодіжним та дитячим громадським організаціям повноваження щодо реалізації відповідних програм (проектів, заходів).

Об'єднання громадян вправі здійснювати господарську та іншу комерційну діяльність виключно шляхом створення госпрозрахункових установ і організацій, заснування підприємств в порядку, встановленому законодавством.

Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише у судовому порядку. За

рішенням суду може бути здійснено примусовий розпуск (ліквідацію) об'єднання громадян.

Рішення державного чи іншого, крім судового, органу про заборону діяльності громадських об'єднань за позовами самих об'єднань, прокурора чи його заступника повинні визнаватися недійсними з моменту їх прийняття.

Право на звернення до органів державної влади, підприємств, установ та організацій

Стаття 40 Конституції України говорить: *"Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк"*.

Згідно з Законом України "Про звернення громадян", громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, установ, організацій незалежно від форм власності, підприємств, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення.

Під зверненнями громадян слід розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

Пропозиція (зауваження) - звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства.

Заява (клопотання) - звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності. *Клопотання* - письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга - звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, установ, організацій, об'єднань громадян, підприємств, посадових осіб.

До рішень, дій (бездіяльності), які можуть бути оскаржені, належать такі у сфері управлінської діяльності, внаслідок яких:

- 1) порушено права і законні інтереси чи свободи громадянина (групи громадян);
- 2) створено перешкоди для здійснення громадянином його прав і законних інтересів чи свобод;
- 3) незаконно покладено на громадянина які-небудь обов'язки або його незаконно притягнуто до відповідальності.

Звернення адресуються органам державної влади і місцевого самоврядування, установам, організаціям незалежно від форм власності, об'єднанням громадян, підприємствам або посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань.

У зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги.

Звернення може бути усним (викладеним громадянином і записаним посадовою особою на особистому прийомі) чи письмовим, надісланим поштою або переданим громадянином до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу, якщо ці повноваження оформлені відповідно до чинного законодавства.

Звернення може бути подано як окремою особою (*індивідуальне*), так і групою осіб (*колективне*).

Письмове звернення повинно бути підписане заявником (заявниками) із зазначенням дати. Письмове звернення без зазначення місця проживання, не підписане автором (авторами), а також таке, з якого неможливо встановити авторство, визнається анонімним і розгляду не підлягає.

Звернення розглядаються і вирішуються у термін не більше *одного місяця* від дня їх надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення, - *невідкладно*, але не пізніше

п'ятнадцяти днів від дня їх отримання. Якщо в місячний термін вирішити порушені у зверненні питання неможливо, керівник відповідного органу, підприємства, установи, організації або його заступник встановлюють необхідний термін для його розгляду, про що повідомляється особі, яка подала звернення. При цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати *сорока п'яти днів*.

Право на проведення мітингів, зборів, вуличних походів та демонстрацій

Право на проведення зборів, мітингів, вуличних походів та демонстрацій призначене для забезпечення політичної свободи думок, переконань та висловлень в Україні. За юридичним змістом воно гарантує громадянам України можливість вільно і необмежено виражати, обговорювати, роз'яснювати, переконувати та поширювати в будь-якій формі (в межах закону) своєї думки, переконання та погляди з усіх питань суспільного, політичного, економічного та суто культурного життя країни, зокрема важливих питань, пов'язаних з обговоренням проектів законів та рішень загальнодержавного й місцевого значень.

Стаття 39 Конституції України зобов'язує організаторів проведення зборів, мітингів, походів та демонстрацій завчасно сповіщати про це органи виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, що гарантує органам влади можливість втручання, коли ті чи інші заходи спрямовані до цілей, які суперечать законам.

Здійснення шойно перерахованих політичних свобод забезпечуються наданням громадянам та їх організаціям громадських приміщень, вулиць, майданів, можливості широко розповсюджувати відповідну інформацію, використовувати для цього пресу, телебачення та радіо.

Обмеження щодо реалізації даного права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки і громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, задля охорони здоров'я населення або захисту прав та свобод інших людей.

Відповідальність за порушення передбаченого порядку проведення зборів, мітингів, походів та демонстрацій визначається Кодексом України про адміністративні правопорушення.

Зміст ст. 39 Конституції України відповідає положенням міжнародних договорів. Так, у Загальній декларації прав людини встановлено, що *“кожна людина має право на свободу мирних зборів та асоціації”*. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права передбачає *право на мирні збори*. Користування цим правом не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які накладаються відповідно до закону судом і які необхідні в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб.

Мітинг – масові збори для обговорення політичних та інших невідкладних життєвих питань. Проводяться мітинги, як правило, на вулицях, площах, стадіонах. Їх атрибутами є: численна аудиторія, лозунги, прапори, промовчі заклики.

Збори – спільна присутність, як правило, обмеженої кількості людей, об'єднаних спільними політичними або суспільними інтересами.

Вуличні походи – це процесія, проходження вулицями міста з метою демонстрації (показу) певного суспільно-політичного настрою, вираження солідарності, протесту чи незгоди з чим-небудь.

Демонстрація – це форма масового виявлення політичних настроїв, протесту, солідарності громадян.

Контрольні запитання:

1. Які права та свободи людини можна віднести до категорії політичних прав?
2. Розкрийте зміст права людини на об'єднання в політичні партії та громадські організації.
3. Розкрийте зміст права людини на звернення до органів влади.
4. Наведіть приклади політичних прав людини, закріплених в Конституції України.

5. Загальна характеристика окремих соціальних та культурних прав та свобод людини і громадянина

Право на достатній життєвий рівень

Право на достатній життєвий рівень - це, безперечно, одне з найважливіших прав людини. Незважаючи на те, що кожна людина повинна особисто дбати про свій добробут, їй, однак, мають бути створені умови для того, щоб вона мала можливість забезпечити собі мінімальний життєвий рівень. Коли йдеться про людину похилого віку або про інваліда, то така людина потребує якнайбільшої допомоги.

Це обов'язок держави згідно з цим виразом: *"...держави визнає право кожного на достатній життєвий рівень для нього самого та його родини"* (Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, ст. 11).

Поняття про достатній життєвий рівень — поняття невизначене. Тому кажуть, що воно оціночне: тобто кожна людина сама для себе визначає рівень, який відповідає її уявленням про достатній рівень життя.

Однак навряд чи хто стане заперечувати, що *достатній життєвий рівень* - це насамперед:

- 1) *висококалорійне харчування* - щоб людина не відчувала голоду;
- 2) *достатність одягу* - щоб людина не була роздягнутою;
- 3) *достатність житла* - щоб людина мала можливість задовольнити свої, хоча б мінімальні, потреби на житло;
- 4) *потреба у предметах домашнього господарства, у послугах, в отриманні медичної допомоги та освіти.*

Саме в такому розумінні треба розглядати положення міжнародних документів, в яких йдеться про "достатній життєвий рівень". Справа ж держави визначити і встановити мінімальні стандарти, нижче яких життєвий рівень громадян знижуватися не може. Безумовно, забезпечення достатнього життєвого рівня становить складну проблему навіть для заможних держав. Реалізація права на достатній життєвий рівень, безумовно, лягає тягарем на внутрішні ресурси та можливості держави. Але ж обов'язок уряду— піклуватися про те, щоб це право було реалізоване.

Право на достатній життєвий рівень включає в себе ще й такі можливості, як право на достатнє харчування, право на достатню кількість одягу та житло, на поліпшення умов життя.

Право на достатнє харчування - це:

1. Свобода від голодомору.
2. Право на якість харчування.
3. Можливість мати кошти для отримання якісного харчування.

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права визначені найбільш загальні програми, спрямовані проти голодомору.

Використовуючи своє право на працю, людина повинна отримувати необхідні їй кошти, щоб існувати. Забезпечити їй відповідні для цього умови - завдання внутрішнього законодавства кожної держави, так само як і встановлення необхідних стандартів якості харчування.

Конституція 1996 р. уперше в історії України закріпила право на достатній життєвий рівень, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

Конституція України закріплює право на достатній життєвий рівень. Але держава і суспільство поки що не можуть гарантувати його для всіх громадян.

В українському законодавстві право на достатній життєвий рівень тісно пов'язане з правом на працю, яке включає і право на матеріальну допомогу на випадок безробіття. Але сьогодні реалізувати своє право на працю можуть далеко не всі громадяни України. Справа тут не тільки у загальній економічній ситуації, яка складається у державі, а й у недоліках законодавства, яке до цього часу слабо "соціально" орієнтоване.

Серйозною проблемою для України залишається забезпечення права на житло. У нашій країні, як і раніше, зберігається ситуація, коли держава - основний будівник і розподільник житла. Але, як відомо, вона вже не здатна фінансувати будівництво житла у необхідних обсягах, та це й неможливо. Між тим і в Конституції 1996 р., і у Житловому кодексі України закріплено право на житло. Щоб дана норма не перетворилася на фікцію, держава повинна створити умови, які б дозволяли громадянам самостійно обрати для себе найбільш прийнятний засіб реалізації даного права.

У багатьох країнах світу це індивідуальне будівництво, забезпечення кредитами. Але навіть коли норма про право на житло зникне з українського законодавства, це не означатиме, що держава складає з себе зобов'язання щодо будівництва так званого "соціального житла".

Громадяни повинні мати таке житло, яке вони хочуть мати, яке вони здатні утримувати та за яке вони здатні платити.

Таким чином, право на достатній життєвий рівень - одне з найважливіших соціальних прав. На державі лежить обов'язок встановити за допомогою законодавства нижню межу цього рівня та забезпечити його для своїх громадян. Однак реальна здатність громадян реалізувати це право залежить від добробуту всього суспільства.

Право на державну підтримку та захист сім'ї

Право на створення сім'ї - одне з небагатьох прав, що його закріплено одночасно в обох Міжнародних пактах 1966 р. про права людини.

Відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: *“Сім'я - це природний і основний осередок суспільства. Вона має право на захист з боку суспільства та держави. За чоловіками та жінками, які досягли шлюбного віку, визнається право на укладення шлюбу і право засновувати сім'ю”*. Згідно з Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права, *“...шлюб повинен укладатися за вільною згодою осіб, які його укладають”*.

Залежно від різних релігійних, культурних, соціальних традицій у різних державах склалися різні уявлення про шлюб та сім'ю. Ці уявлення, як правило, становлять основу національного законодавства про сім'ю та шлюб. Міжнародно-правові документи, які стосуються шлюбно-сімейних відносин, безперечно, не мають на меті зробити ці уявлення єдиними в усьому світі. Головна їх мета - створити правові джерела для захисту шлюбно-сімейних прав людини в усіх країнах світу, що буде означати захист сім'ї, забезпечення рівності прав подружжя, викорінення дискримінації стосовно жінок, захист прав дітей.

Згідно з *Конвенцією “Про громадянство заміжньої жінки” 1957 р.*, ні укладення шлюбу, ні розірвання шлюбу з іноземцем, ні зміна громадянства чоловіка *“не позначатиметься автоматично на громадянстві дружини”*. Висновок: жінка, укладаючи шлюб і перебуваючи у шлюбі, повинна мати право зберігати своє громадянство. Це дуже важливо і в деяких випадках може бути пов'язане з майновими правами, а іноді - й урятувати від втрати громадянства взагалі. Але за бажання дружина повинна мати можливість набути громадянство чоловіка *“в спеціальному спрощеному порядку”*.

У *Конвенції “Про згоду на укладення шлюбу, про шлюбний вік та реєстрацію шлюбу” 1962 р.* обумовлено порядок його юридичного оформлення для того, щоб особи, які укладають шлюб, мали можливість виявити свою повну та вільну згоду, *“яка повинна бути висловлена ними особисто, відповідно до закону...”*. Ця сама Конвенція зобов'язала держави на законодавчому рівні встановити мінімальний шлюбний вік. Це було зроблено, по-перше, для того, щоб зруйнувати існуючу в деяких країнах практику укладання шлюбу між неповнолітніми або ж коли однією із сторін є неповнолітній. Щодо насильницького віддання жінки заміж, її продаж чоловікові або передачі у спадок після смерті чоловіка, то така практика кваліфікується як сучасна форма рабства.

У міжнародному праві сформульовано положення, згідно з яким *“сім'ї... повинна забезпечуватися, при можливості, якнайширша охорона та надаватися допомога, особливо при її утворенні і поки вона відповідальна за несамотійних дітей і їх виховання”*.

Порядок та умови укладення шлюбу, особисті та майнові відносини, які виникають у сім'ї між подружжям, між батьками і дітьми, між іншими членами родини, відносини, що виникають у зв'язку з усиновленням, опікою та піклуванням, прийомом дітей на виховання, порядок та умови припинення шлюбу на території нашої держави регламентуються Сімейним кодексом України.

Тільки шлюб, зареєстрований в органах РАГСу, здатний надати членам родини ті права та обов'язки, які мають місце в законодавстві України.

Шлюбний вік в Україні встановлено: для чоловіків – з 18-ти років, для жінок – з 17-ти років. Але у виняткових випадках за рішенням органів місцевого самоврядування він може бути знижений. Чоловік і жінка мають у сім'ї рівні обов'язки, а питання, які стосуються проблем виховання дітей та інших життєвих проблем, подружжя вирішує спільно.

Подружжя має рівні права на майно (так звані майнові права подружжя). Проте коли укладається шлюбний договір, вони можуть бути нерівні (залежно від змісту договору).

Однак слід зауважити, що у подружжя можуть виникати обов'язки щодо взаємного утримання. Наприклад, у випадку непрацездатності одного з подружжя або у період вагітності жінки і ще протягом трьох років після народження дитини. За відмови від такої підтримки суд

може прийняти рішення про примусове стягнення аліментів із одного з подружжя на користь того, хто цього потребує.

Однак життя мінливе, і право не може охопити всі його грані. Тому відносини між членами сім'ї повинні регулюватися не тільки нормами права, але й нормами моралі. Моральні джерела таких відносин визначаються змістом моралі та культури стосунків у сім'ї: взаємодопомога, взаємоповага, турбота членів родини одне про одного, співчуття тощо.

Права батьків та дітей пов'язані, як правило, з майном, а також з аліментними обов'язками. І діти, і батьки мають власні майнові права, що закріплені у Сімейному кодексі України, тобто за життя батьків діти не мають права на їхнє майно, так само як і батьки не мають права на майно дітей.

І батьки, і діти зобов'язані піклуватися один про одного. Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх або непрацездатних дітей, які потребують матеріальної допомоги. А повнолітні діти повинні утримувати своїх батьків, які потребують сторонньої допомоги. Якщо ці обов'язки не виконуються, суд має право прийняти рішення про стягнення аліментів.

Розірвання шлюбу, а також вирішення суперечок про майно між подружжям, яке розриває шлюб, здійснюється в судовому порядку. Суд також приймає рішення про стягнення аліментів та їхній розмір. Рішення суду необхідне для того, щоб визнати шлюб недійсним, для встановлення батьківства, для того, щоб повернути дітей від будь-якої особи, яка їх незаконно утримує, про призначення опіки та піклування, а також у деяких інших випадках.

Державний захист сімейних прав здійснюють органи РАГСу, органи опіки та піклування, а також інші державні органи в межах своїх повноважень.

Право на освіту

У різний історичний час погляди на мету і завдання освіти зазнавали значних змін, відповідно до релігійних й соціальних інтересів та потреб. Зокрема греки розглядали освіту як засіб всебічного фізичного та розумового розвитку людини. Ранні християни надавали особливого значення очищенню та спасінню душі, вбачаючи у цьому найголовніше завдання освіти. В епоху Відродження, усвідомлюючи біблійне вчення "дух справді виявляє волю, але плоть слабка", надавали особливого значення освіті, як засобові позбутися страху.

Керуючись Загальною декларацією прав людини, після Другої світової війни розроблено цілий ряд міжнародно-правових документів щодо конкретних зобов'язань і гарантій, які забезпечують дотримання основних прав на освіту. Одним із таких документів є *Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 року*. Держави, згідно з цією конвенцією, зобов'язуються:

- 1) зробити *початкову освіту* обов'язковою і безоплатною;
- 2) зробити *середню освіту* загальним надбанням та забезпечити її загальнодоступність;
- 3) зробити *вищу освіту* доступною для всіх на основі повної рівності.

Крім того, в *Конвенції про права дитини* також проголошено право дитини на освіту, яка має бути безоплатною та доступною. Освіта повинна бути спрямована на:

- 1) розвиток особистості, талантів, розумових і фізичних здібностей дитини;
- 2) виховання поваги до прав людини і основних свобод;
- 3) виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і цінностей країни, в якій живе дитина;
- 4) підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві у дусі розуміння світу, терпимості, рівноправності чоловіків та жінок, дружби між народами;
- 5) виховання поваги до навколишньої природи.

Законодавство України про освіту ґрунтується на Конституції України 1996 р., Законі України "Про освіту" 1991 р. та інших нормативно-правових актах.

Право на освіту мають усі громадяни України. Це право забезпечується на підставі створення в державі відповідних умов. Громадяни інших держав та особи без громадянства здобувають освіту в закладах освіти України нарівні із громадянами України.

Основними *принципами* освіти в Україні є:

- доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою;
- рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку;

- органічний зв'язок зі світовою та національною історією, культурою, традиціями;
- незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій;
- науковий, світський характер освіти;
- взаємозв'язок з освітою інших країн;
- єдність і наступність системи освіти;
- безперервність і різноманітність освіти;
- поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті.

Структура освіти України включає такі її різновиди:

- *дошкільна освіта* - здійснюється у сім'ї, дошкільних закладах освіти (ясла, ясла-садки, дитячі будинки та ін.) у взаємодії з сім'єю і має на меті забезпечення фізичного, психічного здоров'я дітей, їх всебічного розвитку, набуття життєвого досвіду, вироблення умінь, навичок, необхідних для подальшого навчання;

- *загальна середня освіта* - забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, трудову підготовку, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння обсягу знань про природу, людину, суспільство і виробництво, екологічне виховання, фізичне вдосконалення. Основним видом середніх закладів освіти є *середня загальноосвітня школа трьох ступенів: перший* - початкова школа, що забезпечує початкову загальну освіту, *другий* - основна школа, що забезпечує базову загальну середню освіту, *третій* - старша школа, що забезпечує повну загальну середню освіту;

- *позашкільна освіта* - спрямовується на розвиток здібностей, талантів дітей, учнівської та студентської молоді, задоволення їх інтересів, духовних запитів і потреб у професійному визначенні. До позашкільних закладів освіти належать: палаци, будинки, центри, станції дитячої, юнацької творчості, учнівські та студентські клуби, дитячо-юнацькі спортивні школи, школи мистецтв, студії, початкові спеціалізовані мистецькі навчальні заклади, бібліотеки, оздоровчі та інші заклади;

- *професійно-технічна освіта* - забезпечує здобуття громадянами професії відповідно до їх покликань, інтересів, здібностей, перепідготовку, підвищення їх професійної кваліфікації. Професійно-технічними закладами освіти є: професійно-технічне училище, професійно-художнє училище, професійне училище соціальної реабілітації та ін;

- *вища освіта* - забезпечує фундаментальну наукову, професійну та практичну підготовку, здобуття громадянами освітньо-кваліфікаційних рівнів відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей, удосконалення наукової та професійної підготовки, перепідготовку та підвищення їх кваліфікації. Вищими закладами освіти є: технікум (училище), коледж, інститут, консерваторія, академія, університет та інші;

- *післядипломна освіта* - забезпечує одержання нової кваліфікації, нової спеціальності та професії на основі раніше здобутої у закладі освіти і досвіду практичної роботи, поглиблення професійних знань, умінь за спеціальністю, професією. Зкладами післядипломної освіти є академії, інститути (центри) підвищення кваліфікації, перепідготовки, вдосконалення, навчально-курсіві комбінати, підрозділи вищих закладів освіти (філіали, факультети, відділення та інші), професійно-технічні заклади освіти, відповідні підрозділи в організаціях та на підприємствах;

- *самоосвіта* - для самоосвіти громадян державними органами, підприємствами, установами, організаціями, об'єднаннями громадян, громадянами створюються відкриті та народні університети, лекторії, бібліотеки, центри, клуби, теле-, радіонавчальні програми тощо.

В Україні встановлюються такі *освітні рівні*:

- 1) початкова загальна освіта;
- 2) базова загальна середня освіта;
- 3) повна загальна середня освіта;
- 4) професійно-технічна освіта;
- 5) базова вища освіта;
- 6) повна вища освіта.

Учень - особа, яка навчається і виховується в одному із загальноосвітніх навчальних закладів. Зарахування учнів до загальноосвітніх навчальних закладів здійснюється, як правило, з 6 років. Навчання у загальноосвітньому навчальному закладі надає учням певні права та покладає на них певні обов'язки.

Основними правами учня є:

- 2) брати участь у науково-дослідницькій, конструкторській, експериментальній та інших видах науково-практичної діяльності;
- 3) брати участь у конференціях, виставках, олімпіадах, конкурсах, гуртках, клубах тощо;
- 4) вносити пропозиції з питань організації навчально-виховного процесу, дозвілля, побуту учнів;
- 5) особисто або через представників брати участь у громадському самоврядуванні школи.

Основними обов'язками учнів є:

- 1) виконувати вимоги статуту, правила внутрішнього трудового розпорядку;
- 2) систематично і глибоко оволодівати знаннями та практичними навичками, підвищувати культурний рівень;
- 3) дотримуватись чинного законодавства, моральних та етичних норм;
- 4) дбайливо ставитися до майна закладу освіти;
- 5) дбати про власну гігієну й охайний зовнішній вигляд.

Однак на даному етапі розвитку української незалежної держави система освіти проходить період реформування, намагаючись наблизитися до рівня розвинених європейських держав. Виникають нові навчальні заклади, змінюється статус учителів, збільшується кількість навчальних років – усе це впливає на рівень освіти, а це, у свою чергу, впливає на майбутній інтелектуальний потенціал нашої держави. Тому проблема якнайскорішого реформування освіти належить до тих, які потребують негайного вирішення органами державної влади в Україні.

Контрольні запитання:

1. Які права та свободи людини можна віднести до категорії соціальних прав?
2. Розкрийте зміст права людини на достатній життєвий рівень.
3. Розкрийте зміст права людини на освіту.
4. Наведіть приклади соціальних та культурних прав людини, закріплених в Конституції України.

6. Права дитини

Складовою частиною системи прав людини є система прав дитини. *Дитиною*, відповідно до ст. 1 Конвенції про права дитини 1989 року, *визнається “кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, що застосовується до даної особи, вона не набуває повноліття раніше”*.

Права дитини – можливості (свободи) неповнолітньої людини, необхідні для її існування, виховання і розвитку. Багато прав дитини збігаються з правами людини (право на життя, ім'я, отримання громадянства, вільне вираження своїх думок та ін.). Однак дитину у жодному разі не можна прирівнювати до дорослої людини, у тому числі і в правових аспектах. Дитина має бути забезпечена особливими правами, особливим захистом. Особливі права дитини – це “права росту”, зумовлені її фізичною, розумовою, духовною незрілістю. Особливістю прав дитини є необхідність спеціального захисту цих прав, щоб були забезпечені можливості та сприятливі умови щодо вільного і повноцінного розвитку дітей.

Основні права дитини закріплені в таких міжнародно-правових документах, як *Декларація прав дитини 1959 р. та Конвенції про права дитини 1989 р.* Основним принципами, які закріплені в цих документах є :

Принцип 1. Усі діти, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших поглядів, національного чи соціального походження, статусу власності, народження, мають права, що містяться в Декларації прав дитини 1959 р. та Конвенції про права дитини 1989 р.

Принцип 2. Дитина повинна перебувати під особливим захистом, їй повинні бути надані всі можливості та умови для фізичного, психічного та соціального розвитку.

Принцип 3. Діти, що мають фізичні недоліки, розумову відсталість, соціальні негаразди, повинні отримати особливу увагу, навчання, лікування.

Принцип 4. Діти повинні розвиватися і виховуватися у сім'ї. Суспільство та уряд повинні забезпечити дітей, які не мають батьків, усіма необхідними умовами та підтримкою.

Принцип 5. У дитини є право на безоплатну обов'язкову освіту. Дитина також повинна мати можливість відпочивати.

Принцип 6. Діти завжди мають бути першими серед тих, кому потрібно надати допомогу та підтримку.

Принцип 7. Дитина повинна бути захищена від усіх проявів жорстокості та експлуатації. Використання дитячої праці забороняється.

Принцип 8. Дитина повинна бути захищена від усіх видів дискримінації та виховуватись у дусі взаєморозуміння, терпимості, дружби між людьми, загального братерства.

Тобто правами дитини, згідно з цими міжнародно-правовими документами, є наступні:

- 1) право на життя, виживання і вільний розвиток;
- 2) право на ім'я та набуття громадянства;
- 3) право знати своїх батьків та користуватися батьківською турботою;
- 4) право не розлучатися з батьками наперекір їх бажанням;
- 5) право на возз'єднання з сім'єю, яка знаходиться в іншій державі;
- 6) право залишати країну та повертатися у свою країну;
- 7) право на захист у випадку незаконного перетину та повернення з-за кордону;
- 8) право вільно виражати свої думки з усіх питань;
- 9) право на свободу думки, совісті, релігії;
- 10) право на свободу асоціацій та мирних зборів;
- 11) право на повну інформацію, яка сприяє благополуччю дитини;
- 12) право користуватися благами соціального забезпечення;
- 13) право користуватися послугами системи охорони здоров'я;
- 14) право на освіту;
- 15) право на захист від економічної експлуатації;
- 16) право на захист від незаконного зловживання наркотичними засобами та психотропними речовинами, від всіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень.

В українському законодавстві права дитини регламентуються Конституцією України 1996 р., законами України: “Про охорону дитинства”, “Про попередження насильства в сім'ї”, “Про загальну середню освіту”, “Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, а також галузевим законодавством.

Контрольні запитання:

1. В яких міжнародних нормативно-правових актах закріплені основні права дитини?
2. Вкажіть основні принципи прав дитини.
3. Назвіть основні права дитини.

Список рекомендованих джерел до теми:

1. Бисага Ю.М., Алмаші М.М., Алмаші І.М. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні. – Ужгород. – 2004.
2. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Митровка Я.В., Ленгер Я.І. та ін. Конституційне право України. – Ужгород. – 2007.
3. Бисага Ю.М., Гомонай В.В., Чечерський В.І. Конституційно-процесуальне право України. – Ужгород: “Ліра”. – 2008.
4. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Чопей І.В., Белов Д.М., Ленгер Я.І. Права людини. – Ужгород: “Ліра”. – 2008.
5. Гайдук М.М. Конституційне право України. - К.: Юрінком, 2000.
6. Гнатишин І.В. Конституційне право України. - К.: Вентурі, 2001.
7. Колодій А.М., Лисенков С.Л., Медведчук В.В. Основи конституційного ладу України. - К.: Либідь, 1997.
8. Конституційне законодавство України. – К., 2000.
9. Конституційне право України (ред. Погоріло В.Ф.). – К., 2000.
10. Конституційне право України (ред. Тація В.Я., Погорілка В.Ф., Тодики Ю.М.). – К., 1999.
11. Мелещенко В.Ф. Основи конституційного права України. - К.: Наукова думка, 1998.
12. Основи правознавства: Підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. За ред.

- І.Б. Усенка. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К., Ірпінь, ВТФ "Перун", 2003.
13. Ратушняк С.П. Правознавство: Навчальний посібник для 10-11 класів: у 2 частинах. - Ч. 1. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007.

Тестові завдання до теми:

ТЕМА 3. ФОРМИ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ

1. **Поняття та види форм безпосередньої демократії**
2. **Вибори в Україні**
3. **Референдуми в Україні**

Зміст теми:

Безпосередня й представницька демократія та їх основні форми. Поняття референдуму. Предмет, порядок призначення та проведення Всеукраїнського та місцевих референдумів. Види виборчих систем. Принципи виборчого права. Порядок підготовки та проведення виборів.

Основні поняття:

Форми безпосередньої демократії. Вибори. Принципи виборчого права. Виборчі системи. Референдум.

1. Поняття та види форм безпосередньої демократії

Чинна Конституція України визначає, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Здійснення влади народом відбувається, за Конституцією, як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Тобто Конституція України проголошує всебічне і повне народовладдя.

З правової точки зору, народовладдя означає приналежність усієї суспільної влади, в тому числі державної, народові, вільне здійснення народом цієї влади відповідно до його суверенної волі в інтересах як всього суспільства, так і кожної людини й громадянина. Визнання народу верховним носієм державної влади є вираженням народного суверенітету. Це означає, що народ, не поділяючи ні з ким своєї влади, здійснює її самостійно і незалежно, виключно у своїх інтересах. Право народу на встановлення і здійснення влади є його природним правом, а відтак народний суверенітет - невідчужуваний і недоторканий. Іншими словами, як проголошено у ст. 5 Конституції України, ніхто не може узурпувати державну владу. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами чи посадовими особами.

*Залежно від форми волевиявлення народу розрізняють інститути **представницької і безпосередньої демократії**. У практиці радянського будівництва вважали, що основною і провідною є представницька форма демократії, яка пов'язувалась насамперед з діяльністю системи рад народних депутатів, що існувала в колишньому СРСР, в тому числі в УРСР.*

Сучасне ж конституційне оформлення народовладдя свідчить про позитивні зрушення в суспільному житті України після проголошення її незалежності і державного суверенітету у 1990 р. Сьогодні можна констатувати, що настав етап корінних змін у пріоритетах реалізації народовладдя на терені України на користь саме безпосереднього здійснення народом приналежної йому державної влади, що в кінцевому результаті має сприяти справжньому і реальному широкому залученню громадян до управління державними справами і створює умови для зменшення відчуженості громадян від влади, яке фактично до певної міри завжди існує за умов будь-якого суспільства, навіть найбільш демократичного.

Проголошуючи народ носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні (ст. 5 Конституції), Конституція України надала безпосередньому волевиявленню пріоритетного значення, що стало об'єктивним відображенням суспільно-політичної практики незалежної України. Таким чином, влада народу може розглядатися як провідна правова категорія, ключове поняття сучасного конституціоналізму. В юридичному сенсі це передовсім виявляється в тому, що установча влада українського народу є первинною щодо всіх гілок державної влади, які похідні від народного суверенітету. Вищими формами безпосереднього здійснення народом влади визначено *вибори і референдуми*, на основі яких забезпечується формування інтересів у суспільстві, узгодження й координування цих інтересів, прояв волі народу як через формування представницьких органів держави та органів самоврядування і прийняття ними відповідних рішень, насамперед у формі законів, так і через прийняття рішень безпосередньо громадянами.

Природно, що основне конституційне регулювання прямого народовладдя міститься у спеціальному, окремо виділеному III розділі Конституції України "Вибори. Референдум".

Закономірно і те, що третій розділ, що присвячений безпосередньому народовладдю є наступним після розділів першого та другого Основного Закону, де визначаються загальні засади конституційного ладу України і правовий статус особи, права, свободи та обов'язки людини й громадянина.

Проте і дані розділи містять чимало положень, що є складовими механізму безпосереднього здійснення влади народом. Крім згаданих норм Конституції, це стосується насамперед системи політичних прав і свобод людини й громадянина: права брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати й бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38 Конституції); права направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40 Конституції); права на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення й захисту своїх прав і свобод для задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки і громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав та свобод інших людей (ст. 36 Конституції); права збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи й демонстрації (ст. 39 Конституції).

У наступних IV, V, VI, XXI розділах Конституції України визначаються повноваження органів державної влади і місцевого самоврядування щодо призначення виборів та референдумів в Україні, ініціювання референдуму, здійснення суб'єктивного пасивного виборчого права громадян України, формування Центральної виборчої комісії, судового захисту виборчих прав громадян України тощо, які також входять до механізму реалізації прямого народовладдя.

Окрім провідних форм реалізації безпосереднього народовладдя - виборів, референдумів, Конституцією України надається можливість здійснення народного волевиявлення і через інші форми безпосередньої демократії, зокрема дорадчі опитування, народні обговорення тощо.

Зазначимо, що належний рівень правового регулювання механізму реалізації прямого народовладдя в Україні передбачає комплексне регулювання суспільних відносин насамперед на конституційному, а також на власне законодавчому рівні як системою конституційних законів, так і законодавчими актами інших галузей права та законодавства.

Характерними рисами безпосередньої демократії обов'язково мають виступати:

- пряме волевиявлення народу, тобто участь громадян у прийнятті рішень, здійсненні влади від його імені;
- прийняття рішення обов'язкового, імперативного характеру.

Найбільш адекватним сучасному розвитку суспільних відносин могло б виступати наступне визначення безпосередньої демократії. *Пряме народовладдя* - це система форм безпосереднього вільного волевиявлення народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні шляхом прямої його участі у встановленні представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування і безпосередньому прийнятті владних рішень з передбачених Конституцією та законами України питань.

Форми безпосередньої демократії класифікуються за:

- 1) результатами діяльності (або способом впливу на суспільні відносини) - на імперативні, консультативні, комплексні, правотворчі й ті, що не створюють норм права;
- 2) механізмом діяльності - на прямо пов'язані з представницькою демократією, опосередковано пов'язані і не пов'язані з представницькою демократією (або відносно самостійні);
- 3) правовими засадами - на діючі на підставі норм права і діючі на підставі традицій, звичаїв;
- 4) територіальною ознакою - на національні (загальнодержавні і місцеві);
- 5) суб'єктами - на всенародні та групові; індивідуальні.

Форми безпосереднього народовладдя в різних країнах застосовуються неоднаково. Якщо вибори як найдавніша форма прямого народовладдя, що передбачилась, зокрема, в Європі вже у перших конституціях як спосіб обрання структур парламентського типу, застосовуються і зараз у більшості країн світу, то інші форми безпосередньої демократії використовуються вибірково і не всюди. Зокрема, референдуми застосовуються не так часто як вибори. Наприклад, у Великобританії, де референдум застосовувався зрідка, досі йдуть дискусії про доцільність їх застосування в умовах парламентської демократії; у США референдум застосовується тільки на місцевому рівні. Народне обговорення найважливіших проектів правових актів не властиве

конституційному праву країн парламентської демократії. Проте як форма народної правотворчості народні обговорення збереглися у колишніх соціалістичних країнах. Треба враховувати й те, що навіть закріплення в законодавстві тієї чи іншої форми народовладдя не гарантує обов'язкового її використання у суспільній практиці. Прикладом такого формального проголошення може слугувати практика СРСР, де проведення союзного референдуму передбачалось у Конституціях 1936 і 1977 рр., проте застосований він був у політичному житті Союзу РСР лише один раз - з приводу існування Радянського Союзу.

При аналізі форм прямого народовладдя не можна обмежуватися тільки нормативними підходами, так чи інакше абсолютизуючи суть безпосередньої демократії, оскільки остання як соціальне явище при всіх її особливостях, певній ізольованості, завжди пов'язана з усім суспільством, його життям і діяльністю. За різних політичних умов застосування інститутів безпосередньої демократії може мати, як правило, різні наслідки.

Контрольні запитання:

1. Охарактеризуйте поняття “форма безпосередньої демократії”.
2. Які основні елементи належать до поняття “форма безпосередньої демократії”?
3. Які форми безпосередньої демократії закріплені в Конституції України?
4. Які форми безпосередньої демократії закріплені в чинному законодавстві України?

2. Вибори в Україні

Сучасний етап проходження еволюційних процесів у сфері державного управління в більшості країн світу характеризується різким підвищенням ролі виборів, як в практиці здійснення державної влади, так і в суспільній свідомості. В демократичних країнах вибори являють собою реальний механізм формування органів державної влади та органів місцевого самоврядування і тому значення цього інституту в таких державах не викликає сумніву. При цьому важливою особливістю кінця ХХ – початку ХХІ ст. став перехід значної кількості держав до демократичних методів управління державними справами. Такий рух або ж, по крайній мірі, намагання рухатися в сторону розвитку демократичних інститутів, підвищує значення різних форм народовладдя.

За таких умов важливе місце належить інститутам прямої (безпосередньої) демократії: виборам, референдумам, народній законодавчій ініціативі та ін. Найбільш поширеною формою безпосередньої демократії є вибори, які на відміну від інших форм, таких, наприклад, як референдуми, плебісцити, постійно і з певною періодичністю застосовуються у більшості країн світу. Так шляхом виборів формуються різні органи публічної влади: парламенти, посади глав держав, іноді глав урядів, судові органи та органи місцевого самоврядування.

Конституція України також визначає вибори як одну із пріоритетних форм народовладдя для України. Нині шляхом виборів обираються Президент України, народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, представницькі органи місцевого самоврядування та сільські, селищні, міські голови.

У науковій літературі – як зарубіжній, так і вітчизняній термін “**вибори**” використовується як у широкому, так і вузькому розумінні цього слова. В першому випадку мова йде про голосування громадян, які проживають на певній території, по кандидатурах, висунутих до складу представницького органу загальнонаціонального або місцевого масштабу, іноді заміщення певної посади (наприклад, президента).

Сучасне виборче право повинно відповідати певним міжнародно-правовим стандартам, виробленим переважно після Другої світової війни, коли інтенсивно розпочався процес переосмислення значення основних політичних та громадянських прав і свобод людини. Ці права стали предметом дослідження з боку міжнародних організацій і незабаром з внутрішніх справ тієї чи іншої держави переросли в справи міжнародного значення.

Основні із цих прав отримали своє закріплення в міжнародно-правових актах. Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН в 1948 році, проголошує, що: “Воля народу повинна бути основою державної влади; ця воля повинна знаходити своє вираження в періодичних та нефальсифікованих виборах, які повинні проводитися при загальному і рівному виборчому праві, шляхом таємного голосування або ж за допомогою інших рівнозначних форм, які забезпечують свободу голосування” (ст.21). З нею перегукується Міжнародний пакт про

громадянські та політичні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН в 1966 році, який закріпив для кожного громадянина право “приймати участь у веденні справ держави як безпосередньо, так і через вільно обраних представників; обирати і бути обраним на дійсних періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні” (ст.25).

У вузькому розумінні виборче право прийнято також розглядати як гарантоване державою право громадян брати участь у виборах. З цієї точки зору розрізняють активне та пасивне виборче право. *Активне виборче право* – право громадян, при досягненні ними встановленого законом віку, приймати участь у виборах до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Пасивне виборче право – це право громадян бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. На відміну від активного виборчого права воно реалізується передусім самим кандидатом при підтримці значно меншої кількості громадян, але по більш складній процедурі і може закінчуватися обранням кандидата. Для цього у визначеній законом послідовності проводиться цілий ряд дій як самим громадянином, так і іншими учасниками виборчого процесу – починаючи з висунення та реєстрації громадянина в якості кандидата до початку проведення передвиборчої агітації, підрахунку голосів та встановлення результатів виборів. Реалізація громадянином пасивного виборчого права залежить не тільки і не стільки від даної особи, скільки від волевиявлення інших суб’єктів виборчої компанії.

Одним з найважливіших питань при проведенні виборів є встановлення і застосування тієї чи іншої виборчої системи, тобто способу розподілу депутатських мандатів між кандидатами в депутати. Саме від характеру цієї системи значною мірою залежить склад осіб, обраних у представницькі органи, і кого вони там репрезентують.

Наука конституційного права, в тому числі національного, розглядає поняття виборчої системи у двох значеннях – широкому та вузькому.

Виборча система – це сукупність встановлених законом правил, принципів і критеріїв, за допомогою яких визначаються результати голосування. В залежності від того, яка буде застосована виборча система, результати виборів при одних і тих же умовах голосування можуть бути зовсім різними. Ось чому різні політичні сили нерідко змагаються між собою за більш вигідну для себе виборчу систему (однак, оцінюючи її вигідність, вони можуть і помилятися).

У світовій практиці розрізняють такі виборчі системи: мажоритарна, пропорційна, змішана.

Історично першою виборчою системою стала *мажоритарна система*, в основу якої покладено принцип більшості (від франц. Majorite – більшість): обраними вважаються ті кандидати, які отримали встановлену більшість голосів. Розрізняють три основні види мажоритарної системи: абсолютної, відносної та кваліфікованої більшості. При застосуванні мажоритарної системи більшості для обрання вимагається абсолютна більшість поданих в окрузі голосів (50 % + 1). При цій системі встановлюється нижній поріг участі виборців у голосуванні. Якщо він не досягнутий, вибори вважаються недійсними або такими, що не відбулися.

У 43 державах світу використовується мажоритарна система відносної більшості (Великобританія, Індія, США та ін.). При цьому різновидові обраним вважається той кандидат (або список кандидатів), який отримав голосів більше, ніж кожний з його опонентів окремо, навіть якщо він набрав менше половини. Цю систему ще інколи називають “хто перший прийшов – той переміг”.

Досить рідкісним різновидом є мажоритарна система кваліфікованої більшості, відповідно до якої кандидат повинен отримати встановлену в законі кількість голосів. Так, кандидатуру на посаду Президента Коста-Рики необхідно набрати 40 % (+ 1 голос) виборців.

Уже в період становлення конституційних монархій в Західній Європі стали висуватися ідеї пропорційного представництва політичних об’єднань, при якому кількість мандатів, отриманих таким об’єднанням, відповідає кількості поданих за його кандидатів голосів. Такі ідеї висловив у 1793 р. відомий діяч Великої французької революції Луї Сен-Жюст, а в 40-х роках XIX ст. проекти пропорційних виборів запропонували американець Томас Джільпін і швейцарець Віктор Консідеран. Пропорційна система вперше була застосована в 1888 р. – у Сербії та Бельгії в 1889 р. В наш час вона існує більше ніж у 60 країнах, зокрема у Австрії, Бельгії, Норвегії, Фінляндії, Швеції, Швейцарії.

Для *пропорційних систем* найбільш характерними рисами є:

1) створення більш великих округів, від кожного з яких обирається декілька депутатів (в ідеальному випадку вся країна перетворюється в єдиний виборчий округ);

2) вибори є суворо партійними (кожна партія висуває свій список кандидатів на виборні посади);

3) використання виборчої квоти (виборчого метра), тобто найменшої кількості голосів, необхідних для обрання одного кандидата.

Практика розвинутих демократичних країн засвідчує, що для того, щоб пропорційна система виявила себе досить ефективно, необхідні, з одного боку, багатопартійність, що склалась, а з іншого – відсутність поляризації політичних сил. Намагання знизити негативний ефект недоліків тієї чи іншої виборчої системи призвело до виникнення змішаних виборчих систем. При цьому необхідно звернути увагу на те, що поняття “*змішана виборча система*” можна тлумачити у широкому та вузькому розумінні цього слова.

У першому значенні вона передбачає паралельне використання при формуванні парламенту (палати парламенту) різних виборчих систем (згідно з Конституцією Мексики, Палата депутатів складається з 300 депутатів, які обираються за мажоритарною системою відносної більшості, а також із 100 депутатів, які обираються за системою пропорційного представництва).

Змішана виборча система у вузькому розумінні означає схрещування елементів як пропорційної, так і мажоритарної систем. Так, наприклад, в Італії для обрання депутатів нижньої палати парламенту країна поділяється на певну кількість територіальних підрозділів. Кількість мандатів, які виділяються їм, встановлюється на основі відомостей останнього перепису населення. У кожному територіальному підрозділі 75% місць заміщаються в одномандатних округах шляхом застосування мажоритарної системи відносної більшості, а 25% на основі суперництва партійних списків за пропорційною системою.

Що стосується України, то необхідно сказати, що до 1997 року в нашій державі існувала мажоритарна система виборів відносної більшості, а із прийняттям у 1997 році Закону України “Про вибори народних депутатів України” була запроваджена змішана пропорційно-мажоритарна виборча система. А з прийняттям Закону України “Про вибори народних депутатів України” у 2002 році – пропорційна виборча система.

Конституційну основу правового регулювання виборів в Україні становлять основоположні принципи участі громадян у виборах – загальне, рівне та пряме виборче право і таємне волевиявлення. Необхідно сказати, що ці принципи є традиційними і загально визнаними міжнародними стандартами, їх запровадження в законодавстві є однією з ознак демократичного режиму. Проголошення цих принципів на конституційному рівні робить їх обов’язковими для всіх видів виборів, виключаючи можливість порушення будь-якого з цих принципів або усіх принципів одночасно.

Принципи загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні є універсальними. Проте в жодній країні світу, в тому числі в Україні, право голосу не дається всім без винятку. Кожен виборець має відповідати низці вимог і не потрапляти до категорії осіб, позбавлених законодавством виборчих прав.

Принцип загальності виборчого права означає, що суб’єктивне активне виборче право, тобто право обирати, відповідно до ст. 70 Конституції України мають усі громадяни України, які на день голосування досягли 18 років, за винятком осіб, визнаних судом недієздатними.

Суб’єктивне виборче право, тобто право бути обраним, має свої особливості залежно від виду виборів. Так відповідно до ст. 76 Конституції та ст. 8 Закону України “Про вибори народних депутатів України” народним депутатом може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг 21 року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п’яти років .

Президентом України, відповідно до ст. 103 Конституції, може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою. Одна і та сама особа не може бути обрана Президентом більш ніж два строки підряд.

Депутатом сільської, селищної, міської рад може бути обраний громадянин України, який має право голосу, на день виборів досяг 18 років, постійно проживає на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Принцип рівності виборчого права передбачає, що всі громадяни України беруть участь у виборах на рівних засадах. Це означає, що всі виборці мають однакову кількість голосів і кожний голос має рівну з іншими вагу, тобто кожний виборець однаково впливає на результати виборів.

Рівність голосів на виборах в Україні забезпечується утворенням виборчих округів з приблизно однаковою кількістю виборців, тобто за єдиними нормами представництва, окремо для

кожного виду виборів, створенням рівних можливостей для кандидатів під час реєстрації їх виборчими комісіями, при веденні передвиборчої агітації тощо.

Принцип прямого виборчого права означає право громадян обирати кандидатів на виборах безпосередньо. Конституцією України передбачаються прямі вибори народних депутатів України, Президента, депутатів сільських, селищних, міських, районних у містах, районних та обласних рад та сільських, селищних, міських голів.

Принцип таємності голосування означає, що контроль за волевиявленням виборців не допускається, гарантується повна свобода волевиявлення. У рамках виборчого законодавства це досягається тим, що кожний виборець голосує особисто: голосування за інших осіб не допускається. Виборчий бюлетень заповнюється голосуючим у кабіні або в кімнаті для таємного голосування, без присутності сторонніх осіб. Виборець, який не має можливості заповнити бюлетень особисто, може запросити в кабінку для таємного голосування іншу особу на свій розсуд, за винятком членів виборчої комісії, кандидатів, які балотуються, їхніх довірених осіб, а також уповноважених осіб, представників політичних партій, виборчих блоків партій, що беруть участь у виборах.

В теорії конституційного права в залежності від підстав класифікації виділяють різні види виборів.

Так, за територіальною ознакою вибори поділяють на:

- 1) загальнонаціональні (загальнодержавні), що здійснюються на території всієї країни – вибори до Верховної Ради України, вибори Президента України;
- 2) місцеві (інколи їх ще називають локальними, комунальними) – вибори до представницьких органів місцевого самоврядування (депутатів сільських, селищних, міських, районних у містах, районних, обласних рад та сільських, селищних, міських голів).

За суб'єктами обрання розрізняють:

1. вибори народних депутатів України;
2. вибори Президента України;
3. вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
4. вибори депутатів сільських, селищних, міських, районних у містах, районних,
5. обласних рад;
6. вибори сільських, селищних, міських голів.

За часом проведення вибори слід розрізняти:

- 1) чергові, що проводяться в період закінчення строку повноважень, передбаченого Конституцією та законами України для функціонування певного виду виборного органу чи посади;
- 2) позачергові або дострокові, що проводяться в разі дострокового припинення строку повноважень, передбаченого Конституцією України та законами України для функціонування певного виду виборного органу або посади;
- 3) повторні, що проводяться у випадках, коли вибори у виборчому окрузі визнані недійсними або такими, що не відбулися;
- 4) вибори замість депутатів, голів (сільських, селищних, міських рад), які вибули;
- 5) вибори, що проводяться в разі утворення нової адміністративно-територіальної одиниці.

Вибори в Україні відбуваються відповідно до порядку, передбаченого Конституцією та законами України. З огляду на це, вибори інститууються у вигляді виборчого процесу. *Виборчий процес* – врегульована законом специфічна діяльність уповноважених органів і громадян держави, спрямована на формування якісного та кількісного конституційного складу представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

У виборчому процесі виділяють декілька стадій (етапів):

Перша стадія – проголошення або призначення виборів. Конституцією України передбачені передумови проведення виборів – календарна дата і, відповідно, проголошення або призначення виборів. Так, відповідно до ст. 77 Конституції чергові вибори до Верховної Ради відбуваються в останню неділю березня п'ятого року повноважень Верховної Ради. А позачергові вибори до Верховної Ради призначаються Президентом України і проводяться в період шістдесяти днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради. Відповідно до частини 5 ст. 103 Конституції чергові вибори Президента проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Президента України.

Друга стадія виборів передбачає затвердження або утворення виборчих одиниць. Ними є:

виборчі округи та виборчі дільниці. Виборчі округи бувають територіальними і національно-територіальними. Якщо в основу формування представницьких органів покладені не територіальні, а інші принципи, наприклад, виробничий, то виборчими одиницями можуть виступати трудові колективи або їхні об'єднання, - даний принцип формування представницьких органів використовувався в Радянській Україні у 20-тих роках ХХ ст.

Відповідно до Закону України “Про вибори народних депутатів України” вибори депутатів проводяться в єдиному загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі, який включає в себе всю територію України та закордонний виборчий округ. Для проведення виборів депутатів територія України поділяється на 225 територіальних виборчих округів. Кількість таких округів в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі встановлюється Центральною виборчою комісією з урахуванням їх адміністративно-територіального устрою. Територіальні виборчі округи утворюються з приблизно рівною кількістю виборчих дільниць, виходячи з кількості виборчих дільниць, які були утворені під час попередніх чергових виборів Президента України або народних депутатів України. Територіальний виборчий округ включає в себе один або кілька районів, міст. На території великих міст може бути утворено більше ніж один територіальний виборчий округ. Не допускається включення до одного територіального виборчого округу частин території двох чи більше регіонів. .

Вибори Президента України проводяться по єдиному загальнодержавному одномандатному виборчому округу, який охоплює всю територію України. Для проведення виборів територія цього округу ділиться на 225 територіальних виборчих округів.

Виборчі дільниці – це виборчі одиниці, що об'єднують виборців за загальним місцем голосування. Значення виборчих дільниць у виборчому процесі надзвичайно велике і зводиться переважно до технічного забезпечення проведення головних подій виборів – процедури голосування та підбиття підсумків голосування.

Третя стадія – створення виборчих органів, на які за законом покладається організація та проведення виборчого процесу. У відповідності до Законів України “Про вибори народних депутатів України”, “Про центральну виборчу комісію”, “Про вибори Президента України” організацію та проведення виборів забезпечують: 1) Центральна виборча комісія; 2) окружні виборчі комісії – комісії, що діють у виборчих округах; 3) дільничні виборчі комісії – комісії, що діють у виборчих дільницях.

Четверта стадія виборів – це складання списків виборців. В Україні традиційно використовується публічний, так званий примусовий, порядок складання списків виборців, однаковий для всіх видів виборів.

Списки виборців складають безпосередньо виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах (де вони утворені) рад, а у містах Києві та Севастополі – відповідні місцеві державні адміністрації по кожній виборчій дільниці. До списків виборців включаються всі громадяни України, яким на день виборів виповнюється 18 років, які на момент складання списку постійно проживають на території відповідної виборчої дільниці та мають право голосу. За відсутності точних відомостей про дату (місяць і день) народження громадянина вважається, що він народився 1 січня відповідного року. Громадянин може бути включений до списку виборців лише по одній виборчій дільниці.

П'ятою і однією із найбільш важливих стадій є стадія висування та реєстрації кандидатів на виборчі посади. Світова практика визначає кілька способів цієї процедури:

- самовисування;
- висування групами виборців;
- висування політичними партіями або іншими громадськими об'єднаннями.

За загальним правилом право висування кандидатів на виборах належить громадянам України, які мають право голосу. Водночас, для кожного виду виборів в Україні характерне своє коло безпосередніх суб'єктів висування кандидатів.

Право висування кандидатів у Президенти України реалізується через політичні партії та їхні виборчі блоки, зареєстровані відповідно до законодавства та збори виборців.

Відповідно до Закону України “Про вибори народних депутатів України” на виборах до Верховної Ради України діє механізм висування кандидатів, який передбачає можливість висування кандидатів політичними партіями (блоками).

Особа, котра виконала всі необхідні умови в межах певного, встановленого законом часу,

кандидата.

Шоста стадія виборчого процесу передбачає проведення передвиборчої агітації. Законодавство України, як і законодавство інших країн, незалежно від виду виборів завершення цієї стадії пов'язане з днем перед виборами. На день виборів агітація за кандидатів заборонена. Це загальне демократичне правило, що діє в усіх країнах світу, де проводяться вибори. Однак щодо початку даної стадії, то у виборчому законодавстві більшості країн відсутня єдина позиція. В Україні на всіх виборах початок стадії проведення передвиборчої агітації за кандидатів пов'язаний з моментом реєстрації списків кандидатів відповідними виборчими комісіями.

Передвиборна агітація може здійснюватися в будь-яких формах і будь-якими способами, що не суперечать Конституції та законам України.

Громадяни України, політичні партії, об'єднання громадян, трудові колективи підприємств, установ і організацій мають право вільно та всебічно обговорювати передвиборні програми кандидатів, їхні політичні, ділові й особисті якості, а також платформи тих партій і виборчих блоків партій, які висунули кандидатів, можуть вести агітацію за або проти кандидата на зборах, мітингах, у бесідах, пресі, на радіо та телебаченні.

Сьома і найголовніша стадія виборчого процесу – стадія голосування, оскільки саме з нею пов'язаний власне акт волевиявлення. Згідно чинного законодавства України голосування проводиться в день виборів або в день повторного голосування.

Підрахунок голосів виборців здійснюють виключно члени дільничних виборчих комісій на їхніх засіданнях. Законом також чітко визначений порядок підрахунку голосів, складання окремих протоколів дільничною виборчою комісією за результатами підрахунку голосів.

Рішення щодо результатів виборів у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі приймає Центральна виборча комісія. Результатами виборів є кількість мандатів, отриманих політичними партіями, виборчими блоками партій. Відповідно до Закону право на участь у розподілі депутатських мандатів не отримують списки кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій, що набрали менше чотирьох відсотків голосів виборців, які взяли участь у голосуванні. Депутатські мандати між політичними партіями, виборчими блоками партій, від яких списки кандидатів у депутати отримали чотири відсотки або більше чотирьох відсотків голосів виборців, розподіляються пропорційно кількості отриманих голосів.

В одномандатних виборчих округах встановлюють результати виборів окружні виборчі комісії, які приймають рішення щодо визнання народного депутата обраним. Обраним вважається кандидат в депутати, який одержав більшість голосів виборців серед інших кандидатів.

Останньою стадією виборчого процесу є встановлення Центральною виборчою комісією результатів виборів та реєстрація всіх осіб, обраних народними депутатами України.

Контрольні запитання:

1. Дайте визначення поняття “вибори”.
2. Назвіть основні принципи виборчого права.
3. Назвіть основні види виборчих систем.
4. Які є основні стадії виборчого процесу?

3. Референдуми в Україні

Референдум в Україні є однією з пріоритетних форм безпосередньої демократії, за допомогою якого український народ може реалізовувати свою волю. Хоч, на відміну від виборів, референдум використовується рідше. Але референдум є фундаментальним інститутом конституційного права, тому що є одним із засобів реалізації принципу народного суверенітету.

Референдум - це спосіб вирішення важливих питань державного та суспільного значення шляхом всенародного голосування, за допомогою якого воля народу трансформується в державну.

Що стосується видів референдуму, то їх можна класифікувати за такими основними ознаками:

1. За територією проведення референдуму:

- Всеукраїнський - проводиться на всій території України з найважливіших питань державного і суспільного значення;
- Місцевий - в межах адміністративно-територіальної одиниці з питань, які віднесені до

відома місцевих рад.

2. *За характером рішень:*

- обов'язковий - рішення яких є обов'язковими для виконання;
- факультативний - рішення мають дорадчий характер і набувають обов'язковості лише у разі їх нормативного закріплення.

Правова регламентація проведення референдуму в Україні регулюється Законом України "Про всеукраїнський та місцевий референдум". Процедура організації і проведення всеукраїнського і місцевого референдуму практично однакові. Тому розглянемо правове регулювання організації та проведення Всеукраїнського референдуму.

Законом визначаються такі стадії організації і проведення референдуму:

1. *Підготовча стадія:*

- ініціювання референдуму;
- інформування громадян про його ініціювання;
- агітація "за" або "проти" винесення визначеного питання на референдум;
- всенародні або парламентські обговорення (факультативний етап).

2. *Основна стадія:*

- призначення (проголошення) референдуму;
- його організація;
- агітація "за" або "проти" проекту, який виноситься на всеукраїнський референдум;
- голосування;
- встановлення результатів всеукраїнського референдуму;
- визначення та оприлюднення його рішень;
- проведення повторного референдуму (факультативна стадія).

3. *Завершальна стадія:*

- виконання рішень референдуму;
- правова відповідальність за невиконання рішень референдуму.

Підготовча стадія всеукраїнського референдуму передбачає етап його ініціювання українським народом. Це зобов'язує Президента проголосити всеукраїнський референдум на їхню вимогу, підтвержену збиранням 3 млн. підписів громадян України. Президент України в такому випадку видає Указ про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою.

Право збирання підписів під вимогою про проведення всеукраїнського референдуму відповідно до ст. 15 Закону про референдуми належить ініціативним групам всеукраїнського референдуму. Такі групи утворюються на зборах громадян України, в яких бере участь не менш як 200 осіб, що мають право голосу. Після завершення збирання підписів ініціативна група в триденний термін складає підсумковий протокол. Засвідчення підписів та перевірка їхньої достовірності на місцях покладається на сільських, селищних та міських голів.

Важливою частиною підготовчої стадії проведення всеукраїнського референдуму є інформування населення про проведення всеукраїнського референдуму, зміст якого полягає в доведенні уповноваженими органами через засоби масової інформації відомостей про хід організації та підготовки всеукраїнського референдуму.

Наступним етапом підготовчої стадії всеукраїнського референдуму є агітація, що передбачає безперешкодні звернення суб'єктів агітації до громадян України з метою оголошення чи не оголошення всеукраїнського референдуму з визначеного питання. Відповідно до Закону про референдуми правом агітації "за" чи "проти" призначення всеукраїнського референдуму наділені громадяни, політичні партії, громадські організації, масові рухи та трудові колективи.

Факультативний етап підготовки всеукраїнського референдуму - всенародні обговорення - проводить не обов'язково, але це дає можливість вчасно скоригувати питання всеукраїнського референдуму з урахуванням думки народу.

Призначення чи проголошення всеукраїнського референдуму передбачає видання відповідного нормативно-правового акта (Постанова Верховної Ради чи Указ Президента України), який визначає дату проведення всеукраїнського референдуму та питання, що виносяться на всенародне голосування. Цей акт має бути опублікований в засобах масової інформації в десятиденний термін з моменту прийняття рішення про призначення чи проголошення всеукраїнського референдуму.

Після проголошення референдуму розпочинається стадія його організації. Зокрема

проводиться утворення дільниць, комісій по проведенню референдуму, складання списків громадян, що мають право брати участь у референдумі.

На основній стадії проведення всеукраїнського референдуму винятково важливу роль відіграє агітація уповноважених суб'єктів за або проти прийняття закону чи іншого рішення, що є предметом референдуму. Законодавство не містить детальної регламентації процедури агітації, лише забороняючи її в день голосування, що тягне за собою адміністративну відповідальність на підставі ст. 186⁴ Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Найважливішим етапом проведення всеукраїнського референдуму є голосування, що в процесуальному відношенні закріплює трансформацію народної волі в закон або інше важливе рішення імперативного характеру. Власне на момент голосування уже об'єктивно існує воля народу, яка формується в процесі підготовки до голосування у кожного виборця окремо, але до моменту голосування лишається невідомою.

Голосування громадян України на всеукраїнському референдумі проводиться з 7 до 20 години на дільницях, про місце розташування і час роботи яких громадяни сповіщаються не пізніше як за 10 днів до початку голосування. Відповідальність за організацію голосування, забезпечення таємниці волевиявлення громадян, обладнання приміщень і підтримання в них потрібного порядку покладається Законом на дільничні комісії із всеукраїнського референдуму.

Наступним етапом всеукраїнського референдуму є встановлення його результатів. Референдум вважається таким, що відбувся, якщо на ньому взяло участь більше половини громадян внесених до списків голосуючих. Рішення вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало більшість громадян, які взяли участь у голосуванні.

Остаточний результат всеукраїнського референдуму закріплюється постановою Центральної виборчої комісії на підставі протоколу про його результати. Постанова щодо рішення всеукраїнського референдуму публікується не пізніше як на десятий день після його проведення. При цьому державний орган вирішує виключно технічне питання про прийняття (неприйняття) українським народом законопроекту чи проекту іншого рішення, винесеного на голосування.

Контрольні запитання:

1. Що таке референдум? Чим референдум відрізняється від виборів?
2. Які є види референдумів?
3. Назвіть основні стадії проведення референдумів в Україні.

Список рекомендованих джерел до теми:

1. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Митровка Я.В., Ленгер Я.І. та ін. Конституційне право України. – Ужгород. – 2007.
2. Бисага Ю.М., Гомонай В.В., Чечерський В.І. Конституційно-процесуальне право України. – Ужгород: “Ліра”. – 2008.
3. Бисага Ю.М., Рогач О.Я., Бачинська А.В. Муніципальне право України. – Ужгород: “Ліра”. – 2008.
4. Бисага Ю. М., Митровка Я. В., Бачинська А. В., Алмаші М. М. Референдум: теорія, історія та практика. – Ужгород: “Ліра”, 2003.
5. Гайдук М.М. Конституційне право України. - К.: Юрінком, 2000.
6. Гнатишин І.В. Конституційне право України. - К.: Вентурі, 2001.
7. Колодій А.М., Лисенков С.Л., Медведчук В.В. Основи конституційного ладу України. - К.: Либідь, 1997.
8. Конституційне законодавство України. – К., 2000.
9. Конституційне право України (ред. Погоріло В.Ф.). – К., 2000.
10. Конституційне право України (ред. Тація В.Я., Погорілка В.Ф., Тодики Ю.М.). – К., 1999.
11. Мелещенко В.Ф. Основи конституційного права України. - К.: Наукова думка, 1998.
12. Основи правознавства: Підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. За ред. І.Б. Усенка. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К., Ірпінь, ВТФ "Перун", 2003.
13. Ратушняк С.П. Правознавство: Навчальний посібник для 10-11 класів: у 2 частинах. - Ч. 1. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007.

Тестові завдання до теми:

1. У відповіді під котрим номером правильно зазначено за якою виборчою системою обираються народні депутати України?

1) змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою; 2) мажоритарною системою; 3) пропорційною системою; 4) напівпропорційною системою.

2. Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення?

1) 18 років; 2) 21 рік; 3) 16 років; 4) 35 років.

3. У відповіді під котрим номером правильно зазначено, яким органом може призначитись Всеукраїнський референдум?

1) Верховна Рада України; 2) Кабінет міністрів України; 3) Президент України; 4) Центральна виборча комісія.

4. У відповіді під котрим номером правильно вказано, які громадяни не мають права голосу і права бути обраними?

1) громадяни, яких визнано судом недієздатними; 2) громадяни, що є свідками злочину; 3) громадянин, що має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку; 4) громадянин, що має непогашені аліментні зобов'язання.

5. У відповіді під котрим номером правильно вказано слово (словосполучення), що пропущене у наведеному конституційному положенні: “Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як . . . громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області”?

1) двох мільйонів 2) трьох мільйонів; 3) чотирьох мільйонів 4) п'яти мільйонів.

6. У відповіді під котрим номером правильно вказано слово (словосполучення), що пропущене у наведеному положенні з Конституції України: “Виключно всеукраїнським референдумом вирішується питання . . . ?

1) про амністію; 2) про податки; 3) про вибори; 4) про зміну території України.

7. У відповіді під котрим номером правильно вказано, щодо яких законопроектів референдуми не допускаються?

1) з питань бюджету; 2) з питань амністії; 3) з питань зміни території; 4) з питань недовіри Главі держави.

8. У відповіді під котрим номером правильно вказано слово (словосполучення), що пропущене у наведеному законодавчому положенні: “Не може бути обраний депутатом громадянин, який має судимість за вчинення . . . злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку”?

1) тяжкого; 2) умисного; 3) середньої тяжкості; 4) легкого.

9. Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються відповідно до Конституції України Президентом України і проводяться в період . . . днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

1) 30; 2) 15; 3) 60; 4) 90.

10. У відповіді під котрим номером правильно вказано, який орган призначає на посаду членів Центральної виборчої комісії?

1) Прем'єр-міністр України; 2) Верховна Рада України; 3) Голова ЦВК; 4) Президент України.

11. Народним депутатом України може бути обраний громадянин України, який має право голосу на день виборів досяг двадцять одного року і проживає в Україні протягом останніх?

1) 10 років; 2) 5 років; 3) 7 років; 4) 15 років.

12. Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком?

1) на 10 років; 2) на 5 років; 3) на 15 років; 4) на 4 роки.

12. Одна і та сама особа не може бути Президентом України більш як?

1) 2 строки підряд; 2) 3 строки підряд; 3) 1 строк підряд; 4) 4 строки підряд.

13. У відповіді під котрим номером неправильно зазначено один з видів виборів народних депутатів України?

1) чергові; 2) суміжні; 3) повторні; 4) позачергові.

14. Народним депутатом може бути обраний громадянин України, який має право голосу на день виборів досяг двадцяти одного року і проживає в Україні протягом останніх?

1) 5 років; 2) 10 років; 3) 2 роки; 4) 15 років.

15. Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються відповідно до Конституції України Президентом України і проводяться в період . . . з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

1) 60 днів; 2) 90 днів; 3) 30 днів; 4) 120 днів.

16. Вкажіть цифрою кількість категорій громадян, які згідно Конституції України не мають права голосу на виборах.

17. У відповідях під котрими номерами правильно вказані конституційні положення щодо виборів до органів місцевого самоврядування?

1) вони є вільними; 2) проводяться через політичні партії; 3) проводяться за списками кандидатів у депутати; 4) на засадах пропорційної системи; 5) відбуваються шляхом таємного голосування.

18. Вкажіть цифрою кількість державних органів, які вправі згідно Конституції України призначати всеукраїнський референдум.

19. У відповідях під котрими номерами правильно вказані органи місцевого самоврядування, які обираються за пропорційною системою (депутати обираються за виборчими списками кандидатів у багатомандатному виборчому окрузі)?

1) сільська рада; 2) районна рада; 3) міська рада; 4) обласна рада; 5) селищна рада; 6) районні у містах ради.

20. У відповідях під котрими номерами правильно названі види виборчих систем?

1) пряма; 2) мажоритарна; 3) представницька; 4) пропорційна; 5) змішана; 6) повторна.

ТЕМА 4 СИСТЕМА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

1. Конституційно-правовий статус Верховної Ради України
2. Конституційно-правовий статус Президента України
3. Конституційно-правовий статус Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади
4. Конституційно-правовий статус місцевого самоврядування в Україні
5. Конституційні засади здійснення правосуддя в Україні
6. Конституційний Суд України
7. Конституційно-правовий статус правоохоронних органів в Україні

Зміст теми:

Склад, правовий статус і повноваження Верховної Ради України. Правовий статус народного депутата. Підстави та порядок дострокового припинення повноважень Верховної Ради України і народного депутата України. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Порядок роботи Верховної Ради України. Законодавчий процес в Україні.

Правовий статус Президента України та його повноваження. Порядок обрання, підстави та порядок дострокового припинення повноважень Президента України. Рада національної безпеки і оборони України. Правовий статус і повноваження Кабінету Міністрів України. Склад і порядок формування Кабінету Міністрів України. Міністерства та інші центральні органи державної виконавчої влади. Повноваження та порядок формування місцевих державних адміністрацій. Система та повноваження місцевих органів державної виконавчої влади.

Поняття про місцеве самоврядування. Територіальні громади. Органи місцевого самоврядування та їх виконавчі органи. Міський, селищний, сільський голова.

Система судоустрою в Україні. Конституційний суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. Система та повноваження судів загальної юрисдикції в Україні. Основні принципи судочинства в Україні. Порядок розгляду справ у судах.

Система правоохоронних органів в Україні, їх основні завдання. Правовий статус та функції прокуратури України. Правовий статус міліції, Служби безпеки України. Права та обов'язки співробітників міліції та інших правоохоронних органів. Поняття оперативно-розшукової діяльності. Правовий статус та завдання адвокатури.

Основні поняття:

Парламент. Верховна Рада України. Депутат. Мандат. Сесія. Депутатська фракція. Комітет. Тимчасова комісія. Регламент. Законотворчість. Глава держави. Президент. Імпічмент. Прем'єр-міністр. Органи виконавчої влади. Указ. Постанова. Розпорядження. Закон. Коаліція. Відставка. Конституційна юрисдикція. Конституційне подання. Конституційне звернення. Місцеве самоврядування. Правоохоронний орган. Судоустрій. Правосуддя.

1. Конституційно-правовий статус Верховної Ради України

Верховна Рада України є загальнонаціональним представницьким органом державної влади, оскільки вона наділена правом представляти весь Український народ - громадян України всіх національностей і виступати від імені всього народу. Це впливає як з преамбули Конституції України та її змісту, так і з назви парламенту "Верховна Рада України".

Сучасному українському парламенту, Верховній Раді, притаманні такі ознаки :

по-перше, це загальнодержавний орган, наділений верховною законодавчою владою його діяльність поширюється на всю територію держави. Парламент - єдиний орган держави, спроможний видавати акти вищої юридичної сили – закони ;

по-друге, парламент діє в системі колективного прийняття рішень – обов'язково колегіальний орган, що складається з парламентарів;

по-третє, як представницька установа парламент провадить діяльність згідно з належними йому правилами, а не на підставі яких-небудь розпоряджень наданих йому ким-небудь іншим;

по-четверте, формується парламент на виборних засадах - шляхом вільних виборів, які проводяться на основі дотримання загальноновизнаних демократичних принципів виборчого права.

що забезпечує його легітимний характер ;

по-п'яте, парламент – це орган загальної компетенції, до його відома віднесено широке коло питань, які потребують законодавчого регулювання, він бере участь у реалізації практично всіх функцій держави.

Колегіальний характер Верховної Ради як парламенту України полягає насамперед у її складі і порядку роботи. Верховна Рада складається з 450 народних депутатів (ст. 76 Конституції) і є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу (ст. 82 Конституції). Рішення Верховної Ради приймаються на її пленарних засіданнях шляхом голосування (ст. 84) конституційного складу, крім випадків, передбачених Конституцією (ст. 91).

Виборний характер українського парламенту, як і парламентів інших країн, полягає в тому, що він формується виключно шляхом виборів народних депутатів. Ці вибори є, як правило, вільними і демократичними. Вони проводяться на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Однією з істотних особливостей українського парламенту є його однопалатний характер. Така структура не є типовою для великих і середніх держав, але вона має вагомі причини об'єктивного і суб'єктивного характеру. Однопалатна структура українського парламенту зумовлена насамперед тим, що Україна є унітарною державою (ст. 2 Конституції).

Постійно діючий характер роботи українського парламенту полягає, зокрема, в тому, що народні депутати обираються до Верховної Ради строком на чотири роки і здійснюють свої повноваження на постійній основі. Верховна Рада, за Конституцією, (ст. 82) працює сесійно. Чергові сесії Верховної Ради починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року (ст. 83). Новообрана Верховна Рада збирається на першу сесію не пізніше як на тридцятий день після офіційного оголошення результатів виборів. Якщо протягом тридцяти днів будь-якої чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися, то Президент України може достроково припинити повноваження Верховної Ради.

Ці та інші риси парламенту обумовлюють властиве лише йому місце в системі органів державної влади. Парламент України є пріоритетним органом у системі органів державної влади України, першим серед рівних. Він здійснює законодавчу владу, бере участь у формуванні органів виконавчої і судової влади, є загальним представником народу і виразником його волі. Парламент України має багатогранні відносини з іншими органами державної влади та з суб'єктами політичної системи: політичними партіями, громадськими об'єднаннями тощо.

Найтіснішими і багатогранними є відносини парламенту з Президентом і Кабінетом Міністрів. Вихідним повноваженням Верховної Ради у взаємовідносинах з Президентом є право парламенту призначати вибори Президента у строки, визначені Конституцією (ст. 85). Новообраний Президент, вступаючи на свій пост, складає присягу народові України на урочистому засіданні Верховної Ради (ст. 104 Конституції), виявляючи тим самим повагу як безпосередньо до народу, так і до парламенту України.

Але головним змістом взаємовідносин парламенту і Президента є сам процес здійснення їхніх функцій і повноважень. Зокрема, Верховна Рада заслуховує щорічні та позачергові послання Президента про внутрішнє і зовнішнє становище України (ст. 85 Конституції), направляє прийняті закони Президентові (ст. 94 Конституції); надає у встановленому законом строки згоду на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсацію міжнародних договорів України, які укладає, як правило Президент.

Парламент затверджує укази Президента про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її регіонах, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації.

Чільне місце у взаємовідносинах Президента з парламентом посідають питання формування органів державної влади. Так, парламент надає згоду на призначення Президентом України Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна, Голови державного комітету телебачення і радіомовлення; надає згоду на призначення Президентом на посаду та звільнення з посади Генерального прокурора України, висловлює йому недовіру, що має наслідком його відставку з посади тощо.

У ряді випадків парламент здійснює призначення та інші дії щодо посадових осіб за поданням Президента, призначення або обрання частини складу колегіальних органів державної влади тощо. Зокрема, за поданням Президента парламент призначає на посаду та звільняє з посади Голову Національного банку України і Голову Центральної виборчої комісії.

Конституцією України широко передбачена участь парламенту у формуванні органів державної влади на паритетних засадах з Президентом та іншими органами державної влади. Зокрема, Верховна Рада призначає третину складу Конституційного Суду України; призначає та звільняє половину складу Ради Національного банку, призначає половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення (ст. 85 Конституції) тощо.

Багатогранними є відносини Верховної Ради з Кабінетом Міністрів, який є підконтрольним і підзвітним Верховній Раді (ст. 113 Конституції).

Верховна Рада призначає за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, розглядає і приймає рішення щодо схвалення програми діяльності Кабінету Міністрів України, здійснює контроль за його діяльністю.

За пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів від її конституційного складу Верховна Рада України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри йому більшістю конституційного складу Верховної Ради, наслідком якої є відставка Кабінету Міністрів.

Найважливішими повноваженнями Верховної Ради щодо Кабінету Міністрів та інших органів виконавчої влади є прийняття нею законів про організацію і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби та ін.

Різноманітною є взаємодія парламенту з органами правосуддя і прокуратури у процесі здійснення ним парламентського контролю. Зокрема, він призначає не тільки третину складу Конституційного Суду України, а й обирає суддів судів загальної юрисдикції. Парламент як єдиний орган законодавчої влади визначає законами України судоустрій, судочинство, статус суддів, організацію і діяльність прокуратури.

Загальний кількісний склад Верховної Ради України та її структура визначаються Конституцією України, Регламентом Верховної Ради України та законами про окремі її інститути.

Згідно зі статтею 76 Конституції України, конституційний склад Верховної Ради України - 450 народних депутатів України. Така кількість народних депутатів зумовлена такими факторами: кількістю населення (громадян) України, виборчою системою, структурою парламенту та іншими обставинами. Крім того необхідно сказати, що на думку авторів, чисельність парламенту має бути достатньою для забезпечення його представницького характеру, тобто для того, щоб парламент виступав реальним представником народу, до його складу мають входити відносно численні об'єднання парламентаріїв (депутатські групи та фракції), які відображали б інтереси значних прошарків суспільства.

Що стосується якісного складу Верховної Ради України, то він не може суворо регламентуватися, оскільки вибори до неї є вільними і демократичними. Проте Конституцією встановлюється ряд вимог до народних депутатів України. Зокрема, як зазначено в статті 76 Конституції України, народним депутатом України може бути громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена або не знята у встановленому законом порядку.

До структурних органів Верховної Ради України відносяться: комітети Верховної Ради, Рахункова палата, Апарат ВРУ, тимчасові спеціальні комісії, тимчасові слідчі комісії, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, депутатські групи та фракції та ряд інших інститутів, зокрема інститут найстарішого за віком народного депутата для відкриття першого засідання першої сесії Верховної Ради та для здійснення процедури складення присяги народними депутатами, інститут представника Президента України у Верховній Раді та інших.

Відповідно до статті 88 Конституції України Верховна Рада України обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України.

Голова Верховної Ради України має такі повноваження: веде засідання Верховної Ради України; організує підготовку питань до розгляду на його засіданнях; підписує акти, прийняті Верховною Радою України; представляє Верховну Раду України у відносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав; організовує роботу апарату Верховної Ради України. Верховна Рада затверджує перелік комітетів, обирає голів цих комітетів. Комітети здійснюють законопроектну роботу, готують і попередньо розглядають питання, віднесені до повноважень Верховної Ради України.

Кожен комітет, який очолює роботу над певним законопроектом чи проектом іншого акта Верховної Ради України, узагальнює та систематизує пропозиції, поправки та висновки інших комітетів, окремих народних депутатів і готує їх до розгляду Верховною Радою України.

Верховна Рада України у межах своїх повноважень може створювати також тимчасові спеціальні комісії для підготовки та попереднього розгляду питань. Крім того, для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, Верховна Рада України може створювати тимчасові слідчі комісії, якщо за це проголосувало не менш як одна третина від її конституційного складу.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини призначається Верховною Радою для здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина (ст. 101 Конституції).

Рахункова палата створюється для контролю за використанням коштів Державного бюджету України від імені Верховної Ради України.

Для ефективного функціонування Верховної Ради України першочерговим є широке залучення до здійснення законодавчих, установчих і контрольних функцій Верховної Ради відповідних фахівців; забезпечення тісної взаємодії Верховної Ради України та її органів з іншими органами державної влади, насамперед з Президентом України, органами місцевого самоврядування та об'єднаннями громадян.

Законодавчий процес в Україні

Головним видом парламентських процедур є законодавча процедура (законодавчий процес). Вона являє собою передбачений Конституцією та законами України порядок здійснення законодавчої функції і реалізації законодавчих повноважень. Законодавча процедура складається з низки процедур (стадій). Це вияв законодавчої ініціативи, обговорення законопроекту, прийняття закону, його підписання й оприлюднення (опублікування). Кожна з таких основних стадій, у свою чергу, поділяється на окремі етапи, стадії, серед яких розрізняють, зокрема, стосовно першої стадії: розробку проектів законів; внесення і відкликання законодавчих пропозицій, законопроектів, поправок; розгляд законодавчих пропозицій, законопроектів, поправок у комітетах, тимчасових спеціальних комісіях; щодо другої і третьої стадій законодавчого процесу (розгляд законопроектів і прийняття законів) розрізняють розгляд законопроектів у трьох читаннях тощо. Заключна стадія законодавчого процесу включає процедуру підписання законів, опублікування і введення їх у дію тощо.

Законодавча ініціатива – це офіційне внесення до Верховної Ради уповноваженим суб'єктом законопроекту або законодавчої пропозиції.

Законопроект та законодавча пропозиція – дві основні форми реалізації права законодавчої ініціативи. При цьому під законопроектом розуміється текст майбутнього закону з усіма його атрибутами (преамбулою, статтями, параграфами тощо), а під законодавчою пропозицією – ідея або концепція майбутнього закону.

Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України згідно ст. 93 Конституції України мають: Президент України; народні депутати України; Кабінет Міністрів України. Цей перелік суб'єктів права законодавчої ініціативи є вичерпним. Це означає, що будь-яка інша особа або орган можуть в ініціативному порядку розробляти проекти або законодавчі пропозиції, але вносяться вони до Верховної Ради лише визначеними Конституцією України суб'єктами права законодавчої ініціативи.

Тексти закону та інших законодавчих актів, прийнятих Верховною Радою, оформляються апаратом Верховної Ради і в десятиденний термін підписуються Головою Верховної Ради, після чого закон невідкладно надсилають на підпис Президенту, який підписує закон, беручи його до виконання. Закон, переданий Президенту, має бути підписаний ним протягом 15 днів з дня отримання та офіційно оприлюднений. Він набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Конституційно-правовий статус народного депутата України

Статус народного депутата України є, насамперед, відображенням статусу парламенту, демократизму держави та суспільства, стану безпосередньої і представницької демократії та їх гарантом. Природно, що його нормативно-правове визначення посідає значне місце у законодавстві.

Статус народного депутата і порядок здійснення ним депутатських функцій і повноважень

визначається, насамперед, Конституцією України і Законом “Про статус народного депутата України”, прийнятим 17 листопада 1992 р. з наступними змінами і доповненнями, Регламентом Верховної Ради України та іншими нормативно-правовими актами. Відповідно до цих правових актів статус народного депутата є багатограним за своїми функціями і повноваженнями, за змістом і формами його діяльності

Народний депутат України – представник українського народу у Верховній Раді України і уповноважений ним здійснювати повноваження, передбачені Конституцією та законами України. Він зобов’язаний виражати і захищати інтереси суспільства та своїх виборців, брати активну участь у здійсненні законодавчої, установчої та контрольної функції Верховної Ради України. Народним депутатом України може бути громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п’яти років. Не може бути обраним до Верховної ради громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не знята у встановленому законом порядку.

Принципами статусу народного депутата України є

- вільний депутатський мандат;
- здійснення повноважень народним депутатом на постійній основі;
- рівноправність депутатів;
- депутатська недоторканість і депутатський індемнітет.

Народний депутат користується парламентським імунітетом, йому гарантується депутатська недоторканність (ст. 80 Конституції). Він не несе юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком образи чи наклепу, не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності, затриманий чи заарештований. Повноваження народного депутата як члена парламенту починаються з моменту складення ним присяги. Відповідно до ст. 79 Конституції перед вступом на посаду народні депутати України складають перед Верховною Радою присягу.

Для здійснення своїх функцій народний депутат має широке коло повноважень у Верховній Раді України та її органах. Насамперед, як член Верховної Ради він має право ухвального голосу з усіх питань, що розглядаються на засіданнях Верховної Ради та її органів, до складу яких він входить. При здійсненні своїх повноважень у Верховній Раді та її органах депутат має один голос. Якщо депутат не є членом жодного органу парламенту, він може брати участь у його роботі з правом дорадчого голосу.

До пріоритетних прав народного депутата належать його права обирати і бути обраним до органів Верховної Ради (комітетів та ін.) і пропонувати питання для розгляду парламентом або його органами. Тобто він має право впливати як на конституювання Верховної Ради, її структуру, так і на зміст роботи органу законодавчої влади.

Крім повноважень у Верховній Раді, народний депутат України має ряд *прав у виборчому окрузі та за його межами*. Зокрема, він має право брати участь у розгляді в органах державної влади будь-яких питань, що зачіпають інтереси громадян та організацій; звертатися до державних органів та органів об’єднань громадян, до підприємств, установ і організацій, посадових осіб з питань своєї депутатської діяльності; відвідувати будь-які державні органи й органи об’єднань громадян, підприємства, установи, організації з питань своєї депутатської діяльності; одержувати повну і достовірну інформацію з питань, пов’язаних із здійсненням депутатських повноважень, від усіх державних органів і органів об’єднань громадян, підприємств, установ, організацій та посадових осіб; перевіряти з власної ініціативи із залученням при необхідності представників державних органів і об’єднань громадян відомості про порушення закону, прав та інтересів громадян і організацій; вимагати від відповідних органів і посадових осіб припинення порушень закону, прав та інтересів громадян і організацій; проводити збори виборців округу, зустрічі з виборцями, трудовими колективами, об’єднаннями громадян, брати участь у засіданнях об’єднань народних депутатів, виборців, органів самоорганізації населення, зборах трудових колективів, громадян за місцем проживання, військовослужбовців у військових частинах; об’єднуватися у депутатські клуби, інші депутатські формування.

Разом з тим, у передбачених Конституцією випадках повноваження народного депутата можуть припинятися достроково, зокрема у разі:

1. складення повноважень за його особистою заявою;
2. набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
3. визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;

4. припинення його громадянства або виїзду на постійне проживання за межі України;
5. виникнення обставин, щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності;
6. смерті.

Рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата України приймається більшістю голосів від конституційного складу Верховної Ради. У разі невиконання вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності повноваження народного депутата припиняються достроково на підставі закону за рішенням суду (ст. 81 Конституції).

Однією з найважливіших гарантій статусу народного депутата є його недоторканність. Відповідно до ст. 27 Закону “Про статус народного депутата України” народний депутат не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, заарештований або підданий заходам адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку, без його письмової згоди або згоди Верховної Ради.

Не допускається огляд, обшук, затримання, огляд особистих речей і багажу, транспорту, жилого чи службового приміщення депутата, а також порушення таємниці кореспонденції, прослуховування телефонних переговорів та застосування інших заходів, що обмежують свободу депутата.

Депутат після закінчення строку повноважень може бути притягнутий до кримінальної або адміністративної відповідальності за порушення закону, яке було вчинено ним при виконанні депутатських повноважень, лише в порядку, передбаченому законодавством щодо народного депутата України.

Кримінальну справу щодо народного депутата України може бути порушено тільки Генеральним прокурором України. Для одержання згоди Верховної Ради на притягнення депутата до кримінальної відповідальності, арешт або застосування заходів адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку, Генеральний прокурор України вносить до Верховної Ради подання, про що негайно доводиться до відома депутата. Подання вноситься до пред'явлення депутату обвинувачення або подання санкції на арешт, або направлення справи про адміністративне правопорушення на розгляд до суду.

Контрольні запитання:

1. Визначення Верховної Ради України, як органу державної влади.
2. Вкажіть перелік ознак, притаманних Верховній Раді України.
3. Назвіть посади, щодо призначення Президентом яких потрібна згоди Верховної Ради України.
4. Вкажіть вимоги щодо народних депутатів України, встановлених Конституцією.
5. Назвіть повноваження Голови Верховної Ради України.
6. Вкажіть перелік суб'єктів права законодавчої ініціативи.

2. Конституційно-правовий статус Президента України

Інститут *Президента України* як глави держави є порівняно новим явищем у політичному житті та державному будівництві України. Тривалий час в Україні (колишній Українській РСР) функції глави держави виконували переважно Верховна Рада, яка вважалась найвищим органом державної влади України, її Президія як постійний діючий орган державної влади та її голова.

Теоретичною основою зосередження функцій глави держави у Верховній Раді, в особі постійно діючого органу - Президії Верховної Ради, була концепція “колективного Президента” та вчення про ради і радянське державне будівництво в цілому (народ здійснює державну владу через ради народних депутатів України, що становлять єдину систему органів державної влади і є політичною основою держави, а Верховна Рада - найвищим органом державної влади).

Згідно Конституції України Президент України є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в

органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Новообраний Президент України вступає на пост не пізніше ніж через *тридцять днів* після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народом на урочистому засіданні Верховної Ради України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України. Президент України, обраний на позачергових виборах, складає присягу у *п'ятиденний строк* після офіційного оголошення результатів виборів.

Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень. За посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону. Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунений з поста в порядку імпичменту.

Стаття 106 Конституції України передбачає цілий ряд *повноважень Президента України*. Проте, для полегшення сприйняття, їх можна об'єднати у наступні групи.

I. Одними із пріоритетних повноважень Президента у здійсненні названих функцій є його *повноваження щодо представництва держави всередині країни і в міжнародних відносинах*.

Як представник держави в своїй країні. Президент має право:

1. звертатися з посланнями до народу та із щорічними (чи позачерговими) посланнями до Верховної Ради про внутрішнє і зовнішнє становище України;

2. він представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;

3. як представник нашої держави у міжнародних відносинах і керівник її зовнішньої політичної діяльності, Президент приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях, а також приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представництв іноземних держав.

II. *Як глава держави*. Президент України має ряд повноважень щодо призначення і оголошення виборів і референдумів як форм безпосередньої демократії та щодо формування і функціонування органів державної влади. Зокрема:

1. Президент призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України (ст. 156);

2. проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

3. призначає позачергові вибори до Верховної Ради у строки, встановлені Конституцією.

III. Особливе місце серед повноважень Президента кожної країни посідають його *повноваження щодо парламенту*, зокрема:

1. право розпуску парламенту, якщо:

- протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Це зумовлює іноді скликання позачергових сесій Верховної Ради, що мало місце, наприклад, у серпні 1997 р., але в цілому вносить стабільність в роботу парламенту, утворює його як постійно діючий орган законодавчої влади України;

- протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до Конституції;

- протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України

2. право законодавчої ініціативи, тобто право вносити до Верховної Ради України законопроекти або пропозиції щодо прийняття законів. До того ж законопроекти, визначені Президентом як невідкладні, мають розглядатися Верховною Радою позачергово. Президент має право вносити законопроекти про внесення змін і доповнень до всіх розділів Конституції, в тому числі до розділу I "Загальні засади", розділу III "Вибори. Референдуми" і розділу XIII "Внесення змін до Конституції України", які за умови їх прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради затверджуються всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України;

3. Президентіві належить право підписання законів, прийнятих Верховною Радою, і оприлюднення їх. Схвалені Верховною Радою закони спочатку підписуються її Головою і надсилаються Президентіві. Відповідно до Конституції (ст. 94) Президент протягом п'ятнадцяти

днів після одержання закону підписує його та офіційно оприлюднює або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду. В разі якщо Президент протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом і має бути підписаний та офіційно оприлюднений.

Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити *протягом десяти днів*. У разі якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України і опубліковується за його підписом.

Закон набуває чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування (ст. 94).

IV. Одним з найважливіших і найдієвіших повноважень Президента як глави держави є його установчі *повноваження щодо формування органів виконавчої влади*: Кабінету Міністрів, міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та місцевих державних адміністрацій:

1. відповідно до ст. 106 Конституції Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України або депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України.); призначає за поданням Прем'єр-міністра голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах;

2. Президент має також ряд інших повноважень щодо формування органів виконавчої влади та призначення посадових осіб. Він призначає на посади та звільнює з посад за згодою Верховної Ради Голову Антимонопольного комітету України, Голову Фонду державного майна України, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України; утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади; скасовує акти Кабінету Міністрів та акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим. Президент також призначає половину складу Ради Національного банку України, половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення.

V. Ряд повноважень має Президент і *щодо формування органів судової влади та контролюю-наглядових органів*. Зокрема:

1. Президент призначає третину складу Конституційного Суду України;
2. здійснює перші призначення на посаду професійного судді на перші п'ять років;
3. призначає за згодою Верховної Ради на посаду Генерального прокурора України та звільнює його з посади;
4. здійснює помилування.

VI. Досить широке коло повноважень має Президент як *гарант конституційного ладу, державного суверенітету, територіальної цілісності України; додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина та інших конституційних інститутів*:

1. Відповідно до Конституції Президент є Головнокомандувачем Збройних Сил України, він призначає на посади та звільнює з посад вище командування Збройних Сил, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави; очолює Раду національної оборони і безпеки; вносить до Верховної Ради питання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил у разі збройної агресії проти України; відповідно до закону приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; приймає в разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою; присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання й класні чини;

2. Президент, поряд з правом відкладального вето, має право звернення до Конституційного Суду з питань конституційності (відповідності Конституції) законів та інших правових актів Верховної Ради, актів Кабінету Міністрів, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (ст. 150 Конституції). Президент має право також звернення до Конституційного Суду за висновком про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість (ст. 151 Конституції);

3. Президент також приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні; нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними, здійснює інші повноваження, встановлені Конституцією.

Однією з особливостей статусу Президента є те, що він не може передавати свої повноваження іншим особами або органам. Це є важливою гарантією як статусу Президента, так і конституційного ладу в цілому. Свої функції і повноваження Президент здійснює в певних правових і організаційних формах, які, як правило, властиві лише цьому інституту державної влади.

Президент України на основі і на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України. Окремі види актів Президента скріплюються, відповідно до Конституції, підписами Прем'єр-міністра і міністра, відповідального за акт та його виконання.

Для здійснення своїх повноважень Президент України в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, створює консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби, які називаються Адміністрацією Президента України.

Підстави дострокового припинення повноважень Президента України

Президент України обирається строком на п'ять років. Його повноваження, як правило, припиняються по закінченню цього терміну. Президент виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента.

Разом з тим можливе дострокове припинення повноважень Президента при наявності передбачених Конституцією підстав і додержання конституційно визначеної процедури.

Відповідно до ст. 108 Конституції України підставами дострокового припинення повноважень Президента є:

- 1) відставка;
- 2) неможливість виконання своїх повноважень за станом здоров'я;
- 3) усунення з поста в порядку імпічменту;
- 4) смерть.

Відставка Президента - добровільне припинення ним своїх повноважень. Заява Президента про відставку має проголошуватись ним особисто на засіданні Верховної Ради України. Відставка Президента набуває чинності з моменту її проголошення. Дане конституційне положення є наслідком врахування світового досвіду дострокового припинення повноважень Президента за відставкою.

Юридичний факт *неможливості виконання Президентом своїх повноважень за станом здоров'я*, як підстава дострокового припинення його повноважень, має встановлюватись на засіданні Верховної Ради України, в умовах гласності і відкритості. Цей факт має підтверджуватись рішенням, прийнятим більшістю від конституційного складу Верховної Ради.

Підставою для прийняття такого рішення Верховною Радою є письмове подання Верховного Суду України за зверненням Верховної Ради і медичний висновок. Тобто сам по собі медичний висновок не є підставою для дострокового припинення повноважень Президента. Необхідне ще й письмове подання Верховного Суду України, яке містить юридичну оцінку медичного висновку.

Однією з найскладніших процедур дострокового припинення повноважень Президента є процедура *усунення його з поста в порядку імпічменту*, тобто відсторонення від посади, поста.

Відповідно до ст. 111 Конституції України Президент може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним *державної зради або іншого злочину*.

Ініціювання питання про усунення Президента з поста у порядку імпічменту здійснюється *більшістю* від конституційного складу Верховної Ради України.

Вирішенню цього питання Верховною Радою має передувати парламентське розслідування.

Для проведення розслідування Верховна Рада створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі. Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України. За наявності підстав Верховна Рада України не менш, як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента.

Рішення про усунення Президента з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу. Розгляду цього питання має передувати перевірка справи Конституційним Судом України і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент та отримання висновку Верховного Суду про те, що діяння, в яких звинувачується Президент, містять ознаки державної зради або іншого злочину. Президентом України державної

У разі дострокового припинення повноважень Президента України виникає питання про легітимне виконання його обов'язків до обрання нового Президента України. Відповідно до статей 108, 109, 110, 111 Конституції України, на період до обрання і вступу на пост нового Президента України обмежене коло обов'язків покладається на Голову Верховної Ради України.

Голова Верховної Ради України в період виконання ним обов'язків Президента не може здійснювати повноваження, передбачені пунктами 2, 6, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 22, 25, 27 ст. 106 Конституції, тобто звертання із посланнями до народу та із щорічними позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України; призначати всеукраїнський референдум щодо змін Конституції відповідно до ст. 156 Конституції, проголошувати всеукраїнський референдум за народною ініціативою; припиняти повноваження Верховної Ради, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися; призначати за поданням Прем'єр-міністра членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняти інші повноваження на них посадам, призначати за згодою Верховної

Ради на посаду Генерального прокурора України та звільняти його з посади; призначати половину складу Ради Національного банку України та здійснювати інші повноваження.

Обов'язки Президента Голова Верховної Ради України може виконувати до дев'яноста днів, оскільки, за Конституцією (ч. 5, ст. 103), протягом цього періоду мають бути проведені вибори нового Президента України.

Рада національної безпеки та оборони України.

Рада національної безпеки і оборони України, відповідно до статті 107 Конституції України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України. Правовий статус цього органу визначається Конституцією України та Законом України "Про Раду національної безпеки та оборони України" від 3 травня 1998 року.

Функціями Ради національної безпеки і оборони України є:

- 1) внесення пропозицій Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони;
- 2) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час;
- 3) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Відповідно до своїх функцій, Рада національної безпеки і оборони України:

1) розробляє та розглядає на своїх засіданнях питання, які відповідно до Конституції та законів України, Концепції (основ державної політики) національної безпеки України, Воєнної доктрини України належать до сфери національної безпеки і оборони, та подає пропозиції Президентові України щодо:

- визначення стратегічних національних інтересів України, концептуальних підходів та напрямів забезпечення національної безпеки і оборони у політичній, економічній, соціальній, воєнній, науково-технологічній, екологічній, інформаційній та інших сферах;
- проектів державних програм, доктрин, законів України, указів Президента України, директив Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, міжнародних договорів, інших нормативних актів та документів з питань національної безпеки і оборони;
- удосконалення системи забезпечення національної безпеки та організації оборони, утворення, реорганізації та ліквідації органів виконавчої влади у цій сфері;
- проекту Закону України про Державний бюджет України по статтях, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони України;
- матеріального, фінансового, кадрового, організаційного та іншого забезпечення виконання заходів з питань національної безпеки і оборони;
- заходів політичного, економічного, соціального, воєнного, науково-технологічного, екологічного, інформаційного та іншого характеру відповідно до масштабу потенційних та реальних загроз національним інтересам України;
- доручень, пов'язаних з вивченням конкретних питань та здійсненням відповідних досліджень у сфері національної безпеки і оборони, органам виконавчої влади та науковим закладам України;
- залучення контрольних, інспекційних та наглядових органів, що функціонують у системі виконавчої влади, до здійснення контролю за своєчасністю та якістю виконання прийнятих Радою національної безпеки і оборони України рішень, введених в дію указами Президента України;
- забезпечення і контролю надходження та опрацювання необхідної інформації, її збереження, конфіденційності та використання в інтересах національної безпеки України, аналізу на її основі стану і тенденції розвитку подій, що відбуваються в Україні і в світі, визначення потенційних та реальних загроз національним інтересам України;
- питань оголошення стану війни, загальної або часткової мобілізації, введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях, оголошення в разі потреби окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації;

2) здійснює поточний контроль діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, подає Президентові України відповідні висновки та пропозиції;

3) залучає до аналізу інформації посадових осіб та фахівців органів виконавчої влади,

державних установ, наукових закладів, підприємств та організацій усіх форм власності;

4) ініціює розроблення нормативних актів та документів з питань національної безпеки і оборони, узагальнює практику їх застосування та результати перевірок їх виконання;

5) координує і контролює переведення центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також економіки країни на роботу в умовах воєнного чи надзвичайного стану;

6) координує і контролює діяльність органів місцевого самоврядування в межах наданих повноважень під час введення воєнного чи надзвичайного стану;

7) координує та контролює діяльність органів виконавчої влади по відбиттю збройної агресії, організації захисту населення та забезпеченню його життєдіяльності, охороні життя, здоров'я, конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, підтриманню громадського порядку в умовах воєнного та надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Головою Ради національної безпеки і оборони України є Президент України.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України відповідно до статей 108, 109, 110 і 111 Конституції України виконання обов'язків Голови Ради національної безпеки і оборони України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Прем'єр-міністра України. Персональний склад Ради формує Президент України. До складу Ради національної безпеки і оборони України за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України. Членами Ради національної безпеки і оборони України також можуть бути керівники інших центральних органів виконавчої влади.

Секретар РНБОУ призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України і безпосередньо йому підпорядковується. Він має заступників, які за його поданням призначаються на посаду та звільняються з посади Президентом України. На посади Секретаря Ради національної безпеки і оборони України та його заступників можуть призначатися як цивільні особи, так і військовослужбовці.

Поточне інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення діяльності Ради національної безпеки і оборони України здійснює її апарат, який підпорядковується Секретареві Ради національної безпеки і оборони України. Основною організаційною формою діяльності Ради національної безпеки і оборони України є її засідання. На засіданнях Ради національної безпеки і оборони України її члени голосують особисто. Делегування ними обов'язку бути присутніми на засіданні Ради національної безпеки і оборони України іншим особам не допускається. У засіданнях Ради національної безпеки і оборони України може брати участь Голова Верховної Ради України. На запрошення Голови Ради національної безпеки і оборони України у її засіданнях можуть брати участь голови комітетів Верховної Ради України, інші народні депутати України, керівники центральних органів виконавчої влади та інші особи, які не є членами Ради національної безпеки і оборони України.

Рішення РНБОУ України приймаються не менш як двома третинами голосів її членів. Голова Верховної Ради України може висловлювати думку щодо прийнятих рішень, яка протоколюється. Прийняті рішення вводяться в дію указами Президента України.

Голова РНБОУ України:

1) спрямовує діяльність і здійснює загальне керівництво роботою Ради національної безпеки і оборони України;

2) затверджує перспективні та поточні плани роботи Ради національної безпеки і оборони України, час і порядок проведення її засідань;

3) особисто головує на засіданнях РНБОУ;

4) дає доручення членам РНБОУ, пов'язані з виконанням покладених на неї функцій;

5) заслуховує поточну інформацію Секретаря РНБОУ про хід виконання її рішень, в разі необхідності виносить питання про стан виконання рішень Ради національної безпеки і оборони України на її засідання;

6) затверджує Положення про апарат Ради, його структуру і штати;

Відповідно до законодавства України члени РНБОУ :

1) вносять до Ради пропозиції щодо розгляду будь-яких питань, що входять до її компетенції;

2) здійснюють попередню підготовку питань та беруть участь у їх розгляді Радою ;

3) вносять зауваження та пропозиції, голосують з питань, що розглядаються Радою;

4) висловлюють у разі потреби свою окрему думку щодо проектів рішень Ради ;

5) беруть участь у плануванні роботи Ради;

6) координують та контролюють в межах своїх посадових повноважень виконання рішень Ради .

В свою чергу секретар Ради національної безпеки і оборони України:

1) готує пропозиції щодо перспективного і поточного планування діяльності РНБОУ;

2) подає на розгляд Президента України проекти актів Президента України про введення в дію рішень РНБОУ, в тому числі стосовно пропозицій і рекомендацій по реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони;

3) організовує роботу, пов'язану з підготовкою та проведенням засідань РНБОУ та контролем за виконанням прийнятих нею рішень;

4) інформує Президента України та членів РНБОУ про хід виконання рішень Ради;

5) координує діяльність робочих та консультативних органів РНБОУ;

6) за дорученням Голови РНБОУ представляє позицію Ради у Верховній Раді України, у відносинах з органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, з політичними партіями і громадськими організаціями та засобами масової інформації, з міжнародними організаціями.

Контрольні запитання:

1. Дайте визначення інституту президентства
2. Вкажіть правову природу інституту глави держави
3. Назвіть повноваження Президента у взаємовідносинах із Верховною Радою України
4. Назвіть повноваження Президента, у взаємовідносинах із Кабінетом Міністрів України
5. Назвіть повноваження Президента, у взаємовідносинах із судовими та правоохоронними органами

3. Конституційно-правовий статус Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади

Виконавча влада – це самостійна гілка державної влади, головне функціональне призначення якої полягає у виконанні Конституції та законів, яка функціонує в умовах механізму стримувань і противаг між гілками влади. Органи виконавчої влади – це органи державної влади, уповноважені на виконання функцій та завдань держави. Відповідно до Конституції України Кабінет Міністрів України є вищим органом в системі органів виконавчої влади.

У системі органів виконавчої влади виділяються структурні ланки трьох організаційно-правових рівнів:

1) вищий рівень — Кабінет Міністрів

2) центральний рівень — міністерства, державні комітети та інші підвідомчі Кабінету Міністрів центральні органи виконавчої влади;

3) місцевий, або територіальний рівень, на якому діють:

- органи виконавчої влади загальної компетенції – Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, районні, Київська і Севастопольська міські державні адміністрації;

- органи спеціальної – галузевої та функціональної компетенції, котрі як безпосередньо підпорядковані центральним органам виконавчої влади, так і перебувають у підпорядкуванні водночас і центральному, і місцевому органу виконавчої влади.

Оскільки органи виконавчої влади здійснюють управлінську діяльність за своїм змістом, поширеним є визначення системи цих органів як “апарату державного управління”.

Органи виконавчої влади здійснюють свою діяльність на основі Конституції України, Конституції Автономної Республіки Крим, Закону України “Про місцеві державні адміністрації” та інших нормативно-правових актів.

Кабінет Міністрів України очолює систему органів виконавчої влади. Він здійснює виконавчу владу як безпосередньо, так і через центральні та місцеві органи виконавчої влади, спрямовуючи, координуючи та контролюючи діяльність цих органів.

Основними завданнями Кабінету Міністрів України є: забезпечення державного суверенітету і економічної самостійності України, реалізація прав і свобод людини і громадянина, створення сприятливих умов для вільного й гармонійного розвитку особистості; виконання Конституції і

законів України, актів Президента України щодо формування і проведення зовнішньої і внутрішньої політики держави; піклування про безпечне для життя і здоров'я людей довкілля, екологічну безпеку і раціональне використання природних ресурсів; вжиття заходів до гарантування національної безпеки і обороноздатності України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю.

Діяльність Кабінету Міністрів ґрунтується на наступних принципах:

- а) розподілу державної влади;
- б) верховенства права;
- в) законності;

г) колегіальності — Кабінет Міністрів є колегіальним органом, що приймає рішення після вільного демократичного обговорення питань на своїх засіданнях;

д) науковості — Кабінет Міністрів у своїй діяльності опирається на наукове і соціологічне обґрунтування здійснюваної ним державної політики, активно використовує новітні досягнення наукових досліджень, організаційно-технічні засоби та інформаційні технології;

е) гласності — Кабінет Міністрів регулярно інформує громадськість про свою діяльність. Прийняття таємних рішень можливе лише у випадках, визначених законом.

До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр, перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри та міністри.

Прем'єр-міністр є главою Кабінету Міністрів України, який керує роботою Кабінету Міністрів і спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів, схваленої Верховною Радою. Прем'єр-міністр визначає і розподіляє обов'язки між першим віце-прем'єр-міністром, віце-прем'єр-міністрами та міністрами, координує їхню діяльність, застосовує заходи дисциплінарної відповідальності (крім звільнення з посади) до членів Кабінету Міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади та їх заступників.

Перший віце-прем'єр та віце-прем'єр-міністри виробляють стратегію і тактику реалізації Програми діяльності Кабінету Міністрів у закріплених за ними напрямках і сферах діяльності уряду, спрямовують, координують та контролюють роботу міністерств, інших центральних органів виконавчої влади для виконання завдань Кабінету Міністрів, а також попередньо розглядають і погоджують проекти рішень Кабінету Міністрів, вживають заходів щодо врегулювання розбіжностей щодо них серед членів Кабінету Міністрів. У разі відсутності Прем'єр-міністра вони його замінюють, діючи в межах, визначених Прем'єр-міністром, який визначає також і черговість такого заміщення,

Міністри України очолюють міністерства або ж є призначеними на посаду міністра керівниками інших центральних органів виконавчої влади. Вони забезпечують формування і проведення державної політики у доручених їм сферах і несуть політичну відповідальність за виконання покладених на них завдань і повноважень.

Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, або депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України.

Конституцією України встановлені певні обмеження щодо входження до складу уряду. Зокрема, члени Кабінету Міністрів не можуть бути народними депутатами України або мати інший представницький мандат, не мають права поєднувати свою діяльність з іншою роботою, окрім викладацької, наукової та творчої у позаробочий час, входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що мають на меті одержання прибутку.

Новоутворений Кабінет Міністрів не пізніше 30 днів подає Верховній Раді України для схвалення Програму своєї діяльності на весь термін повноважень. Цей документ містить концептуальне викладення стратегії діяльності та засобів виконання завдань Кабінету Міністрів. До Програми додається схема структури Кабінету Міністрів України з інформацією про його персональний склад. Програма вважається схваленою, якщо за неї проголосувала більшість від конституційного складу Верховної Ради України.

Кабінет Міністрів утворюється на строк повноважень Верховної Ради України, тобто на 5 років. Однак член Кабінету Міністрів може бути звільнений з посади у будь-який момент відповідно Президентом або Верховною Радою. Кожен член Кабінету Міністрів України має право з політичних чи особистих мотивів заявити про свою відставку. Заява про відставку Відставка Прем'єр-міністра “автоматично” веде до відставки всього складу Кабінету Міністрів України.

Відповідальність Кабінету Міністрів України має місце у випадку прийняття рішення про припинення повноважень Прем'єр-міністра. Внаслідок цього Прем'єр-міністр зобов'язаний невідкладно подати заяву про відставку Кабінету Міністрів України. Відставка уряду має місце також у випадку прийняття більшістю від конституційного складу Верховної Ради України резолюції недовіри Кабінетові Міністрів по результатах розгляду за пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів. Після цього Прем'єр-міністр невідкладно подає заяву про відставку Кабінету Міністрів.

Питання про відповідальність Кабінету Міністрів, як передбачено ст. 87 Конституції, не може розглядатися Верховною Радою більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності уряду.

Компетенцію уряду складають його численні повноваження — права і обов'язки, на підставі яких виконуються усі основні завдання і функції Кабінету Міністрів України як вищого органу в системі органів виконавчої влади.

Компетенція Кабінету Міністрів України спрямована на організацію виконання Конституції і законів України, актів Президента, Програми діяльності уряду, схваленої Верховною Радою, постійного контролю за здійсненням виконавчої діяльності підвідомчими уряду органами, вжиття заходів щодо усунення недоліків у роботі цих органів. Основною формою реалізації компетенції Кабінету Міністрів є його правові акти — постанови і розпорядження, які обов'язкові до виконання.

У формі постанов Кабінету Міністрів України видаються акти, які носять нормативний характер або з питань, що мають найбільш важливе чи загальне значення. У формі розпоряджень Кабінету Міністрів - акти, що мають індивідуальний характер або з питань внутрішньо-організаційної та іншої поточної роботи Кабінету Міністрів України. Нормативні акти уряду підлягають реєстрації у встановленому законом порядку.

Акти Кабінету Міністрів України набувають чинності з дня їх прийняття, якщо інше не встановлено законом або не передбачено в самих цих актах. Вони можуть бути скасовані Президентом України. До того ж акти Кабінету Міністрів в повному обсязі або їх окремі положення, визнані Конституційним Судом України неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом такого рішення.

На відміну від Президента України, якому Конституція забороняє передавати свої повноваження для здійснення іншим особам або органам, Кабінет Міністрів у разі необхідності може делегувати (тобто передавати для тимчасового чи безстрокового виконання) окремі повноваження іншим органам виконавчої влади, а також органам місцевого самоврядування — за їх згодою, якщо це прямо не заборонено законом або актом Президента України.

Правовий статус місцевих державних адміністрацій

Виконавчу владу в областях, районах, районах Автономної Республіки Крим, у містах Києві та Севастополі здійснюють обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації.

Місцева державна адміністрація є місцевим органом виконавчої влади і входить до системи органів виконавчої влади. Місцева державна адміністрація в межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізує повноваження, делеговані їй відповідною радою.

Особливості здійснення виконавчої влади у містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України. Місцеві державні адміністрації в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці забезпечують:

- 1) виконання Конституції, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади вищого рівня;
- 2) законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян;
- 3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин - також програм їх національно-культурного розвитку;

- 4) підготовку та виконання відповідних бюджетів;
- 5) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;
- 6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;
- 7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Місцеві державні адміністрації діють на засадах:

- відповідальності перед людиною і державою за свою діяльність;
- верховенства права;
- законності;
- пріоритетності прав людини;
- гласності;
- поєднання державних і місцевих інтересів.

Місцеві державні адміністрації є юридичними особами. Місцеві державні адміністрації мають печатки із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням, рахунки в установах банків України. Місцеві державні адміністрації знаходяться відповідно в обласних і районних центрах, містах Києві та Севастополі.

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій. У межах бюджетних асигнувань, виділених на утримання відповідних місцевих державних адміністрацій, їх голови визначають структуру місцевих державних адміністрацій. Примірні переліки управлінь, відділів та інших структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій, а також типові положення про них затверджуються Кабінетом Міністрів України.

На виконання Конституції України, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, власних і делегованих повноважень голова місцевої державної адміністрації в межах своїх повноважень видає розпорядження, а керівники управлінь, відділів та інших структурних підрозділів - накази. Розпорядження голів місцевих державних адміністрацій, прийняті в межах їх компетенції, є обов'язковими для виконання на відповідній території всіма органами, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами та громадянами.

Правовий статус місцевих державних адміністрацій встановлюється Конституцією України, Законом України "Про місцеві державні адміністрації" та іншими законами України.

Місцеві державні адміністрації у своїй діяльності керуються Конституцією України, цим та іншими законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади вищого рівня, а районні державні адміністрації в Автономній Республіці Крим - також рішеннями та постановами Верховної Ради Автономної Республіки Крим, рішеннями Ради міністрів Автономної Республіки Крим, прийнятими у межах їх повноважень.

Контрольні запитання:

1. Дайте визначення органів виконавчої влади України
2. Назвіть конституційні положення, що закріплюють правовий статус Кабінету Міністрів України
3. Вкажіть склад Кабінету Міністрів України, порядок його формування
4. Назвіть функції та повноваження Кабінету Міністрів України
5. Охарактеризуйте поняття та види місцевих державних адміністрацій
6. Назвіть основні повноваження місцевих державних адміністрацій в Україні

4. Конституційно-правовий статус місцевого самоврядування в Україні

Питання організації та функціонування місцевого самоврядування отримали досить детальну регламентацію в Конституції України. При цьому, Конституція України розглядає місцеве самоврядування як багатогранне та комплексне політико-правове явище, що характеризується з різних боків.

Аналіз конституційних положень дозволяє зробити висновок, що місцеве самоврядування як об'єкт конституційно-правового регулювання виступає в якості:

- по-перше, однієї із засад конституційного ладу України;
- по-друге, специфічної форми народовладдя;

по-третє, права жителів відповідної територіальної одиниці (територіальної громади) на самостійне вирішення питань місцевого значення.

Згідно із Законом України “Про місцеве самоврядування в Україні” (ст.5) система місцевого самоврядування включає:

1. територіальну громаду;
2. сільську, селищну, міську раду;
3. сільського, селищного, міського голову;
4. виконавчі органи сільської, селищної, міської ради;
5. районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
6. органи самоорганізації населення.

Крім того, у містах з районним поділом за рішенням територіальної громади міста або міської ради можуть утворюватися районні в місті ради. Районна в місті рада, відповідно, утворює свої виконавчі органи та обирає голову ради, який одночасно є і головою її виконавчого комітету.

Зрозуміло, що подібне нормативне визначення структури системи місцевого самоврядування має узагальнюючий характер - в різних населених пунктах набір елементів системи може бути різний. Так, одні елементи (територіальна громада; сільська, селищна, міська рада; сільський, селищний, міський голова; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради) мають обов'язковий для всіх систем місцевого самоврядування характер, інші (районні в місті ради та їх виконавчі органи; органи самоорганізації населення) притаманні лише окремим з них.

Розглянемо кожен елемент системи місцевого самоврядування окремо.

1) Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є *територіальна громада* села, селища, міста.

Конституція України (ст.140) закріпила: “Місцеве самоврядування є правом *територіальної громади* - жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста - самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України”.

Нормативне визначення територіальної громади дається в ст. 1 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” - *це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр*.

Пріоритет територіальної громади в системі місцевого самоврядування прямо закріплено в статті 143 Конституції України, згідно з якою вона вирішує питання місцевого значення безпосередньо або через утворені нею органи місцевого самоврядування. Відповідно до цих конституційних положень Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” (стаття 6) характеризує територіальну громаду як первинний суб'єкт місцевого самоврядування, основний носій його функцій і повноважень.

Водночас слід зазначити, що конституційний статус територіальної громади ще не отримав належної законодавчої деталізації, не визначено порядку створення, реорганізації та ліквідації територіальних громад, їх статусу як юридичної особи тощо.

2) До представницьких органів місцевого самоврядування Конституція України та Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” відносять *сільські, селищні, міські ради* - вони представляють сільські, селищні, міські громади та здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією та законами України.

Загальний склад сільської, селищної, міської, районної у місті ради визначається відповідною радою самостійно в межах, визначених Законом України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” (ст. 16 Закону). При цьому Закон передбачає, що він має при чисельності населення:

- 1) до 1 тисячі жителів - від 12 до 15 депутатів включно;
- 2) від 1 тисячі до 3 тисяч жителів - від 16 до 26 депутатів включно;
- 3) від 3 тисяч до 5 тисяч жителів - від 20 до 30 депутатів включно;
- 4) від 5 тисяч до 20 тисяч жителів - від 30 до 36 депутатів включно;
- 5) від 20 тисяч до 50 тисяч жителів - від 30 до 46 депутатів включно;
- 6) від 50 тисяч до 100 тисяч жителів - від 36 до 50 депутатів включно;
- 7) від 100 тисяч до 250 тисяч жителів - від 40 до 60 депутатів включно;
- 8) від 250 тисяч до 500 тисяч жителів - від 50 до 76 депутатів включно;

- 9) від 500 тисяч до 1 мільйона жителів - від 60 до 90 депутатів включно;
- 10) від 1 мільйона до 2 мільйонів жителів - від 76 до 120 депутатів включно;
- 11) понад 2 мільйони жителів - від 76 до 150 депутатів включно.

Вибори депутатів сільських, селищних, міських рад відбуваються на основі закріплених у Конституції України (ст. 71) принципів виборчого права - *вільних виборів, загального, рівного і прямого виборчого права та таємного голосування*. Ці конституційні принципи отримали деталізацію в Законі України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів».

Основною формою роботи місцевих рад є сесії. *Сесія ради* складається з пленарних засідань ради, а також засідань постійних комісій ради. Сесії ради скликаються: сільської, селищної, міської - відповідно сільським, селищним, міським головою, а районної у місті - головою ради в міру необхідності, але не менше одного разу на квартал, а з питань відведення земельних ділянок - не рідше ніж один раз на місяць. Сесія ради є правомочною, якщо в її пленарному засіданні бере участь більш як половина депутатів від загального складу ради.

Рада в межах своїх повноважень приймає нормативні та інші акти у формі *рішень*. Рішення ради приймається відкритим (у тому числі поіменним) або таємним голосуванням.

3) *Обласні та районні ради* мають іншу, ніж сільські, селищні, міські ради природу. Вони не виступають представницькими органами обласних та районних громад.

Конституція України не передбачає існування таких громад і не розглядає населення області, району як суб'єктів місцевого самоврядування, відповідно, обласні, районні ради конституювані як органи місцевого самоврядування, *що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст*, у межах повноважень, визначених Конституцією України, цим та іншими законами, а також повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами.

Загальний склад обласної, районної ради визначається відповідною радою самостійно в межах, визначених статтею 16 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів».

Обласна, районна рада *не утворює власних виконавчих органів*, а відповідні повноваження делегуються нею обласній, районній державній адміністрації.

4) Особливе місце у системі місцевого самоврядування займає *сільський, селищний, міський голова*, який є головною посадовою особою територіальної громади відповідно села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста. Голова здійснює три основні функції: 1) представляє територіальну громаду у відносинах з іншими територіальними громадами, органами державної влади, підприємствами, установами і організаціями; 2) головує на пленарних засіданнях відповідної ради; 3) очолює виконавчий комітет відповідної ради.

5) Згідно Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад є їх виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи. Виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад є підконтрольними і підзвітними відповідним радам, а з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади - також підконтрольними відповідним органам виконавчої влади.

Виконавчий комітет сільської, селищної, міської ради утворюється відповідною радою на строк її повноважень у складі відповідно сільського, селищного, міського голови, районної в місті ради - голови відповідної ради, заступника (заступників) сільського, селищного, міського голови з питань діяльності виконавчих органів ради, керуючого справами (секретаря) виконавчого комітету, а також керівників відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради, інших осіб. До складу виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради входить також за посадою секретар відповідної ради.

У сільських радах, що представляють територіальні громади, які налічують до 500 жителів, за рішенням відповідної територіальної громади або сільської ради виконавчий орган ради може не створюватися. У цьому випадку функції виконавчого органу ради (крім розпорядження земельними та природними ресурсами) здійснює сільський голова одноособово.

Очолює виконавчий комітет відповідно сільський, селищний, міський голова, районної в місті ради - голова відповідної ради. Після закінчення повноважень ради, сільського, селищного, міського голови, голови районної в місті ради її виконавчий комітет здійснює свої повноваження

до сформування нового складу виконавчого комітету. До складу виконавчого комітету сільської, селищної, міської, районної у місті ради не можуть входити депутати відповідної ради, крім секретаря ради.

б) Органи самоорганізації населення згідно закону України “Про органи самоорганізації населення” представницькі органи, що створюються жителями, які на законних підставах проживають на території села, селища, міста або їх частин, для вирішення завдань місцевого значення. Орган самоорганізації населення створюється за територіальною ознакою. Територією, у межах якої діє орган самоорганізації населення, може бути частина території села, селища, міста, району в місті, у межах якої проживають жителі, які обрали цей орган. Територія, у межах якої діє орган самоорганізації населення, визначається рішенням ради, що дала дозвіл на створення. Порядок створення органу самоорганізації населення такий:

1. З ініціативою про створення органу самоорганізації населення виступають безпосередньо жителі. Їх збори (конференція) звертаються до сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради з проханням надати дозвіл на створення органу. На зборах (конференції) жителів за місцем проживання обирається також ініціативна група, члени якої будуть представляти інтереси жителів - учасників зборів (конференції) у відповідній місцевій раді. Однак, недоліком Закону є те, що в ньому детально не регламентована процедура проведення зборів (скликання, ведення та ін.)

2. Ініціативна група подає до сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради заяву про створення органу самоорганізації населення, протокол зборів (конференції) жителів за місцем проживання про ініціювання створення органу самоорганізації населення із зазначенням основних напрямів діяльності створюваного органу самоорганізації населення, а також список учасників зборів (конференції) жителів за місцем проживання із зазначенням прізвища, імені, по батькові, року народження, серії і номера паспорта та домашньої адреси кожного учасника зборів (конференції) жителів.

3. Питання про створення органу самоорганізації населення вноситься на розгляд місцевої ради і розглядається на найближчому засіданні відповідної ради за участю членів ініціативної групи зборів (конференції) жителів за місцем проживання. У рішенні ради про надання дозволу на створення органу самоорганізації населення мають бути обов'язково визначені його назва, основні напрями діяльності, повноваження та умови їх здійснення, територія, в межах якої має діяти орган самоорганізації населення.

4. Орган самоорганізації населення обирається зборами (конференцією) жителів за місцем проживання на основі загального, рівного виборчого права шляхом таємного голосування жителів, які на законних підставах проживають на відповідній території. Право голосу на виборах мають жителі, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років. Не мають права голосу жителі, яких визнано судом недієздатними. Загальний склад органу самоорганізації населення визначається зборами (конференцією) жителів за місцем проживання.

Контрольні запитання:

1. Якими ознаками місцеве самоврядування відрізняється від державної влади?
2. Дайте визначення місцевого самоврядування згідно Конституції України, Закону України „Про місцеве самоврядування”, Європейської хартії місцевого самоврядування. Проаналізуйте спільне та відмінне у визначеннях.
3. Назвіть поняття системи місцевого самоврядування.
4. Вкажіть місце та роль органів самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування (правовий статус, порядок створення).

5. Конституційні засади здійснення правосуддя в Україні

У Конституції України правосуддю присвячений окремий VIII розділ. В ньому закріплено основні принципи організації та діяльності судів, гарантії незалежності судової гілки влади. Зокрема, ст. 124 Основного закону передбачила, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

Особливо важливими стали положення Конституції, згідно яких юрисдикція судів

поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, а також якими закріплено можливість оскарження в судовому порядку будь-якого рішення, дії (бездіяльності). До прийняття Конституції 1996 року, окремі рішення державних органів (наприклад правоохоронних) могли бути оскаржені до суду тільки після проходження тривалої процедури розгляду скарг в самих цих органах у їх вищестоящих інстанціях. На даний час такі обмеження (щодо можливості звернення до суду) неодноразовими рішеннями Конституційного Суду України визнані неконституційними.

В Україні судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Разом з тим, народ також безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Однак про наявність повноцінної судової гілки влади ми можемо говорити тільки тоді, коли вона є незалежною і підкоряється лише закону. У зв'язку з цим, на конституційному рівні закріплені гарантії незалежності суддів, якими у першу чергу заборонено вплив на суддю у будь-який спосіб. За порушення вказаного положення передбачено відповідальність, у тому числі кримінальну. Крім того, суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку суду.

Зважаючи на особливий статус професійного судді та з метою недопущення їх залежності від інших осіб, державних органів їм заборонено належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

Нововведенням Конституції став і порядок призначення суддів на посаду. Зокрема, перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, у подальшому (після спливу 5 річного терміну) обираються Верховною Радою України безстроково, в порядку, встановленому законом. Таким чином, було ліквідовано механізм, за яким органи виконавчої влади через призначення (а точніше погрозу не призначення) на строкову посаду судді могли впливати на працівників суду, які здійснюють судочинство.

На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою. Суддями спеціалізованих судів можуть бути особи, які мають фахову підготовку з питань юрисдикції цих судів. Ці судді відправляють правосуддя лише у складі колегій суддів.

Захист професійних інтересів суддів здійснюється в порядку, встановленому законом. Держава також забезпечує особисту безпеку суддів та їхніх сімей.

Звільняється суддя з посади органом, що його обрав або призначив, у разі:

- 1) закінчення строку, на який його обрано чи призначено;
- 2) досягнення суддею шістдесяти п'яти років;
- 3) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 4) порушення суддею вимог щодо несумісності;
- 5) порушення суддею присяги;
- 6) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 7) припинення його громадянства;
- 8) визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим;
- 9) подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням.

Повноваження судді припиняються у разі його смерті.

Істотне значення має положення Конституції про те, що судові рішення, які ухвалюються судами іменем України є обов'язковими до виконання на всій території України.

Основними засадами судочинства є:

- 1) законність;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) забезпечення доведеності вини;
- 4) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- 5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;
- 6) забезпечення обвинуваченому права на захист;
- 7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;

8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом;

9) обов'язковість рішень суду.

Законом можуть бути визначені також інші засади судочинства в судах окремих судових юрисдикцій.

У VIII розділі Основного Закону також врегульовано статус та склад такого органу як Вища рада юстиції, до відання якої належить:

- 1) внесення подання про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад;
- 2) прийняття рішення стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності;
- 3) здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів та розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів.

Вища рада юстиції складається з двадцяти членів. Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають до Вищої ради юстиції по три члени, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури - двох членів Вищої ради юстиції. До складу Вищої ради юстиції входять за посадою Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України.

Судову систему України складають суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України. При цьому суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів. Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, порядок організації і діяльності якого встановлюються Конституцією України та законом про Конституційний Суд України.

Система судів загальної юрисдикції відповідно до Конституції України будується за принципами територіальності та спеціалізації та її складають:

- 1) місцеві суди;
- 2) апеляційні суди, Апеляційний суд України;
- 3) вищі спеціалізовані суди;
- 4) Верховний Суд України.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими ж судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі спеціалізовані суди.

Відповідно до Конституції України в системі судів загальної юрисдикції утворюються загальні та спеціалізовані суди окремих судових юрисдикцій. Військові суди належать до загальних судів і здійснюють правосуддя у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до закону.

Спеціалізованими судами є господарські, адміністративні та інші суди, визначені як спеціалізовані суди.

Найнижчу ланку в системі судів загальної юрисдикції займають місцеві суди. Саме на них покладається основне навантаження і вони розглядають майже 90 % всіх судових справ.

Місцевими загальними судами є районні, районні у містах, міські та міськрайонні суди, а також військові суди гарнізонів.

Окреме місце тут займають спеціалізовані господарські та адміністративні суди. В цьому випадку, місцевими господарськими судами є господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, а місцевими адміністративними судами є окружні суди, що утворюються в округах відповідно до указу Президента України. Іншими словами, якщо в загальних судах найнижчою ланкою є районний (міський) та прирівняний до них суд, то в господарських – обласний, а в адміністративних – окружний.

Складається місцевий суд з суддів місцевого суду, голови та заступника голови суду. У місцевому суді, в якому кількість суддів перевищує п'ятнадцять, може бути призначено більше одного заступника голови суду.

У відповідності до наданих повноважень, місцевий суд є судом першої інстанції і розглядає справи, віднесені процесуальним законом до його підсудності. Він розглядає кримінальні та цивільні справи, а також справи про адміністративні правопорушення.

Зважаючи на особливості спеціалізовані суди мають трохи інші повноваження:

- місцеві господарські суди розглядають справи, що виникають з господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені процесуальним законом до їх підсудності.

- місцеві адміністративні суди розглядають адміністративні справи, пов'язані з правовідносинами у сфері державного управління та місцевого самоврядування (справи адміністративної юрисдикції), крім справ адміністративної юрисдикції у сфері військового управління, розгляд яких здійснюють військові суди.

Другу ланку становлять апеляційні суди, які по відношенню до місцевих судів є вищестоящими судами. Не слід забувати, що кожен суд чи суддя є незалежними, а тому під поняттям “вищестоящий” необхідно розуміти перш за все інстанцію, до якої громадяни вправі оскаржити прийняте судове рішення. Наприклад, для місцевих загальних судів, що знаходяться на території Закарпатської області апеляційним судом буде апеляційний суд Закарпатської області, а отже подання апеляції (тобто оскарження прийнятого судом рішення) до суду іншої області буде неправомірним.

У системі судів загальної юрисдикції в Україні діють загальні та спеціалізовані апеляційні суди. Апеляційними загальними судами є: апеляційні суди областей, апеляційні суди міст Києва та Севастополя, Апеляційний суд Автономної Республіки Крим, військові апеляційні суди регіонів та апеляційний суд Військово-Морських Сил України, а також Апеляційний суд України. У разі необхідності замість апеляційного суду області можуть утворюватися апеляційні загальні суди, територіальна юрисдикція яких поширюється на декілька районів області.

Апеляційними спеціалізованими судами є апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворюються в апеляційних округах відповідно до указу Президента України. В апеляційних судах утворюються судові палати. У складі загального апеляційного суду утворюються судова палата у цивільних справах та судова палата у кримінальних справах. У складі спеціалізованого апеляційного суду можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ за встановленою спеціалізацією в межах відповідної спеціальної судової юрисдикції.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Він здійснює правосуддя, забезпечує однакове застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції. Верховний Суд України очолює Голова Верховного Суду України. До складу Верховного Суду України входять судді Верховного Суду України, обрані на посаду безстроково, кількість яких встановлюється указом Президента України за поданням Голови Верховного Суду України, погодженим з Радою суддів України. До складу судових палат, що здійснюють розгляд справ з питань юрисдикції спеціалізованих судів, призначаються судді, які мають стаж суддівської діяльності у відповідному вищому суді не менше трьох років, або відповідному апеляційному спеціалізованому суді не менше п'яти років.

У складі Верховного Суду України діють:

- 1) Судова палата у цивільних справах;
- 2) Судова палата у кримінальних справах;
- 3) Судова палата у господарських справах;
- 4) Судова палата в адміністративних справах.

У складі Верховного Суду України так само діє Військова судова колегія.

Для вирішення внутрішніх організаційних питань діяльності Верховного Суду України діє Президія Верховного Суду України, а також діє Пленум Верховного Суду України для вирішення питань, визначених Конституцією України та законами України.

Основними етапами судового процесу є:

- 1) порушення справи (підстави: заява, скарга, факт скоєння злочину);
- 2) досудове розслідування (проводиться у випадках, передбачених законодавством органами досудового слідства та дізнання);
- 3) підготовка справи до розгляду в суді (ознайомлення із справою судці, сторін);
- 4) розгляд справи судом по суті (судове засідання, заслуховування сторін, свідків тощо);
- 5) виконання рішення суду.

Необов'язковими стадіями є:

• *перегляд справи в апеляційному порядку*, який відбувається у випадку, коли винесене судом першої інстанції рішення або вирок учасником судового розгляду подано апеляційну скаргу, а прокурором — апеляційне подання. *Апеляція* — подання прокурора чи скарга учасника процесу про скасування або зміну судового рішення в апеляційному порядку із вимогою перегляду справи по суті (перерозслідування). В процесі розгляду апеляційної скарги чи подання апеляційний суд може самостійно вивчати обставини справи, досліджувати докази, допитувати

свідків, тобто переглядати справу по суті. Апеляційний суд може залишити справу без задоволення, а рішення чи вирок суду першої інстанції—без змін, змінити рішення або вирок, постановити власне рішення чи вирок тощо;

- *перегляд справи в касаційному порядку*, що здійснюється апеляційними судами та Вищими спеціалізованими судами у зв'язку з поданням касаційного подання або касаційної скарги — подання прокурора, скарги учасника процесу про скасування або заміну судового рішення в касаційному порядку. *Касація* — форма оскарження та перевірки касаційним судом рішень судів першої інстанції та апеляційних, судів з мотивів неправильного застосування норм матеріального та процесуального права. За результатами перегляду справи у касаційному порядку суд може залишити скаргу без задоволення, а оскаржене рішення чи вирок — без змін, скасувати оскаржене рішення або вирок з направленням справи на нове розслідування чи судовий розгляд до суду першої інстанції або апеляційного суду або закриттям справи, а також змінити оскаржене рішення чи вирок;

- *перегляд справи за нововиявленими обставинами* здійснюється тоді, коли після винесення рішення чи вироку суду стало відомо про обставини які не були відомі під час розгляду справи і які доводять неправильність винесеного рішення або вироку.

- *перегляд справи у зв'язку із винятковими обставинами* (визнання судового рішення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, таким, що порушує міжнародні зобов'язання України).

Контрольні запитання:

1. Дайте характеристику системи судів загальної юрисдикції в Україні.
2. Назвіть основні функції судів в Україні.
3. Розкрийте основні повноваження окремих ланок судів загальної юрисдикції в Україні.

6. Конституційний Суд України

Конституційне правосуддя — це поєднання двох основ: сутності конституційного контролю та форми правосуддя, в результаті чого ми маємо справу з самостійним видом державно-владної контрольної діяльності у спеціалізованій формі конституційного правосуддя.

Конституційне правосуддя як різновид правосуддя має такі ознаки: 1) наявність конституційних судів як спеціалізованих судових органів конституційного контролю; 2) автономний статус судів в ієрархії судових органів; 3) самостійна процесуальна форма відправлення конституційного правосуддя; 4) юридична сила рішень конституційного правосуддя, рівнозначна юридичній силі конституції; 5) особлива система законодавства, що регулює конституційне правосуддя.

У Конституції України норма про Конституційний Суд включена до розділу VIII “Правосуддя” та розділу XII “Конституційний Суд України”. У ч. 3 ст. 124 Конституції України (розділ VIII “Правосуддя”) говориться, що “Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції”, а в ст. 147 (розділ “Конституційний Суд України”) закріплено положення про те, що “Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні”.

Закон України “Про Конституційний Суд” (ст. 4) основними принципами діяльності Конституційного Суду називає: верховенство права, незалежність, колегіальність, рівність прав суддів, гласність, повний і всебічний розгляд справ та обґрунтованість прийнятих ним рішень. Зазначені вище положення правильно відображають державно-правову основу його діяльності як судового органу конституційного контролю, який самостійно і незалежно здійснює судову владу через конституційне правосуддя.

Якщо відокремлено охарактеризувати риси Конституційного Суду як судового органу, як це впливає з Конституції України і Закону “Про Конституцій Суд України”, то вони полягають у такому: як і інші суди, Конституційний Суд України здійснює правосуддя, тобто приймає за ініціативою уповноважених на те органів і осіб як незалежний арбітр рішення у спірних правових ситуаціях і при порушенні права, охороняючи Конституцію; здійснює судову владу шляхом колегіального розгляду справ виборними (призначеними) офіційними особами (суддями) через спеціальну правову процедуру, підпорядковується при цьому загальним для всіх судів

конституційним принципам правосуддя — незалежність суддів, гласність, змагальність, рівноправність сторін тощо; вирішує справи прийняттям актів, обов'язкових для виконання.

У той же час компетенцією, організацією і процедурою діяльності, механізмом виконання прийнятих рішень Конституційний Суд України істотно відрізняється від інших судових органів, він реалізує функцію конституційного контролю, що проявляється через:

- перевірку та оцінку конституційності законів, інших нормативних актів, договорів, що втрачають юридичну силу у випадку визнання їх неконституційними;
- забезпечення верховенства та прямої дії Конституції України, захист прав і свобод особистості, створення “живого” конституційного права.

Конституційний Суд — єдиний орган, компетентний перевіряти конституційність законів та інших нормативних актів вищого рівня держави та її суб'єктів. Він розглядає спори про компетенцію, в яких беруть участь найвищі законодавчі, виконавчі та судові органи держави, дає офіційне тлумачення Конституції України.

Роль Конституційного Суду України, його конституційна компетенція і юридична сила прийнятих ним актів слугують забезпеченню балансу влад. І це суттєво відрізняє його від Верховного Суду України та Вищого Господарського суду України. Саме через Конституційний Суд судова влада виступає арбітром у спорах між гілками влади. Тому він не лише особливий судовий орган, частина судової влади, а й один із найвищих конституційних органів держави. У цьому його двоєдина правова природа.

Конкретним результатом реалізації Конституційним Судом своїх повноважень нерідко є визнання актів, їх окремих положень неконституційними, у зв'язку з чим вони втрачають юридичну силу.

Згідно із ст. 148 Конституції України, ст. 16 Закону України “Про Конституційний Суд України” суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як десять років, проживає в Україні протягом останніх двадцяти років та володіє державною мовою. Судді Конституційного Суду України не можуть належати до політичних партій та профспілок, мати представницький мандат, брати участь у політичній діяльності, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

Суддя Конституційного Суду України призначається на дев'ять років без права бути призначеним на повторний строк.

Конституція України (ст. 148) визначає такий порядок формування Конституційного Суду України: Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду.

Попередньо Президент України проводить консультації з Прем'єр-міністром України та Міністром юстиції України щодо кандидатур на посади суддів Конституційного Суду. Призначеною на посаду судді Конституційного Суду вважається особа, про призначення якої видано Указ Президента, скріплений підписами Прем'єр-міністра України та Міністра юстиції України (ст. 6 Закону України “Про Конституційний Суд України”).

Верховна Рада України призначає суддів Конституційного Суду таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів. Пропозиції щодо кандидатур на посади суддів вносить Голова Верховної Ради України, а також не менш як 1/4 народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради. Призначеними на посади суддів Конституційного Суду України вважаються кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів депутатів, але більше половини голосів депутатів від конституційного складу Верховної Ради України (ст. 7 Закону).

З'їзд суддів України за пропозицією делегатів з'їзду відкритим голосуванням більшістю голосів присутніх делегатів з'їзду визначає кандидатури на посади судді Конституційного Суду України для включення до бюлетенів для таємного голосування. Призначеним на посаду судді Конституційного Суду України вважається кандидат, який у результаті таємного голосування одержав більшість голосів від числа обраних делегатів з'їзду суддів України (ст. 8 Закону).

У разі припинення повноважень судді Конституційного Суду відповідно Президент України, Верховна Рада України у місячний строк, а з'їзд суддів України у тримісячний строк призначають іншу особу на цю посаду.

Суддя Конституційного Суду України вступає на посаду з дня складення ним присяги судді Конституційного Суду України на засіданні Верховної Ради України, яке проводиться за участю Президента України, Прем'єр-міністра України, Голови Верховного Суду України та пізніше як

через місяць після призначення суддею Конституційного Суду.

Голова Конституційного Суду обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду зі складу суддів Конституційного Суду лише на один трирічний строк таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів з необмеженим числом кандидатур, запропонованих судьями Конституційного Суду. Головою Конституційного Суду України вважається обраний кандидат, за якого проголосувало більше половини конституційного складу суддів Конституційного Суду (ст. 20 Закону). Обрання Голови Конституційного Суду самими членами Конституційного Суду є додатковою гарантією незалежності Конституційного Суду України від інших гілок влади.

Голова Конституційного Суду України має двох заступників, які обираються за його пропозицією лише на один трирічний строк таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів.

Судді Конституційного Суду України, здійснюючи свої повноваження, є незалежними і керуються лише Конституцією України та Законом “Про Конституційний Суд України”, іншими законами України, крім тих законів або їх окремих положень, що є предметом розгляду Конституційного Суду України.

Особа судді Конституційного Суду України є недоторканою. Суддя Конституційного Суду України не може бути затриманий чи заарештований без згоди на те Верховної Ради України до винесення обвинувального вироку суду. Судді Конституційного Суду не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у Конституційному Суді та на його колегіях, за винятком відповідальності за образу чи наклеп при розгляді справ, прийнятті рішень та дачі висновків Конституційним Судом України.

Повноваження судді Конституційного Суду припиняються у разі закінчення строку призначення; досягнення суддею 65-річного віку; неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я; порушення суддею вимог закону про заборону політичної діяльності та виконання іншої оплачуваної роботи; порушення суддею присяги; набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього; припинення його громадянства; визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим; подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням (ст. 23 Закону).

У Конституційному Суді України є Постійний представник Президента України, а також представництво Верховної Ради

Конституційний Суд України в порядку попереднього контролю згідно зі ст. 151 Конституції дає висновки за зверненнями Президента України або Кабінету Міністрів про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість. У ст. 159 Конституції йдеться про те, що законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 Конституції України.

Основними функціями Конституційного Суду України є вирішення питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України та офіційне тлумачення Конституції та законів України.

Згідно з Конституцією України (ст. ст. 150, 151), Законом “Про Конституційний Суд України” (ст. 13) до повноважень Конституційного Суду України належить прийняття рішень у справах щодо:

- конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- відповідності чинних міжнародних договорів України Конституції України;
- додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;
- офіційного тлумачення Конституції та законів України.

До повноважень Конституційного Суду України не належить питання щодо законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції.

Підставами для прийняття Конституційним Судом України рішення щодо неконституційності правових актів повністю чи окремих частин є їх невідповідність Конституції

набрання ними чинності; перевищення конституційних повноважень при їх прийнятті.

З питань своїх повноважень Конституційний Суд приймає рішення й висновки. Рішення він приймає за результатами розгляду справ щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради, актів Президента, актів Кабінету Міністрів, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Закон України про Конституційний Суд встановлює такі правила, що висновки Конституційний Суд дає у справах з питань офіційного тлумачення Конституції та законів України; про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість; щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Рішення приймаються, висновки даються Конституційним Судом поіменним голосуванням шляхом опитування суддів Конституційного Суду.

Рішення й висновки Конституційного Суду є остаточними і не підлягають оскарженню (п. 6 ст. 66 Закону України "Про Конституційний Суд України"). Вони є обов'язковими до виконання. Копії рішень і висновків Конституційного Суду України надсилаються наступного робочого дня після їх офіційного оприлюднення суб'єкту права на конституційне подання чи конституційне звернення, з ініціативи якого розглядалася справа, до Міністерства юстиції України, а також до органу влади, що прийняв правовий акт, який був предметом розгляду в Конституційному Суді.

У ст. 152 Конституції України та ст. 73 Закону України "Про Конституційний Суд України" підкреслюється, що закони та інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України, або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, прийняття або набрання ними чинності. Закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня прийняття Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність. Матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку.

Формами звернення до Конституційного Суду України є конституційне подання та конституційне звернення.

Конституційне подання - це письмове клопотання до Конституційного Суду України про визнання правового акта (його окремих положень) неконституційним, про визначення конституційності міжнародного договору або про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України. Конституційним поданням є також звернення Верховної Ради України про дачу висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Суб'єктами права на конституційне подання з питань прийняття рішень Конституційним Судом України у випадках визнання неконституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, є Президент України, не менш як сорок п'ять народних депутатів України (підпис депутата не відкликається), Верховний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Суб'єктами права на конституційне подання з питань дачі висновків Конституційним Судом України є:

- з питань відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість - Президент України, Кабінет Міністрів України;
- з питань додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених статтями 111 та 151 Конституції України - Верховна Рада України;
- з питань офіційного тлумачення Конституції та законів України - Президент України, не менш як сорок п'ять народних депутатів України (підпис депутата не відкликається), Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховний Суд України, Кабінет Міністрів України, інші органи державної влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим,

Конституційне звернення - це письмове клопотання до Конституційного Суду України про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи.

Суб'єктами права на конституційне звернення з питань дачі висновків Конституційним Судом України у випадку офіційного тлумачення Конституції та законів України, є громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи.

Контрольні запитання:

1. Для чого існує Конституційний Суд України?
2. Назвіть основні повноваження Конституційного Суду України.
3. Розкрийте поняття “конституційне подання” та “конституційне звернення”.

7. Конституційно-правовий статус правоохоронних органів в Україні

7.1. Прокуратура

Основними нормативно-правовими актами, які регулюють статус та діяльність прокуратури є Конституція України, Закон України “Про прокуратуру”, накази Генерального прокурора України.

У своїй діяльності органи прокуратури здійснюють свою діяльність на принципах, передбачених ст. 6 Закону України “Про прокуратуру”.

Так, вони:

1) становлять єдину централізовану систему, яку очолює Генеральний прокурор України, з підпорядкуванням нижчестоящих прокурорів вищестоящим;

2) здійснюють свої повноваження на підставі додержання Конституції України та чинних на території республіки законів, незалежно від будь-яких органів державної влади, посадових осіб, а також рішень громадських об'єднань чи їх органів;

3) захищають у межах своєї компетенції права і свободи громадян на засадах їх рівності перед законом, незалежно від національного чи соціального походження, мови, освіти, ставлення до релігії, політичних переконань, службового чи майнового стану та інших ознак;

4) вживають заходів до усунення порушень закону, від кого б вони не виходили, поновлення порушених прав і притягнення у встановленому законом порядку до відповідальності осіб, які допустили ці порушення;

5) діють гласно, інформують державні органи влади, громадськість про стан законності та заходи щодо її зміцнення.

З метою забезпечення об'єктивності та незалежності прокуратури її працівники не можуть належати до будь-яких політичних партій чи рухів, займатися іншою, окрім наукової, викладацької та творчої діяльності. Крім того, Законом України “Про прокуратуру” встановлено ряд гарантій незалежності прокуратури у здійсненні її повноважень. Зокрема, заборонено втручання органів державної влади і органів місцевого самоврядування, посадових осіб, засобів масової інформації, громадсько-політичних організацій (рухів) та їх представників у діяльність прокуратури по нагляду за додержанням законів або по розслідуванню діянь, що містять ознаки злочину. Вплив у будь-якій формі на працівника прокуратури з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків або добитися прийняття неправомірного рішення тягне за собою відповідальність, передбачену законом, у тому числі кримінальну.

Важливе значення для гарантії діяльності органів прокуратури має ст. 8 Закону, згідно якої вимоги прокурора, які відповідають чинному законодавству, є обов'язковими для всіх органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб та громадян і виконуються невідкладно або у передбачені законом чи визначені прокурором строки. Невиконання без поважних причин законних вимог прокурора тягне за собою передбачену законом відповідальність.

Систему органів прокуратури становлять:

- 1) Генеральна прокуратура України;
- 2) Прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя (на правах обласних);
- 3) Міські, районні, міжрайонні, інші прирівняні до них прокуратури (у тому числі

спеціалізовані як то транспортні, природоохоронні, тощо).

4) Окремо необхідно виділити військові прокуратури, які також входять до системи прокуратури і підпорядковуються Генеральній прокуратурі України хоча в силу специфіки виконуваних завдань мають власну, трохи відмінну структуру. До органів військових прокуратур належать:

а) військові прокуратури регіонів і військова прокуратура Військово-Морських Сил України (на правах обласних);

б) військові прокуратури гарнізонів (на правах міських).

Генеральну прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, який має першого заступника та заступників. У склад Генеральної прокуратури входять управління та відділи. Структуру Генеральної прокуратури України та Положення про її структурні підрозділи затверджує Генеральний прокурор України.

Генеральний прокурор України призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України за згодою Верховної Ради України. Верховна Рада України вправі висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади.

Він звільняється з посади також у разі:

- закінчення строку, на який його призначено;
- неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- порушення вимог щодо несумісності;
- набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- припинення його громадянства;
- подання заяви про звільнення з посади за власним бажанням.

Строк повноважень Генерального прокурора України та підпорядкованих йому прокурорів - п'ять років.

Прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, міські, районні, міжрайонні, районні в містах, а також інші прокуратури очолюють відповідні прокурори, які призначаються Генеральним прокурором також на 5-и річний термін.

За ст. 121 Конституції України, ст. 5 Закону на прокуратуру покладено такі функції, як:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян;
- 5) нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами.

На даний державний орган не може покладатися виконання функцій, не передбачених Конституцією України і Законом "Про прокуратуру".

З метою реалізації наданих повноважень та виконання передбачених функцій, прокурор вносить акти прокурорського реагування, в яких зазначається: ким і яке положення закону порушено, в чому полягає порушення та що і в який строк посадова особа або орган мають вжити до його усунення.

Є такі види актів прокурорського реагування:

1. протест;
2. припис;
3. подання;
4. постанова.

Протест на акт, що суперечить закону, а також на незаконні рішення чи дії посадової особи приноситься прокурором, його заступником до органу, який його видав, або до вищестоящого органу. У протесті прокурор ставить питання про скасування акта або приведення його у відповідність з законом, а також припинення незаконної дії посадової особи, поновлення порушеного права.

Письмовий *припис* про усунення порушень закону вноситься прокурором, його заступником органу чи посадовій особі, які допустили порушення, або вищестоящому у порядку підпорядкованості органу чи посадовій особі, які правомочні усунути порушення.

Письмовий припис вноситься у випадках, коли одночасно є дві умови:

- порушення закону має очевидний характер;
- воно може завдати істотної шкоди інтересам держави, підприємства, установи, організації, а також громадянам, якщо не буде негайно усунуто.

Припис підлягає негайному виконанню, про що повідомляється прокурору. Однак орган чи посадова особа можуть оскаржити припис вищестоящому прокурору, який зобов'язаний розглянути скаргу протягом десяти днів або до суду.

Подання з вимогами усунення порушень закону, причин цих порушень і умов, що їм сприяють, вноситься прокурором, його заступником у державний орган, громадську організацію або посадовій особі, які наділені повноваженням усунути порушення закону, і підлягає невідкладному розгляду. Не пізніше як у місячний строк має бути вжито відповідних заходів до усунення порушень закону, причин та умов, що їм сприяють, і про наслідки повідомлено прокурору. Колегіальний орган, якому внесено подання, повідомляє про день засідання прокурору, який вправі особисто взяти участь у його розгляді.

Останнім документом є *постанова*. У разі порушення закону посадовою особою або громадянином прокурор, його заступник, залежно від характеру порушення закону, виносить мотивовану постанову про дисциплінарне провадження, провадження про адміністративне правопорушення або про порушення кримінальної справи щодо цих осіб. Постанова про порушення дисциплінарного провадження або провадження про адміністративне правопорушення підлягає розгляду повноважною посадовою особою або відповідним органом у десятиденний строк після її надходження, якщо інше не встановлено законом.

7.2. Міліція

Правовий статус міліції в Україні регламентує Закон України „Про міліцію”.

Міліція (лат. *militia* — *військо*) в Україні — державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Основними завданнями міліції є:

- 1) забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів;
- 2) запобігання правопорушенням та їх припинення;
- 3) охорона і забезпечення громадського порядку;
- 4) виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили;
- 5) забезпечення безпеки дорожнього руху;
- 6) захист власності від злочинних посягань;
- 7) виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень;
- 8) участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам;
- 9) сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

Міліція є єдиною системою органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ України, виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції. Вона складається з підрозділів:

- 1) кримінальної міліції;
- 2) міліції громадської безпеки;
- 3) транспортної міліції;
- 4) державної автомобільної інспекції;
- 5) міліції охорони;
- 6) спеціальної міліції;
- 7) кримінальної міліції у справах неповнолітніх;
- 8) судової міліції;
- 9) місцевої міліції.

Для забезпечення громадського порядку на об'єктах і територіях, які мають особливе народногосподарське значення або постраждали від стихійного лиха, екологічного забруднення,

катастрофи, Міністерством внутрішніх справ України з дозволу Кабінету Міністрів України можуть створюватись *спеціальні підрозділи міліції*.

Місцева міліція утворюється за рішенням органів місцевого самоврядування на підставі подання місцевих державних адміністрацій та виконавчих органів рад, погодженого з Міністерством внутрішніх справ України.

Завданням місцевої міліції є забезпечення захисту життя, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів громадян та охорони громадського порядку ш відповідній території.

До складу місцевої міліції входять підрозділи дорожньо-патрульної служби, патрульно-постової служби, служби дільничних інспекторів міліції, а також приймальники-розподільники для неповнолітніх, приймальники-розподільники для осіб, затриманих за бродяжництво, спеціальні приймальники для осіб, підданих адміністративному арешту. У складі місцевої міліції можуть утворюватися й інші підрозділи.

Місцеву міліцію очолює керівник, який є заступником начальника відповідного управління (відділу) внутрішніх справ з громадської безпеки. Керівник місцевої міліції у встановлені відповідною радою строки звітує перед нею про стан охорони громадського порядку та громадської безпеки на відповідній території.

Призначення і звільнення з посад керівника місцевої міліції, начальників структурних підрозділів і дільничних інспекторів проводиться начальниками головних управлінь, управлінь Міністерства внутрішніх справ України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі за погодженням з відповідною радою.

Чисельність місцевої міліції визначається органом місцевого самоврядування виходячи з нормативів, затверджених Міністерством внутрішніх справ України. Місцева міліція утримується за рахунок коштів місцевих бюджетів.

Міліція підпорядковується Міністерству внутрішніх справ України. Міністр внутрішніх справ України здійснює керівництво всією міліцією України. Також до структури МВС входять:

1) головні управління, управління Міністерства внутрішніх справ України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, управління, відділи Міністерства внутрішніх справ України на транспорті;

2) міські, районні управління та відділи, лінійні управління, відділи, відділення, пункти;

3) підрозділи місцевої міліції, підрозділи та допоміжні служби державної пожежної охорони;

4) з'єднання, військові частини, підрозділи, установи внутрішніх військ;

5) навчальні заклади, науково-дослідні установи, підприємства та установи забезпечення.

Керівництво міліцією в адміністративно-територіальних одиницях здійснюють начальники управлінь (відділів) внутрішніх справ.

Основними обов'язками міліції є:

- забезпечувати безпеку громадян і громадський порядок;
- виявляти, запобігати, припиняти та розкривати злочини, вживати з цією метою оперативно-розшукових та профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством;

- приймати та реєструвати заяви й повідомлення про злочини та адміністративні правопорушення, своєчасно приймати по них рішення;

- припиняти адміністративні правопорушення і здійснювати провадження у справах про них;

- виявляти причини й умови, що сприяють вчиненню правопорушень, вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення; брати участь у правовому вихованні населення;

- проводити профілактичну роботу серед осіб, схильних до вчинення злочинів, здійснювати адміністративний нагляд за особами, щодо яких його встановлено, а також контроль за засудженими до кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі;

- виконувати в межах своєї компетенції кримінальні покарання та адміністративні стягнення;

- розшукувати осіб, які переховуються від органів дізнання, слідства і суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, пропали безвісти, та інших осіб у випадках, передбачених законодавством;

- проводити криміналістичні дослідження за матеріалами оперативно-розшукової діяльності, забезпечувати у встановленому порядку участь спеціалістів криміналістичної служби у слідчих діях;

- виконувати прийняті в установленому законом порядку і в межах своєї компетенції рішення прокурора, слідчого, суду;
- забезпечувати в межах своєї компетенції безпеку дорожнього руху, додержання законів, правил і нормативів у цій сфері, здійснювати реєстрацію та облік авто- мототранспортних засобів, приймати іспити на право керування транспортними засобами і видавати відповідні документи; запобігати забрудненню повітря, водойм транспортними засобами та сільськогосподарською технікою; здійснювати контроль за утриманням у належному технічному стані та чистоті доріг, вулиць, майданів;
- давати відповідно до законодавства дозвіл на придбання, зберігання, носіння і перевезення зброї, боєприпасів, вибухових речовин та матеріалів, інших предметів і речовин, щодо зберігання і використання яких встановлено спеціальні правила, а також на відкриття об'єктів, де вони використовуються, контролювати додержання зазначених правил;
- контролювати додержання громадянами та службовими особами встановлених законодавством правил паспортної системи, в'їзду, виїзду, перебування в Україні і транзитного проїзду через її територію іноземних громадян та осіб без громадянства;
- охороняти на договірних засадах майно громадян, колективне і державне майно, а також майно іноземних держав, міжнародних організацій, іноземних юридичних осіб та громадян, осіб без громадянства;
- охороняти, конвоювати та тримати затриманих і взятих під варту осіб;
- здійснювати привід до відповідних державних органів або установ згідно з чинним законодавством та з санкції прокурора громадян, які ухиляються від призову на військову службу;
- подавати у межах наданих прав допомогу народним депутатам, представникам державних органів і громадських об'єднань у здійсненні їх законної діяльності, якщо їм чиниться протидія або загрожує небезпека з боку правопорушників;
- забезпечувати безпеку осіб, взятих під захист, у разі надходження від них заяви, звернення керівника відповідного державного органу чи отримання оперативної та іншої інформації про загрозу їх життю, здоров'ю, житлу чи майну;
- забезпечувати виконання загальнообов'язкових рішень місцевих Рад народних депутатів, прийнятих ними в межах своєї компетенції, з питань охорони громадського порядку і правил торгівлі у невстановлених місцях, правил утримання тварин у домашніх умовах, а також контролювати утримання в належній чистоті територій дворів і прибудинкових територій у містах та інших населених пунктах;
- забезпечувати громадський порядок під час проведення масових заходів комерційного характеру на кошти організацій або осіб, які їх проводять.

Працівник міліції на території України незалежно від посади, яку він займає, місцезнаходження та часу в разі звернення до нього громадян або службових осіб з заявою чи повідомленням про події, які загрожують особистій чи громадській безпеці, або у разі безпосереднього виявлення таких зобов'язаний вжити заходів до попередження і припинення правопорушень, рятування людей, подання допомоги особам, які її потребують, встановлення і затримання осіб, які вчинили правопорушення, охорони місця події і повідомити про це в найближчий підрозділ міліції.

Міліція має право:

- вимагати від громадян і службових осіб, які порушують громадський порядок, припинення правопорушень та дій, що перешкоджають здійсненню повноважень міліції;
- перевіряти у громадян при підозрі у вчиненні правопорушень документи, що посвідчують їх особу;
- викликати громадян і службових осіб у справах про злочини та у зв'язку з матеріалами, що знаходяться в її провадженні;
- виявляти і вести облік осіб, які підлягають профілактичному впливу;
- затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях: а) осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, обвинувачених, які переховуються від дізнання, слідства чи суду, засуджених, які ухиляються від виконання кримінального покарання, — на строки і в порядку, передбачені законом; б) осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано взяття під варту, — на строк, встановлений органом попереднього розслідування, прокурором, судом, але не більше десяти діб; в) осіб, які вчинили адміністративні правопорушення, для складання протоколу або розгляду справи по суті, якщо ці питання не можуть бути вирішені на місці, — на строк до трьох

годин, а у необхідних випадках для встановлення особи і з'ясування обставин правопорушення — до трьох діб з повідомленням про це письмово прокуророві протягом 24 годин з моменту затримання; г) неповнолітніх віком до 16 років, які залишилися без опікування, — на строк до передачі законним представникам або до влаштування у встановленому порядку, а неповнолітніх, які вчинили суспільне небезпечні діяння і не досягай віку, з якого настає кримінальна відповідальність, — до передачі їх законним представникам або направлення у приймальники-розподільники, але не більш як на 8 годин; осіб, які виявили непокору законній вимозі працівника міліції, — до розгляду справи народним суддею; д) осіб, які перебували в громадських місцях у стані сп'яніння, якщо їх вигляд ображав людську гідність і громадську мораль або якщо вони втратили здатність самостійно пересуватися чи могли завдати шкоди оточуючим або собі, — до передачі їх в спеціальні медичні заклади або для доставки до місця проживання, а при відсутності таких — до їх витвердження; ж) осіб, яких запідозрено у занятті бродяжництвом, — на строк до 30 діб з санкції прокурора; з) осіб, які ухиляються від виконання постанови суду про направлення на примусове лікування від хронічного алкоголізму або наркоманії, — на строк до 3 діб; і) військовослужбовців, які вчинили діяння, що підпадають під ознаки злочину або адміністративного правопорушення, — до передачі їх військовим патрулям, представникам військової комендатури, військових частин або військових комісаріатів; к) осіб, які мають ознаки вираженого психічного розладу і створюють у зв'язку з цим реальну небезпеку для себе і оточуючих, — до передачі їх у лікувальні заклади, але не більш як на 24 години;

- проводити огляд осіб, зазначених вище, речей, що знаходяться при них, транспортних засобів і вилучати документи та предмети, що можуть бути речовими доказами або використані на шкоду їх здоров'ю;

- складати протоколи про адміністративні правопорушення, провадити особистий огляд, огляд речей, вилучення речей і документів, застосовувати інші передбачені законом заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення;

- накладати адміністративні стягнення або передавати матеріали про адміністративні правопорушення на розгляд інших державних органів, товариських судів, громадських об'єднань або трудових колективів;

- проводити в порядку провадження дізнання і за дорученням слідчих органів у кримінальних справах обшуки, вилучення, допити та інші слідчі дії;

- здійснювати на підставах і в порядку, встановлених законом, гласні та негласні оперативно-розшукові заходи, фото-, кіно-, відеозйомку і звукозапис, прослуховування телефонних розмов з метою розкриття злочинів;

- проводити огляд поклажі, багажу та огляд пасажирів цивільних повітряних, морських і річкових суден, засобів залізничного та автомобільного транспорту згідно з чинним законодавством;

- входити безперешкодно у будь-який час доби: а) на територію і в приміщення підприємств, установ і організацій, в тому числі митниці, та оглядати їх з метою припинення злочинів, переслідування осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, при стихійному лихові та інших надзвичайних обставинах; б) на земельні ділянки, в жилі та інші приміщення громадян в разі переслідування злочинця або припинення злочину, що загрожує життю мешканців, а також при стихійному лихові та інших надзвичайних обставинах; в) до житла чи до іншого володіння особи, яка перебуває під адміністративним наглядом, з метою перевірки виконання встановлених судом обмежень;

- тимчасово обмежувати або забороняти доступ громадян на окремі ділянки місцевості чи об'єкти з метою забезпечення громадського порядку, громадської безпеки, охорони життя і здоров'я людей;

- обмежувати або забороняти у випадках затримання злочинців, при аваріях, інших надзвичайних обставинах, що загрожують життю і здоров'ю людей, рух транспорту і пішоходів на окремих ділянках вулиць і автомобільних шляхів;

- зупиняти транспортні засоби в разі порушення правил дорожнього руху, наявних ознак, що свідчать про технічну несправність транспорту або забруднення ним навколишнього середовища, а також при наявності даних про те, що він використовується з протиправною метою;

- оглядати транспортні засоби і перевіряти у водіїв документи на право користування й керування ними, дорожні листи і відповідність вантажів, що перевозяться, товарно-транспортним документам;

- проводити технічний огляд автотранспорту; організувати при необхідності медичний огляд водіїв;
- затримувати, відстороняти від керування транспортними засобами осіб, які перебувають у стані сп'яніння, а також тих, які не мають документів на право керування або користування транспортними засобами, позбавляти водіїв у передбачених законодавством випадках права керування транспортними засобами;
- анулювати виданий підприємству, установі й організації дозвіл на придбання, зберігання і використання зброї, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів, інших предметів і речовин при невиконанні встановлених правил користування і поведінки з ними;
- анулювати дозволи на придбання, зберігання і носіння зброї та боєприпасів, видані громадянам, які зловживають спиртними напоями, вживають наркотичні засоби без призначення лікаря, інші одурманюючі засоби, хворіють на психічні захворювання, та в інших випадках, передбачених законодавством;
- оглядати зброю та боєприпаси, що знаходяться у громадян, а також місця їх зберігання;
- вилучати у громадян і службових осіб предмети і речі, заборонені або обмежені в обороті, а також документи з ознаками підробки;
- користуватися безплатно всіма видами громадського транспорту міського, приміського і місцевого сполучення (крім таксі), а також попутним транспортом. Працівники підрозділів міліції на транспорті у межах обслуговуваних дільниць, крім цього, мають право на безплатний проїзд у поїздах, на річкових і морських суднах;
- використовувати безперешкодно транспортні засоби, що належать підприємствам, установам, організаціям і громадянам (крім транспортних засобів дипломатичних, консульських та інших представництв іноземних держав, міжнародних організацій, транспортних засобів спеціального призначення), для проїзду до місця події, стихійного лиха, доставки в лікувальні заклади осіб, які потребують невідкладної медичної допомоги, для переслідування правопорушників та їх доставки в міліцію;
- користуватися у невідкладних випадках безперешкодно і безплатно засобами зв'язку, що належать підприємствам, установам і організаціям, а засобами зв'язку, що належать громадянам, — за їх згодою;
- зберігати, носити і застосовувати спеціальні засоби та зброю;
- видавати у разі наявності небезпеки для життя і здоров'я особам, взятим під захист, відповідно до чинного законодавства зброю, спеціальні засоби індивідуального захисту та сповіщення про небезпеку.

У своїй діяльності міліція має право застосовувати *заходи фізичного впливу* (прийоми рукопашного бою), *спеціальні засоби* (наручники, гумові кийки тощо) і *вогнепальну зброю*. Застосуванню сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї повинно передувати попередження про намір їх використання, якщо дозволяють обставини. Без попередження фізична сила, спеціальні засоби і зброя можуть застосовуватися, якщо виникла безпосередня загроза життю або здоров'ю громадян чи працівників міліції.

Забороняється застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю:

- 1) до жінок з явними ознаками вагітності;
- 2) осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності;
- 3) малолітніх, крім випадків вчинення ними групового нападу, що загрожує життю та здоров'ю людей, працівників міліції, або збройного нападу чи збройного опору.

Про застосування фізичної сили, спеціальних засобів примусу працівник міліції рапортом доводить до відома безпосереднього начальника. Про поранення або смерть, що сталися внаслідок застосування фізичного впливу і спеціальних засобів, а також про всі випадки застосування зброї працівник міліції зобов'язаний негайно і письмово повідомити своєму начальникові для сповіщення прокуророві.

Працівники міліції мають право застосовувати *заходи фізичного впливу*, в тому числі прийоми рукопашного бою, для припинення правопорушень, подолання протидії законним вимогам міліції, якщо інші способи не забезпечили виконання покладених на неї обов'язків. *Спеціальні засоби* (наручники, гумові кийки, засоби зв'язування, сльозогінні речовини, світлосвукові пристрої відволікаючої дії, пристрої для відкриття приміщень і примусової зупинки

транспорту, водомети, бронемашини та інші спеціальні і транспортні засоби, а також використовувати службових собак) можуть бути застосовані у таких випадках:

- 1) для захисту громадян і самозахисту від нападу та інших дій, що створюють загрозу їх життю або здоров'ю;
- 2) для припинення масових безпорядків і групових порушень громадського порядку;
- 3) для відбиття нападу на будівлі, приміщення, споруди і транспортні засоби, незалежно від їх належності, або їх звільнення у разі захоплення;
- 4) для затримання і доставки в міліцію або інше службове приміщення осіб, які вчинили правопорушення, а також для конвоювання і тримання осіб, затриманих і підданих арешту, взятих під варту, якщо зазначені вище особи чинять опір працівникам міліції або якщо є підстави вважати, що вони можуть вчинити втечу чи завдати шкоди оточуючим або собі;
- 5) для припинення масового захоплення землі та інших дій, що можуть призвести до зіткнення груп населення, а також діянь, які паралізують роботу транспорту, життєдіяльності населених пунктів, посягають на громадський спокій, життя і здоров'я людей;
- 6) для припинення опору працівникові міліції та іншим особам, які виконують службові або громадські обов'язки з охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю;
- 7) для звільнення заручників.

Вид спеціального засобу, час початку та інтенсивність його застосування визначаються з урахуванням обстановки, що склалася, характеру правопорушення і особи правопорушника.

Застосування вогнепальної зброї як крайнього заходу можливе у таких випадках:

- 1) для захисту громадян від нападу, що загрожує їх життю і здоров'ю, а також звільнення заручників;
- 2) для відбиття нападу на працівника міліції або членів його сім'ї, якщо їх життю або здоров'ю загрожує небезпека;
- 3) для відбиття нападу на об'єкти, що охороняються, конвої, жилі приміщення громадян, приміщення державних і громадських підприємств, установ і організацій, а також звільнення їх у разі захоплення;
- 4) для затримання особи, яку застали при вчиненні тяжкого злочину і яка намагається втекти;
- 5) для затримання особи, яка чинить збройний опір, намагається втекти і під варті, а також озброєної особи, яка погрожує застосуванням зброї та інших предметів, що загрожує життю і здоров'ю працівника міліції;
- 6) для зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження, якщо подій своїми діями створює загрозу життю чи здоров'ю громадян або працівника міліції.

Забороняється застосовувати і використовувати вогнепальну зброю при значному скупченні людей, якщо від цього можуть постраждати сторонні особи.

Працівники міліції мають право використовувати зброю для подання сигналу тривоги або виклику допомоги, для знешкодження тварини, яка загрожує життю і здоров'ю громадян або працівника міліції.

Працівник міліції має право оголосити вогнепальну зброю і привести її у готовність, якщо вважає, що в обстановці, яка склалася, можуть виникнути підстави для її застосування. Спроби особи, яка затримується працівником міліції з оголеною вогнепальною зброєю, наблизитися до нього, скоротивши при цьому визначену ним відстань, чи доторкнутися до його зброї, дають працівникові міліції право застосовувати вогнепальну зброю.

Особовий склад міліції складається з працівників, що проходять державну службу в підрозділах міліції, яким відповідно до чинного законодавства присвоєно спеціальні звання міліції. На службу до міліції приймаються па контрактній основі громадяни, здатні за своїми особистими, діловими і моральними якостями, освітнім рівнем, фізичною підготовкою і станом здоров'я виконувати покладені на міліцію завдання. При прийнятті на службу може бути встановлено іспитовий строк до одного року. Не можуть бути прийняті на службу до міліції особи, які раніше засуджувались за вчинення злочину.

Працівник міліції є представником державного органу виконавчої влади. Законні вимоги працівників міліції є обов'язковими для виконання громадянами і службовими особами.

Працівники міліції перебувають під захистом держави. Держава гарантує працівникам міліції соціальний захист, шляхом надання пільг при розподілі житла, встановлення квартирних

телефонів, влаштування дітей у дошкільні заклади, обов'язкового державного страхування, вирішення інших питань соціально-побутового забезпечення.

7.3. Служба безпеки України

Служба безпеки України — державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. Служба безпеки України підпорядкована Президенту України і Верховній Раді України. Діяльність СБУ регламентують Закони України „Про Службу безпеки України”, „Про розвідувальні органи України”.

Завданнями Служби безпеки України є:

- 1) захист державного суверенітету;
- 2) конституційного ладу;
- 3) територіальної цілісності;
- 4) економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України;
- 5) законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб;
- 6) попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Засади діяльності Служби безпеки України:

- 1) законність;
- 2) повага до прав і гідності особи;
- 3) позапартійність
- 4) відповідальності перед народом України.

В оперативно-службовій діяльності СБУ дотримується принципів поєднання єдиноначальності і колегіальності, гласності і конспірації.

Діяльність СБУ здійснюється на основі дотримання прав і свобод людини. Органи і співробітники СБУ повинні поважати гідність людини і виявляти до неї гуманне ставлення, не допускати розголошення відомостей про особисте життя людини. У виняткових випадках з метою припинення та розкриття державних злочинів окремі права та свободи особи можуть бути тимчасово обмежені у порядку і межах, визначених Конституцією та законами України. СБУ на вимогу громадян України у місячний строк зобов'язана дати їм письмові пояснення з приводу обмеження їх прав чи свобод. Такі особи мають право оскаржити до суду неправомірні дії посадових (службових) осіб та органів СБУ.

Систему Служби безпеки України складають:

- а) Центральне управління Служби безпеки України;
- б) підпорядковані йому регіональні органи;
- в) органи військової контррозвідки;
- г) навчальні, наукові, науково-дослідні та інші заклади, установи організації і підприємства Служби безпеки України;
- д) Служба урядового зв'язку.

Для забезпечення виконання покладених на Службу безпеки України завдань у Центральному управлінні Служби безпеки України та підпорядкованих йому органах відповідно до закону створюються і діють функціональні *підрозділи*.

- контррозвідки;
- захисту національної державності;
- контррозвідувального захисту економіки держави;
- боротьби з корупцією та організованою злочинністю;
- боротьби з тероризмом і захисту учасників кримінального судочинства та працівників правоохоронних органів;
- досудового слідства;
- охорони державної таємниці;
- оперативно-технічних заходів;
- оперативного документування;
- спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації;

- організаційного, інформаційно-аналітичного, кадрового, правового, господарського, фінансового та інших видів забезпечення оперативно-службової діяльності Служби безпеки України.

При Службі безпеки України функціонує Антитерористичний центр.

Центральне управління СБУ відповідає за стан державної безпеки, координує і контролює діяльність інших органів СБУ. До його складу входять апарат Голови СБУ та функціональні підрозділи: розвідки, контррозвідки, військової контррозвідки, захисту національної державності, боротьби з корупцією і організованою злочинною діяльністю тощо. З метою ефективного виконання своїх завдань Службою безпеки України створюються її регіональні органи: обласні управління Служби безпеки України, їх міжрайонні, районні та міські підрозділи, розміщені на території компетентності яких можуть не збігатися з адміністративно-територіальним поділом України.

В інтересах державної безпеки органи і підрозділи СБУ можуть створюватися на окремих державних стратегічних об'єктах і територіях, у військових формуваннях. У своїй оперативно-службовій діяльності регіональні органи СБУ є незалежними від органів місцевої державної адміністрації та місцевого самоврядування, посадових осіб, партій і рухів. Керівництво всією діяльністю СБУ, її Центральним управлінням здійснює Голова СБУ. Він несе персональну відповідальність за виконання завдань, покладених на СБУ. Голова СБУ призначається Верховною Радою України за поданням Президента України.

Обов'язками СБУ є:

- здійснювати інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади та управління України внутрішньої і зовнішньої діяльності, вирішення проблем оборони, соціально-економічного будівництва, науково-технічного прогресу, екології та інших питань, пов'язаних з національною безпекою України;

- здійснювати заходи контррозвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських та інших державних установ, а також заходи, пов'язані з охороною державних інтересів у сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності, безпекою громадян України за кордоном;

- виявляти, припиняти та розкривати злочини, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції СБУ; проводити дізнання і слідство у цих справах; розшукувати осіб, які переховуються у зв'язку із вчиненням зазначених злочинів;

- здійснювати контррозвідувальні заходи з метою попередження, виявлення, припинення і розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України;

- забезпечувати захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України від протиправних посягань з боку окремих осіб та їх об'єднань;

- здійснювати контррозвідувальне забезпечення оборонного комплексу, Збройних сил України, інших військових формувань, дислокованих на території України, енергетики, транспорту, зв'язку, а також важливих об'єктів інших галузей господарства;

- брати участь у розробці і здійсненні заходів щодо захисту державних таємниць України, сприяти у порядку, передбаченому законодавством, підприємствам, установам, організаціям та підприємцям у збереженні комерційної таємниці, розголошення якої може завдати шкоди життєво важливим інтересам України;

- здійснювати відповідно до законодавства профілактику правопорушень у сфері державної безпеки;

- у межах визначеної законодавством компетенції забезпечувати захист особистої безпеки громадян і осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, у разі надходження від них, членів їх сімей та близьких родичів заяви, звернення керівника відповідного державного органу чи отримання оперативної та іншої інформації про наявність загрози їх життю, здоров'ю, житлу чи майну; брати участь у реабілітації і поновленні прав незаконно репресованих осіб;

- сприяти Прикордонним військам України в охороні державного кордону України;

- сприяти забезпеченню режиму воєнного та надзвичайного стану в разі їх оголошення, а також ліквідації наслідків стихійного лиха, значних аварій, катастроф, епідемій, епізоотій та інших надзвичайних ситуацій;

- подавати наявними силами і засобами, в тому числі і технічними, допомогу органам внутрішніх справ, іншим правоохоронним органам у боротьбі із злочинністю;

- брати участь у розробці заходів і вирішенні питань, що стосуються в'їзду в Україну та виїзду за кордон, перебування на її території іноземців та осіб без громадянства, прикордонного режиму і митних правил;
- забезпечувати засекреченим і шифрованим зв'язком державні органи України і посадових осіб відповідно до переліку, який встановлюється Кабінетом Міністрів України;
- проводити наукові дослідження і дослідно-конструкторські роботи, впроваджувати їх результати в практику діяльності Служби безпеки України;
- виконувати за дорученням Верховної Ради України або Президента України інші завдання, безпосередньо спрямовані на забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки держави.

Права Служби безпеки України:

- вимагати від громадян та посадових осіб припинення правопорушень і дій, що перешкоджають здійсненню повноважень СБУ, перевіряти у зв'язку з цим документи, які посвідчують їх особу, а також проводити огляд осіб, їх речей і транспортних засобів, якщо є загроза втечі підозрюваного або знищення чи приховання речових доказів злочинної діяльності;
- подавати органам державного управління обов'язкові для розгляду пропозиції з питань національної безпеки України, в тому числі про припинення роботи, пов'язаної з державними таємницями, яка виконується з порушенням встановлених правил;
- одержувати на письмовий запит керівника відповідного органу СБУ від міністерств, державних комітетів, інших відомств, підприємств, установ, організацій, військових частин, громадян та їх об'єднань дані і відомості, необхідні для забезпечення державної безпеки України, а також користуватись з цією метою службовою документацією і звітністю.
- входити у порядку, погодженому з адміністрацією підприємств, установ та організацій і командуванням військових частин, на їх територію і в службові приміщення;
- мати слідчі ізолятори для тримання осіб, взятих під варту та затриманих органами СБУ;
- використовувати з наступним відшкодуванням витрат та збитків транспортні засоби, які належать підприємствам, установам і організаціям, військовим частинам і громадянам (крім транспортних засобів дипломатичних, консульських та інших представництв іноземних держав і організацій, транспортних засобів спеціального призначення), для проїзду до місця події, припинення злочинів, переслідування та затримання осіб, які підозрюються в їх вчиненні, доставки до лікувальних установ осіб, що потребують термінової медичної допомоги;
- виключно при безпосередньому припиненні злочинів, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції СБУ, переслідуванні осіб, що підозрюються у їх вчиненні, заходити в жилі, службові, виробничі та інші приміщення, на території і земельні ділянки та оглядати їх з наступним повідомленням прокурора протягом 24 годин;
- проводити гласні і негласні оперативні заходи у порядку, визначеному Законом України „Про оперативно-розшукову діяльність”;
- здійснювати співробітництво з громадянами України та іншими особами, в тому числі на договірних засадах, дотримуючись при цьому умов добровільності і конфіденційності цих відносин;
- користуватися на договірних засадах службовими приміщеннями підприємств, установ, організацій, військових частин, а також жилими та іншими приміщеннями громадян;
- направляти військовослужбовців СБУ для роботи на штатних посадах в інших установах, підприємствах і організаціях на час виконання конкретних завдань в інтересах розвідки, контррозвідки, боротьби з корупцією та організованою злочинною діяльністю; в окремих випадках допускається направлення на роботу таких військовослужбовців в установи, підприємства та організації за ініціативою їх керівників;
- в інтересах розвідки, контррозвідки і оперативно-розшукової діяльності створювати інформаційні системи та вести оперативний облік;
- морально і матеріально заохочувати співробітників СБУ та інших осіб за заслуги щодо забезпечення державної безпеки; представляти їх у встановленому порядку до державних нагород;
- позачергово придбавати квитки на всі види транспорту незалежно від наявності місць і поселятися в готелях при пред'явленні посвідчення про відрядження;
- безплатного проїзду всіма видами міського пасажирського транспорту загального користування (крім таксі), залізничного та водного транспорту приміського сполучення та автобусами приміських маршрутів, а також попутним транспортом;

- видавати у разі наявності небезпеки для життя і здоров'я особам, взятим під захист, відповідно до чинного законодавства зброю, спеціальні засоби індивідуального захисту та сповіщення про небезпеку.

Також СБУ, як *розвідувальний орган* (розвідувальні органи України — спеціальні підрозділи центральних органів виконавчої влади, які здійснюють розвідувальну діяльність з метою захисту національних інтересів України від зовнішніх загроз), наділена особливими, специфічними працями:

- встановлювати на конфіденційній основі співробітництво з повнолітніми, дієздатними особами, які добровільно дали на це згоду;
- отримувати для розвідувальних цілей необхідну інформацію від усіх органів державної влади, підприємств, організацій і установ, включаючи банки, незалежно від форми власності, в тому числі інформацію з автоматизованих інформаційних та довідкових систем, банків даних тощо у порядку, визначеному законом;
- користуватися послугами, в тому числі платними, експертів та консультантів з числа фахівців інших органів державної влади, підприємств, установ і організацій усіх форм власності;
- використовувати на договірних засадах службові приміщення, транспортні засоби та інше майно підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності, а також за згодою окремих осіб — належні їм житлові та не житлові приміщення, транспортні засоби та інше майно;
- відкривати рахунки в національній та іноземній валюті у банках та інших фінансових установах у порядку, визначеному законом;
- використовувати документи, що прикривають співробітників та відомчу приналежність підрозділів, організацій, приміщень і транспортних засобів до розвідувальних органів України;
- створювати з метою конспірації організаційні структури (підрозділи, установи і організації), необхідні для виконання завдань розвідувальних органів України та прикриття їх співробітників;
- виступати замовниками науково-дослідних, дослідно-конструкторських та інших робіт у галузі розробки і виготовлення спеціальних засобів, необхідних для здійснення розвідувальної діяльності, створювати і застосовувати технічні засоби розвідки;
- створювати в порядку, встановленому законом, відповідні навчальні заклади і науково-дослідні установи, архіви та здійснювати діяльність у видавничій справі;
- організовувати і забезпечувати в межах своєї компетенції захист державної таємниці в установах України за кордоном, включаючи заходи щодо попередження витіку по технічних каналах відомостей, що становлять державну таємницю;
- здійснювати технічний захист приміщень і об'єктів розвідувальних органів;
- забезпечувати власну безпеку діяльності розвідувальних органів України та захист своїх сил, засобів і інформації від протиправних дій та загроз.

Контроль за діяльністю Служби безпеки України, дотриманням нею законодавства здійснюється Комісією Верховної Ради України з питань оборони і державної безпеки, ВРУ, Президент України та уповноваженими ним державними органами.

Оперативно-розшукова діяльність — це система гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів.

Гласними заходами можуть бути затримання злочинців, проведення перевірок, опитування осіб, тощо, негласними є таємні проникнення у житло, автомобілі, діяльність під прикриттям у злочинній організації, спостереження, прослуховування телефонних розмов, перегляд кореспонденції, тощо.

Основними завданнями оперативно-розшукової діяльності є:

- пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України;
- розвідувально-підривної діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства;
- отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави.

Оперативно-розшукову діяльність здійснюють оперативні підрозділи:

- МВС (кримінальна, транспортна, спеціальна, судова міліція, спеціальні підрозділи боротьби з організованою злочинністю);

- СБУ (контррозвідка, військова контррозвідка, підрозділи боротьби з організованою злочинністю, тероризмом ...);
- служби зовнішньої розвідки;
- Державної прикордонної служби (агентурна розвідка, власна безпека ...);
- управління державної охорони (підрозділ оперативного забезпечення охорони виключно з метою забезпечення безпеки осіб та об'єктів, щодо яких здійснюється державна охорона);
- органів державної податкової служби (оперативні підрозділи податкової міліції);
- органів і установ Державного департаменту України з питань виконання покарань (оперативні підрозділи);
- розвідувального органу Міністерства оборони України (оперативні, оперативно-технічні, власної безпеки).

Проведення оперативно-розшукової діяльності іншими підрозділами зазначених органів, підрозділами інших міністерств, відомств, громадськими, приватними організаціями та особами забороняється,

Підставами для проведення оперативно-розшукової діяльності можуть бути:

- наявність інформації про скоєні злочини чи ті, що готуються, осіб, що скоїли чи готують злочини, осіб, які переховуються від правоохоронних органів, осіб, які безвісно відсутні;
- наявність інформації про загрозу життю, здоров'ю чи майну працівників правоохоронних органів;
- розвідувальна діяльність спецслужб іноземних держав;
- запити компетентних державних органів про перевірку осіб, що будуть допущені до державних таємниць;
- потреба в отриманні розвідувальної інформації в інтересах безпеки суспільства і держави.

7.4. Адвокатура

Правовий статус адвокатури та адвокатів регламентує Закон України „Про адвокатуру”.

Адвокатура України є добровільним професійним громадським об'єднанням, покликаним згідно з Конституцією України сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, подавати їм іншу юридичну допомогу.

Адвокатом може бути особа, яка:

- має вищу юридичну освіту, підтверджену дипломом України або відповідно до міжнародних договорів України дипломом іншої країни;
- стаж роботи у галузі права не менше 2-х років;
- володіє державною мовою;
- склала кваліфікаційні іспити;
- одержала в Україні свідоцтво про право на займання адвокатською діяльністю;
- прийняла Присягу адвоката України.

Адвокат не може працювати в суді, прокуратурі, державному нотаріаті, органах внутрішніх справ, служби безпеки, державного управління. Адвокатом не може бути особа, яка має судимість.

Основними видами адвокатської діяльності є:

- 1) консультації та роз'яснення з юридичних питань, усні і письмові довідки щодо законодавства;
- 2) складання заяв, скарг та інших документів правового характеру;
- 3) посвідчення копій документів у справах, які вони ведуть;
- 4) здійснення представництва в суді, інших державних органах, перед громадянами та юридичними особами;
- 5) подання юридичної допомоги підприємствам, установам, організаціям;
- 6) здійснення правового забезпечення підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності громадян і юридичних осіб, виконання своїх обов'язків відповідно до кримінально-процесуального законодавства у процесі дізнання та попереднього слідства.

Права адвоката:

- 1) представляти і захищати права та інтереси громадян і юридичних осіб за їх дорученням у всіх органах, підприємствах, установах і організаціях, до компетенції яких входить вирішення відповідних питань;

2) збирати відомості про факти, які можуть бути використані як докази в цивільних, господарських, кримінальних справах і справах про адміністративні правопорушення, зокрема: запитувати й отримувати документи або їх копії від підприємств, установ, організацій, об'єднань, а від громадян — за їх згодою;

3) ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними для виконання доручення документами і матеріалами, за винятком тих, таємниця яких охороняється законом;

4) отримувати письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань, опитувати громадян;

5) застосовувати науково-технічні засоби відповідно до чинного законодавства;

6) доповідати клопотання і скарги на прийомі у посадових осіб та відповідно до закону одержувати від них письмові мотивовані відповіді на ці клопотання і скарги;

7) бути присутнім при розгляді своїх клопотань і скарг на засіданнях колегіальних органів і давати пояснення щодо суті клопотань і скарг.

При здійсненні своїх професійних обов'язків *адвокат зобов'язаний* неухильно дотримуватися вимог чинного законодавства, використовувати всі передбачені законом засоби захисту прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб і не має права використовувати свої повноваження на шкоду особі, в інтересах якої прийняв доручення, та відмовитись від прийнятого на себе захисту підозрюваного, обвинуваченого, підсудного.

Адвокат не має права прийняти доручення про надання юридичної допомоги у випадках, коли він у даній справі подає або раніше подавав юридичну допомогу особам, інтереси яких суперечать інтересам особи, що звернулася з проханням про ведення справи, або брав участь як слідчий, особа, що провадила дізнання, прокурор, громадський обвинувач, суддя, секретар судового засідання, експерт, спеціаліст, представник потерпілого, цивільний позивач, цивільний відповідач, свідок, перекладач, понятий, а також коли в розслідуванні або розгляді справи бере участь посадова особа, з якою адвокат перебуває в родинних стосунках.

Адвокат може мати помічника або кількох помічників із числа осіб, які мають вищу юридичну освіту.

Адвокат зобов'язаний зберігати адвокатську таємницю. Предметом адвокатської таємниці є питання, з яких громадянин або юридична особа зверталися до адвоката, суть консультацій, порад, роз'яснень та інших відомостей, одержаних адвокатом при здійсненні своїх професійних обов'язків.

Дані попереднього слідства, які стали відомі адвокату у зв'язку з виконанням ним своїх професійних обов'язків, можуть бути розголошені тільки з дозволу слідчого або прокурора. Адвокати, винні у розголошенні відомостей попереднього слідства, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством.

Адвокату, помічнику адвоката, посадовим особам адвокатських об'єднань забороняється розголошувати відомості, що становлять предмет адвокатської таємниці, і використовувати їх у своїх інтересах або в інтересах третіх осіб.

Професійні права, честь і гідність адвоката охороняються законом. Забороняється будь-яке втручання в адвокатську діяльність, вимагання від адвоката, його помічника, посадових осіб і технічних працівників адвокатських об'єднань відомостей, що становлять адвокатську таємницю. З цих питань вони не можуть бути допитані як свідки.

Документи, пов'язані з виконанням адвокатом доручення, не підлягають оглядові, розголошенню чи вилученню без його згоди. Забороняється прослуховування телефонних розмов адвокатів у зв'язку з оперативно-розшуковою діяльністю без санкції Генерального прокурора України, його заступників, прокурорів Республіки Крим, області, міста Києва.

Не може бути внесено подання органом дізнання, слідчим, прокурором, а також винесено окрему ухвалу суду щодо правової позиції адвоката у справі.

Адвокату гарантується рівність прав з іншими учасниками процесу.

Кримінальна справа проти адвоката може бути порушена тільки Генеральним прокурором України, його заступниками, прокурорами Республіки Крим, області, міста Києва. Адвоката не можна притягнути до кримінальної, матеріальної та іншої відповідальності або погрожувати її застосуванням у зв'язку з поданням юридичної допомоги громадянам та організаціям згідно з законом.

Адвокатська діяльність може бути припинена рішенням кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, а видане свідоцтво анульоване у випадках:

- 1) засудження адвоката за вчинення злочину — після набрання вироком законної сили;
- 2) обмеження судом дієздатності або визнання адвоката недієздатним;
- 3) втрати громадянства України;
- 4) грубого порушення вимог законодавства України, що регулює діяльність адвокатури, Присяги адвоката України.

Адвокати та адвокатські об'єднання можуть створювати регіональні, загальнодержавні та міжнародні спілки та асоціації. Спілки та асоціації адвокатів представляють інтереси адвокатів у державних органах і об'єднаннях громадян, захищають соціальні та професійні права адвокатів, здійснюють методичну і видавничу роботу, сприяють підвищенню професійного рівня адвокатів, можуть створювати спеціальні фонди і діють відповідно до своїх статутів.

Контрольні запитання:

1. Для чого існує прокуратура? Вкажіть її систему. Назвіть основні функції.
2. Для чого існує міліція? Вкажіть її систему. Назвіть основні функції.
3. Для чого існує Служба безпеки України? Вкажіть її систему. Назвіть основні функції.
4. Для чого існує адвокатура? Назвіть її основні функції.

Список рекомендованих джерел до теми:

1. Белов Д.М., Бисага Ю.М. Конституційно-правовий статус президента в Україні та Франції. – Ужгород: “Ліра” - 2007.
2. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Митровка Я.В., Ленгер Я.І. та ін. Конституційне право України. – Ужгород. – 2007.
3. Бисага Ю.М., Гомонай В.В., Чечерський В.І. Конституційно-процесуальне право України. – Ужгород: “Ліра”. – 2008.
4. Бисага Ю.М., Рогач О.Я., Бачинська А.В. Муніципальне право України. – Ужгород: “Ліра”. – 2008.
5. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М. Мала юридична енциклопедія з конституційного права та процесу. – Ужгород: Ліра. – 2004.
6. Гайдук М.М. Конституційне право України. - К.: Юрінком, 2000.
7. Гнатишин І.В. Конституційне право України. - К.: Вентурі, 2001.
8. Колодій А.М., Лисенков С.Л., Медведчук В.В. Основи конституційного ладу України. - К.: Либідь, 1997.
9. Конституційне законодавство України. – К., 2000.
10. Конституційне право України (ред. Погоріло В.Ф.). – К., 2000.
11. Конституційне право України (ред. Тація В.Я., Погорілка В.Ф., Тодики Ю.М.). – К., 1999.
12. Мелещенко В.Ф. Основи конституційного права України. - К.: Наукова думка, 1998.
13. Основи правознавства: Підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. За ред. І.Б. Усенка. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К., Ірпінь, ВТФ "Перун", 2003.
14. Ратушняк С.П. Правознавство: Навчальний посібник для 10-11 класів: у 2 частинах. - Ч. 1. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007.

Тестові завдання до теми:

1. Визначте, за умови обрання якої кількості депутатів Верховна Рада України є повноважною:

1) не менш як однієї третини від її конституційного складу; 2) не менш як двох третіх від її конституційного складу; 3) не менш як трьох четвертих від її конституційного складу $\frac{3}{4}$.

2. Структура Верховної Ради України є:

1) однопалатною; 2) двопалатною; 3) трьох палатною.

3. У відповідях під котрими номерами правильно названо, початок чергових сесій Верховної Ради України:

1) перший вівторок лютого; 2) перший понеділок березня; 3) перший вівторок вересня; 4) перший понеділок серпня.

4. Яку частину Конституційного Суду України призначає Верховна Рада України:

1) половину; 2) третину; 3) три четверті.

5. Який розділ Конституції України присвячений Верховній Раді України:

1) IV; 2) V; 3) VI.

6. Якою кількістю голосів Верховна рада може прийняти рішення про створення тимчасової слідчої комісії:

1) якщо за це проголосувало не менш як одна третина від її конституційного складу; 2) якщо за це проголосувало не менш як половина від її конституційного складу; 3) якщо за це проголосувало не менш як дві треті від її конституційного складу.

7. У відповідях під котрими номерами правильно визначено суб'єктів права законодавчої ініціативи у Верховній Раді України:

1) Президент України; 2) Конституційний Суд України; 3) Кабінет Міністрів України; 4) Рада національної безпеки і оборони України; 5) народні депутати України; 6) Національний банк України.

8. Згідно Конституції України Президент України є:

1) Главою виконавчої влади; 2) Главою законодавчої влади; 3) Найвищою посадовою особою в державі; 4) Главою держави; 5) Главою судової влади.

9. Виборчий процес по виборах Президента України здійснюється на принципах:

1) змагального виборчого права; 2) особистого виборчого права; 3) прямих виборів; 4) рівних виборів; 5) одноособових виборів.

10. У відповідях під котрими номерами правильно вказані конституційні дії (акти), які мають наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України:

1) Верховна Рада України не підтримала законопроект, з прийняттям якого Кабінет Міністрів України пов'язує питання довіри до себе; 2) Верховна Рада України не схвалила впродовж 60 днів Програми діяльності Кабінету Міністрів України; 3) достроково припинені повноваження Верховної Ради України; 4) прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України; 5) формування нового складу Кабінету Міністрів України; 6) відставка Прем'єр-міністра України.

11. У відповідях під котрими номерами правильно вказані положення щодо конституційної процедури формування Кабінету Міністрів України:

1) Прем'єр-міністр України призначається Президентом України за згодою Верховної Ради України; 2) Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Голови Верховної Ради України; 2) Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України; 3) Міністр внутрішніх справ України і Міністр юстиції України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України; 4) кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України; 5) усі члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України.

12. У відповідях під котрими номерами правильно вказані складові конституційної процедури усунення глави держави з поста в порядку імпічменту:

1) Верховний Суд дає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент; 2) Конституційний Суд дає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент; 3) підставами для усунення Президента України з поста є вчинення ним державної зради або іншого правопорушення; 4) висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України; 5) рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу.

13. Вкажіть вимоги до особи, які може бути обрана Президентом України:

1) має вищу юридичну освіту; 2) досяг сорока п'яти років; 3) володіє пасивним виборчим правом; 4) громадянин України; 5) має право голосу.

14. Виберіть конституційні повноваження Президента України:

1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; 2) очолює Секретаріат Президента; 3) призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені Конституцією України; 4) припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених Конституцією України; 5) здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України; 6) забезпечує підготовку проекту державного бюджету України.

15. У відповідях під котрими номерами правильно вказані конституційні повноваження Кабінету Міністрів України:

1) розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України; 2) визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики; 3) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; 4) здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону; 5) затверджує загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля.

16. У відповідях під котрими номерами правильно вказані конституційні положення щодо призначення голів місцевих державних адміністрацій та формування складу місцевих державних адміністрацій:

1) склад місцевих державних адміністрацій формується Президентом України; 2) склад місцевих державних адміністрацій формується на конкурсних засадах; 3) голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України; 4) голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду Кабінетом Міністрів України; 5) склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій.

17. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Законом України “Про місцеве самоврядування” елементи системи місцевого самоврядування?

1) сільський, селищний, міський голова; 2) районний і обласний голова; 3) виконавчий комітет районної і обласної ради; 4) районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; 5) органи самоорганізації населення; 6) сільські старости.

18. У відповідях під якими номерами вірно вказані місцеві загальні суди згідно Закону України “Про судоустрій України”:

1) районні у містах суди; 2) окружні суди; 3) адміністративні суди; 4) міськрайонні суди; 5) міжміські суди.

19. У відповідях під якими номерами вірно вказані вищі спеціалізовані суди згідно Закону України “Про судоустрій України”:

1) Вищий військовий суд України; 2) Вищий господарський суд України; 3) Вищий трудовий суд; 4) Вищий дисциплінарний суд для державних службовців; 5) Вищий адміністративний суд.

20. У відповідях під якими номерами правильно вказано правові акти, щодо яких вирішення питань про конституційність входить до повноважень Конституційного Суду України:

1) розпорядження Кабінету Міністрів України; 2) закон України; 3) розпорядження Президента України; 4) рішення обласної ради; 5) рішення Ради Міністрів Автономної республіки Крим.

РОЗДІЛ 3

НАЙВАЖЛИВІШІ ПОЛОЖЕННЯ ОКРЕМИХ ГАЛУЗЕЙ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

ТЕМА 1

ОСНОВИ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

1. **Трудове** законодавство України: загальна характеристика
2. **Трудовий** договір
3. **Колективний** договір (угода)
4. **Робочий** час
5. **Час** відпочинку
6. **Оплата** праці
7. **Гарантії** і компенсації
8. **Трудова** дисципліна та дисциплінарна відповідальність
9. **Матеріальна** відповідальність працівників
10. **Трудові** спори
11. **Особливості** праці неповнолітніх

Зміст теми:

Кодекс законів про працю. Поняття, сторони та зміст трудового договору. Колективний договір. Умови і порядок прийняття на роботу. Підстави і порядок припинення трудового договору. Робочий час та час відпочинку. Скорочений та неповний робочий час. Види відпусток та порядок їх надання. Системи оплати праці. Поняття трудової дисципліни. Правила внутрішнього трудового розпорядку. Поняття трудової дисципліни. Особливості праці неповнолітніх. Порядок розв'язання індивідуальних трудових спорів. Колективні трудові спори та порядок їх розв'язання.

Поняття матеріальної і дисциплінарної відповідальності. Види дисциплінарних стягнень. Порядок накладання та зняття дисциплінарних стягнень. Матеріальна відповідальність працівників за шкоду, заподіяну підприємству, установі або організації. Обмежена і повна матеріальна відповідальність.

Основні поняття:

Кодекс законів про працю. Трудовий договір. Працівник. Роботодавець. Випробування при прийнятті на роботу. Контракт. Трудова книжка. Колективний договір. Колективна угода. Робочий час. Час відпочинку. Відпустка. Святковий день. Неробочий день. Заробітна плата. Гарантії. Компенсації. Трудова дисципліна. Дисциплінарна відповідальність. Матеріальна відповідальність працівників. Індивідуальний трудовий спір. Колективний трудовий спір. Страйк. Праця неповнолітніх.

1. Трудове законодавство України: загальна характеристика

Протягом усього життя людина не може обійтися без використання результатів праці. Отже, процес праці існує майже стільки, скільки існує людство. Тільки-но дитина народилася, вона вже не може існувати без матеріальних благ, створених іншими людьми. Пізніше, коли людина стає повноправним членом суспільства, за результатами її власної праці, як правило, визначається її соціальний статус у суспільстві.

Загальна декларація прав людини у ст. 23 закріплює право людини на вільне обрання праці або вільне погодження на неї. Таким чином, кожній людині належить виключне право розпоряджатися своїми здібностями до праці. Разом з тим право на працю означає, що людина має вільний вибір не тільки професії, роду заняття, а й право ігнорувати будь-яку трудову діяльність.

Умови та порядок реалізації права на працю та пов'язаних з ним прав конкретизовано в Кодексі законів про працю (далі КЗпП), у Законах України “Про оплату праці” від 24.03.95, “Про відпустки” від 15.11.96, “Про зайнятість населення” від 01.03.91, “Про колективні договори і угоди” від 01.06.93, “Про охорону праці” від 14.10.92, інших законах та великій кількості підзаконних актів.

один предмет правового регулювання — трудові та похідні від трудових відносини. Отже, вони створюють єдину, за предметом правового регулювання, систему правових актів, яка має назву трудового права.

До суб'єктів трудового права належать: працівники; власники підприємств, установ, організацій; уповноважені власниками органи чи фізичні особи — роботодавці; трудові колективи; підприємства; установи; організації; державні органи та ін.

Громадяни виступають суб'єктами трудового права, оскільки Конституція України проголошує, що кожен має право на працю. Після укладення трудового договору громадянин стає працівником (службовцем або робітником), тобто суб'єктом трудового права. Працівники мають ряд прав і обов'язків, передбачених законом: право на відпочинок, безпечні умови праці, об'єднання у професійні спілки, обов'язок сумлінно працювати, додержуватися трудової та технологічної дисципліни тощо. Громадянин може стати суб'єктом трудового права з 16 років, але за згодою одного з батьків або особи, що їх замінює, як виняток, — з 15 років; учні у вільний від навчання час також за згодою одного з батьків або особи, що їх замінює, — з 14 років.

Іноземці згідно із Законом України “Про правовий статус іноземців” від 04.02.94 також мають право займатися трудовою діяльністю в Україні. Іноземці, які постійно проживають в Україні, мають трудові права і обов'язки нарівні з громадянами України. Для інших категорій іноземних громадян для працевлаштування в Україні потрібен дозвіл.

Крім цього, громадяни можуть виступати як фізичні особи-роботодавці, адже згідно зі ст. 21 КЗпП України вони мають право на використання праці інших громадян на договірній основі. Таке саме право Законом України “Про власність” від 07.02.91 надане власникам підприємства, установи, організації або уповноваженим ними органам. При цьому власник зобов'язаний забезпечити найманому працівникові соціальні та економічні права і обов'язки, передбачені законом.

Власник може здійснювати управління процесом праці безпосередньо або за допомогою уповноваженого ним органу. Уповноважений власником орган може бути одноособовим (директор, президент або інші посадові особи) або колегіальним (рада, правління, комітет тощо). Структура органів управління визначається статутними документами підприємства.

Підприємство, установа, організація також є суб'єктами трудового права. Підприємство — це самостійний господарюючий статутний суб'єкт, який має право юридичної особи та здійснює виробничу, науково-дослідну і комерційну діяльність з метою одержання відповідного прибутку (доходу). Підприємство вважається створеним і стає юридичною особою з дня його державної реєстрації і є таким до його ліквідації. Відповідно до законодавства України підприємство самостійно встановлює форми і системи оплати праці, норми праці, розцінки, тарифні сітки, ставки, схеми посадових окладів, умови введення і розміри надбавок, доплат, премій, винагород та інших заохочувальних, компенсаційних і гарантійних виплат, режими робочого часу і часу відпочинку.

Учасниками багатьох відносин, які виникають у процесі реалізації права громадян на працю, є *профспілки* — добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання). В Україні профспілки здійснюють свою діяльність відповідно до Конституції, Закону України “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” від 15.09.99, Закону України “Про об'єднання громадян” від 16.06.92, Кодексу законів про працю України та інших нормативно-правових актів. Профспілки незалежні у своїй діяльності і підпорядковуються тільки закону. Вони є юридичними особами. Мета їх діяльності — захист трудових і соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки.

Деякі державні органи також іноді виступають суб'єктами трудового права. Наприклад, Міністерство праці та соціальної політики управляє діяльністю інших суб'єктів трудових і похідних від них відносин. Генеральний прокурор України та підпорядковані йому прокурори здійснюють вищий нагляд за додержанням і правильним застосуванням законодавства про працю.

Центральні органи виконавчої влади здійснюють контроль за додержанням законодавства про працю на підприємствах, які перебувають в їх галузевому підпорядкуванні.

Державний нагляд за додержанням норм праці здійснюють органи державного пожежного нагляду управління пожежної охорони МВС України, органи та заклади санітарно-епідеміологічної служби МОЗ України та ін. Здійснюючи функції нагляду за додержанням нормативних актів з охорони праці, ці органи виступають суб'єктами трудового права.

Місцеві державні адміністрації, виконуючи такі повноваження, як забезпечення реалізації державної політики в галузі охорони праці, встановлення квоти для прийому на роботу молоді, інвалідів та деякі інші, також виступають суб'єктами трудового права.

Суб'єктом трудового права є і трудовий колектив. Він складається з усіх громадян, які своєю працею беруть участь у діяльності підприємства, установи, організації на підставі трудового договору. Права та обов'язки трудового колективу визначені Кодексом законів про працю України, Законом України “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)”, статутом підприємства чи положенням про нього та іншими нормативними актами. До основних функцій трудового колективу належать економічна, соціальна, політична, виховна.

Нормативно-правове регулювання трудових та похідних від них відносин відбувається на підставі норм, які формують джерела трудового права.

Головним джерелом трудового права є Конституція України. Особливість його полягає у тому, що норми Конституції мають найвищу юридичну силу. Вона забезпечує єдність правового регулювання праці на всіх підприємствах, в установах, організаціях; закріплює рівність перед законом у трудових відносинах, право на участь у профспілках з метою захисту своїх трудових прав та інтересів, рівне право доступу до державної служби, право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, право на працю та належні безпечні і здорові умови праці, на зарплату, не нижчу від визначеної законом, право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, право на відпочинок, право на соціальний захист при безробітті, тимчасовій непрацездатності тощо (ст.ст. 24, 36, 38, 42—46).

Другим за важливістю нормативним актом у галузі регулювання праці є *Кодекс законів про працю України*. Це кодифікований закон, затверджений Верховною Радою УРСР 10.12.71 і введений у дію з 01.06.72. За роки дії Кодекс зазнав багато змін. Сьогодні він складається з преамбули та 18 глав, які містять 265 статей. Цей Кодекс регулює відносини щодо:

- реалізації права на працю;
- працевлаштування;
- умов праці;
- організації та управління працею;
- професійного навчання, перепідготовки та підвищення кваліфікації;
- забезпечення договірною регулювання умов праці;
- відповідальності роботодавців і працівників;
- вирішення трудових спорів;
- нагляду і контролю за дотриманням трудового законодавства;
- розв'язання індивідуальних і колективних трудових спорів;
- інших питань.

Контрольні запитання:

1. Дайте загальну характеристику трудового права України.
2. Назвіть основні джерела трудового права України.
3. Розкрийте структуру Кодексу законів про працю.

2. Трудовий договір

Основним засобом реалізації громадянами України права на працю є *трудовий договір*.

Трудовий договір — угода між працівником і роботодавцем, за якою працівник зобов'язується особисто виконувати роботу (трудова функція), визначену цією угодою, з додержанням правил внутрішнього трудового розпорядку, під керівництвом та контролем роботодавця, а роботодавець — надати працівникові роботу за цією угодою, забезпечуваний безпечні й здорові умови праці, належні санітарно-побутові умови та своєчасно і в повному обсязі виплачувати заробітну плату.

У випадках, передбачених законодавством, нормативними актами роботодавця, колективним договором, трудовий договір укладається (змінюється) на підставі:

- призначення на посаду;
- обрання на посаду;
- результатів конкурсу;

- рішення суду.

Особа може укласти трудовий договір одночасно із кількома підприємствами (крім випадків, у яких передбачені обмеження). Тривалість робочого часу при виконанні роботи на умовах сумісництва не повинна перевищувати чотирьох годин у робочі дні та повного робочого дня у вихідні дні. При цьому загальна тривалість робочого часу роботи за сумісництвом на місяць не повинна перевищувати половини місячної норми робочого часу.

Сторонами трудових відносин є **працівник та роботодавець**.

Суб'єктами, які можуть брати участь у трудових відносинах, є:

- професійні спілки, їх об'єднання, а у колективних трудових відносинах за відсутності профспілкової організації—вільно обрані працівниками представники (представник);
- організації роботодавців та їх об'єднання;
- інші органи.

Працівником визнається фізична особа, яка вступила в трудові відносини на підставі трудового договору.

Працівником може бути особа, яка досягла 16-річного віку (для окремих категорій працівників законом може бути встановлено вищий віковий ценз). За згодою одного із батьків (осіб, що їх замінюють) можливе працевлаштування з 15 років, а з 14 років дозволяється прийом на роботу з метою підготовки особи для виробничої праці (освоєння професії) за згодою одного із батьків для виконання легшої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процес навчання у вільний від навчання час.

Для участі у концертах, виставках, у створенні кінофільмів або інших творів мистецтва дозволяється приймати на роботу осіб до 14 років за письмовим дозволом одного із батьків осіб що їх замінюють) за наявності дозволу служби у справах неповнолітніх у разі погодження умов праці та її оплати з цією службою.

Іноземці та особи без громадянства, які прибули в Україну на визначений термін, одержують право на трудову діяльність лише за наявності в них дозволу на працевлаштування, виданого в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, службою зайнятості України.

Дозвіл на працевлаштування не потрібний:

- 1) представникам іноземного морського (річкового) флоту та іноземних авіакомпаній, які обслуговують ці організації на території України;
- 2) працівникам іноземних органів масової інформації, акредитованим для роботи в Україні;
- 3) артистам та працівникам мистецтва для роботи в Україні за фахом;
- 4) працівникам аварійно-рятувальних служб для виконання термінових робіт;
- 5) керівникам представництв іноземних суб'єктів господарської діяльності в Україні та керівникам підприємств з іноземними інвестиціями;
- 6) працівникам, яких приймають на роботу в межах і за посадами (спеціальністю), визначеними угодою про розподіл продукції.

Права та обов'язки працівника.

Основними правами працівника є:

- 1) право на працю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується, а також право на припинення трудових відносин;
- 2) право на рівні можливості та рівне ставлення до нього при вирішенні питання щодо працевлаштування, оплати за працю рівної цінності, професійного зростання або звільнення;
- 3) право на повагу до його гідності і честі та їх захист;
- 4) право на повну зайнятість та захист від безробіття, на професійну підготовку, перепідготовку і підвищення своєї кваліфікації;
- 5) право неповнолітніх на особливий захист від фізичного та морального ризику у зв'язку з трудовими відносинами;
- 6) право працюючих жінок на особливий захист материнства;
- 7) право працівників з обмеженими фізичними можливостями (інвалідів) на соціальну інтеграцію та трудову реабілітацію;
- 8) право працівників-мігрантів на захист їх трудових прав;
- 9) право працівників із сімейними обов'язками на захист від дискримінації та узгодження в міру можливості їх трудових обов'язків із сімейними;

10) право на належні, безпечні і здорові умови праці, включаючи право на отримання інформації щодо умов праці та вимог охорони праці на робочому місці та на відмову від виконання роботи в умовах, що не відповідають умовам охорони праці;

11) право на заробітну плату за виконану роботу, не нижчу від визначеної законом мінімальної заробітної плати, та своєчасну її виплату в повному розмірі;

12) забезпечення державних гарантій і компенсацій, визначених цим Кодексом, законами та іншими нормативно-правовими актами у сфері праці;

13) участь у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні;

14) право на відпочинок;

15) право вимагати від роботодавця дотримання ним умов трудового законодавства, колективного і трудового договорів;

16) право на об'єднання в професійні спілки;

17) право на участь у веденні колективних переговорів;

18) право на страйк;

19) право на відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю або майну у зв'язку з виконанням трудових обов'язків;

20) право на захист від незаконного звільнення;

21) право на захист своїх трудових прав, у тому числі в суді.

Основними обов'язками працівника є:

1) особисте і сумлінне виконання своїх обов'язків за трудовим договором;

2) дотримання трудової дисципліни і правил внутрішнього трудового розпорядку;

3) виконання встановлених норм праці та завдань роботодавця;

4) дотримання норм з охорони праці;

5) дбайливе ставлення до майна роботодавця;

6) негайне повідомлення роботодавця про загрозу життю та здоров'ю працівників, збереженню їх майна;

7) повідомлення роботодавця про причини відсутності на роботі;

8) шанування честі, гідності та інших особистих немайнових прав роботодавця;

9) відшкодування шкоди, заподіяної майну роботодавця винними діями під час виконання трудових обов'язків;

10) нерозголошення державної чи комерційної таємниці та іншої захищеної законом інформації.

Роботодавець — юридична (підприємство, установа, організація) або фізична особа, яка в межах трудових відносин використовує працю фізичних осіб. Роботодавцем може бути фізична особа, яка має повну цивільну дієздатність. Юридична особа може бути роботодавцем незалежно від організаційно-правової форми, форми власності, галузевої належності, підпорядкування та інших ознак.

Основними правами роботодавця є:

1) право на добір працівників, у тому числі шляхом тестування;

2) право на укладання, зміну та розірвання трудових договорів з працівниками;

3) право вимагати від працівника належного виконання роботи відповідно до умов трудового договору, дотримання внутрішнього трудового розпорядку, правил охорони праці, дбайливого ставлення до ввіреного йому майна;

4) право на ведення колективних переговорів з метою укладання колективних договорів, угод;

5) право заохочувати працівників за результатами праці;

6) право застосовувати до працівників, винних у порушенні своїх трудових обов'язків, дисциплінарні стягнення;

7) право на відшкодування шкоди, заподіяної працівником унаслідок порушення ним своїх трудових обов'язків;

8) право приймати нормативні акти;

9) право на створення організацій роботодавців.

Основними обов'язками роботодавця є:

1) шанувати честь, гідність та інші особисті права працівника;

2) дотримуватися вимог трудового законодавства;

3) створювати працівникам належні, безпечні та здорові умови праці;

4) своєчасно виплачувати працівникам заробітну плату та здійснювати інші виплати, передбачені нормативно-правовими актами, угодами, колективними і трудовими договорами;

5) здійснювати загальнообов'язкове державне соціальне страхування працівників;

6) створювати працівникам належні побутові умови, пов'язані з виконанням ними обов'язків за трудовим договором;

7) забезпечувати працівників відповідно до нормативно-правових актів, угод, колективного і трудового договорів засобами колективного та індивідуального захисту;

8) сприяти створенню передбачених нормативно-правовими актами, угодами і колективним договором умов для здійснення своїх повноважень виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) або вільно обраними працівниками представниками (представником);

9) забезпечити на вимогу іншої сторони ведення колективних переговорів з метою укладення колективного договору відповідно до закону;

10) надавати працівникам на їх вимогу повну та достовірну інформацію, що стосується їх трудової діяльності, а також безоплатно надавати працівникам копії документів, які містять персональні дані щодо них;

11) надавати працівникам та їх представникам повну і достовірну інформацію, необхідну для ведення колективних переговорів та здійснення контролю за виконанням умов угод, колективного договору;

12) забезпечити захист та конфіденційність персональних даних працівника в порядку, встановленому законодавством, а також у будь-який час на вимогу працівника ознайомлювати його з персональними даними, вносити зміни до них у разі їх невідповідності фактичним обставинам;

13) сприяти участі працівників в управлінні юридичною особою-роботодавцем.

Умови трудового договору.

Обов'язковими умовами трудового договору є:

- місце роботи (із зазначенням для роботодавця — юридичної особи структурного підрозділу);

- час початку дії трудового договору (якщо трудовий договір укладається до виникнення трудових відносин) та час початку роботи. У разі укладення трудового договору на визначений строк — тривалість цього строку;

- трудова функція, яку буде виконувати працівник: найменування професії, спеціалізації, кваліфікації, посади відповідно до встановленої класифікації професій та кваліфікаційних характеристик;

- оплата праці;

- режим праці та відпочинку;

- охорона праці.

Додатковими умовами є усі інші умови трудового договору, зокрема ті, що:

- стосуються умов праці;

- випробування;

- застережень щодо нерозголошення комерційної таємниці та іншої захищеної законом інформації;

- професійної підготовки;

- перепідготовки та підвищення кваліфікації працівника;

- обов'язки роботодавця щодо поліпшення умов праці, виробничого побуту, умов відпочинку;

- надання працівникові соціально-культурних, соціально-побутових благ. Додаткові умови трудового договору можуть бути включені до нього після його укладення.

Випробування при прийнятті на роботу.

Випробування встановлюється з метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається терміном за погодженням обох сторін при укладенні трудового договору до 1 місяця для робітників, до 3 місяців — для осіб з вищою освітою (інженери, лікарі, вчителі), до 6 місяців в окремих випадках службовцям, керівникам різних рангів.

Не встановлюється випробування для осіб:

- неповнолітніх;

- звільнених з військової чи альтернативної (невійськової) служби, які вперше стають до роботи протягом року після такого звільнення;
- обраних чи призначених на посаду;
- переможців конкурсного відбору на заміщення вакантної посади;
- які пройшли стажування під час прийняття на роботу з відривом від основної роботи;
- які закінчили професійні навчально-виховні чи вищі навчальні заклади і вперше стають до роботи за здобутою професією (спеціальністю);
- вагітних жінок, жінок та інших працівників із сімейними обов'язками, які мають дітей віком до трьох років, а також одиноких матерів, які мають дітей віком до чотирнадцяти років;
- яких направлено на роботу в рахунок броні та квоти або нормативу;
- в інших випадках, передбачених законом чи колективним договором. Також випробування не встановлюється при прийнятті на роботу в іншу місцевість і при переведенні на роботу на інше підприємство, в установу, організацію.

Коли строк випробування закінчився, а працівник продовжує працювати, то він вважається таким, що витримав випробування. Якщо ж протягом строку випробування встановлено невідповідність працівника роботі, на яку його прийнято, власник протягом цього строку вправі розірвати трудовий договір, про що повинен попередити його письмово за три дні.

З метою визначення відповідності професійних, кваліфікаційних, ділових якостей особи вимогам до працівників, що виконують відповідні роботи або займають відповідні посади, роботодавець може проводити тестування та співбесіди з претендентом на робоче місце або посаду.

Форма укладання трудового договору може бути як усною, так і письмовою. Трудовий договір укладається, як правило, в письмовій формі у двох примірниках, які мають однакову юридичну силу. Трудовий договір у письмовій формі може бути підписаний у будь-який час після виникнення трудових відносин.

В ряді випадків письмова форма обов'язкова, а саме:

- 1) при організованому наборі працівників;
- 2) при укладанні трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними і геологічними умовами і умовами підвищеного ризику для здоров'я;
- 3) при укладенні контракту;
- 4) коли працівник наполягає на такій формі;
- 5) при укладанні трудового договору з неповнолітніми. Особливою формою трудового договору є **контракт**, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін, умови матеріального забезпечення і організації праці працівника, умови розірвання договору можуть встановлюватись за угодою сторін.

Згідно зі строком укладання виділяють такі *види трудових договорів*:

- 1) *безстроковий*;
- 2) *укладений на визначений строк (в тому числі на час виконання робіт)*: Трудові відносини на *визначений строк* можуть утворюватись в таких випадках:
 - 1) для заміщення тимчасово відсутнього працівника, за яким зберігається місце роботи (посада);
 - 2) для заміщення вільного робочого місця (вакантної посади), якщо за звільненим працівником відповідно до закону зберігається право повернення на попередню роботу (посаду);
 - 3) на час виконання певного обсягу чи виду роботи, строк закінчення якої не може бути визначений конкретною датою, з урахуванням характеру наступної роботи, умов її виконання;
 - 4) для виконання робіт, пов'язаних із тимчасовим (до одного року) розширенням виробництва або обсягу послуг, що надаються відповідним роботодавцем;
 - 5) для виконання невідкладних робіт з відвернення або ліквідації наслідків стихійного лиха, епідемій, епізоотій, виробничих аварій, а також усунення інших обставин, які ставлять або можуть поставити під загрозу життя чи умови життєдіяльності людей;
 - 6) у зв'язку з обранням на визначений строк до складу виборного органу або на виборну посаду, а також прийняттям на роботу осіб, які безпосередньо забезпечують діяльність членів виборних органів або посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування відповідно до переліку, що затверджується Кабінетом Міністрів України;
 - 7) з педагогічними, науково-педагогічними, науковими працівниками, які уклали трудові договори на визначений строк за результатами конкурсу;

8) з творчими працівниками засобів масової інформації, установ кінематографії, театрів, театральних і концертних організацій, цирків та іншими особами, які беруть участь у створенні та/або виконанні творів, професійними спортсменами відповідно до переліку професій, що затверджується Кабінетом Міністрів України;

9) з керівником юридичної особи;

10) для виконання оплачуваних громадських робіт за направленням державної служби зайнятості;

11) в інших випадках, коли можливість установа строків трудових відносин передбачено законом.

Порядок укладання трудового договору.

Під час прийняття на роботу подаються такі документи:

• заява про прийняття на роботу (із зазначенням, чи є ця робота основним місцем, чи за сумісництвом);

• паспорт або інший документ, що посвідчує особу;

• свідоцтво про загальнообов'язкове державне соціальне страхування;

• довідка органу державної податкової служби про присвоєння ідентифікаційного номера, крім осіб, які відповідно до закону його не мають;

• трудова книжка.

Додатковими документами є:

• документ про спеціальну освіту (спеціальність, кваліфікацію) у разі, якщо робота, на яку претендує працівник, потребує спеціальних знань;

• довідка про стан здоров'я.

За власною ініціативою особа може подавати характеристики, рекомендації, резюме тощо. За згодою особи роботодавець може збирати інформацію про попередню роботу.

Трудова книжка є основним документом про трудову діяльність працівника. Працівникам, прийнятим на роботу вперше, трудова книжка оформляється не пізніше 5 днів після прийняття на роботу. До трудової книжки заносяться відомості про роботу, заохочення та нагороди за успіхи у роботі. Відомості про стягнення до трудової книжки не заносяться.

Трудові відносини виникають з моменту початку працівником роботи за розпорядженням чи з дозволу роботодавця. Укладення трудового договору оформляється наказом чи розпорядженням власника про зарахування працівника на роботу. Трудовий договір вважається укладеним і тоді, коли наказ чи розпорядження не були видані, але працівника фактично було допущено до роботи.

Зміна умов трудового договору.

Умови трудового договору можуть змінюватись внаслідок:

• переміщення;

• переведення на іншу роботу;

• зміни істотних умов праці;

• зміни інших умов трудового договору.

Під час виконання робітником трудових функцій законодавство передбачає можливість його переведення й переміщення роботодавцем.

Переведення на іншу роботу — це зміна роботодавцем трудових функцій робітника за його згодою (постійне), без згоди робітника у випадках виробничої необхідності чи простою (тимчасове).

Робітник зобов'язаний виконувати функції, передбачені трудовим договором, від нього ніхто не має права вимагати виконання інших функцій без його згоди, при переведенні на іншу постійну роботу необхідна згода працівника.

Тимчасове переведення за згодою робітника можливе до 6 місяців:

• на вакантне місце чи посаду;

• до іншого роботодавця за домовленістю з ним в разі простою (тимчасового зупинення роботи, спричиненого відсутністю організаційних або технічних умов, необхідних для її виконання, невідвратною силою або іншими обставинами).

Тимчасове переведення без згоди робітника на 1 місяць можливе для запобігання або ліквідації наслідків стихійного лиха, епідемій, епізоотій, виробничих аварій, а також усунення інших обставин, які ставлять або можуть поставити під загрозу життя чи умови життєдіяльності людей

Переміщення — зміна місця роботи без зміни спеціальності, кваліфікації, посади, тобто без суттєвих змін в умовах праці, проводиться без згоди робітника.

Зміною істотних умов праці є зміна:

- систем та розмірів оплати праці;
- режиму роботи;
- встановлення чи скасування неповного робочого дня;
- зміни змісту трудової функції працівника;
- інших умов праці, визначених такими в колективному договорі.

Зміна істотних умов праці можлива при продовженні працівником роботи за тією ж трудовою функцією у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці, у випадках:

- запровадженням нової техніки та технології виробництва;
- раціоналізації робочих місць;
- введенням нових форм організації праці.

Про зміну істотних умов праці працівник повинен бути повідомлений не пізніше, ніж за два місяці.

Відсторонення від роботи.

Відсторонення від роботи полягає в тому, що працівник тимчасово не допускається до виконання обов'язків, передбачених трудовим договором.

Підставами відсторонення працівника від роботи є:

- перебування робітника у стані алкогольного, наркотичного або токсичного сп'яніння;
- коли робітник є бактеріоносієм або перебував у контакті з інфекційними хворими;
- у разі ухилення від профілактичного щеплення або медичного огляду працівників, які відповідно до законодавства підлягають обов'язковому профілактичному щепленню проти інфекційних хвороб, і працівники, які зобов'язані періодично проходити медичний огляд;

- порушення вимоги охорони праці, не застосування встановлених нормами засобів індивідуального чи колективного захисту та/або робітника який не пройшов у встановлений законодавством строк інструктаж (навчання, перевірку знань) з охорони праці чи пожежної безпеки;

- наявність достатніх підстав, які дозволяють вважати, що виконання працівником трудових обов'язків може загрожувати життю та здоров'ю людей, спричинити шкоду вихованню дітей та молоді, майну роботодавця або інших осіб (на час службового розслідування його дій чи бездіяльності) тощо.

Припинення трудового договору

Загальними підставами припинення трудового договору є:

- угода сторін;
- закінчення строку строкового трудового договору;
- розірвання з ініціативи працівника;
- розірвання з ініціативи роботодавця;
- незалежні від волі сторін підстави.

Працівник має право розірвати трудовий договір, укладений на невизначений і визначений строк, попередивши про це власника за два тижні шляхом подання особистої письмової заяви із її реєстрацією.

За наявності *поважних причин* для розірвання трудового договору працівник має право на власний розсуд визначити день звільнення з роботи. Такими причинами визнаються (за наявності підтверджувальних документів):

- неможливість продовжувати роботу за станом здоров'я або неможливість проживання в даній місцевості за станом здоров'я;

- вагітність, необхідність догляду за дитиною, іншим хворим членом сім'ї чи інвалідом I групи;

- обрання на посаду, що заміщується шляхом виборів;

- обрання на посаду за конкурсом;

- порушення роботодавцем трудового законодавства, угод, колективного або трудового договору;

- переведення чоловіка або дружини в іншу місцевість;

- вступ до навчального закладу;

- отримання права на пенсію;

- інші поважні причини.

Якщо працівник після закінчення строку попередження про звільнення не залишив роботи і не вимагає розірвання договору, власник не має права звільнити його за поданою раніше заявою, крім випадків, коли на його місце запрошено іншого працівника, якому, відповідно до законодавства, не може бути відмовлено в укладанні трудового договору.

Розірвання трудового договору за ініціативою власника можливе у таких випадках:

- зміни в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідації, реорганізації підприємства, скорочення чисельності або штату працівників;
- невідповідність працівника займаній посаді через недостатню кваліфікацію або стан здоров'я, втрати працівником права на керування транспортними засобами або інших дозволів, необхідних для виконання обумовленої трудовим договором роботи;
- систематичне невиконання працівником без поважних причин обов'язків, якщо до працівника раніше застосовувались заходи дисциплінарного чи громадського впливу;
- прогулу (відсутність на роботі більше 3-х годин протягом робочого дня без поважних причин);
- грубого порушення працівником вимог правил з охорони праці, пожежної безпеки або безпеки руху на транспорті, якщо це призвело до нещасного випадку на виробництві або аварії чи створило реальну загрозу таких наслідків, підтверджену належним чином;
- організації страйку, визнаного судом незаконним, а також відмови учасників страйку припинити такий страйк (звільнення на цій підставі допускається протягом місяця після набрання рішенням суду законної сили);
- нез'явлення на роботі протягом більш як 4-х місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності (за працівниками, які тимчасово втратили працездатність у зв'язку з нещасним випадком на виробництві або професійним захворюванням, місце роботи (посада) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності);
- поява на роботі у нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;
- поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу, за рішенням суду за умови неможливості переведення за його згодою на іншу роботу;
- на підставі відсутності працівника на роботі та інформації про причини такої відсутності понад чотири місяці;
- вчинення за місцем роботи розкрадання майна власника, встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладання адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу.

Крім того, для окремих категорій працівників визначено й інші випадки, коли відбувається розірвання трудового договору за ініціативою власника:

- одноразового грубого порушення трудових обов'язків керівником юридичної особи (філії, представництва, відділення чи іншого відокремленого підрозділу), його заступником, головним інженером, головним бухгалтером, його заступником, а також службовими особами органів державної митної та податкової служб, яким присвоєно персональні звання, і службовими особами органів державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами;
- розголошення державної таємниці, комерційної або іншої захищеної законом інформації, що стала відомою працівникові, який підписав зобов'язання (угоду) про її нерозголошення або трудовий договір з такою умовою, у зв'язку з виконанням трудових обов'язків;
- вчинення винних дій керівником юридичної особи, внаслідок чого заробітна плата виплачувалася несвоєчасно або в розмірі, нижче встановленої законом мінімальної заробітної плати;
- вчинення винних дій працівником, який безпосередньо обслуговує грошові або товарні цінності, що дає роботодавцеві підстави для втрати довіри до нього, в тому числі в разі, якщо ці дії не пов'язані безпосередньо з роботою;
- вчинення аморального проступку працівником, який виконує виховні функції, в тому числі в разі, якщо ці дії не пов'язані безпосередньо з роботою;
- порушення керівником, членами виконавчого органу господарського товариства прав його засновників (учасників).

При скороченні чисельності чи штату працівників переважне право на залишення на роботі надається працівникам з більш високою кваліфікацією і продуктивністю праці. При рівних умовах продуктивності праці і кваліфікації перевага в залишенні на роботі надається:

- сімейним — за умови наявності в них двох і більше утриманців;
- у сім'ї яких немає інших осіб із самостійним джерелом доходів;
- які мають більш тривалий безперервний стаж роботи в цього роботодавця;
- які навчаються чи підвищують кваліфікацію без відриву від виробництва;
- які отримали, працюючи в цього роботодавця, трудове каліцтво або професійне захворювання;

- які є учасниками бойових дій, інвалідами війни або особами, на яких поширюється дія законодавства про статус ветеранів війни, жертвами нацистських переслідувань, особами, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, а також які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною;

- із числа прийнятих протягом двох років на роботу в рахунок броні чи квоти.

Про розірвання трудового договору у зв'язку із скороченням працівника має бути повідомлено за 2 місяці. Працівник, з яким розірвано трудовий договір у зв'язку із скороченням штатів, протягом 1 року має право на укладення трудового договору у разі поворотного прийняття на роботу, якщо власник проводить прийняття на роботу працівників аналогічної кваліфікації.

Розірвання трудового договору за ініціативою власника можливе лише за згодою профспілкового комітету.

Розірвання трудового договору за ініціативою власника без згоди профспілкового комітету допускається у випадках:

- ліквідації підприємства, установи, організації;
- незадовільного результату випробування, обумовленого при прийнятті на роботу;
- поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;
- звільнення працівника, який не є членом профспілки, що діє на підприємстві;
- звільнення з підприємства, де не має профспілкової організації;
- звільнення працівника, який вчинив за місцем роботи розкрадання майна власника, встановленого вироком суду, що набрав законної сили тощо.

На вимогу профспілкового органу, який за дорученням трудового колективу підписав колективний договір, власник повинен розірвати трудовий договір з керівником або усунути його із займаної посади, якщо він порушує законодавство про працю і не виконує зобов'язань за колективним договором.

Припинення трудових відносин з незалежних від волі сторін підстав. Такими підставами визнаються:

- грубе чи систематичне порушення керівником юридичної особи вимог трудового законодавства та невиконання ним приписів про усунення цих порушень (за вимогою державної інспекції праці);

- призов чи вступ на військову службу або направленням на альтернативну (невійськову) службу працівника після отримання його заяви та документа, що підтверджує зазначені обставини;

- набранням законної сили вироком суду, виконання якого виключає можливість продовження роботи (наприклад, осудження до позбавлення волі);

- набранням законної сили рішенням суду, відповідно до якого працівник повинен бути звільнений з посади за корупційне діяння, або якщо в цьому рішенні передбачена заборона для працівника займати посади в органах державної влади або органах місцевого самоврядування;

- вимога батьків (опікунів) неповнолітнього чи уповноважених державних органів або органів місцевого самоврядування, якщо продовження таких трудових відносин загрожує його здоров'ю або не відповідає його інтересам;

- в разі смерті роботодавця — фізичної особи або набрання законної сили рішенням суду про визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошенням її померлою;

- в разі смерті працівника, визнання судом працівника безвісно відсутнім або померлим з дня смерті або дня набрання законної сили відповідним рішенням суду;

- в разі прийняття на роботу працівника, який відповідно до законодавства не мав права її виконувати, якщо зазначені порушення не можуть бути усунені.

Про звільнення працівника роботодавець зобов'язаний видати наказ (розпорядження) й в день звільнення видати працівникові належно оформлену трудову книжку і провести з ним розрахунок.

Контрольні запитання:

1. Вкажіть основні умови трудового договору.
2. Які передбачені в законодавстві підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця?
3. Що таке контракт?

3. Колективний договір (угода)

Колективний договір — один з локальних нормативних актів, який регулює суспільні відносини, що виникають у процесі застосування праці найманих працівників. Він також є результатом узгодження інтересів працівників, власників та уповноважених ними органів.

Порядок укладання колективних договорів (угод) визначається Законом України “Про колективні договори і угоди” та КЗпП.

Чинне законодавство не наводить поняття колективного договору або колективної угоди. Аналіз правових норм, що регулюють відносини, пов’язані із застосуванням цього правового інституту, дає можливість визначити *колективний договір* як договір, що регулює виробничі, трудові й соціально-економічні відносини на підприємстві, в установі, організації. Колективний договір укладається на підприємствах, в установах, організаціях які використовують найману працю і мають право юридичної особи, незалежно від форм власності й господарювання. Колективний договір може також укладатися в структурних підрозділах юридичних осіб у межах компетенції цих підрозділів.

Колективна угода — нормативний акт, який регулює такі самі відносини, що й колективний договір, але на державному, регіональному і галузевому рівнях. Залежно від рівня укладення колективна угода може бути генеральною, галузевою, регіональною.

Сторони, що укладають договори та угоди, також різняться.

Колективний договір укладається між власником чи уповноваженим ним органом, з однієї сторони, та однією чи кількома профспілковими або іншими уповноваженими на представництво трудовим колективом органами, а за відсутності таких органів — представниками трудящих, обраними та уповноваженими трудовим колективом.

Сторонами *генеральної угоди* виступають: професійні спілки, які об’єдналися для ведення колективних переговорів та укладення генеральної угоди; власники чи уповноважені ними органи, які об’єдналися для ведення колективних переговорів та укладення генеральної угоди, на чийх підприємствах зайнято більшість найманих працівників держави.

Відповідно до Закону України “Про організації роботодавців” організації роботодавців та їх об’єднання зобов’язані брати участь у веденні колективних переговорів з розробки та укладення угод на відповідному рівні. Також вони виступають стороною в угоді.

Сторонами угоди на *галузевому* рівні є власники, об’єднання власників чи уповноважені ними органи і профспілки, об’єднання профспілок або інших представницьких організацій трудящих, які мають відповідні повноваження, достатні для ведення переговорів, укладення угоди та реалізації її норм на більшості підприємств, що входять у сферу їх дій.

Угода на *регіональному* рівні укладається між місцевими органами виконавчої влади або регіональними об’єднаннями підприємців, якщо вони мають відповідні повноваження, та об’єднаннями профспілок чи іншими органами, якщо їх уповноважили трудові колективи.

Умови колективного договору поширюються на всіх працівників незалежно від того, чи є вони членами профспілки. Умови генеральної, галузевої, регіональної угод діють безпосередньо та є обов’язковими для всіх суб’єктів, які перебувають у сфері дії сторін, що підписали угоду.

Умови колективних договорів або угод, які погіршують порівняно з чинним законодавством становище працівників, є недійсними. Колективний договір, угода набувають чинності від дня їх підписання представниками сторін або від дня, зазначеного в колективному договорі, угоді. Вони зберігають чинність у разі зміни складу, структури, найменування уповноваженого власником органу, від імені якого укладено договір, угоду.

Зміст колективного договору визначається сторонами в межах їх компетенції.

У колективному договорі встановлюються взаємні зобов’язання сторін щодо змін в організації виробництва і праці; забезпечення продуктивної зайнятості; нормування та оплати

праці, встановлення форми, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій та ін.); встановлення гарантій, компенсацій, пільг; участі трудового колективу у формуванні, розподілі та використанні прибутку підприємства (якщо це передбачено статутом); режиму роботи, тривалості робочого часу й відпочинку; умов та охорони праці; забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення та відпочинку працівників; гарантій діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій трудящих; умов регулювання фондів оплати праці та встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці.

На новоствореному підприємстві колективний договір укладається за ініціативою однієї зі сторін у тримісячний строк після реєстрації підприємства, якщо законодавством передбачено реєстрацію, або після рішення про заснування підприємства, якщо його реєстрації не передбачено.

Усіх працюючих, а також щойно прийнятих на підприємство працівників власник (уповноважений ним орган) повинен ознайомити з колективним договором.

Сторони, що уклали угоду, зобов'язані інформувати громадян через засоби масової інформації про зміну угоди та перебіг її реалізації.

Галузеві та регіональні угоди підлягають повідомній реєстрації Міністерством праці та соціальної політики України, а колективні договори реєструються місцевими органами виконавчої влади.

Чинне законодавство також визначає порядок підписання колективного договору, угоди. Проект колективного договору обговорюється в трудовому колективі та виноситься на розгляд загальних зборів (конференції) трудового колективу. Якщо збори (конференція) трудового колективу відхилять проект колективного договору чи окремі його положення, сторони відновлюють переговори для пошуку необхідного рішення. Термін цих переговорів не повинен перевищувати 10 днів. Після цього проект у цілому виноситься на розгляд зборів (конференції) трудового колективу. Після схвалення проекту колективного договору загальними зборами (конференцією) трудового колективу він підписується уповноваженими представниками сторін не пізніше ніж через 5 днів з моменту його схвалення, якщо інше не встановлено зборами (конференцією) трудового колективу.

Угода (генеральна, галузева, регіональна) підписується уповноваженими представниками сторін не пізніше ніж через 10 днів після завершення колективних переговорів.

Колективний договір, колективна угода мають добровільний характер, тобто їх укладення залежить від волевиявлення сторін. Але якщо одна із сторін виступить з ініціативою укладення договору чи угоди, інша не має права ухилятися від його укладення. З метою уникнення порушень прав та інтересів сторін колективних договорів, угод законодавець установив відповідальність за ухилення від їх укладення. Зокрема, на осіб, які ухиляються від участі в переговорах щодо укладення, зміни чи доповнення колективного договору, угоди, або навмисно порушили строк проведення колективних переговорів, або не забезпечили роботу відповідної комісії у визначені сторонами строки, накладається штраф до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Вони несуть також дисциплінарну відповідальність аж до звільнення з посади.

Законодавством також визначено відповідальність за порушення і невиконання колективного договору, угоди та за ненадання інформації, необхідної для колективних переговорів і здійснення контролю.

Контрольні запитання:

1. Що таке колективний договір? Які його основні елементи?
2. Що таке колективна угода?

4. Робочий час

Робочий час — час, протягом якого працівник повинен виконувати обов'язки за трудовим договором. Відповідно до трудового законодавства до робочого часу можуть включатись інші періоди часу.

До складу робочого часу включається:

- час виконання працівником трудових обов'язків;

- підготовчо-завершальний період (час отримання трудового завдання, отримання матеріалів та інструментів, товарів, ознайомлення з технічною документацією, відповідно до якої повинна виконуватися робота, час підготовки і прибирання робочого місця, здавання готової продукції тощо);
- час перерв для внутрішнього відпочинку, задоволення особистих потреб, обігрівання тощо.

Видами тривалості робочого часу є:

- 1) нормальна тривалість робочого часу (не більше 40 годин на тиждень);
- 2) скорочена тривалість робочого часу;
- 3) неповний робочий час;
- 4) ненормований робочий день;
- 5) робота в нічний час;
- 6) підсумований робочий час;
- 7) гнучкий робочий час;
- 8) надурочні роботи.

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється законом для певних категорій працівників, причому зарплата виплачується працівникові у повному обсязі, вона не зменшується у зв'язку із зменшенням робочого часу:

- для працівників віком від 16 до 18 років — 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років — 24 години на тиждень. Такі ж норми встановлюються і для учнів, які працюють під час канікул — для осіб віком від 14 до 16 років — 24 години на тиждень, віком від 16 до 18 років — 36 годин на тиждень. Під час навчання ці норми скорочуються наполовину, відповідно становлять 12 і 18 годин;
- для працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці — не більше, як 36 годин на тиждень (робота в шахтах, на хімічних виробництвах тощо);
- для окремих категорій працівників (вчителів, лікарів тощо). Напередодні святкових і неробочих днів тривалість роботи працівників скорочується на 1 годину (крім тих, для кого встановлено скорочений робочий час).

Неповний робочий час — встановлюється для будь-яких категорій працівників за згодою сторін, при цьому оплата праці здійснюється пропорційно відпрацьованому часу, або залежно від виробітку. Встановлення неповного робочого часу означає, що робітник працює менше, ніж 40 годин на тиждень, але його тривалість не повинна бути меншою, ніж половина нормальної тривалості робочого дня. Власник зобов'язаний встановити *неповний робочий день* (або тиждень) на прохання:

- вагітної жінки;
- жінки, яка має дитину віком до 15 років або дитину-інваліда;
- працівника, який здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку;
- працівника з обмеженими фізичними можливостями (інвалідів) відповідно до медичного висновку.

Ненормований робочий день (час) встановлюється для певної категорії робітників, праця яких визначається як тривалістю робочого часу, так і обсягом виконаних завдань чи функцій. Робота на умовах ненормованого робочого часу передбачає, що працівник епізодично за вказівкою роботодавця або без такої зобов'язаний працювати понад норму робочого часу. У випадку необхідності такі робітники виконують роботу понад норму тривалості робочого дня без додаткової оплати.

Нічним вважається час із 22-х годин до 6-ї години ранку. В нічний час у разі восьмигодинної тривалості робочого часу тривалість роботи скорочується на 1 годину (крім певних випадків). Забороняється залучення до роботи у нічний час:

- вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до 3-х років;
- осіб, молодших 18 років (за винятком працівників, які беруть участь у виконанні та/або створенні творів мистецтва);
- інших категорій працівників, передбачених законом.

Робота осіб з обмеженими фізичними можливостями (інвалідів) в нічний час допускається лише за їх письмовою згодою і за умови, що це не суперечить рекомендаціями медико-соціальної експертної комісії.

Працівники, які мають дітей віком до чотирнадцяти років, дитину-інваліда чи здійснюють відповідно до медичного висновку догляд за хворими членами сім'ї, можуть залучатися до роботи в нічний час лише за їх письмовою згодою.

Надурочними роботами вважаються роботи понад встановлену тривалість робочого дня. Роботодавець може застосовувати надурочні роботи тільки за письмовою згодою працівника та з обов'язковим попереднім повідомленням профспілки (інших вільно обраних працівниками представників) у таких випадках:

- при проведенні робіт, необхідних для оборони країни, відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії і негайного усунення їх наслідків;
- проведення необхідних громадських робіт для усунення випадкових або несподіваних обставин, що порушують функціонування об'єктів водопостачання, газопостачання, опалення, освітлення, каналізації, транспорту, зв'язку;
- необхідності закінчення розпочатої роботи, яка внаслідок непередбачених обставин чи випадкової затримки з технічних причин не могла бути закінчена в нормальний робочий час, якщо припинення її може призвести до псування або загибелі майна чи може викликати загрозу життю або здоров'ю людей, а також у разі необхідності проведення невідкладного ремонту машин, верстатів, споруд або іншого устаткування, якщо несправність їх викликає зупинення робіт для значної кількості працюючих;
- необхідності виконання вантажно-розвантажувальних робіт з метою недопущення або усунення простою рухомого складу чи скупчення вантажів у пунктах, відправлення і призначення;
- продовження роботи у зв'язку з нез'явленням на роботу працівника, якщо робота не допускає перерви. У цих випадках роботодавець зобов'язаний негайно вжити заходів до заміни працівника.

До надурочних робіт забороняється залучати:

- 1) вагітних жінок і жінок, що мають дітей до 3-х років;
- 2) осіб, молодших 18-ти років;
- 3) працівників, які навчаються в загальноосвітніх школах і професійно-технічних училищах без відриву від роботи, в дні занять;
- 4) інших працівників, щодо яких таку заборону встановлено трудовим законодавством.

Особи з обмеженими фізичними можливостями (інваліди) можуть залучатися до надурочних робіт лише за їх згодою та за умови, що це не суперечить рекомендаціям медико-соціальної експертної комісії.

Жінки, що мають дітей віком від 3-х до 14-ти років або дитину-інваліда, та інваліди можуть залучатися до надурочних робіт лише за їх згодою.

Надурочні роботи не повинні перевищувати для кожного працівника 4-х годин протягом 2-х днів підряд і 120 годин на рік. Надурочні роботи можуть проводитися лише з дозволу профспілкового комітету.

В певних галузях господарства, де обсяг робіт нерівномірно розподіляється протягом дня, може бути встановлено *режим роботи із роздробленим робочим днем*, — робочий день ділиться на частини загальна тривалість яких не перевищує встановленої тривалості робочого дня (сільське господарство, водії міського транспорту тощо). Оплата праці при поділі робочого дня на частини здійснюється в підвищеному розмірі.

За погодженням між працівником і роботодавцем може запроваджуватися *гнучкий режим робочого часу* з визначенням:

- а) часу, коли працівник зобов'язаний перебувати на своєму робочому місці;
 - б) часу, коли працівник має право на свій розсуд визначати час початку і закінчення роботи;
 - в) а також часу використання, в межах цього часу, перерви для відпочинку і харчування.
- При цьому має дотримуватися встановлена для даного працівника щоденна тривалість робочого часу чи щотижнева норма робочого часу, чи норма робочого часу за певний обліковий період.

Контрольні запитання:

1. Що таке робочий час? Що до нього входить?
2. Назвіть тривалість робочого часу для окремих категорій працівників.

5. Час відпочинку

Час відпочинку — час, вільний від виконання трудових обов'язків, використовуваний працівником на свій власний розсуд. Види часу відпочинку:

- 1) перерви протягом робочого дня;
- 2) щоденний (міжзмінний) відпочинок після роботи;
- 3) вихідні дні (щотижневий безперервний відпочинок);
- 4) дні державних і релігійних свят, робота в які не проводиться;
- 5) відпустки.

Перерви впродовж робочого дня тривають від 30 хвилин до 2 годин. Така перерва не включається в робочий час. Працівники під час перерви можуть відлучатись з місця роботи (за певними винятками). Законодавством передбачено і додаткові перерви, які надаються через короткий відрізок часу (під час роботи на вільному повітрі в холодний період року будівельникам для обігріву; на вантажно-розвантажувальних роботах; секретарям-друкаркам, операторам ЕОМ — після кожних 45-50 хвилин 10-15 хвилин відпочинку тощо).

Тривалість щоденного (міжзмінного) відпочинку повинна бути не меншою подвійної тривалості часу роботи в попередній зміні (у час роботи включається час перерви для відпочинку і харчування). Це правило не поширюється на випадки застосування підсумованого обліку робочого часу.

При п'ятиденному робочому тижні працівникам надаються два *вихідні дні* на тиждень, а при шестиденному робочому тижні — один *вихідний день*. Коли святковий чи неробочий день збігається з вихідним днем, вихідний день переноситься на наступний після святкового або неробочого.

Тривалість щотижневого безперервного відпочинку повинна бути не менше, як 42 години.

Робота у вихідні дні забороняється. Залучення окремих працівників до роботи у ці дні допускається тільки з дозволу профкому підприємства і лише у таких виняткових випадках:

- для відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії і негайного усунення їх наслідків;
- для відвернення нещасних випадків, загибелі або псування майна;
- для виконання невідкладних, наперед непередбачених робіт, від негайного виконання яких залежить у подальшому нормальна робота юридичної особи в цілому чи її окремих підрозділів. В інших випадках залучення працівників до роботи в дні, які є для них вихідними, допускається лише за наявності письмової згоди працівника.

До роботи у вихідні дні (святкові та неробочі) можуть залучатися державні службовці, посадові особи органів місцевого самоврядування незалежно від їх згоди за розпорядженням керівника органу, в якому вони працюють.

Робота у вихідний день може компенсуватися, за згодою сторін, наданням іншого дня відпочинку або у грошовій формі в подвійному розмірі.

Законодавством встановлено такі **святкові дні**:

- 1 січня — Новий рік;
- 8 березня — Міжнародний жіночий день;
- 1 і 2 травня — День міжнародної солідарності трудящих;
- 9 травня — День Перемоги;
- 28 червня — День Конституції України;
- 24 серпня — День Незалежності України.

Неробочими днями в Україні є дні релігійних свят:

- 7 січня — Різдво Христове;
- один день — Пасха (Великдень);
- один день — Трійця.

За поданням зареєстрованих в Україні інших (не православних) конфесій, особам, які сповідують відповідні релігії, також надається до трьох днів відпочинку протягом року у дні їхніх найбільших свят, але із зобов'язанням відпрацювати ці дні.

У дні державних і релігійних свят допускаються роботи, припинення яких неможливе через виробничо-технічні умови (безперервне виробництво, роботи, викликані необхідністю обслуговування населення, а також невідкладні ремонтні та вантажно-розвантажувальні роботи

тощо). На таких роботах працівники зобов'язані виконувати трудові обов'язки відповідно до графіка виходу на роботу (графіка змінності) без додаткового розпорядження роботодавця.

Відпустка — це час відпочинку, який нараховується у календарних днях і надається робітникам із збереженням місця роботи та заробітної плати.

Право на відпустку мають усі працівники, що працюють за трудовим договором незалежно від форм власності, а також особи, що працюють за договором у фізичних осіб.

Види відпусток:

- 1) щорічні трудові відпустки;
- 2) додаткові відпустки у зв'язку з навчанням;
- 3) творчі відпустки (для закінчення дисертацій, написання підручників);
- 4) соціальні відпустки;
- 5) заохочувальні відпустки;
- 6) відпустки без збереження заробітної плати.

Щорічні трудові відпустки поділяються на:

- основну трудову відпустку мінімальної тривалості;
- основну трудову відпустку продовженої тривалості;
- додаткову трудову відпустку за роботу зі шкідливими та важкими умовами праці;
- додаткову трудову відпустку за особливий характер праці;
- додаткову трудову відпустку за роботу на умовах ненормованого робочого часу;
- додаткову трудову відпустку за стаж роботи;
- інші додаткові трудові відпустки, передбачені законом.

Про надання працівникові відпустки роботодавець зобов'язаний видати наказ, підставою для якого є письмова заява працівника. У разі, якщо наказ не виданий, працівник не має права на власний розсуд визначати день початку відпустки.

Щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менше, як 24 календарні дні за відпрацьований робочий рік.

Щорічна основна трудова відпустка продовженої тривалості надається:

- працівникам лісової промисловості та лісового господарства, державних заповідників, національних парків, що мають лісові площі, лісомисливських господарств, постійних лісозаготівельних і лісгосподарських структурних підрозділів інших підприємств, а також лісництв за списком робіт, професій і посад, що затверджується Кабінетом Міністрів України, тривалістю 28 календарних днів;
- воєнізованому складу воєнізованої гірничо-рятувальної служби тривалістю 30 календарних днів;
- вільнонайманому складу воєнізованої гірничо-рятувальної служби тривалістю 28 календарних днів;
- промислово-виробничому персоналу вугільної, сланцевої, металургійної, електроенергетичної промисловості, а також зайнятому на відкритих гірничих роботах, на роботах на поверхні шахт, розрізів, кар'єрів і рудників, на будівельно-монтажних роботах у шахтному будівництві, на транспортуванні та збагаченні корисних копалин тривалістю 28 календарних днів;
- працівникам, зайнятим на підземних гірничих роботах та в розрізах, кар'єрах і рудниках глибиною до 150 метрів, тривалістю 26 календарних днів, а глибиною 150 метрів і більше — 28 календарних днів;
- керівним працівникам навчальних закладів та установ освіти, навчальних (педагогічних) частин (підрозділів) інших установ і закладів, педагогічним, науково-педагогічним та науковим працівникам тривалістю до 56 календарних днів у порядку, що затверджується Кабінетом Міністрів України;
- особам з обмеженими можливостями: інвалідам I і II груп тривалістю 30 календарних днів, інвалідам III групи — 26 календарних днів;
- особам віком до вісімнадцяти років тривалістю 31 календарний день.

Щорічна додаткова трудова відпустка за роботу зі шкідливими і важкими умовами праці тривалістю до 35 календарних днів надається працівникам, зайнятим на роботах, пов'язаних з негативним впливом на здоров'я шкідливих виробничих факторів.

Щорічна додаткова трудова відпустка за особливий характер праці надається окремим категоріям працівників, робота яких пов'язана з підвищеним нервово-емоційним та інтелектуальним навантаженням або виконується в особливих природних географічних і

геологічних умовах та умовах підвищеного ризику для здоров'я, тривалістю до 35 календарних днів.

Щорічна додаткова трудова відпустка за роботу на умовах ненормованого робочого часу надається працівникам тривалістю до 7 календарних днів.

Щорічна додаткова трудова відпустка залежно від стажу роботи надається:

- промислово-виробничому персоналу вугільної, сланцевої, металургійної, електроенергетичної промисловості, а також зайнятому на відкритих гірничих роботах, на роботах на поверхні шахт, розрізів, кар'єрів і рудників, на будівельно-монтажних роботах у шахтному будівництві, на транспортуванні та збагаченні корисних копалин тривалістю 2 календарні дні за кожних два відпрацьованих роки, але не більше 4 календарних днів;
- працівникам, зайнятим на підземних гірничих роботах та в розрізах, кар'єрах і рудниках тривалістю 2 календарні дні за кожних два відпрацьованих роки, але не більше 4 календарних днів;
- працівникам воєнізованих гірничорятувальних служб тривалістю 2 календарні дні за кожних два відпрацьованих роки, але не більше 4 календарних днів.

Щорічна додаткова трудова відпустка залежно від стажу роботи може надаватись іншим категоріям працівників (суддям, прокурорам, державним службовцям тощо) тривалістю і в порядку, визначеному відповідними законами.

Загальна тривалість щорічних основної та додаткової відпусток не може перевищувати 59 календарних днів, а для працівників, зайнятих на підземних гірничих роботах — 69 календарних днів.

Право працівника на щорічну основну та додаткову відпустки повної тривалості у перший рік роботи настає після закінчення шести місяців безперервної роботи на даному підприємстві.

Щорічна трудова відпустка повної тривалості до настання шестимісячного строку безперервної роботи в перший рік роботи за бажанням працівника надається:

- жінкам — перед відпусткою у зв'язку з вагітністю та пологами або після неї, а також особам із сімейними обов'язками, які мають двох і більше дітей віком до п'ятнадцяти років або дитину-інваліда;
- особам з обмеженими фізичними можливостями (інвалідам);
- неповнолітнім працівникам;
- чоловікам, дружини яких перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами;
- особам, звільненим після проходження строкової військової або альтернативної (невійськової) служби, якщо після звільнення зі служби вони були прийняті на роботу протягом трьох місяців, не враховуючи часу переїзду на постійне місце проживання;
- працівникам, які поєднують роботу з навчанням та виявили бажання приєднати відпустку до часу проведення настановних занять, виконання лабораторних робіт, складання заліків та іспитів, часу підготовки і захисту дипломного проекту та інших заходів, передбачених навчальною програмою;
- батькам-вихователям дитячих будинків сімейного типу та прийомним батькам;
- працівникам, які мають путівку (курсівку) для санаторно-курортного (амбулаторно-курортного) лікування;
- сумісникам — одночасно з відпусткою за основним місцем роботи;
- в інших випадках, передбачених законодавством, колективним чи трудовим договором.

За згодою між працівником та роботодавцем працівникові може бути повністю або частково надана щорічна трудова відпустка за перший рік роботи до закінчення шести місяців безперервної роботи за відсутності умов, визначених частиною другою цієї статті.

Щорічна відпустка за ініціативою власника, як виняток, може бути перенесена на інший період тільки за письмовою згодою працівника та за погодженням з профспілковим комітетом.

Щорічну відпустку на прохання працівника *може бути поділено на частини* будь-якої тривалості за умови, що *основна безперервна її частина* становитиме не менше 14 календарних днів. Відкликання з щорічної відпустки допускається за згодою працівника лише для відвернення стихійного лиха, виробничої аварії або негайного усунення їх наслідків, для відвернення нещасних випадків, простою, загибелі або псування майна підприємства.

У порядку заохочення (*заохочувальна відпустка*) за виконання державних або громадських обов'язків законами та колективними договорами може передбачатися надання працівникам додаткової відпустки з частковим або повним збереженням заробітної плати. Такі види відпусток

можуть бути передбачені у колективному договорі чи нормативному акті роботодавця за сумлінне виконання трудових обов'язків, тривалу добросовісну працю та з інших підстав з частковим або повним збереженням заробітної плати.

Додаткові відпустки у зв'язку з навчанням встановлюються:

- в загальноосвітніх навчальних закладах (випускні іспити у основній школі — тривалістю 10 календарних днів; випускні іспити у старшій школі — 23; перевідні іспити у основній та старшій школі, відповідно, 5 та 7; працівникам, які складають іспити екстерном за основну або старшу школу, надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю відповідно 21 та 28 календарних днів);

- в професійно-технічних навчальних закладах (додаткова оплачувана відпустка для підготовки та складання іспитів загальною тривалістю 35 календарних днів протягом навчального року),

- у вищих навчальних закладах, навчальних закладах післядипломної освіти та аспірантурі (від 10 до 30 днів).

Соціальні відпустки надаються:

- для медичного обстеження вагітної в разі взяття її на облік — 3 календарні дні;
- у зв'язку з вагітністю та пологами: до пологів 70 календарних днів (84 календарні дні — у разі багатоплідної вагітності); після пологів — 56 календарних днів (70 календарних днів — у разі народження двох і більше дітей та у разі ускладнених пологів);

- для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- працівникам із сімейними обов'язками, які мають двох і більше дітей віком до п'ятнадцяти років або дитину-інваліда (7 календарних днів, у випадку наявності двох або більше дітей у зазначеному віці і, крім того, дитину-інваліда — 14 календарних днів);

- інші соціальні відпустки (особам, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, одному з батьків дитини, якій встановлено інвалідність, пов'язану з Чорнобильською катастрофою тощо).

Відпустки без збереження заробітної плати надаються в силу суб'єктивного права та за згодою сторін. В силу суб'єктивного права надається у випадках:

- 1) особам із сімейними обов'язками, які мають двох і більше дітей віком до п'ятнадцяти років або дитину-інваліда, — тривалістю до 14 календарних днів протягом робочого року;

- 2) чоловікові, дружина якого перебуває у післяпологовій відпустці, — тривалістю до 14 календарних днів;

- 3) особам із сімейними обов'язками в разі, якщо дитина потребує домашнього догляду, — тривалістю, визначеною в медичному висновку, але не більше, ніж до досягнення дитиною шестирічного віку;

- 4) ветеранам війни та праці, жертвам нацистських переслідувань, та особам, на яких поширюється законодавство про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту — тривалістю до 14 календарних днів протягом робочого року;

- 5) особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною — тривалістю до 21 календарного дня протягом робочого року;

- 6) особам, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною — тривалістю до 21 календарного дня протягом робочого року;

- 7) пенсіонерам за віком та інвалідам III групи — тривалістю до 30 календарних днів протягом робочого року;

- 8) інвалідам I і II групи — тривалістю до 60 календарних днів протягом робочого року;

- 9) працівникам, які одружуються, — тривалістю до 10 календарних днів; 10) працівникам у разі смерті рідних по крові або по шлюбу: чоловіка (дружини), батьків (вітчима, мачухи), дитини (пасинка, падчерки), братів, сестер — тривалістю до 7 календарних днів без урахування часу, необхідного для проїзду до місця поховання та у зворотному напрямку; інших рідних — тривалістю до 3 календарних днів без урахування часу, необхідного для проїзду до місця поховання та у зворотному напрямку;

- 11) працівникам із сімейними обов'язками для догляду за хворим, рідним по крові або по шлюбу, який за медичним висновком потребує постійного стороннього догляду, — тривалістю, визначеною в медичному висновку, але не більше 30 календарних днів;

- 12) працівникам для завершення санаторно-курортного лікування — тривалістю, визначеною у медичному висновку;

13) працівникам, допущеним до складання вступних іспитів у вищі навчальні заклади, — тривалістю 15 календарних днів, а також на час, необхідний для проїзду до місцезнаходження навчального закладу та у зворотному напрямку;

14) працівникам, допущеним до складання вступних іспитів в аспірантуру з відривом або без відриву від роботи, а також працівникам, які навчаються без відриву від роботи в аспірантурі та успішно виконують індивідуальний план підготовки,—тривалістю, необхідною для проїзду до місцезнаходження навчального закладу або наукової установи та у зворотному напрямку;

15) сумісникам — на строк до закінчення відпустки за основним місцем роботи;

16) працівникам, які не використали за попереднім місцем роботи щорічні основну та додаткову відпустки повністю або частково і отримали за них грошову компенсацію, — тривалістю до 24 календарних днів у перший рік роботи на цьому підприємстві до настання шестимісячного строку безперервної роботи.

Відпустка без збереження заробітної плати за згодою сторін за сімейними обставинами та з інших причин може надаватися працівникові на строк до 3-х місяців.

Права на відпустку позбавлено:

1) осіб, засуджених до виправних робіт без позбавлення волі з їх відбуванням за місцем роботи на весь строк покарання;

2) осіб, яких звільняють за порушення трудової дисципліни.

Контрольні запитання:

1. Що таке час відпочинку? Які види часу відпочинку Ви знаєте?
2. Назвіть тривалість часу відпочинку для окремих категорій працівників.
3. Назвіть передбачені в законодавстві святкові та неробочі дні.

6. Оплата праці

Згідно зі ст. 44 Конституцією України, Законом України “Про оплату праці” кожен має право на заробітну плату.

Заробітна плата — винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу

Сутність заробітної плати проявляється в її функціях, до яких насамперед належать: відтворювальна, стимулююча, регулююча та розподільна. Розмір заробітної плати залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства, установи, організації. Максимальним розміром зарплата не обмежується.

Структурою заробітної плати є співвідношення окремих її складових у загальному обсязі зарплати. До таких складових належать *основна заробітна плата, додаткова заробітна плата та інші заохочувальні та компенсаційні виплати.*

Основна заробітна плата — винагорода за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці: норми часу, виробітку, обслуговування, посадових обов’язків. Вона встановлюється у вигляді тарифних ставок (окладів) і відрядних розцінок і посадових окладів.

Додаткова заробітна плата — винагорода за працю понад встановленої норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці. Вона включає доплати, надбавки, гарантійні та компенсаційні виплати, передбачені законодавством, премії, пов’язані з виконанням виробничих завдань і функцій.

До заохочувальних і компенсаційних виплат належать виплати у формі винагород за підсумками роботи за рік, премії за спеціальними системами та положеннями, компенсаційні та інші грошові і матеріальні виплати, які не передбачені законодавством або які проводяться понад

Система заробітної плати — спосіб визначення розміру винагороди за працю залежно від витрат або результатів праці. Законодавством передбачено дві системи оплати праці — погодинна та відрядна. При *погодинній системі оплати* нарахування заробітної плати відбувається пропорційно відпрацьованому часу: протягом години, протягом робочого дня, протягом робочого місяця згідно з тарифною ставкою чи посадовим окладом. Різновидами погодинної оплати праці є проста, погодинно-преміювальна та ін. При *відрядній системі* нарахування виконуються залежно від виробленої продукції. Різновидами відрядної можуть бути такі форми, як пряма, непряма, преміювальна, прогресивна, акордна, акордно-преміювальна, відсоткова.

Зазначені системи оплати праці доповнюються заходами стимулювання — *преміюванням* (додаткова винагорода понад основну заробітну плату).

Законодавством передбачено такі основні *види оплати праці*: тарифна та безтарифна.

Основою організації оплати праці є *тарифна система*, що являє собою сукупність нормативів, за допомогою яких проводиться диференціація заробітної плати різних категорій працівників залежно від складності, інтенсивності, їх класифікації, умов праці, природно-кліматичних умов виконання роботи. Тарифна система включає: тарифні сітки, тарифні ставки, схеми посадових окладів і тарифно-кваліфікаційні характеристики (довідники). Тарифна система оплати праці використовується для розподілу робіт залежно від їх складності, а працівників — залежно від їх кваліфікації та за розрядами тарифної сітки.

Безтарифна система оплати праці є повною залежністю заробітної плати від остаточних результатів роботи підприємства в цілому.

Мінімальна заробітна плата — законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може провадитися оплата за виконану працівником місячну, погодинну норму праці (обсяг робіт). До мінімальної заробітної плати не включаються доплати за роботу в надурочний час, у важких, шкідливих, особливо шкідливих умовах праці, на роботах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я, а також премії до ювілейних дат, за винаходи та раціоналізаторські пропозиції, матеріальна допомога. Вона визначається з урахуванням вартісної величини мінімального споживчого бюджету з поступовим зближенням рівнів цих показників у міру стабілізації та розвитку економіки країни, загального рівня середньої заробітної плати, продуктивності праці, рівня зайнятості та інших економічних умов.

Мінімальна заробітна плата встановлюється Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів України, як правило, один раз на рік під час затвердження Державного бюджету України з урахуванням пропозицій, вироблених шляхом переговорів представників професійних спілок і роботодавців, які об'єдналися для ведення колективних переговорів і укладення генеральної угоди, та у розмірі, не нижчому за вартісну величину межі малозабезпеченості в розрахунку на працездатну особу.

Індексація — встановлений Законом України “Про індексацію грошових доходів населення” механізм підвищення грошових доходів громадян, що дає можливість частково або повністю відшкодувати подорожчання споживчих товарів і послуг. Індексації підлягають грошові доходи громадян, що одержані ними в гривнях на території України і не мають разового характеру, зокрема оплата праці (грошове забезпечення) прожиткового мінімуму, встановленого для відповідних соціальних і демографічних груп населення та за умови перевищення величини індексу споживчих цін 101 % (величина порога індексації).

Компенсація працівникам втрати частини заробітної плати у зв'язку з порушенням строків її виплати провадиться відповідно до індексу зростання цін на споживчі товари і тарифів на послуги. Працівники мають право на компенсацію втрати частини заробітної плати за умов: затримки на один і більше календарних місяців її виплати, нарахованої працівникові; збільшення індексу цін на споживчі товари і тарифів на послуги за період затримки виплати заробітної плати більше ніж на 1 %. Сума обчислюється шляхом множення суми нарахованої, але не виплаченої працівникові заробітної плати за відповідний місяць (після утримання податків і платежів), на коефіцієнт приросту споживчих цін. Індеси споживчих цін для розрахунку коефіцієнта приросту споживчих цін щомісячно публікуються Держкомстатом наростаючим підсумком з початку того року, в якому виникла заборгованість з виплати заробітної плати, що підлягає компенсації, та при виплаті заборгованості із заробітної плати до опублікування Держкомстатом індексу споживчих цін за останній місяць перед виплатою суми заборгованості. Під час розрахунку суми компенсації

на період до опублікування зазначеного індексу споживчих цін за згодою працівника для розрахунків застосовується індекс споживчих цін за попередній місяць.

Відрахування із заробітної плати можуть провадитися тільки у випадках, передбачених законодавством, зокрема при примусовому виконанні рішень державним виконавцем. Звернення стягнення на заробітну плату здійснюється у разі відсутності у нього коштів на рахунках у кредитних установах, відсутності чи недостатності майна боржника для повного покриття належних до стягнення сум, а також при виконанні рішень про стягнення періодичних платежів і стягнень на суму, що не перевищує одного мінімального розміру заробітної плати.

Відрахування із заробітної плати (заробітку) проводить адміністрація підприємств, установ і організацій на підставі надісланих державним виконавцем виконавчих документів. При кожній виплаті загальний розмір усіх відрахувань не може перевищувати 20 %, а у разі стягнення аліментів, відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також втратою годувальника, та збитків, заподіяних злочином, — 50 % заробітної плати, що належить до виплати працівникам. Як виняток, при стягненні аліментів на неповнолітніх дітей розмір відрахувань із заробітної плати не може перевищувати 70 %.

Держава здійснює регулювання оплати праці працівників підприємств усіх форм власності шляхом встановлення розміру мінімальної заробітної плати та інших державних норм і гарантій, встановлення умов і розмірів оплати праці керівників підприємств, заснованих на державній, комунальній власності; працівників підприємств, установ та організацій, що фінансуються чи дотуються з бюджету, регулювання фондів оплати праці працівників підприємств-монополістів.

Договірне регулювання оплати праці працівників підприємств здійснюється на основі системи угод, що укладаються на державному (генеральна угода), галузевому (галузева угода), регіональному (регіональна угода) та виробничому (колективний договір) рівнях.

Заробітна плата працівникам на території України виплачується у грошових знаках, що мають законний обіг на території України, та може виплачуватися банківськими чеками у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України за погодженням з Національним банком України. Виплата заробітної плати у формі боргових зобов'язань і розписок або у будь-якій іншій формі забороняється.

Колективним договором, як виняток, може бути передбачено часткову *виплату заробітної плати натурою* (за цінами не нижче собівартості) в тих галузях або за тими професіями, де така виплата, що еквівалентна за вартістю оплаті праці у грошовому виразі, є звичайною або бажаною для працівників. Винятком є товари, які не дозволені для виплати заробітної плати натурою: зброя, боєприпаси та інша продукція військового призначення, що випускається підприємствами оборонної промисловості; продукція, що має стратегічне значення за переліком, що визначається актами законодавства; вибухонебезпечні та отруйні речовини, наркотичні засоби; товари виробничо-технічного призначення; нафта й нафтопродукти; продукція хімічної промисловості, мінеральні добрива; продукція целюлозно-паперової промисловості; будівельні матеріали та вироби з них; лісоматеріали (крім матеріалів, одержаних під час лісозаготівель); товари медичної, фармацевтичної та мікробіологічної промисловості; благородні метали і коштовне каміння, вироби з них; усі види алкогольних напоїв, включаючи спирт і виноматеріали; непродовольчі товари народного споживання; продовольчі товари народного споживання промислової переробки, крім цукру, призначеного для розрахунків із сільськогосподарськими підприємствами і насінневими заводами та водіями автотранспортних організацій, працівниками залізничного транспорту, які забезпечують перевезення цукрових буряків; продукція переробки ефіроолійних культур, крім олії рослинної, призначеної для розрахунків з працівниками сільськогосподарських підприємств; кокони шовкопряду; махорка, тютюн і тютюнові вироби; продукція звірівництва, хутро; вовна (сировина); шкіра та шкірсировина; сировина льону, конопель, бавовни для текстильної промисловості; лікарські рослини, рицина, хміль, мак; коренеплоди цукрових буряків і продукція їх переробки; продукція насінництва; продукція бджільництва, крім меду; племінне поголів'я тварин.

Виплата заробітної плати здійснюється за місцем роботи та виплачується працівникам регулярно в робочі дні в строки, встановлені у колективному договорі, але не рідше двох разів на місяць через проміжок часу, що не перевищує 16 календарних днів. При збігу дня виплати заробітної плати з вихідним, святковим або неробочим днем заробітна плата виплачується напередодні. За особистою письмовою згодою працівників виплата заробітної плати може

здійснюватися через установи банків, поштовими переказами на вказаний ними рахунок (адресу) з обов'язковою оплатою цих послуг за рахунок роботодавця.

При кожній виплаті заробітної плати роботодавець повинен повідомити працівника про такі дані, що належать до періоду, за який провадиться оплата праці: загальну суму заробітної плати з розшифровкою за видами виплат; розміри і підстави відрахувань із заробітної плати; суму заробітної плати, що належить до виплати. Питання оплати праці та інші, пов'язані з нею, регулюються Законом України “Про оплату праці” та іншими нормативно-правовими актами.

Контрольні запитання:

1. Розкрийте поняття “оплата праці”.
2. Які види оплати праці Ви знаєте?
3. Що таке мінімальна заробітна плата?

7. Гарантії і компенсації

Працівникам, які через поважні причини не можуть виконувати трудові обов'язки, законодавством встановлюються *гарантії*, що є спеціальними охоронними заходами, за допомогою яких забезпечується здійснення наданих працівникам прав у сфері соціально-трудоких відносин. Гарантії надаються працівникам у вигляді збереження місця роботи (посади) та середнього заробітку у таких випадках: у зв'язку із службовими відрядженнями (ст. 121 КЗпП України); на час виконання державних або громадських обов'язків (ст. 119 КЗпП України); при обранні на виборні посади (ст. 118 КЗпП України); при переїзді на роботу в іншу місцевість у зв'язку з переведенням, прийняттям або направленням на роботу в іншу місцевість (ст. 120 КЗпП України); при підвищенні кваліфікації (ст. 122 КЗпП України), при направленні на обстеження до медичного закладу (ст. 123 КЗпП України); при здачі крові для переливання (ст. 124 КЗпП України); при участі авторів винаходів, корисних моделей, промислових зразків і раціоналізаторських пропозицій в їх впровадженні (ст. 126 КЗпП України), на час участі в колективних переговорах представників сторін, а також спеціалістів, запрошених для участі в роботі комісій, на період колективних переговорів та підготовки проекту колективного договору (ст. 12 Закону України “Про колективні договори і угоди”); на час роботи у примирювальних органах незалежних посередників, членів примирювальних комісій і трудових арбітражів (ст. 14 Закону України “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)”); на час участі в роботі виборних профспілкових органів членам виборних профспілкових органів, не звільненим від своїх виробничих чи службових обов'язків, у вільний від роботи час (ст. 41 Закону України “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності”).

Гарантійними виплатами є:

- виплати за час відпусток в розмірі середньомісячної заробітної плати та замість невикористаної відпустки (у разі звільнення працівника йому виплачується грошова компенсація за всі не використані ним дні щорічних трудових відпусток);
- виплати працівникам, яких направлено на медичне обстеження в робочий час (середній заробіток за місцем роботи);
- на час виконання державних або громадських обов'язків, якщо відповідно до трудового законодавства ці обов'язки можуть виконуватися в робочий час (зберігається місце роботи та середній заробіток);
- вихідна допомога (у разі скорочення роботодавець зобов'язаний сплатити робітнику, який має безперервний стаж роботи в даного роботодавця: до 3 років — у розмірі середньомісячної заробітної плати; до 5 років — у розмірі тримісячної; до 10 років — у розмірі чотиримісячної; до 20 років — у розмірі п'ятимісячної; більше 20 років — у розмірі шестимісячної середньої заробітної плати);
- виплати та відшкодування витрат (компенсації) у зв'язку з переведенням, прийняттям на роботу в іншій місцевості;
- у разі направлення працівника для підвищення кваліфікації з відривом від роботи за ним зберігається місце роботи (посада) і середня заробітна плата;
- для донорів крові та її компонентів (за працівниками-донорами зберігається середній заробіток за дні медичного обстеження і здавання крові та (або) її компонентів. Безпосередньо

після кожного дня здавання крові та (або) її компонентів працівнику-донору надається день відпочинку із збереженням середнього заробітку).

Компенсаціями є грошові виплати працівникам з метою відшкодування їм затрат, пов'язаних з виконанням трудових обов'язків. Відповідно до законодавства працівникам компенсуються витрати у зв'язку із службовими відрядженнями (ст. 121 КЗпП України); за зношування інструментів, належних працівникам (ст. 125 КЗпП України); при переїзді на роботу в іншу місцевість у зв'язку з переведенням, прийняттям або направленням на роботу в іншу місцевість (ст. 120 КЗпП України).

Компенсаційними виплатами є виплати:

- у зв'язку із відрядженням (працівникам, які направляються у відрядження, виплачуються: добові за час перебування у відрядженні, вартість проїзду до місця відрядження і назад, витрати за винаймання житлового приміщення в порядку і розмірах, встановлених законодавством. Загальний строк відряджень працівника протягом року не може перевищувати 60 днів, якщо інше не передбачено трудовим договором);

- у зв'язку із роботою, яка має пересувний характер чи є роботою в польових умовах або вахтовим методом (компенсації у розмірі не менше 30% тарифної ставки);

- за проїзд (користування послугами міського транспорту у зв'язку із виконанням трудових обов'язків);

- за використання майна, належного працівникові (майно робітника використовується за погодженням або з відома роботодавця та в його інтересах).

У разі порушення встановлених строків виплати заробітної плати, гарантійних та компенсаційних виплат роботодавця зобов'язаний сплатити працівнику:

- 1) при затримці виплат до 30 календарних днів — у розмірі 10 % від нарахованих, але не виплачених сум;

- 2) при затримці виплат до 90 календарних днів — у розмірі 50 % від нарахованих, але не виплачених сум;

- 3) при затримці виплат понад 90 календарних днів — у розмірі 100 % від нарахованих, але не виплачених сум.

Контрольні запитання:

1. Назвіть основні види гарантій, передбачених трудовим законодавством.
2. Назвіть основні види компенсацій, передбачених трудовим законодавством.
3. Чим гарантії відрізняються від компенсацій?

8. Трудова дисципліна та дисциплінарна відповідальність

Трудова дисципліна полягає в обов'язку дотримання працівниками правил внутрішнього трудового розпорядку (статутів, положень про дисципліну), технологічних, санітарних та інших встановлених норм. Трудова дисципліна є необхідною умовою для належної організації будь-якої колективної праці.

Трудову дисципліну характеризують такі елементи: чесна й сумлінна праця; своєчасне й точне виконання розпоряджень власника (уповноваженого ним органу); підвищення продуктивності праці; поліпшення якості продукції; виконання технологічної дисципліни; додержання вимог охорони праці; дотримання техніки безпеки та виробничої санітарії; збереження та зміцнення власності підприємств, установ, організацій.

Трудова дисципліна забезпечується методами переконання, заохочення, а іноді примусу. Основними є *метод переконання*, спрямований на виховання відповідних якостей працівників, а також *метод заохочення*, тобто морального й матеріального стимулювання. Заохочення працівника є визнанням його професіоналізму та вираженням з боку власника поваги. Тому такий метод застосовується в разі досягнення високих трудових показників, поліпшення якості продукції, ефективності праці, творчого підходу до трудової діяльності. Власником (уповноваженим ним органом) спільно з профкомом (органом, уповноваженим на представництво трудового колективу) можуть бути встановлені будь-які види заохочень, перелік яких закріплюється в колективному договорі, Правилах внутрішнього трудового розпорядку (наприклад, додаткова відпустка, першочергове надання квартири, санаторно-курортної путівки

тощо). Усі заохочення оголошуються власником у наказі (розпорядженні), доводяться до відома трудового колективу і вносяться до трудової книжки. За особливі досягнення в роботі працівника може бути представлено до заохочення вищестоящим органом.

У виключних випадках для забезпечення трудової дисципліни можуть застосовуватись *методи примусу*, зокрема заходи дисциплінарного характеру та громадського впливу.

Дисциплінарна відповідальність є одним з видів юридичної відповідальності й застосовується виключно до порушників трудової дисципліни. Підстави для її застосування — порушення трудової дисципліни (невиконання чи неналежне виконання працівником покладених на нього обов'язків).

На працівника за порушення трудової дисципліни може бути накладене одне з дисциплінарних стягнень: **догана або звільнення**.

Чинне законодавство (Закон України “Про державну службу”), відомчі (наприклад, органів прокуратури, зв'язку, залізничного транспорту) статuti й положення про дисципліну для окремих категорій працівників устанавлюють й інші дисциплінарні стягнення. Зокрема, до *державних службовців*, окрім загальних видів дисциплінарної відповідальності, *застосовуються*: попередження про неповну службову відповідність; затримка до одного року у присвоєнні чергового рангу або у призначенні на вищу посаду.

Дисциплінарна відповідальність має особливості порядку застосування. Так, дисциплінарні стягнення можуть бути накладені органом, якому надано право прийняття на роботу або вищим за ієрархією органом для працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за статutom, положенням чи іншим законодавчим актом про дисципліну. *Дисциплінарне стягнення застосовується власником (уповноваженим ним органом) безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця від дня його виявлення (не враховуючи часу тимчасової непрацездатності працівника чи відпустки). До того ж, дисциплінарне стягнення не може бути накладене, якщо з моменту вчинення проступку пройшло більше шести місяців.*

Для застосування дисциплінарного стягнення власник (або уповноважений ним орган) витребує письмові пояснення від порушника. За одне порушення трудової дисципліни може бути застосоване лише одне дисциплінарне стягнення.

Обираючи вид стягнення, власник (уповноважений ним орган) повинен врахувати ступінь тяжкості вчиненого правопорушення і заподіяну ним шкоду та обставини, за яких вчинено проступок. Слід також звернути увагу на попередню роботу працівника.

Стягнення оголошується наказом (розпорядженням) і повідомляється працівникові під розписку протягом трьох робочих днів.

Якщо протягом року від дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення. За сумлінну роботу і зразкову поведінку з працівника стягнення може бути зняте і до закінчення одного року. Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника не застосовуються.

Трудовий розпорядок на підприємствах визначається Правилами внутрішнього трудового розпорядку, які затверджуються роботодавцем за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілкового представника). Ці правила не можуть суперечити трудовому законодавству, угодам, колективному договору, а також нормативним актам роботодавця, які погоджено із зазначеним органом (представниками).

Правилами внутрішнього трудового розпорядку зокрема регламентується:

- організація праці, умови перебування працівників на території юридичної особи під час виконання роботи та після її закінчення;
- порядок прийняття і звільнення з роботи працівників;
- основні права та обов'язки працівників і роботодавця;
- робочий час і порядок його використання;
- час відпочинку;
- заохочувальні виплати та інші заохочення за сумлінну працю і підстави їх застосування;

- інші положення.

Контрольні запитання:

1. Що таке трудова дисципліна?
2. Які види дисциплінарної відповідальності Ви знаєте?
3. Розкрийте процедуру накладення дисциплінарних стягнень.

9. Матеріальна відповідальність працівників

Матеріальна відповідальність — це зобов'язання однієї сторони (робітник) трудового договору відшкодувати шкоду, заподіяну іншій стороні (підприємству, установі, організації) внаслідок порушення покладених на неї трудових обов'язків.

Підставами для настання матеріальної відповідальності є наявність ознак матеріального проступку:

- 1) наявність шкоди;
- 2) протиправність дії (або бездіяльності);
- 3) вина працівника;
- 4) причинний зв'язок між протиправними діями і заподіянням шкоди.

Підставою матеріальної відповідальності працівника є порушення працівником своїх трудових обов'язків, чим роботодавцеві спричинена пряма дійсна майнова шкода. **Прямою дійсною майновою шкодою** вважаються втрати, яких роботодавець зазнав у зв'язку із знищенням або пошкодженням його майна (витрати на придбання, відновлення майна тощо).

Матеріальна відповідальність працівника настає лише за наявності **вини**.

Працівник не може нести матеріальну відповідальність за спричинену пряму дійсну майнову шкоду внаслідок дій, що належать до категорії нормального виробничо-господарського ризику, а також внаслідок невиконання роботодавцем обов'язку щодо забезпечення необхідних умов для збереження його майна чи майнових прав працівника.

Матеріальна відповідальність може бути накладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Працівник, який заподіяв шкоду, може добровільно покрити її повністю або частково.

Види матеріальної відповідальності працівників:

- 1) *обмежена*, коли працівники несуть відповідальність у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку;
- 2) *повна*, коли шкода відшкодовується у повному обсязі;
- 3) *підвищена* (кратна), коли шкода заподіяна умисним псуванням, недостачею або втратою окремих видів майна, а також коли фактичний розмір шкоди перевищує її номінальний розмір.

Обмежена матеріальна відповідальність настає для робітників у випадку коли шкода заподіяна знищенням або зіпсуванням через недбалість; для керівників різних ланок у випадках грошових витрат, неправильного зберігання майнових чи грошових цінностей, не вживання заходів щодо запобігання простоям, випуску недоброякісної продукції, знищення чи зіпсування матеріальних цінностей, тощо.

Повна матеріальна відповідальність настає у випадках:

- 1) між працівником і роботодавцем відповідно укладено письмовий договір про взяття працівником повної матеріальної відповідальності або до трудового договору включена відповідна умова;
- 2) майно та інші цінності були отримані працівником під звіт за разовим дорученням або за іншим разовим документом;
- 3) пряму дійсну майнову шкоду заподіяно внаслідок вчинення дій працівника, що мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку;
- 4) пряму дійсну майнову шкоду заподіяно працівником, який перебував у стані алкогольного, наркотичного або токсичного сп'яніння;
- 5) пряму дійсну майнову шкоду заподіяно недостачею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі під час виготовлення, а

також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих роботодавцем працівникові в користування;

6) відповідно до закону на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за пряму дійсну майнову шкоду, заподіяну роботодавцеві;

7) пряму дійсну майнову шкоду заподіяно внаслідок дій, що не належать до трудових обов'язків працівника, якщо роботодавець не вимагав від працівника їх виконання;

8) посадова особа здійснила незаконне звільнення працівника або незаконне переведення його на іншу роботу, якщо це встановлено судом;

9) у випадках здійснення керівником юридичної особи виплат за порушення (затримку) строків виплат заробітної плати;

10) пряму дійсну майнову шкоду заподіяно внаслідок розголошення державної таємниці та іншої захищеної законом інформації.

Письмові договори про повну матеріальну відповідальність може бути укладено підприємством з працівниками (що досягли 18-річного віку), які займають посади або виконують роботи, безпосередньо зв'язані із зберіганням, обробкою, продажем, перевезенням або застосування у процесі виробництва переданих їм цінностей. Перелік таких посад і робіт, а також типовий договір про повну індивідуальну матеріальну відповідальність затверджують в порядку, який визначається Кабінетом Міністрів України.

Підвищена матеріальна відповідальність настає у випадках, коли фактичний розмір шкоди перевищує її номінальний розмір. А саме:

1) завдана шкода працівниками діяльність яких пов'язана із дорогоцінними металами, камінням, ювелірними виробами (закупівля, виробництво, обробка), їх недостача, наднормові витрати тощо а також із валютними операціями;

2) розкрадання, нестачі, знищення, псування, недостача або наднормовані витрати зазначеного у п.1. та бланків цінних паперів та документів суворого обліку.

При спільному виконанні працівниками окремих видів робіт, зв'язаних із зберіганням, обробкою, продажем, перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих їм цінностей, коди неможливо розмежувати матеріальну відповідальність кожного працівника і укласти з ним договір про повну матеріальну відповідальність, може запроваджуватися колективна (бригадна) відповідальність.

Покриття шкоди працівниками в розмірі, що не перевищує середнього місячного заробітку провадиться за розпорядженням власника шляхом добровільного відшкодування працівником (може бути грошова сума чи річ).

Якщо працівник добровільно не відшкодував пряму дійсну майнову шкоду, роботодавець має право видати наказ про здійснення відповідних відрахувань із заробітної плати працівника. Такий наказ може бути видано не пізніше, ніж протягом 1 місяця з дня виявлення заподіяної працівником прямої дійсної майнової шкоди за умови, що її розмір не перевищує середньої заробітної плати працівника за 2 календарних місяці, які передували місяцю, в якому пряму дійсну майнову шкоду було виявлено, але не пізніше року з дня її заподіяння, якщо законом не встановлено інший термін.

Якщо розмір прямої дійсної майнової шкоди, що підлягає стягненню з працівника, перевищує його середню місячну заробітну плату та працівник відмовився від її добровільного відшкодування, роботодавець має право звернутися до суду з позовом про відшкодування прямої дійсної майнової шкоди. У такому ж порядку здійснюється притягнення працівника до матеріальної відповідальності у разі, якщо грошова сума в порядку відшкодування прямої дійсної майнової шкоди не може бути відрахована (у зв'язку зі звільненням працівника тощо).

Контрольні запитання:

1. Що входить до поняття “матеріальна відповідальність”?
2. Розкрийте поняття “обмежена матеріальна відповідальність”.
3. Розкрийте поняття “повна матеріальна відповідальність”.

10. Трудові спори

Індивідуальні трудові спори — це розбіжності між працівником і роботодавцем щодо укладення, виконання, розірвання трудового договору, дотримання норм трудового законодавства.

Сторонами індивідуального трудового спору є працівник і роботодавець. Стороною індивідуального трудового спору може також бути особа, яка раніше перебувала у трудових відносинах з роботодавцем, а також особа, якій відмовили у прийнятті на роботу. Інтереси працівника і роботодавця під час розгляду спору чи виконання рішення щодо нього можуть представляти адвокати, представники виборного органу первинної профспілкової організації або інші особи.

Предметом індивідуального трудового спору можуть бути розбіжності щодо встановлення або зміни умов праці, виконання вимог трудового законодавства, угод, колективного чи трудового договору, інших угод між працівником і роботодавцем тощо.

Органами, що розглядають індивідуальні трудові спори, є:

- 1) комісії по трудових спорах;
- 2) районні (міські) суди.

Комісія з трудових спорів (КТС) — орган, який може утворюватися в юридичній особі для вирішення індивідуальних трудових спорів шляхом пошуку взаємоприйнятних рішень і примирення сторін таких спорів. Комісії з трудових спорів утворюються на паритетних засадах із представників від роботодавця і працівників. КТС обирає із свого складу голову, його заступників і секретаря. Працівник може звернутися до комісії з трудових спорів із заявою про розгляд індивідуального трудового спору, якщо відповідні розбіжності не були врегульовані під час безпосередніх переговорів з роботодавцем протягом двох тижнів після звернення працівника.

Комісії з трудових спорів можуть розглянути індивідуальні трудові спори, крім спорів:

1) про поновлення на роботі незалежно від підстав припинення трудових відносин, зміну формулювання причин і дати звільнення, а також про оплату часу вимушеного прогулу, викликаного незаконним звільненням працівника з роботи;

2) про переведення на іншу роботу, оплату часу вимушеного прогулу, викликаного незаконним переведенням на іншу роботу, про застосування дисциплінарних стягнень до керівника юридичної особи (філії, представництва, відділення та інших відокремлених підрозділів), його заступника, головного інженера, головного бухгалтера, його заступника, службових осіб органів державної митної та податкової служб, яким присвоєні персональні звання, службових осіб органів державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами, працівників, які обираються, затверджуються або призначаються на посади державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями та іншими об'єднаннями громадян;

3) про відмову у прийнятті на роботу;

4) про відмову скласти акт про нещасний випадок на виробництві чи незгоди працівника з його змістом.

Працівник може звернутися до КТС у *тримісячний строк* з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права. КТС зобов'язана розглянути трудовий спір у *10-денний строк* з дня подання заяви (в особливих випадках у *15-ти денний*). Спори повинні розглядатися у присутності працівника, представника власника. КТС має право викликати на засідання свідків, доручати спеціалістам проведення перевірок, вимагати від власника необхідні розрахунки та документи. Працівник і власник мають право заявити мотивований відвід будь-якому члену комісії. На засіданні КТС ведеться протокол. КТС приймає рішення за згодою всіх членів комісії, які беруть участь у її засіданні. У разі незгоди хоча б одного з членів комісії з рішенням, що пропонується до прийняття, воно вважається неприйнятним.

Копія рішення комісії у 3-денний строк вручається працівникові та власникові, які у разі незгоди з рішенням комісії можуть оскаржити її рішення до суду у *10-тиденний строк* з дня вручення їм виписки з протоколу засідання комісії чи його копії.

Рішення КТС підлягає виконанню власником у триденний строк по закінченню 10 днів, передбачених на її оскарження (крім певних випадків).

Безпосередньо в районних (міських) судах розглядаються спори за заявами:

1) працівника, якщо він не звертався щодо розгляду цього спору до комісії з трудових спорів, або спір не підлягає розгляду в такій комісії чи у разі, якщо комісію з трудових спорів не утворено;

2) працівника, якщо він не згоден з рішенням комісії з трудових спорів, або комісія не змогла прийняти рішення щодо спору чи не вирішила спір у встановлені строки;

3) працівника або роботодавця щодо встановлення умов трудового договору, що укладається, або умов угоди про зміну трудового договору, в тому числі про його тлумачення;

4) інших осіб у випадках, передбачених законом.

Працівник може звернутися до суду із заявою про вирішення індивідуального трудового спору *протягом 3-х років* з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення його права, а у справах про звільнення, переведення на іншу роботу, незаконну відмову у прийнятті на роботу — *у місячний строк* з дня звільнення, переведення на іншу роботу або відмови у прийнятті на роботу.

У разі незаконного звільнення працівника з роботи або переведення його на іншу роботу суд на вимогу працівника приймає рішення:

- про поновлення його на попередній роботі та стягнення середньої заробітної плати за час вимушеного прогулу або різниці в заробітній платі за весь час виконання нижчеоплачуваної роботи;

- про стягнення середньої заробітної плати за період від дня звільнення до дня прийняття судом рішення у справі.

З урахуванням обставин справи, клопотання роботодавця і згоди працівника суд може замість поновлення на роботі прийняти рішення про виплату працівникові компенсації в розмірі, визначеному за домовленістю сторін, але не нижче середньої заробітної плати за 12 місяців.

Якщо поновлення на попередній роботі неможливе внаслідок ліквідації юридичної особи або припинення фізичною особою функцій роботодавця, суд покладає обов'язок провести зазначені виплати на правонаступника.

Колективні трудові спори, конфлікти.

Трудовий кодекс України розрізняє *колективний трудовий спір* та *колективний трудовий конфлікт*.

Колективний трудовий спір — це неврегульовані розбіжності, що виникли між сторонами соціального партнерства щодо:

1) встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту;

2) укладення чи внесення зміни до колективного договору, угоди;

3) відмови роботодавця, організації роботодавців, їх об'єднання, органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування врахувати пропозицію представників працівників при прийнятті актів, які містять норми щодо соціально-трудова відносин.

Колективний трудовий конфлікт — це розбіжності між сторонами соціального партнерства з питань виконання:

1) норм трудового законодавства;

2) колективного договору, угоди або окремих їх положень. Колективний трудовий спір, конфлікт може виникати на виробничому, галузевому, територіальному, національному рівнях.

Сторонами колективного трудового спору, конфлікту є працівники і роботодавець або представники колективних інтересів роботодавців.

Вимоги працівників формуються шляхом збирання підписів або загальними зборами чи конференцією працівників, профспілкою оформлюються протоколом та передаються іншій стороні, до якої висунуті вимоги.

Сторона, до якої висунуті вимоги, зобов'язана їх розглянути та повідомити іншу сторону у триденний строк з дня отримання вимог. Загальний строк розгляду вимог і прийняття рішення (з урахуванням часу пересилання) не повинен перевищувати 15 днів з дня одержання цих вимог стороною, до якої висунуті вимоги, до моменту одержання представниками працівників повідомлення про прийняте рішення.

Колективний трудовий спір, конфлікт виникає з моменту, коли представник (представники) працівників одержав від сторони, до якої висунуті вимоги, повідомлення про повну або часткову відмову в задоволенні колективних вимог і прийняв своє рішення про незгоду з рішенням сторони колективного трудового спору, конфлікту, або коли строки розгляду вимог, передбачені Трудовим кодексом України, закінчилися і представник працівників не отримав від сторони колективного трудового спору, конфлікту відповіді.

Колективний трудовий спір підлягає вирішенню за допомогою примирних процедур:

- примирною комісією;
- трудовим арбітражем.
- за згодою сторін колективного спору у примирних процедурах може брати участь незалежний посередник і Національна служба посередництва і примирення.

Примирна комісія — орган, який складається із представників сторін і призначений для прийняття рішення щодо вирішення колективного трудового спору. Примирна комісія утворюється з рівної кількості представників сторін за ініціативою однієї із сторін спору: на підприємстві — у триденний, на галузевому чи територіальному рівні чи національному рівні — у п'ятиденний строк з моменту виникнення спору. Створення примирної комісії, її кількісний склад та порядок роботи затверджується спільним рішенням сторін.

Рішення примирної комісії приймається за згодою сторін колективного трудового спору шляхом оформлення протоколу та має для сторін обов'язкову силу. Воно підлягає виконанню у строки та в порядку, визначеному примирною комісією.

Незалежний посередник — визначена за спільним вибором сторін колективного трудового спору особа, яка сприяє взаємодії між сторонами і проведенню переговорів.

Незалежний посередник має право:

- проводити консультації;
- вимагати надання та отримувати від сторін колективного трудового спору необхідну для його вирішення інформацію;
- пропонувати власні варіанти вирішення колективного трудового спору;
- за погодженням зі сторонами залучати до вирішення спору спеціалістів і експертів.

Трудовий арбітраж — орган, який утворюється за ініціативою однієї зі сторін, складається із залучених сторонами трудових арбітрів та інших фахівців, експертів і приймає рішення по суті трудового спору, конфлікту. До складу трудового арбітражу не можуть входити представники сторін колективного трудового спору, конфлікту. Трудовий арбітраж утворюється у триденний строк:

- у разі неприйняття примирною комісією рішення чи невиконання його щодо вирішення колективного трудового спору, віднесеного до її компетенції;
- з моменту виникнення колективного трудового конфлікту.

Колективний трудовий спір, конфлікт розглядається трудовим арбітражем з обов'язковою участю представників сторін, а в разі потреби — представників інших органів та організацій. Трудовий арбітраж повинен прийняти рішення у десятиденний строк з дня його створення.

Рішення трудового арбітражу про вирішення колективного трудового спору є обов'язковим для виконання:

- якщо сторони про це попередньо домовилися;
- з питань вирішення конфліктів;
- у випадках, коли проведення страйку заборонено.

Національна служба посередництва і примирення є постійно діючим державним органом, який сприяє поліпшенню соціально-трудових відносин та запобіганню виникнення колективних трудових спорів, конфліктів, їх прогнозуванню та сприяння своєчасному вирішенню, здійсненню посередництва для вирішення таких спорів, конфліктів та здійснює свою діяльність у порядку, визначеному законом.

У разі, коли всі можливості для вирішення трудового спору вичерпано, коли примирні процедури не привели до вирішення конфлікту або роботодавець ухиляється від примирних процедур або не виконує угоди, досягнутої під час вирішення колективного трудового спору, може бути розпочато страйк.

Страйк — це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками з метою вирішення колективного трудового спору, конфлікту (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків). Страйк застосовується як крайній засіб, якщо примирні процедури не привели до вирішення колективного трудового спору, або якщо сторона, до якої висунуті вимоги, ухиляється від участі у примирних процедурах чи не виконує домовленостей, досягнутих під час вирішення колективного трудового спору, конфлікту.

Участь у страйку є добровільною. Ніхто не має права примушувати до участі чи неучасті у страйку.

Рішення про оголошення страйку на виробничому рівні приймається представниками працівників, загальними зборами (конференцією) працівників шляхом голосування і вважається

прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість працівників або дві третини делегатів конференції (оформляється протоколом). На загальні збори (конференцію) запрошується роботодавець.

Орган (особа), який очолює страйк, зобов'язаний письмово повідомити власника не пізніше, як за 7 днів до початку страйку, а у разі прийняття рішення про страйк на безперервно діючому виробництві — за 15 днів. Під час страйку сторони трудового спору зобов'язані продовжувати пошук шляхів його вирішення, використовуючи для цього усі наявні можливості.

Страйк може бути визнано судом незаконним:

- оголошений з вимогами про зміну конституційного ладу, державних кордонів або адміністративно-територіального устрою України, а також з вимогами, що порушують права людини;
- оголошений без додержання працівниками, їх представниками правил висування вимог і проведення примирних процедур;
- оголошений та/або той, що проводиться під час здійснення примирних процедур, передбачених законодавством;
- розпочатий з порушенням працівниками, їх представниками вимог про оголошення страйку;
- при недотриманні вимог про проведення мінімуму необхідних робіт;
- розпочатий в період введення воєнного стану;
- що проводиться працівниками, яким право на страйк заборонено Конституцією та законами України.

Забороняється проведення страйку:

- коли припинення роботи створює загрозу життю і здоров'ю людей, довкіллю або перешкоджає запобіганню стихійному лиху, аваріям, епідеміям та епізоотіям, катастрофам чи ліквідації їх наслідків;
- працівникам органів прокуратури, суду, Збройних сил України, органів державної влади, безпеки та правопорядку (крім технічного та обслуговуючого персоналу);
- у разі оголошення надзвичайного чи воєнного стану може бути заборонено проведення страйків на строк його оголошення (до моменту його відміни воєнного стану).

Участь у страйку працівників не розглядається як порушення трудової дисципліни за винятком участі у страйку після визнання його судом незаконним або невиконання рішення суду щодо припинення страйку, визнаного незаконним.

За працівниками, які не брали участі у страйку, але у зв'язку з його проведенням не мали можливості виконувати свої трудові обов'язки, зберігається заробітна плата в розмірах не нижче від установлених трудовим законодавством та колективним договором, як за час простою не з вини працівника. Працівникам, які брали участь у страйку, заробітна плата виплачується за домовленістю сторін. У випадках невиконання роботодавцем рішень примирних органів, він виплачує заробітну плату в її середньомісячному розмірі. У разі недосягнення згоди, рішення про виплату заробітної плати вирішується в судовому порядку.

Час участі працівників у страйку, визнаного судом незаконним, працівникам, які беруть у ньому участь, не оплачується.

У процесі врегулювання колективного трудового спору, включаючи проведення страйку, забороняється *локаут* — звільнення за ініціативою роботодавця працівників у зв'язку з їх участю в колективному трудовому спорі чи у страйку, а також ліквідація юридичної особи, її філії, представництва.

Контрольні запитання:

1. Яка різниця між індивідуальним та колективним трудовим спором?
2. Розкрийте процедуру вирішення колективного трудового спору.
3. Що таке страйк?

11. Особливості праці неповнолітніх

За загальним правилом не допускається прийняття на роботу осіб, молодших 16-ти років. Проте за згодою одного з батьків можуть, як виняток, прийматись на роботу особи, які досягай 15-

ти років. Також допускається прийняття на роботу учнів (якщо це не завдає шкоди і не порушує процесу навчання) у вільний від навчання час по досягненні ними 14-річного віку за згодою одного з батьків.

Забороняється використання праці неповнолітніх осіб, якщо це завдає шкоди їх здоров'ю, моральності, навчанню, фізичному і духовному розвитку.

На кожному підприємстві має вестися спеціальний облік працівників, які не досягли 18-ти років, із зазначенням дати їх народження.

Пільги для працюючої молоді:

1) Забороняється використовувати осіб, молодших 18-ти років, на важких роботах, роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах.

2) Забороняється використання праці неповнолітніх осіб на роботах, на яких вони можуть зазнавати загрози фізичного, психологічного чи сексуального насильства, або виконання яких може завдати шкоди їх здоров'ю, призвести до негативних наслідків у моральному розвитку (роботи у сфері гравального бізнесу, роботи з перевезення та продажу алкогольних напоїв, тютюнових виробів, медичних препаратів тощо).

3) Забороняється приймати на роботу за сумісництвом неповнолітніх осіб.

4) Забороняється залучати цих осіб до підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми.

5) Неповнолітні приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду і в подальшому, до досягнення 21 року, щороку підлягають обов'язковому медичному оглядові.

6) Забороняється залучати неповнолітніх працівників до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні.

7) Для неповнолітніх, як уже зазначалося, встановлюється скорочений робочий час.

8) Оплата учнів, які працюють у вільний від навчання час, здійснюється пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку.

9) Щорічні відпустки неповнолітнім працівникам надаються тривалістю 31 календарний день в літній час або, на їх бажання, в будь-яку іншу пору року. Відпустки за перший рік роботи неповнолітнім працівникам надаються за їх заявою і до закінчення 6-ти місяців безперервної роботи на даному підприємстві.

10) Працевдатній молоді (від 15 до 35 років) після закінчення або припинення навчання, завершення професійної підготовки і перепідготовки, а також після звільнення зі строкової військової або альтернативної служби надається перше робоче місце на строк не менше 2-х років.

11) Звільнення працівників молодше 18-ти років з ініціативи власника допускається тільки за згодою районної (міської) комісії у справах неповнолітніх.

12) Батьки, усиновителі, піклувальники неповнолітнього, а також державні органи та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім, у тому числі й строкового, коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

Контрольні запитання:

1. Розкрийте загальні особливості праці неповнолітніх
2. В чому полягають особливості робочого часу для неповнолітніх?
3. В чому полягають особливості часу відпочинку для неповнолітніх?

Список рекомендованих нормативно-правових актів до теми:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996.
2. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971.
3. Про відпустки: Закон України від 15.11.1996.
4. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 3.03.1998.
5. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999
6. Про оплату праці: Закон України від 24.03.95.
7. Про зайнятість населення: Закон України від 01.03.91.

8. Про колективні договори і угоди: Закон України від 01.06.93.
9. Про охорону праці: Закон України від 14.10.92.

Тестові завдання до теми:

1. У відповіді під котрим номером правильно зазначено один з заходів стягнення, що може бути застосовано до працівника за порушення трудової дисципліни?
 - 1) догана; 2) арешт; 3) сувора догана; 4) звільнення.
2. Дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше . . . (у місяцях) з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці.
 - 1) 1; 2) 2; 3) 3; 4) 4.
3. Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше . . . (у місяцях) з дня вчинення проступку.
 - 1) 1; 2) 3; 3) 6; 4) 9.
4. Якщо протягом . . . (вказіть у місяцях) з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення.
 - 1) 6; 2) 12; 3) 18; 4) 24.
5. У відповіді під котрим номером правильно вказано найменшу кількість робітників у складі комісії по трудових спорах підприємства?
 - 1) не менше половини її складу; 2) не менше третини її складу; 3) не менше двох третин її складу; 4) не менше трьох четвертих її складу.
6. Щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менш як . . . календарних дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору.
 - 1) 12; 2) 24; 3) 36; 4) 48.
7. Працівникам, зайнятим на підземних гірничих роботах та в розрізах, кар'єрах і рудниках глибиною 150 метрів і нижче, надається щорічна основна відпустка тривалістю . . . календарних днів незалежно від стажу роботи.
 - 1) 24; 2) 28; 3) 36; 4) 48.
8. Для учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул максимальна тривалість робочого часу встановлюється . . . годин на тиждень.
 - 1) 12; 2) 24; 3) 36; 4) 48.
9. Яка найменша тривалість (у годинах) перерви в роботі між змінами, якщо тривалість часу роботи і часу перерви на обід в попередній зміні становили 8 год?
 - 1) 16; 2) 24; 3) 36; 4) 48.
10. При якій найменшій кількості присутніх на засіданні комісії по трудових спорах членів вона буде правомочною розглядати спір, якщо до її складу обрано 9 осіб?
 - 1) 1; 2) 3; 3) 6; 4) 9.
11. У відповідях під котрими номерами правильно вказано орган за рішенням якого здійснюється покриття шкоди, завданої підприємству якщо її розмір перевищує середньомісячний заробіток?
 - 1) районні (міські) суди; 2) комісії по трудових спорах; 3) обласні суди; 4) трудові суди.
12. Нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати . . . годин на тиждень.
 - 1) 16; 2) 24; 3) 40; 4) 48.
13. Для працівників віком від 16 до 18 років максимальна тривалість робочого часу встановлюється . . . годин на тиждень.
 - 1) 16; 2) 24; 3) 36; 4) 48.
14. Для осіб віком від 15 до 16 років максимальна тривалість робочого часу встановлюється . . . годин на тиждень.
 - 1) 16; 2) 24; 3) 36; 4) 48.
15. Працівникам надається перерва для відпочинку та харчування тривалістю не більше?
 - 1) 1 години; 2) 2 годин; 3) 3 годин; 4) 4 годин.

16. Перерва для відпочинку і харчування повинна надаватись працівникам, як правило, через . . . години після початку роботи.

1) 1; 2) 2; 3) 3; 4) 4.

17. У відповіді під котрим номером правильно зазначено яким нормативним актом встановлюється для працівників час початку та закінчення перерви для відпочинку і харчування?

1) КзПП; 2) Правилами внутрішнього трудового розпорядку; 3) Конституцією України; Законом України “Про відпочинок”.

18. У відповідях під котрими номерами правильно вказані суб'єкти, які можуть виступати стороною в колективному договорі?

1) представники, вільно обрані на загальних зборах найманих працівників; 2) найманий працівник; 3) інструктор з охорони праці; 4) інспектор праці; 5) державний орган нагляду за працею; 6) первинна профспілкова організація.

19. У відповідях під котрими номерами правильно вказані елементи змісту колективного договору?

1) встановлення гарантій, компенсацій, пільг; 2) умови ліквідації підприємства; 3) участі власника у формуванні, розподілі і використанні прибутку підприємства, установи, організації; 4) встановлення режиму відпочинку і робочого часу власника; 5) заборони на звільнення працівників; 6) гарантії діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій трудящих.

20. У відповідях під котрими номерами правильно вказані елементи змісту контракту як особливої форми трудового договору, які встановлюються угодою сторін?

1) форма наказу про прийняття на роботу; 2) умови розірвання договору, в тому числі дострокового; 3) строк дії; 4) умови прийняття на роботу інших працівників; 5) обов'язки сторін.

ТЕМА 2

ОСНОВИ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНИ

1. **Поняття** та види соціального захисту
2. **Соціальне** страхування в Україні
3. **Поняття** та види пенсій в Україні
4. **Соціальний** захист сімей з дітьми

Зміст теми:

Поняття соціального страхування та соціального забезпечення. Право громадян на соціальний захист. Види пенсій в Україні. Умови призначення пенсій.

Основні поняття:

Соціальне забезпечення. Соціальні послуги. Матеріальна допомога. Державні соціальні стандарти. Державні соціальні гарантії. Прожитковий мінімум. Соціальна страхування. Пенсія. Страховий стаж. Пенсія за віком. Солідарна система. Непрацевдатний член сім'ї. Пенсія за вислугу років. Сім'я з дітьми. Дитина. Державна допомога сім'ям з дітьми.

1. Поняття та види соціального захисту

Право на соціальний захист громадян закріплене у ст. 46 Конституції України: громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працевдатності, втрати годувальника чи безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Соціальне забезпечення (соціальний захист) — система матеріального забезпечення і обслуговування громадян на випадок старості, інвалідності, хвороби, в разі втрати годувальника та в інших установлених законодавством випадках.

Право на соціальний захист гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків фізичних і юридичних осіб, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення та створення мережі державних, комунальних і приватних закладів для догляду за непрацевдатними.

Пенсії та інші види соціальних виплат і допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, визначеного законом.

Право на соціальний захист регулюється Конституцією та Законами України: „Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії”, „Про пенсійне забезпечення”, „Про пенсії за особливі заслуги перед Україною”, „Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, „Про страхування”, „Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування”, „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”, „Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам”, „Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям”, „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” та ін.

Серед видів соціального захисту розрізняють:

- пенсії;
- допомоги;
- працевлаштування осіб, які частково втратили працевдатність;
- виробниче навчання та перекваліфікація в професійних школах і навчальних майстернях осіб, що не можуть знайти роботу за попередньою професією;
 - поміщення інвалідів та престарілих в інтернати та будинки інвалідів на повне державне забезпечення;
 - спеціальні дитячі будинки для інвалідів-дітей;
 - надання путівок на санаторно-курортне лікування, протезування, забезпечення візками та автомобілями для інвалідів;
 - допомога у зв'язку з вагітністю й пологами;
 - допомога за народженням дитини;

- допомога багатодітним та самотнім матерям і малозабезпеченим сім'ям, в яких є діти тощо.

З метою удосконалити систему соціального забезпечення у червні 2003 року ВРУ прийняла Закон України „Про соціальні послуги”, який регламентує основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг особам, що перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги.

Соціальні послуги — це комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги (далі — особи, що потребують соціальних послуг), з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя.

Основними засадами надання соціальних послуг є:

- сприяння особам, що перебувають у складних життєвих обставинах, які вони не в змозі подолати за допомогою наявних засобів і можливостей;
- попередження виникнення складних життєвих обставин;
- створення умов для самостійного розв'язання життєвих проблем, що виникають.

Основними формами надання соціальних послуг є *матеріальна допомога та соціальне обслуговування*.

Матеріальна допомога надається особам, що знаходяться у складній життєвій ситуації, у вигляді грошової або натуральної допомоги: продуктів харчування, засобів санітарії і особистої гігієни, засобів догляду за дітьми, одягу, взуття та інших предметів першої необхідності, палива, а також технічних і допоміжних засобів реабілітації.

Соціальне обслуговування здійснюється шляхом надання соціальних послуг:

- за місцем проживання особи (вдома);
- у стаціонарних інтернатних установах та закладах;
- у реабілітаційних установах та закладах;
- в установах та закладах денного перебування;
- в установах та закладах тимчасового або постійного перебування;
- у територіальних центрах соціального обслуговування;
- в інших закладах соціальної підтримки (догляду).

Відповідно до законодавства можуть надаватися такі види соціальних послуг:

1) *соціально-побутові послуги* — забезпечення продуктами харчування, м'яким та твердим інвентарем, гарячим харчуванням, транспортними послугами, засобами малої механізації, здійснення соціально-побутового патронажу, виклик лікаря, придбання та доставка медикаментів тощо;

2) *психологічні послуги* — надання консультацій з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин з оточуючим соціальним середовищем, застосування психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості, з метою її психологічної корекції або психологічної реабілітації, надання методичних порад;

3) *соціально-педагогічні послуги* — виявлення та сприяння розвитку різнобічних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, організація індивідуального навчального, виховного та корекційного процесів, дозвілля, спортивно-оздоровчої, технічної та художньої діяльності тощо, а також залучення до роботи різноманітних закладів, громадських організацій, заінтересованих осіб;

4) *соціально-медичні послуги* — консультації щодо запобігання виникненню та розвитку можливих органічних розладів особи, збереження, підтримка та охорона її здоров'я, здійснення профілактичних, лікувально-оздоровчих заходів, працетерапія;

5) *соціально-економічні послуги* — задоволення матеріальних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, що реалізуються у формі надання натуральної чи грошової допомоги, а також допомоги у вигляді одноразових компенсацій;

6) *юридичні послуги* — надання консультацій з питань чинного законодавства, здійснення захисту прав та інтересів осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, сприяння застосуванню державного примусу і реалізації юридичної відповідальності осіб, що вдаються до протиправних дій щодо цієї особи (оформлення правових документів, адвокатська допомога, захист прав та інтересів особи тощо);

7) *послуги з працевлаштування* — пошук відповідної роботи, сприяння у працевлаштуванні та соціальне супроводження працевлаштованої особи;

8) *послуги з професійної реабілітації* осіб з обмеженими фізичними можливостями — комплекс медичних, психологічних, інформаційних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для реалізації права на професійну орієнтацію та підготовку, освіту, зайнятість;

9) *інформаційні послуги* — надання інформації, необхідної для вирішення складної життєвої ситуації (довідкові послуги); розповсюдження просвітницьких та культурно-освітніх знань (просвітницькі послуги); поширення об'єктивної інформації про споживчі властивості та види соціальних послуг, формування певних уявлень і ставлення суспільства до соціальних проблем (рекламно-пропагандистські послуги);

10) *інші соціальні послуги*.

Право на отримання соціальних послуг мають громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, у тому числі біженці, які проживають в Україні на законних підставах та перебувають у складних життєвих обставинах.

Соціальні послуги можуть надаватися як за плату, так і безоплатно.

Безоплатні соціальні послуги державними та комунальними суб'єктами в обсягах, визначених державними стандартами соціального обслуговування, надаються:

- громадянам, які не здатні до самообслуговування у зв'язку з похилим віком, хворобою, інвалідністю і не мають рідних, які повинні забезпечити їм догляд і допомогу;
- громадянам, які знаходяться у складній життєвій ситуації у зв'язку з безробіттям і зареєстровані в державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, стихійними лихами, катастрофами, які є біженцями внаслідок збройних та міжетнічних конфліктів, якщо середньомісячний сукупний дохід цих осіб нижче встановленого прожиткового мінімуму;
- дітям та молоді, які знаходяться у складній життєвій ситуації у зв'язку з інвалідністю, хворобою, сирітством, безпритульністю, малозабезпеченістю, конфліктами та жорстоким ставленням у сім'ї.

Для отримання соціальних послуг, що надаються державними та комунальними суб'єктами, особа, яка їх потребує, має звернутися з письмовою заявою до місцевого органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування. У разі якщо особа, яка потребує соціальних послуг, за віком або станом здоров'я неспроможна самостійно прийняти рішення про необхідність їх надання, таке рішення може прийняти опікун чи піклувальник, органи опіки та піклування відповідно до законодавства.

Державні соціальні стандарти

Правові засади формування та застосування державних соціальних стандартів і нормативів, спрямованих на реалізацію закріплених Конституцією України та законами України основних соціальних гарантій, визначають Закони України „Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії”, „Про прожитковий мінімум” та інші.

Державні соціальні стандарти — встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій (мінімальна зарплата, пенсія тощо).

Державні соціальні гарантії — встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму.

Прожитковий мінімум — вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я, набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості (встановлюється на одну людину із розрахунку сукупного доходу сім'ї).

Соціальні норми і нормативи — показники необхідного споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг та забезпечення освітніми, медичними, житлово-комунальними, соціально-культурними послугами.

Державні соціальні стандарти і нормативи формуються, встановлюються та затверджуються у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України за участю та погодженням з іншими сторонами соціального партнерства, якщо інше не передбачено Конституцією України та законами України.

Базовим державним соціальним стандартом є *прожитковий мінімум*, встановлений законом, на основі якого визначаються державні соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров'я та освіти.

Основні державні соціальні гарантії встановлюються законами з метою забезпечення конституційного права громадян на достатній життєвий рівень. *Такими стандартами держава визнає:*

- *мінімальний розмір заробітної плати;*
- *мінімальний розмір пенсії за віком;*
- *неоподатковуваний мінімум доходів громадян;*
- *розміри державної соціальної допомоги та інших соціальних виплат.*

Основні державні соціальні гарантії, які є основним джерелом існування, не можуть бути нижчими від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Контрольні запитання:

1. Назвіть основні стандарти соціального забезпечення в Україні.
2. Вкажіть основні види соціальних послуг.

2. Соціальне страхування в Україні

Принципи та загальні правові, фінансові та організаційні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування громадян в Україні визначають Закони України “Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування”, “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття”, “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням”, “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності” та інші. Відносини у сфері страхування, порядок створення ринку страхових послуг, посилення страхового захисту майнових інтересів підприємств, установ, організацій та громадян визначає Закон України “Про страхування” та інші.

Страхування — це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів.

Певна подія, на випадок якої проводиться страхування і яка має ознаки ймовірності та випадковості настання, називається *страховий ризик*.

Страхування здійснюється *страховиками* (державні та приватні) щодо *страхувальників* (юридичні та фізичні особи). *Страховики* — державні організації чи приватні фінансові установи, створені у будь-якій формі господарських товариств, які одержали ліцензію на здійснення страхової діяльності. *Страхувальники* — юридичні особи та дієздатні громадяни, які уклали із страховиками договори страхування або є страхувальниками відповідно до законодавства України.

Об'єктами страхування є майнові інтереси, що не суперечать законодавству України, пов'язані:

- з життям, здоров'ям, працездатністю та додатковою пенсією страхувальника або застрахованої особи (особисте страхування);
- з володінням, користуванням і розпорядженням майном (майнове страхування);
- з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі (страхування відповідальності).

За формою страхування може бути: *загальнообов'язковим державним, добровільним та обов'язковим.*

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування — це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати

годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом (роботодавцем), громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом. Завданням законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування є встановлення гарантій щодо захисту прав та інтересів громадян, які мають право на пенсію, а також на інші види соціального захисту, що включають право на забезпечення їх у разі хвороби, постійної або тимчасової втрати працездатності, безробіття з незалежних від них обставин, народження дитини, необхідності догляду за малолітньою дитиною або дитиною-інвалідом, хворим членом сім'ї, смерті громадянина та членів його сім'ї тощо.

Залежно від страхового випадку основними видами загальнообов'язкового державного соціального страхування є:

- 1) пенсійне страхування;
- 2) страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням;
- 3) медичне страхування;
- 4) страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;
- 5) страхування на випадок безробіття.

За загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням надаються такі види соціальних послуг та матеріального забезпечення:

- *пенсійне страхування:* 1) пенсії за віком, через інвалідність внаслідок загального захворювання (в тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства); 2) пенсії у зв'язку з втратою годувальника; 3) медичні профілактично-реабілітаційні заходи; 4) допомога на поховання пенсіонерів;

- *медичне страхування:* 1) діагностика та амбулаторне лікування; 2) стаціонарне лікування; 3) надання готових лікарських засобів та виробів медичного призначення; 4) профілактичні та освітні заходи; 5) забезпечення медичної реабілітації осіб, які перенесли особливо важкі операції або мають хронічні захворювання;

- *страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням:* 1) допомога по тимчасовій непрацездатності, включаючи догляд за хворою дитиною (60% середньої заробітної плати (доходу) — застрахованим особам, які мають страховий стаж до п'яти років; 80% — від 5 до 8 р.; 100% — понад 8 р.); 2) допомога у зв'язку з вагітністю та пологами (становить 100% середньої заробітної плати); 3) допомога при народженні дитини та догляду за нею до 3-х років; 4) допомога на поховання (крім поховання пенсіонерів, безробітних та осіб, які померли від нещасного випадку на виробництві); 5) забезпечення оздоровчих заходів;

- *страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання:* 1) профілактичні заходи для запобігання нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; 2) відновлення здоров'я та працездатності потерпілого; 3) допомога через тимчасову непрацездатність внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання; 4) відшкодування збитків, заподіяних працівникові каліцтвом чи іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням ним своїх трудових обов'язків; 5) пенсія через інвалідність внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання; 6) пенсія у зв'язку із втратою годувальника, який помер внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання; 7) допомога на поховання осіб, які померли внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;

- *страхування від безробіття:* 1) допомога через безробіття, у тому числі одноразова її виплата для організації безробітним підприємницької діяльності; 2) відшкодування витрат, пов'язаних із професійною підготовкою або перепідготовкою та профорієнтацією; 3) матеріальна допомога безробітному та членам його сім'ї; 4) дотація роботодавцю для створення робочих місць; 5) допомога через часткове безробіття; 6) матеріальна допомога у період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації безробітного; 7) пошук відповідної роботи та сприяння у працевлаштуванні; 8) допомога на поховання.

Суб'єктами загальнообов'язкового державного соціального страхування є застраховані громадяни, а в окремих випадках — члени їх сімей та інші особи, страхувальники і страховики.

Страховальниками за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням є роботодавці та застраховані особи, якщо інше не передбачено законами України. Страховиками є цільові страхові фонди з: а) пенсійного страхування; б) медичного страхування; в) страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням; г) страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; д) страхування на випадок безробіття. Страхові фонди беруть на себе зобов'язання щодо збору страхових внесків та надання застрахованим особам матеріального забезпечення і соціальних послуг при настанні страхових випадків. *Об'єктом* загальнообов'язкового державного соціального страхування є страховий випадок, із настанням якого у застрахованої особи (члена її сім'ї, іншої особи) виникає право на отримання матеріального забезпечення та соціальних послуг.

Страховий випадок — подія, з настанням якої виникає право застрахованої особи на отримання матеріального забезпечення або соціальних послуг, передбачених законами України з окремих видів загальнообов'язкового державного соціального страхування.

До страхових випадків, з настанням яких надаються матеріальне забезпечення та соціальні послуги, належать:

- 1) тимчасова непрацездатність;
- 2) вагітність і пологи, догляд за малолітньою дитиною;
- 3) інвалідність;
- 4) хвороба;
- 5) досягнення пенсійного віку;
- 6) смерть годувальника;
- 7) безробіття;
- 8) соціальні послуги та інші матеріальні витрати, пов'язані з певними обставинами;
- 9) нещасний випадок на виробництві;
- 10) професійне захворювання.

Загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню підлягають:

- 1) особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту): а) на підприємствах, в організаціях, установах незалежно від їх форм власності та господарювання; б) у фізичних осіб;
- 2) особи, які забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами творчих спілок), громадяни — суб'єкти підприємницької діяльності.

Джерелами коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування є:

- внески роботодавців і застрахованих осіб;
- бюджетні кошти (для окремих видів загальнообов'язкового державного соціального страхування);
- інші джерела.

Розміри внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування залежно від його виду щорічно встановлюються Верховною Радою України відповідно для роботодавців і застрахованих осіб з кожного виду страхування на календарний рік у відсотках одночасно із затвердженням Державного бюджету України, якщо інше не передбачено законами України з окремих видів загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Страхові внески на загальнообов'язкове державне соціальне страхування залежно від його виду встановлюються з кожного виду страхування, як правило, на календарний рік у відсотках: для роботодавців — до сум фактичних витрат на оплату праці та інших виплат найманим працівникам, які підлягають обкладенню прибутковим податком з громадян; для фізичних осіб — до сум оподаткованого доходу (прибутку). Внески на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійних захворювань сплачує виключно роботодавець.

Добровільне страхування — це страхування, яке здійснюється на основі договору між страховальником і страховиком.

Видами добровільного страхування можуть бути:

- 1) страхування життя;
- 2) страхування від нещасних випадків;
- 3) медичне страхування (безперервне страхування здоров'я);
- 4) страхування здоров'я на випадок хвороби;
- 5) страхування транспорту;
- 6) страхування вантажів та багажу;

- 7) страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ;
- 8) страхування майна;
- 9) страхування цивільної відповідальності власників транспорту;
- 10) страхування відповідальності перед третіми особами;
- 11) страхування фінансових ризиків тощо.

Обов'язкове страхування — це страхування, що запроваджуються законами України і є включеним до Закону України “Про страхування”.

В Україні здійснюються такі *види обов'язкового страхування*:

- 1) медичне страхування;
- 2) особисте страхування медичних і фармацевтичних працівників (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України) на випадок інфікування вірусом імунодефіциту людини при виконанні ними службових обов'язків;
- 3) особисте страхування працівників відомчої (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України) та сільської пожежної охорони і членів добровільних пожежних дружин (команд);
- 4) страхування спортсменів вищих категорій;
- 5) страхування життя і здоров'я спеціалістів ветеринарної медицини;
- 6) особисте страхування від нещасних випадків на транспорті;
- 7) авіаційне страхування цивільної авіації;
- 8) страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів;
- 9) страхування цивільної відповідальності оператора ядерної установки й ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту;
- 10) страхування працівників (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України), які беруть участь у наданні психіатричної допомоги, в тому числі здійснюють догляд за особами, які страждають на психічні розлади;
- 11) страхування майнових ризиків при промисловій розробці родовищ нафти і газу;
- 12) страхування персоналу ядерних установок, джерел іонізуючого випромінювання, а також державних інспекторів з нагляду за ядерною та радіаційною безпекою безпосередньо на ядерних установках від ризику негативного впливу іонізуючого випромінювання на їхнє здоров'я за рахунок коштів ліцензіатів;
- 13) страхування об'єктів космічної діяльності;
- 14) страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків при перевезенні небезпечних вантажів;
- 15) страхування цивільної відповідальності громадян України, що мають у власності чи іншому законному володінні зброю, за шкоду, яка може бути заподіяна третій особі або її майну внаслідок володіння, зберігання чи використання цієї зброї;
- 16) страхування тварин на випадок загибелі, знищення, вимушеного забою, від хвороб, стихійних лих та нещасних випадків, тощо.

Контрольні запитання:

1. Для чого потрібно соціальне страхування в державі?
2. Назвіть основні види соціального страхування в Україні.
3. В чому полягає різниця між обов'язковим та добровільним страхуванням?

3. Поняття та види пенсій в Україні

Принципи, засади і механізми функціонування системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, призначення, перерахунку і виплати пенсій, надання соціальних послуг з коштів Пенсійного фонду визначають Закони України “Про пенсійне забезпечення” та “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”.

Пенсія — регулярна грошова виплата у якості матеріального забезпечення та старості років, інвалідності, за вислугу років, при втраті годувальника.

Відповідно до законодавства, *державними пенсіями в Україні є:*

- 1) за віком;
- 2) через інвалідність;

- 3) в разі втрати годувальника;
- 4) за вислугу років.

Особам, які мають одночасно право на різні державні пенсії, призначається одна пенсія за їх вибором, за винятком пенсій інвалідам внаслідок поранення, контузії чи каліцтва, що їх вони отримали при захисті Батьківщини або при виконанні інших обов'язків військової служби, або внаслідок захворювання, пов'язаного з перебуванням на фронті чи з виконанням інтернаціонального обов'язку.

Чоловіки (з 63 років) й жінки (з 58 років), які не мають права на пенсію відповідно до законодавства (наприклад, не мають трудового стажу) отримують *державну соціальну допомогу*, яка становить 30% прожиткового мінімуму. Також державна соціальна допомога виплачується інвалідам (за умови, що вони не одержують пенсію), та самотнім особам, які не мають працездатних родичів, що зобов'язані її утримувати за законом.

Пенсійне забезпечення в Україні здійснюється органами Пенсійного фонду України.

Система пенсійного забезпечення в Україні складається з трьох рівнів:

- *Перший рівень* — *солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування* (солідарна система), що базується на засадах солідарності і субсидування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду;
- *Другий рівень* — *накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування* (накопичувальна система пенсійного страхування), що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат;
- *Третій рівень* — *система недержавного пенсійного забезпечення*, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами додаткових пенсійних виплат.

Перший та другий рівні системи пенсійного забезпечення в Україні становлять систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Другий та третій рівні системи пенсійного забезпечення в Україні становлять систему накопичувального пенсійного забезпечення. Громадяни України можуть бути учасниками та отримувати пенсійні виплати одночасно з різних рівнів системи пенсійного забезпечення в Україні.

Непрацездатні громадяни, крім пенсійних виплат із системи пенсійного забезпечення, мають право отримувати доплати, надбавки та підвищення до зазначених виплат, додаткову пенсію в порядку та за рахунок коштів, визначених законодавством.

У разі, якщо сукупність зазначених виплат разом з пенсійними виплатами із системи пенсійного забезпечення та іншими доходами не досягають розміру прожиткового мінімуму, визначеного законом для непрацездатних громадян, такі громадяни мають право на отримання державної соціальної допомоги в порядку, розмірах та за рахунок коштів, визначених законом.

Право на отримання пенсій та соціальних послуг із солідарної системи мають:

1) громадяни України, які застраховані згідно із Законом України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” та досягають пенсійного віку чи визнані інвалідами в установленому законодавством порядку і мають необхідний для призначення відповідного виду пенсії страховий стаж, а в разі смерті цих осіб — члени їхніх сімей та інші особи, передбачені законодавством;

2) особи, яким була призначена пенсія відповідно до Закону України “Про пенсійне забезпечення” (крім соціальних пенсій) або була призначена пенсія (щомісячне довічне грошове утримання) за іншими законодавчими актами, але вони мали право на призначення пенсії за Законом України “Про пенсійне забезпечення” — за умови, якщо вони не отримують пенсію (щомісячне довічне грошове утримання) з інших джерел, а також у випадках, передбачених законодавством, — члени їхніх сімей. За рахунок коштів *Пенсійного фонду в солідарній системі* призначаються такі пенсійні виплати:

- 1) пенсія за віком;
- 2) пенсія через інвалідність внаслідок загального захворювання (у тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства);
- 3) пенсія у зв'язку з втратою годувальника.

За рахунок коштів *Накопичувального фонду*, що обліковуються на накопичувальних пенсійних рахунках, здійснюються такі пенсійні виплати:

- 1) довічна пенсія з установленим періодом;

- 2) довічна обумовлена пенсія;
- 3) довічна пенсія подружжя;
- 4) одноразова виплата.

Особі, яка має одночасно право на різні види пенсії (за віком, через інвалідність, у зв'язку з втратою годувальника, довічну), призначається один із цих видів пенсії за її вибором.

Загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню підлягають громадяни України, іноземці та особи без громадянства якщо вони пробивають в Україні (працюють у дипломатичних представництвах за кордоном), працюють та отримують доходи незалежно від форм власності та видів оподаткування, військовослужбовці строкової (альтернативної) служби, особи, які отримують допомогу для догляду за дитиною, особи, що здійснюють догляд за дитиною-інвалідом, особи, що отримують допомогу через тимчасову непрацездатність, безробітні в період отримання допомоги через безробіття.

Страхування в Україні здійснюється страхувальниками, якими визнаються роботодавці та інші особи, які сплачують страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (дипломатичні представництва, військові частини, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання України, застраховані особи тощо).

Страхові внески до солідарної системи нараховуються для роботодавців у відповідності до Закону України “Про оплату праці”, для інших страхувальників — у відповідності до нормативно-правових актів України.

Органи Пенсійного фонду ведуть облік усіх застрахованих осіб та персоніфікований облік надходження страхових внесків, відкриваючи на кожну застраховану особу персональну облікову картку.

Розмір пенсії особи у солідарній системі безпосередньо залежить від страхового стажу.

Страховий стаж — період (строк), протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню та за який щомісяця сплачені страхові внески в сумі не меншій, ніж мінімальний страховий внесок.

Страховий стаж складається з періодів, протягом яких людина була застрахована в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування і платила внески в Пенсійний фонд. Страховий стаж вимірюється в місяцях. При цьому неповний місяць роботи буде зарахований у страховий стаж як повний тільки за умови, якщо сума внесків за нього виявиться не нижчою за мінімальну.

Пенсії за віком в солідарній системі

Особи мають право на призначення пенсії за віком після досягнення чоловіками 60 років, жінками — 55 років та наявності страхового стажу не менше п'яти років.

Мінімальний розмір пенсії за віком за наявності у чоловіків 25, а у жінок — 20 років страхового стажу встановлюється в розмірі 20 % середньої заробітної плати в Україні за попередній рік.

Для призначення пенсій враховується зарплата одночасно за два періоди:

- 1) за будь-які 60 місяців поспіль до 1 липня 2000 р. (до введення персоніфікованого обліку пенсійних внесків);
- 2) плюс за весь період роботи після 1 липня 2000 р.

Пенсії, призначені за Законом України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”, індексуються відповідно до законодавства про індексацію грошових доходів населення.

Відповідно до законодавства України ряд категорій працівників мають право на трудову пенсію до досягнення ними пенсійного віку. До таких категорій належать:

- 1) працівники, зайняті на підземних та шкідливих роботах (чоловіки з 50 років при стажі не менше 20, жінки з 45 років при стажі не менше 10 років);
- 2) трактористи-машиністи, водії міського пасажирського транспорту (чоловіки з 55, жінки з 50 років, при стажі зазначеної роботи не менше, відповідно, 20 і 15 років, й загальному трудовому стажі 25 і 20 років);
- 3) робітниці текстильного виробництва, зайняті на верстатах і машинах (з 50 років, при стажі зазначеної роботи не менше 20 років);

4) жінки, зайняті протягом повного сезону на вирощуванні, збиранні та післязбиральній обробці тютюну (з 50 років, при стажі зазначеної роботи не менше 20 років);

5) жінки, які працюють доярками (операторами машинного доїння), свинарками-операторами в підприємствах сільського господарства (з 50 років, при стажі зазначеної роботи не менше 20 років) та інші.

Пенсії через інвалідність в солідарній системі.

Пенсія через інвалідність призначається в разі настання інвалідності, що спричинила повну або часткову втрату працездатності внаслідок загального захворювання (в тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства) за наявності страхового стажу залежно від ступеня втрати працездатності (визначено три групи інвалідності).

Страховий стаж на час настання інвалідності встановлюється у 2 роки до досягнення особою 23 років включно; 3 роки — від 24 років до 26; 4 роки — від 27 до 31; 5 років — 32 роки і старші. Якщо інвалідність настала в період проходження строкової військової служби, то пенсія через інвалідність призначається особі незалежно від наявності страхового стажу. Пенсія через інвалідність, залежно від групи інвалідності, призначається в таких розмірах:

- 1) інвалідам I групи — 100 % пенсії за віком;
- 2) інвалідам II групи — 90 % пенсії за віком;
- 3) інвалідам III групи — 50% пенсії за віком.

Пенсія через інвалідність призначається незалежно від того, коли настала інвалідність: у період роботи, до влаштування на роботу чи після припинення роботи.

Пенсія через інвалідність від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання призначається відповідно до Закону України „Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності”.

Пенсії у зв'язку із втратою годувальника у солідарній системі.

Пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається непрацездатним членам сім'ї померлого годувальника, які були на його утриманні, за наявності в годувальника на день смерті страхового стажу, який був би необхідний йому для призначення пенсії через інвалідність, а в разі смерті пенсіонера або осіб, що отримують пенсії через інвалідність, — незалежно від тривалості страхового стажу. При цьому дітям пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається незалежно від того, чи були вони на утриманні годувальника. Батьки і чоловік (дружина) померлого, які не були на його утриманні, мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника, якщо втратили джерело засобів до існування.

Непрацездатними членами сім'ї вважаються такі особи (за умов, якщо вони були на повному утриманні померлого годувальника та одержували від померлого годувальника допомогу, що була для них постійним і основним джерелом засобів до існування):

- 1) чоловік (дружина), батько, мати, якщо вони є інвалідами або досягли пенсійного віку;
- 2) діти (у тому числі діти, які народилися до спливу 10 місяців з дня смерті годувальника) померлого годувальника, які не досягають 18 років або старші цього віку, якщо вони стали інвалідами до досягнення 18 років.

Діти, які навчаються за денною формою навчання у вищих навчальних закладах I-IV рівнів акредитації та професійно-технічних навчальних закладах, до закінчення такими дітьми навчальних закладів, але не довше, ніж до досягнення ними 23 років, та діти-сироти — до досягнення ними 23 років, незалежно від того, навчаються вони чи ні;

3) чоловік (дружина), а в разі їх відсутності — один з батьків або брат чи сестра, дідусь чи бабуся померлого годувальника незалежно від віку і працездатності, якщо він (вона) не працюють і зайняті доглядом за дитиною (дітьми) померлого годувальника до досягнення нею (ними) 8 років.

Пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається в розмірі:

- 1) на одного непрацездатного члена сім'ї — 50 % пенсії за віком померлого годувальника;
- 2) на двох та більше непрацездатних членів сім'ї — 100 % пенсії за віком померлого годувальника, що розподіляється між ними рівними частками.

Пенсії за вислугу років.

Пенсії за вислугу років встановлюються окремим категоріям громадян, зайнятих на роботах, виконання яких призводить до втрати професійної працездатності або придатності до настання віку, що дає право на пенсію за віком.

Право на пенсію за вислугу років мають:

- 1) окремі категорії працівників авіації та льотно-випробного складу;
- 2) робітники локомотивних бригад і окремі категорії працівників, які безпосередньо здійснюють організацію перевезень і забезпечують безпеку руху на залізничному транспорті та метрополітені;
- 3) водії вантажних автомобілів, безпосередньо зайнятих в технологічному процесі на шахтах, у рудниках, розрізах і рудних кар'єрах на вивезенні вугілля, сланцю, руди, породи;
- 4) механізатори (докери-механізатори) комплексних бригад на вантажно-розвантажувальних роботах у портах, а також плавсклад морського,
- 5) річкового флоту і флоту рибної промисловості (крім суден портових, що постійно працюють на акваторії порту, службово-допоміжних, роз'їзних, приміського і внутрішньоміського сполучення);
- 6) працівники експедицій, партій, загонів, дільниць і бригад, безпосередньо зайняті на польових геологорозвідувальних, пошукових, топографо-геодезичних, геофізичних, гідрографічних, гідрологічних, лісовпорядних і розвідувальних роботах;
- 7) робітники і майстри (у тому числі старші майстри), безпосередньо зайняті на лісозаготівлях і лісостві, включаючи зайнятих на обслуговуванні механізмів і обладнання;
- 8) деякі категорії артистів театрів та інших театральних-видовищних підприємств і колективів;
- 9) працівники освіти, охорони здоров'я, а також соціального забезпечення, які в будинках-інтернатах для престарілих та інвалідів і спеціальних службах безпосередньо зайняті обслуговуванням пенсіонерів та інвалідів;
- 10) спортсмени.

Як правило, такі пенсії нараховуються чоловікам та жінкам за наявності стажу відповідно до професії 25 і 20 років та по досягненні 55 і 50 років.

Пенсійні виплати за рахунок накопичувального фонду.

Застрахована особа в разі досягнення пенсійного віку має право на отримання *довічної пенсії або одноразової виплати* за рахунок коштів Накопичувального фонду, облікованих на її накопичувальному пенсійному рахунку, згідно із Законом України „Про страхування”.

Розмір довічної пенсії розраховується страховою організацією, виходячи чи з вартості оплаченого договору страхування довічної пенсії, з урахуванням майбутнього інвестиційного доходу, забезпечуваного страховою організацією, видатків, пов'язаних з подальшим інвестуванням зазначених сум та з урахуванням середньої для чоловіків і жінок величини тривалості життя. Строки та порядок виплат встановлюються договором страхування довічної пенсії.

У разі смерті застрахованої особи до досягнення нею пенсійного віку належні їй пенсійні активи успадковуються як спадщина за Цивільним кодексом України, якщо застрахована особа не визначила конкретних осіб які мають право на їх отримання (не склала заповіт щодо своїй пенсійні активів).

Види довічних пенсій:

- 1) довічна пенсія з установленим періодом - щомісячна виплата, яка здійснюється протягом життя пенсіонера, але не менше, ніж протягом десяти років з дня її призначення;
- 2) довічна обумовлена пенсія - щомісячна виплата, яка здійснюється протягом життя пенсіонера;
- 3) довічна пенсія подружжя - щомісячна виплата, яка здійснюється протягом життя пенсіонера, а після його смерті — його чоловіку (дружині), який (яка) досягає пенсійного віку протягом їх життя.

Застрахована особа має право вільного вибору лише одного з видів довічних пенсій.

Система недержавного пенсійного забезпечення.

Правові, економічні та організаційні засади недержавного пенсійного забезпечення в Україні та правовідносини, пов'язані з цим видом діяльності, визначає та регулює Закон України „Про недержавне пенсійне забезпечення”.

Недержавне пенсійне забезпечення здійснюється:

1) пенсійними фондами шляхом укладення пенсійних контрактів між адміністраторами пенсійних фондів та вкладниками таких фондів;

2) страховими організаціями шляхом укладення договорів страхування довічної пенсії, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника фонду відповідно до законодавства;

3) банківськими установами відповідно до законодавства шляхом укладення договорів про відкриття пенсійних депозитних рахунків для накопичення пенсійних заощаджень у межах суми, визначеної для відшкодування вкладів Фондом гарантування вкладів фізичних осіб, що встановлюється згідно із законом.

Пенсійні внески до пенсійного фонду сплачуються у розмірах та у порядку, встановлених пенсійним контрактом, відповідно до умов обраних пенсійних схем (максимальний розмір внесків необмежений).

Пенсійні фонди можуть здійснювати такі види пенсійних виплат:

- 1) пенсія на визначений строк;
- 2) одноразова пенсійна виплата.

Підставами для здійснення пенсійних виплат пенсійними фондами є:

- 1) досягнення учасником фонду пенсійного віку;
- 2) визнання учасника фонду інвалідом;
- 3) медично підтверджений критичний стан здоров'я (онкозахворювання, інсульт тощо) учасника фонду;
- 4) виїзд учасника фонду на постійне проживання за межі України;
- 5) смерть учасника фонду.

Пенсійний вік, що визначається учасником фонду, може бути меншим або більшим від пенсійного віку, який надає право на пенсію за загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням, але не більше, ніж на 10 років.

У випадку смерті страхувальника, його пенсійні кошти переходять до спадкоємців й виплачуються як одноразова пенсійна виплата.

Контрольні запитання:

1. Назвіть основні види пенсій в Україні.
2. Визначте особливості пенсій за віком.
3. Визначте особливості пенсій по інвалідності.

4. Соціальний захист сімей з дітьми

Соціальний захист сім'ї і дитинства здійснюється відповідно до Закону України “Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, “Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам”.

Закон України “Про державну допомогу сім'ям з дітьми” відповідно до Конституції встановлює гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми шляхом надання державної грошової допомоги з урахуванням складу сім'ї, її доходів та віку дітей і спрямований на забезпечення пріоритету державної допомоги сім'ям з дітьми у загальній системі соціального захисту населення.

Громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, а також особи, що набули статусу біженця, в сім'ях яких виховуються та проживають неповнолітні діти, мають право на державну допомогу.

Сім'я з дітьми — поєднане родинними зв'язками та зобов'язаннями щодо утримання коло осіб, у якому виховуються рідні, усиновлені діти, а також діти, над якими встановлено опіку чи піклування.

Дитина — особа віком до 18 років, якщо, згідно з законом, вона не набуває прав повнолітньої раніше.

Видами державної допомоги сім'ям з дітьми є:

- 1) допомога у зв'язку з вагітністю та пологами;
- 2) одноразова допомога при народженні дитини;
- 3) допомога для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- 4) допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням;

5) допомога садиноким матерям.

Всі види державної допомоги сім'ям з дітьми, крім допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами жінкам, призначають і виплачують органи соціального захисту населення за місцем проживання батьків (усиновителів, опікуна, піклувальника). Допомога у зв'язку з вагітністю та пологами жінкам призначається і виплачується за місцем основної роботи (служби).

Право на *державну допомогу у зв'язку з вагітністю та пологами* мають всі жінки (у тому числі неповнолітні), які не застраховані в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Виплачується допомога жінкам за весь період відпустки, тривалості якої становить 70 календарних днів до пологів і 56 (у разі ускладнених пологів або народження двох чи більше дітей — 70) календарних днів після пологів. Жінкам, які належать до 1-4 категорій осіб, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, допомога у зв'язку з вагітністю та пологами виплачується за 180 календарних днів зазначеної відпустки (90 — до пологів та 90 — після пологів). Допомога у зв'язку з вагітністю та пологами надається у розмірі 100 відсотків середньомісячного доходу (стипендії, грошового забезпечення, допомоги через безробіття тощо) жінки, але не менше 25 відсотків від розміру встановленого законом прожиткового мінімуму для працездатної особи із розрахунку на місяць.

Одноразова допомога при народженні дитини надається одному з батьків дитини (усиновителю чи опікуну), не застрахованому в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, на підставі свідоцтва про народження дитини. У разі народження (усиновлення, встановлення опіки) двох і більше дітей допомога надається на кожную дитину. Станом на 2008 рік допомога при народженні дитини надається у розмірі 12 240 гривень - на першу дитину, 25 000 гривень - на другу дитину, 50 000 гривень - на третю і наступну дитину. Виплата допомоги здійснюється одноразово при народженні першої дитини в сумі 4 800 гривень, другої дитини - 4 840 гривень, третьої та наступної дитини - 5 000 гривень, решта на першу дитину виплачується протягом наступних 12 місяців, на другу дитину - 24 місяців, на третю і наступну дитину - 36 місяців рівними частинами у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Право на допомогу для *догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку* має незастрахована в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування особа (один з батьків дитини, усиновитель, опікун, баба, дід або інший родич), яка фактично здійснює догляд за дитиною. Виплачується щомісяця з дня призначення допомоги для догляду за дитиною по день досягнення дитиною вказаного віку включно.

Допомога для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку надається у розмірі встановленого законом прожиткового мінімуму для дітей віком до 6 років на кожную народжену дитину. Матерям, які мають дітей віком до трьох років і одночасно продовжують навчання з відривом від виробництва, допомога для догляду за дитиною до досягнення нею трьох років призначається в повному розмірі.

Допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням призначається особам, визначеним в установленому законом порядку от кунами чи піклувальниками дітей, які внаслідок смерті батьків, позбавлення їх батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишились без батьківського піклування.

Допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, призначається на підставі рішення про встановлення опіки чи піклування за умови, що середньомісячний розмір одержуваних на дитину аліментів, пенсії за попередні шість місяців не перевищує прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

Допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, надається у розмірі, що дорівнює різниці між прожитковим мінімумом для дитини відповідного віку та середньомісячним розміром одержуваних на дитину аліментів та пенсій за попередні шість місяців.

Право на допомогу *на дітей садиноким матерям* мають садинокі матері (які не перебувають у шлюбі), садинокі усиновителі, вдови та вдівці з дітьми, матери (батько) дітей у разі смерті одного з батьків, шлюб між якими було розірвано до дня смерті, які не одержують на них пенсію в разі втрати годувальника або державну соціальну допомогу. Якщо садинокі матери, садинокі усиновителі (вдова, вдівець), матери (батько) у разі смерті одного з батьків, шлюб між якими було розірвано до дня смерті, уклали шлюб, то за ними зберігається право на отримання допомоги на дітей, які народилися чи були усиновлені до шлюбу, за умови якщо ці діти не були усиновлені чоловіком (дружиною).

Допомога на дітей одиноким матерям призначається незалежно від одержання на дітей інших видів допомоги.

Допомога на дітей віком до 16 років (учнів — до 18 років), надається у розмірі, що дорівнює різниці між 50 відсотками прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, але не менше 10 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Допомога призначається на кожну дитину.

Жінка, яка має дітей від особи, з якою вона не перебувала і не перебуває в зареєстрованому шлюбі, але з якою вона веде спільне господарство, разом проживає і виховує дітей, права на одержання допомоги, встановленої на дітей одиноким матерям, не має. При реєстрації цієї жінкою шлюбу з особою, від якої вона має дітей, допомога на дітей, народжених від цієї особи, не призначається.

Контрольні запитання:

1. Вкажіть основні види допомоги сім'ям з дітьми.
2. Розкрийте поняття „Одноразова допомога при народженні дитини”.
3. В чому особливості призначення допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням?

Список рекомендованих нормативно-правових актів до теми:

1. Конституцій України: Закон України від 28.06.1996.
2. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 5.10.2000.
3. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 5.11.1991.
4. Про пенсії за особливі заслуги перед Україною: Закон України від 1.06.2000.
5. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992.
6. Про страхування: Закон України від 7.03.1996.
7. Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 26.06.1997.
8. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 28.02.1991.
9. Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам: Закон України від 16.11.2000.
10. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: Закон України від 1.06.2000.
11. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України від 5.02.1993.
12. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 9.07.2003.

Тестові завдання до теми:

1. Одиноким матерям, які народили дитину не перебуваючи у шлюбі, надається допомога до досягнення дитиною віку (у роках).
 - 1) 14; 2) 16; 3) 18; 4) 21.
2. Вкажіть необхідний стаж роботи на час настання інвалідності (у роках) для отримання пенсії по інвалідності внаслідок загального захворювання, якщо особа досягла 43 років?
 - 1) 5; 2) 9; 3) 10; 4) 15.
3. Молоді громадяни - громадяни України віком від . . . до 28 років.
 - 1) 14; 2) 16; 3) 18; 4) 21.
4. Держава гарантує працевдатній молоді надання першого робочого місця на строк не менше . . . років після закінчення або припинення навчання у середніх загальноосвітніх, професійних навчально-виховних і вищих навчальних закладах, завершення професійної підготовки і перепідготовки, а також звільнення з дійсної строкової військової або альтернативної (невійськової) служби.
 - 1) 2; 2) 5; 3) 10; 4) 15.

5. Держава гарантує надання роботи за фахом на період не менше . . . років тим молодим спеціалістам - випускникам державних вищих навчальних закладів та професійно-технічних училищ, потреба в яких раніше була заявлена підприємствами, установами і організаціями.

1) 2; 2) 3; 3) 5; 4) 10.

6. Право на допомогу по догляду за дитиною - інвалідом має один з непрацюючих працездатних батьків дитини - інваліда або особа, яка їх замінює, що здійснює постійний догляд за дитиною - інвалідом до досягнення нею?

1) 14 років; 2) 16 років; 3) 18 років; 4) 21 років.

7. Допомога на дітей віком до 16 років (учнів - до 18 років) надається у розмірі . . . процентів мінімальної заробітної плати на кожну дитину, якщо середньомісячний сукупний дохід на кожного члена сім'ї за попередній квартал не перевищує трикратного розміру мінімальної заробітної плати.

1) 10 відсотків; 2) 25 відсотків; 3) 50 відсотків; 4) 75 відсотків.

8. Пенсії в разі втрати годувальника призначаються на кожного непрацездатного члена сім'ї в розмірі . . . заробітку годувальника, але не менше соціальної пенсії, встановленої для відповідної категорії непрацездатних.

1) 10 відсотків; 2) 30 відсотків; 3) 50 відсотків; 4) 75 відсотків.

9. Назвіть цифрою кількість видів трудових пенсій?

1) 4; 2) 5; 3) 10; 4) 15.

10. У відповідях під котрими номерами правильно зазначено, чим, відповідно до Конституції України, гарантується право громадян на соціальний захист?

1) загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян; 2) загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок інших джерел соціального забезпечення; 3) наявністю пільгових пенсій; 4) можливістю отримувати пільги на проїзд у автобусах.

11. Відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Законом України "Про пенсійне забезпечення" види трудових пенсій?

1) за віком; 2) в разі втрати годувальника; 3) в разі втрати іншого з подружжя; 4) соціальна; 5) за вислугу років.

12. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Законом України "Про пенсійне забезпечення" категорії осіб, які мають право на соціальну пенсію з числа непрацюючих громадян, крім інвалідів з дитинства, при відсутності права на трудову пенсію?

1) діти - у разі втрати годувальника; 2) інваліди третьої групи; 3) діти-інваліди віком до 16 років; 4) інваліди четвертої групи; 5) діти - у разі втрати родичів.

13. У відповідях під котрими номерами правильно вказані види державної допомоги сім'ям з дітьми згідно закону України "Про державні допомоги сім'ям з дітьми"?

1) допомога багатодітним сім'ям; 2) допомога на додаткові витрати для талановитої дитини; 3) одноразова допомога при народженні дитини; 4) допомога по догляду за дитиною до досягнення нею шестирічного віку; 5) допомога на дітей, які перебувають під піклуванням.

14. Вкажіть цифрою загальну тривалість оплачуваної відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, яка на підставі медичного висновку надається жінкам (у календарних днях).

15. У відповідях під котрими номерами правильно вказані види загальнообов'язкового державного соціального страхування?

1) страхування від безробіття; 2) страхування постійних прибутків; 3) майнове страхування; 4) страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання; 5) страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності; 6) страхування у зв'язку з незадовільною оцінкою на вступному іспиті.

16. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Законом України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" види пенсійних виплат за рахунок коштів Пенсійного фонду в солідарній системі?

1) пенсія у зв'язку втратою прибутків; 2) пенсія за віком; 3) пенсія по інвалідності внаслідок загального захворювання; 4) пенсія у зв'язку з втратою годувальника; 5) пенсія за стажем; 6) пенсія за особливі заслуги перед державою.

17. . У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Законом України "Про пенсійне забезпечення" види пенсій?

1) страхові; 2) соціальні; 3) за особливі заслуги; 4) трудові; 5) за визначні досягнення; 6) матері-героїні.

18. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Законом України "Про пенсійне забезпечення" види трудових пенсій?

1) за віком; 2) за стажем; 3) по інвалідності; 4) військова; 5) соціальна; 6) за вислугу років.

19. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Законом України "Про пенсійне забезпечення" категорії осіб, які мають право на соціальну пенсію з числа непрацюючих громадян, крім інвалідів з дитинства, при відсутності права на трудову пенсію?

1) інваліди першої групи; 2) інваліди четвертої групи; 3) чоловіки, які досягли 60 років; 4) інваліди другої групи; 5) дітям - у разі втрати родичів; 6) жінка, яка досягла 55 років.

20. У відповідях під котрими номерами правильно вказані види державної допомоги сім'ям з дітьми згідно закону України "Про державні допомоги сім'ям з дітьми"?

1) допомога у зв'язку з вагітністю та пологами; 2) допомога по материнству; 3) систематична допомога у зв'язку з народженням дитини; 4) допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; 5) допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням; 6) допомога на дітей одиним матерям.

ТЕМА 3 ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

1. **Поняття** цивільного права
2. **Фізичні** особи як суб'єкти цивільного права
3. **Юридичні** особи як суб'єкти цивільного права
4. **Правочини**
5. **Особисті** немайнові права
6. **Поняття** права власності
7. **Право** інтелектуальної власності. Авторське право
8. **Поняття** та види цивільно-правової відповідальності
9. **Цивільно-правовий** договір
10. **Загальна** характеристика окремих видів договорів.
11. **Захист** прав споживачів
12. **Основи** спадкового права

Зміст теми:

Цивільно-правові відносини. Цивільний кодекс України. Поняття фізичних та юридичних осіб. Цивільна правоздатність і цивільна дієздатність. Обсяг дієздатності малолітньої та неповнолітньої особи. Визнання особи недієздатною, обмежено дієздатною.

Поняття особистих немайнових прав та їх захист.

Поняття права власності. Форми власності в Україні. Інтелектуальна власність та авторське право.

Поняття та ознаки правочину. Умови дійсності правочину.

Поняття договору в цивільному праві. Поняття і зміст договору купівлі-продажу. Захист прав споживачів. Договір майнового найму (оренди). Договір позики. Договір дарування.

Поняття, ознаки і особливості цивільно-правової відповідальності. Дольова, солідарна та субсидіарна відповідальність. Договірна і позадоговірна відповідальність. Особливості цивільно-правової відповідальності малолітніх та неповнолітніх осіб. Поняття делікту. Відповідальність без вини. Поняття джерела підвищеної небезпеки та особливості відповідальності власника джерела підвищеної небезпеки. Підстави звільнення особи від цивільно-правової відповідальності.

Поняття спадкування та спадщини. Спадкування за законом і за заповітом. Черги спадкоємців за законом. Право на обов'язкову долю спадщини. Порядок оформлення заповіту.

Основні поняття:

Джерела цивільного права. Звичай ділового обороту. Правоздатність. Дієздатність. Фізична особа. Юридична особа. Підприємство. Господарське товариство. Особисті немайнові права. Правочин. Договір. Продавець. Покупець. Наймач. Дарувальник. Цивільно-правова відповідальність. Делікт. Джерело підвищеної небезпеки. Спадщина. Черги спадкування. Заповіт. Прийняття спадщини. Обов'язкова доля у спадщині.

1. Поняття цивільного права

Цивільне право — це одна з провідних галузей національного права України, яка регулює певну групу правових відносин за участю фізичних та юридичних осіб і держави в цілому. **Цивільне право** як галузь права являє собою сукупність норм права, що регулюють майнові та особисті немайнові відносини, які складаються в суспільстві між фізичними та юридичними особами й іншими соціальними утвореннями на засадах юридичної рівності сторін.

Система цивільного права України визначає розміщення його складових у певній системі, яка зумовлена взаємозв'язком її елементів — юридичних норм та інститутів. Вона поділяється на дві частини: загальну та особливу.

Загальну частину цивільного права складають правові норми та інститути, що стосуються всіх цивільно-правових відносин, а саме: положення про суб'єкти та об'єкти цивільного права, правочини, представництво і довіреність, строки та терміни, позовну давність.

Особливу частину цивільного права складають норми права, які регулюють окремі групи спеціальних цивільно-правових відносин. Вона включає такі інститути: особисті немайнові права

фізичної особи; право власності та інші речові права; зобов'язальне право; право інтелектуальної власності. Як частина юридичної науки цивільне право вивчає закономірності цивільно-правового регулювання суспільних відносин, історію його становлення і розвитку, а також розробляє шляхи його подальшого вдосконалення.

Предметом цивільного права є:

1) *майнові правовідносини* — це відносини з приводу володіння, користування, розпорядження майном;

2) *особисті немайнові правовідносини*, які поділяються на: а) відносини, пов'язані з майном (авторське право, право інтелектуальної власності); б) відносини, не пов'язані з майном (права особи).

Загальними **засадами (принципами)** цивільного законодавства є:

1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;

2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом;

3) свобода договору;

4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;

5) судовий захист цивільного права та інтересу;

6) справедливість, добросовісність та розумність.

Джерелами цивільного права є:

а) Конституція України (ст. 13, 14, 41 та інші регулюють питання власності, а ст. 21, 23, 24 та інші — регулюють особисті немайнові відносини);

б) Цивільний Кодекс України (прийнятий 16 січня 2003 року, набув чинності з 1 січня 2004 року);

в) Закони України;

г) підзаконні акти ВРУ, Президента, Кабінету Міністрів України тощо.

Цивільний кодекс України є однією з форм кодифікації цивільного законодавства і являє собою єдиний законодавчий акт, в якому систематизовано цивільно-правові норми. Він складається із загальної та особливої частин.

Загальна частина включає основні положення; статті, що стосуються суб'єктів та об'єктів цивільних прав; правочинів; представництва й довіреності; строків і термінів позовної давності.

Особлива частина охоплює такі інститути: особисті немайнові права фізичної особи (загальні положення; особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи та її соціальне буття); право власності та інші речові права (поняття та види права власності, підстави його набуття та припинення, право спільної власності, право власності на землю та помешкання, захист права власності, речові права на чуже майно); право інтелектуальної власності; зобов'язальне право (загальні положення, окремі договори та зобов'язання); спадкове право.

Цивільний кодекс складається з 6 книг, що охоплюють 107 глав.

Книга 1. Загальна частина. Має 4 розділи та 19 глав: основні положення (цивільне законодавство України; підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, здійснення цивільних прав та виконання обов'язків; захист цивільного права); особи (два підрозділи: фізична особа — загальні положення про фізичну особу; фізична особа як підприємець; опіка та піклування; юридична особа — загальні положення про юридичну особу; підприємницькі товариства; правові форми участі держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад у відносинах, що регулюються цивільним законодавством; органи та представники, через яких діють держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади у цивільних відносинах; відповідальність за зобов'язаннями держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад); об'єкти цивільних прав (загальні положення про об'єкти цивільних прав; речі, майно; цінні папери; нематеріальні блага); правочини та представництво (правочини; представництво; строки і терміни, позовна давність).

Книга 2. Особисті немайнові права фізичної особи. Охоплює три глави: загальні положення; особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи; особисті немайнові права, що забезпечують її соціальне буття.

Книга 3. Право власності та інші речові права. Містить 2 розділи та 12 глав: право власності (загальні положення про право власності, набуття права власності; припинення права власності; право спільної власності; право власності на землю (земельну ділянку); право власності

на помешкання; захист права власності); речові права на чуже майно (загальні положення; право володіння чужим майном; право обмеженого користування чужим майном; право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб; право користування чужою земельною ділянкою для забудови).

Книга 4. Право інтелектуальної власності включає 10 глав, що визначають загальні положення; право інтелектуальної власності на матеріальні та художні твори, комп'ютерні програми, компіляції даних (авторське право); виконання фонограми, відеограми та програми (передачі) організації мовлення (суміжні права); наукове відкриття; компоновання (топографію) інтегральної мікросхеми; раціоналізаторську пропозицію; сорт рослин і породи тварин; комерційне (фірмове) найменування; географічне зазначення; конфіденційну інформацію (комерційну таємницю).

Книга 5. Зобов'язальне право. Має 3 розділи та 56 глав: загальні положення (виконання зобов'язань; забезпечення зобов'язань; припинення зобов'язань; правові наслідки порушення зобов'язання, відповідальність за порушення зобов'язання); загальні положення про договори (поняття та умови договору; укладання, зміна та розірвання договору); окремі види зобов'язань (купівля — продаж, поставка, міна, дарування, поставка, підряд, рента, найм тощо).

Книга 6. Спадкове право. Охоплює 7 глав: загальні положення про спадкування; спадкування за заповітом; спадкування за законом; спадковий договір; здійснення права на спадкування; виконання заповіту; оформлення права на спадщину.

Цивільні відносини можуть регулюватися *звичаєм*, зокрема, *звичаєм ділового обороту*.

Звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є ustalеним у певній сфері цивільних відносин. Звичай може бути зафіксований у відповідному документі. Звичай, що суперечить договору або актам цивільного законодавства, у цивільних відносинах не застосовується.

Якщо цивільні відносини не врегульовані ЦКУ чи іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами ЦКУ, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (*аналогія закону*).

У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (*аналогія права*).

Цивільні правовідносини — це суспільні відносини, що регулюються нормами цивільного права. Тобто, це врегульовані нормами цивільного права правові зв'язки між рівними та незалежними суб'єктами, які мають суб'єктивні цивільні права та обов'язки.

Особливостями цивільних правовідносин є:

- 1) їх учасники фізичні та юридичні особи — незалежні та рівноправні та мають організаційно-правову та майнову відособленість;
- 2) цивільні правовідносини складаються з приводу матеріальних та нематеріальних благ;
- 3) учасники цивільно-правових відносин є носіями суб'єктивних цивільних прав та обов'язків;
- 4) вони мають диспозитивний характер (головною підставою виникнення правового зв'язку між суб'єктами цивільного права є цивільно-правовий договір);
- 5) вони виникають, змінюються і припиняються як на підставі правових норм, так і юридичних фактів;
- 6) захист суб'єктивних прав та примус щодо виконання суб'єктивних обов'язків здійснюється за допомогою специфічних мір впливу та в особливому порядку (позовному).

До складу цивільних правовідносин входять такі елементи:

- 1) суб'єкти;
- 2) об'єкти;
- 3) зміст;
- 4) підстави виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин (юридичні факти).

Суб'єктами цивільних правовідносин (особами) є їх учасники - юридичні, фізичні особи (державна Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права).

Об'єктами цивільних правовідносин є матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких виникають правовідносини, — речі, послуги, особисті немайнові блага тощо.

Поняття *зміст цивільних правовідносин* включає в себе суб'єктивні права та обов'язки учасників цих відносин, які визначають міру можливої поведінки. Мають назву суб'єктивних, тому що належать учасникам (суб'єктам) конкретних цивільних правовідносин.

Можлива поведінка включає в себе: а) можливість певної поведінки; б) можливість вимагати певної поведінки від інших осіб; в) можливість звернення до уповноважених органів держави (наприклад, до суду) за захистом порушеного права.

Види цивільно-правових відносин:

1) за економічним змістом — *майнові* (матеріальні блага), *немайнові* (авторські права, право на свободу);

2) за юридичним змістом — *абсолютні* (не визначено коло осіб), *відносні* (протистоїть конкретна одна особа, чи кілька осіб, які повинні здійснити певні дії, — наприклад, договір поставки),

3) за об'єктом — *речові* (їх об'єктом є конкретні речі), *зобов'язальні* (їх об'єктом є виконання певних зобов'язань, наприклад, надання послуг);

4) залежно від структури — *прості* (одній стороні належить право, а іншій — обов'язок), *складні* (дві сторони мають права і обов'язки);

5) за цілями та характером спрямування — *регулятивні* (спрямовані на врегулювання правовідносин між учасниками, — тобто зміст договору), *охоронні* (виникають у випадку цивільного правопорушення з ціллю захисту інтересів учасників).

Цивільні права та обов'язки виникають з підстав, передбачених законодавством України, а також з дій громадян і організацій, які хоч і не передбачені ЦКУ, але в силу загальних начал і змісту цивільного законодавства породжують цивільні права і обов'язки.

Цивільні права і обов'язки виникають:

а) з правочинів, передбачених законом, а також з правочинів, хоч і не передбачених законом, але таких, які йому не суперечать;

б) з адміністративних актів, у тому числі для державних, кооперативних та інших громадських організацій — з актів планування;

в) в результаті відкриттів, винаходів, раціоналізаторських пропозицій, створення творів науки, літератури і мистецтва;

г) внаслідок заподіяння шкоди іншій особі, а так само внаслідок придбання або збереження майна за рахунок коштів іншої особи без достатніх підстав;

д) внаслідок інших дій громадян і організацій;

е) внаслідок подій, з якими закон пов'язує настання цивільно-правових наслідків.

Цивільно-правові відносини виникають, змінюються або припиняються на підставі *юридичних фактів*, і призводять до певних правових наслідків.

Юридичні факти в цивільному праві — це певні життєві обставини, ситуації, з якими норми цивільного права пов'язують виникнення, зміни та припинення правовідносин.

Види юридичних цивільних фактів:

а) залежно від характеру наслідків розрізняють:

1) правовстановлюючі;

2) правозмінюючі;

3) правоприпиняючі;

4) правоперешкоджаючі (недієздатність особи);

5) правовідновлюючі (поява особи, визнаною судом померлою);

б) залежно від наявності та характеру вольового елементу:

1) *дії* (залежать під волі суб'єкта);

2) *події* (не залежать від волі суб'єкта).

Дії можуть бути *правомірні* (у відповідності із нормами права) та *неправомірні* (правопорушення).

Правомірні дії поділяються на: а) юридичні акти (правочини, адміністративні акти); б) юридичні поступки (дії, які в силу певних обставин призвели до виникнення цивільних правовідносин, — наприклад, людина знайшла скарб); в) юридичний стан (дитина, що втратила батьків, знаходиться під опікою).

Контрольні запитання:

1. Що таке цивільне право?
2. Які відносини регулює цивільне право?
3. Які функції покладено на цивільне право?
4. Охарактеризуйте джерела цивільного права.
5. Порівняйте поняття “аналогія закону” та “аналогія права”.
6. Що таке цивільні правовідносини? Які їхні особливості?
7. Із яких елементів вони складаються?
8. Охарактеризуйте види цивільних правовідносин.
9. Що таке юридичні факти? Як розрізняють види юридичних цивільних фактів?

2. Фізичні особи як суб'єкти цивільного права

Суб'єктами цивільно-правових відносин є фізичні та юридичні особи, які вступають між собою в цивільно-правові відносини з приводу майна та особистих немайнових благ. В окремих випадках суб'єктом зазначених відносин може бути держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Людина, наділена цивільною правосуб'єктністю, як учасник цивільних відносин вважається *фізичною особою*. *Фізичними особами, учасниками цивільних правовідносин, залежно від правового статусу, можуть бути:*

- а) громадяни України;
- б) іноземні громадяни;
- в) особи без громадянства.

Для визнання фізичних осіб суб'єктами цивільного права необхідна наявність цивільної правосуб'єктності, тобто їх правоздатності та дієздатності.

Правоздатність — це здатність особи мати цивільні права та обов'язки.

Правоздатність громадянина виникає в момент його народження (у певних випадках охороняються інтереси зачатой, але ще ненародженої дитини) і припиняється з смертю.

Обсяг цивільної правоздатності встановлює ст. 26 ЦКУ. Усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки. Фізичні особи мають усі майнові та немайнові права, зазначені у Конституції України та інших законах, а також і ті, які не зазначені у законодавстві України, але якщо вони не суперечать йому та моральним засадам суспільства. Вони можуть мати майно в особистій власності, право користування жилими приміщеннями та іншим майном, успадковувати і заповідати майно, обирати рід занять і місце проживання, мати права автора твору науки, літератури і мистецтва, відкриття, винаходу, раціоналізаторської пропозиції, промислового зразка, а також мати інші майнові та особисті немайнові права.

Ніхто не може бути обмежений у правоздатності, окрім випадків, передбачених законом. Правочини, спрямовані на обмеження правоздатності, є недійсні (*нікчемні*).

Цивільна дієздатність фізичної особи — це її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

За обсягом дієздатності у цивільному праві (заважить від віку, душевного стану здоров'я, та інших обставин) розрізняють осіб:

- дієздатних у повному обсязі;
- із неповною дієздатністю;
- частково дієздатних;
- обмежених у дієздатності рішенням суду;
- визнаних судом недієздатними.

1) Повна цивільна дієздатність виникає у повному обсязі з настанням повноліття, тобто після досягнення вісімнадцятирічного віку. Повна (нездатність дає можливість особі самостійно, на власний розсуд та ризик здійснювати всі свої права та обов'язки).

Також закон передбачає надання повної цивільної дієздатності особі *до повноліття*, у випадках:

- а) коли законом дозволяється одружуватися до досягнення вісімнадцятирічного віку, громадянин, який не досяг вісімнадцятирічного віку, набуває нездатності в повному обсязі з моменту одруження. У разі розірвання шлюбу чи визнання недійсним до досягнення фізичною особою повноліття набута нею повна цивільна дієздатність зберігається;

б) з шістнадцяти років особі, яка працює за трудовим договором (за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі відсутності такої згоди повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду);

в) з 16 років особі, яка записана матір'ю або батьком дитини;

г) коли особа, яка досягла шістнадцяти років, бажає займатися підприємницькою діяльністю (за наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування така особа може бути зареєстрована як підприємець. У цьому разі фізична особа набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця.

Повна цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на усі цивільні права та обов'язки. У разі припинення трудового договору, припинення фізичною особою підприємницької діяльності надана їй повна цивільна дієздатність зберігається.

2) Особами із неповною дієздатністю визнаються особи у віці від 14-ти до 18-ти років або до моменту вступу в шлюб.

Крім права укладати дрібні побутові правочини, вони мають право:

1) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами (за наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права, наприклад, у випадку нерозумного використання, використання на шкоду власному здоров'ю тощо);

2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;

3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;

4) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок). Неповнолітня особа може розпоряджатися грошовими коштами, що внесені іншими особами у фінансову установу на її ім'я, за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

Неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

Правочини, що потребують нотаріального посвідчення від імені неповнолітніх віком від 14 до 18 років, а також від імені осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть бути посвідчені нотаріусом лише за умови, якщо вони вчинені за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

3) Частково дієздатними визнаються особи, що не досягли 14 років. Вони мають право:

а) самостійно вчиняти дрібні побутові правочини (правочин вважається дрібним побутовим, якщо він задовольняє побутові потреби особи, відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість);

б) здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.

За неповнолітніх, які не досягли 14 років, правочини укладають від їх імені батьки (усиновителі) або опікун.

Правочини що потребують нотаріального посвідчення за малолітніх, які не досягли 14 років, а також від імені фізичних осіб, визнаних у судовому порядку недієздатними, вчиняють батьки (усиновлювачі) або опікуни.

Особа у віці до 14 років не несе відповідальності за завдану нею шкоду.

4) Фізична особа може бути обмежена у дієздатності лише за рішенням суду.

Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона:

1) страждає на психічний розлад, який суттєво впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними;

2) якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Над такими особами встановлюється *піклування*. Вони можуть самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини.

Піклувальник одержує заробітну плату, пенсію, стипендію, інші доходи особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпоряджається ними. Піклувальник може письмово дозволити фізичній особі, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно одержувати заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними.

Особа, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, що завдана нею іншій особі.

Суд скасовує обмеження дієздатності у разі:

а) видужання фізичної особи, або такого поліпшення її психічного стану, який відновив у повному обсязі її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними;

б) припинення фізичною особою зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо.

5) Фізична особа може бути визнана судом *недієздатною*, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Над недієздатною фізичною особою встановлюється *опіка*. Недієздатна фізична особа не має права вчиняти будь-якого правочину. Правочини від імені недієздатної фізичної особи та в її інтересах вчиняє її опікун. Відповідальність за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою, несе її опікун.

На правосуб'єктність фізичної особи можуть впливати рішення суду, щодо визначення особливого статусу цієї особи (*визнання людини безвісті відсутньою*) чи встановлення презумпції смерті (*оголошення особи померлою*).

Особа може бути в судовому порядку визнана *безвісно відсутньою*, якщо протягом одного року в місці її постійного проживання нема відомостей про місце її перебування.

На підставі рішення суду про визнання фізичної особи безвісно відсутньою нотаріус за останнім місцем її проживання описує належне їй майно та встановлює над ним опіку.

Якщо фізична особа, яка була визнана безвісно відсутньою, з'явилася чи якщо одержано відомості про місце її перебування, суд за місцем її перебування або суд, що постановив рішення про визнання цієї особи безвісно відсутньою, за заявою цієї особи або іншої заінтересованої особи скасовує рішення про визнання фізичної особи безвісно відсутньою.

Фізична особа може бути оголошена судом *померлою*, якщо:

а) у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, а якщо вона пропала безвісти за обставин, могли загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від нещасного випадку, — протягом 6 місяців;

б) вона пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до закінчення цього строку, але не раніше спливу 6 місяців;

в) вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави припустити її загибель від певного нещасного випадку або у зв'язку з воєнними діями від дня її вірогідної смерті.

Правові наслідки оголошення фізичної особи померлою прирівнюються до правових наслідків, які настають у разі смерті. Спадкоємці фізичної особи, яка оголошена померлою, не мають права відчужувати протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини.

Нотаріус, який видав спадкоємцеві свідоцтво про право на спадщину на нерухоме майно, накладає на нього заборону відчуження.

Якщо фізична особа, яка була оголошена померлою, з'явилася або якщо одержано відомості про місце її перебування, суд за місцем перебування цієї особи або суд, що постановив рішення про оголошення її померлою, за заявою цієї особи або іншої заінтересованої особи скасовує рішення суду про оголошення фізичної особи померлою.

Незалежно від часу своєї появи фізична особа, яка була оголошена померлою, має право вимагати від особи, яка володіє її майном, повернення цього майна, якщо воно збереглося та безоплатно перейшло до неї після оголошення фізичної особи померлою, за винятком майна, придбаного за набувальною давністю, а також грошей та цінних паперів на пред'явника.

Особа, до якої майно перейшло за відплатним договором, зобов'язана повернути його, якщо буде встановлено, що на момент набуття цього майна вона знала, що фізична особа, яка була оголошена померлою, жива. У разі неможливості повернути майно в натурі особі, яка була оголошена померлою, відшкодовується вартість цього майна.

Якщо майно фізичної особи, яка була оголошена померлою і з'явилася, перейшло у власність держави, Автономної Республіки Крим або територіальної громади і було реалізоване ними, цій особі повертається сума, одержана від реалізації цього майна.

Припиняється цивільна дієздатність фізичних осіб із смертю.

Події та дії, які нерозривно пов'язані з фізичною особою та започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків, є *актами цивільного стану*.

До них належать:

- 1) народження фізичної особи;
- 2) встановлення її походження, набуття громадянства, вихід з громадянства та його втрата;
- 3) досягнення відповідного віку;
- 4) надання повної цивільної дієздатності;
- 5) обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною;
- 6) шлюб;
- 7) розірвання шлюбу;
- 8) усиновлення;
- 9) зміна імені;
- 10) інвалідність;
- 11) смерть тощо.

Державній реєстрації підлягають: народження фізичної особи та її походження, громадянство, шлюб, розірвання шлюбу, зміна імені, смерть.

Контрольні запитання:

1. Які особи визнаються фізичними? Якими властивостями вони повинні володіти для того, щоб брати участь у цивільних правовідносинах?
2. Що таке цивільна правоздатність? Охарактеризуйте її ознаки.
3. Розкрийте зміст поняття “цивільна дієздатність”. Що включає зміст цивільної дієздатності?
4. Охарактеризуйте види цивільної дієздатності.
5. У яких випадках повна дієздатність настає до виповнення 18 років?
6. У яких випадках і хто може обмежити цивільну дієздатність?
7. Які правові наслідки тягне за собою визнання особи безвісно відсутньою, померлою?

3. Юридичні особи як суб'єкти цивільного права

Юридичною особою визнається організація, створена шляхом об'єднання осіб та (або) майна, яка наділяється правоздатністю та може від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав і нести обов'язки, бути позивачем та відповідачем у суді.

Ознаками юридичної особи є:

- 1) організаційна єдність (структура, порядок діяльності та припинення, компетенція органів тощо);
- 2) наявність відокремленого майна (майно підприємства, організації);
- 3) можливість виступати у цивільному обороті від власного імені (можливість самостійно розпоряджатися своїм майном, укладати угоди);
- 4) здатність приймати на себе зобов'язання та відповідати по ним (майном підприємства, особистим майном фізичних осіб-засновників);
- 5) можливість бути позивачами та відповідачами у судових органах (у господарському чи третейському суді).

Юридична особа повинна мати: установчі документи, правоздатність, назву, органи, юридичну адресу, печатку, банківський рахунок.

Цивільна правоздатність юридичної особи настає з моменту її заснування, це може бути:

- а)** момент реєстрації у державному органі;
- б)** момент затвердження статуту або положення;
- в)** момент реєстрації статуту.

Припиняється цивільна правоздатність юридичної особи з моменту її припинення.

Цивільна *дієздатність юридичної особи* також настає з моменту її заснування. Обсяг її дієздатності залежить від того, з якою ціллю була створена юридична особа, від напрямків її діяльності, що визначено у її статуті (положенні). Припиняється дієздатність юридичної особи із моменту її припинення.

Розрізняють такі способи виникнення юридичних осіб:

- *розпорядчий* — виникає в результаті розпорядження (так виникають державні юридичні особи);
- *нормативно-явочний (реєстраційний)* — виникає на основі закону (державний орган не може відмовити у реєстрації, якщо всі документи, оформлені у відповідності до законодавства; таким чином виникає більшість юридичних осіб).
- *дозвільний* — для створення юридичної особи потрібен дозвіл уповноваженого державного органу (діяльність пов'язана із охороною, освітою тощо).

Також юридична особа може бути створена шляхом примусового поділу (виділу) у випадках, встановлених законом.

Юридична особа припиняє свою діяльність шляхом:

- *ліквідації:*
 - 1) за рішенням власника, уповноваженого органу;
 - 2) за рішенням суду через банкрутство чи у випадках:
 - а) діяльності особи без відповідного дозволу (ліцензії);
 - б) неодноразового і грубого порушення законодавства;
 - в) якщо його діяльність, заборонена законодавством;
 - 3) у випадку закінчення терміну, на який вона створювалась;
 - 4) по досягненні мети, заради якої вона створювалась;
- *реорганізації:*
 - 1) злиття кількох осіб в одну;
 - 2) приєднання однієї особи до іншої;
 - 3) поділу однієї особи на кілька нових;
 - 4) виокремлення із складу юридичної особи інших юридичних осіб;
 - 5) перетворення (зміна організаційно-правових форм).

Юридичні особи можуть бути класифіковані за наступними ознаками:

- 1) залежно від виду права власності — *державні, комунальні, приватні, змішані*;
- 2) залежно від цілей утворення та діяльності — *комерційні та некомерційні* (не мають метою своєї діяльності отримання прибутку);
- 3) залежно від фінансування — *госпрозрахункові* (знаходяться на самоокупності) та *бюджетні*;
- 4) залежно від функцій — *господарські* (їх завданнями є вироблення продукції, надання послуг, виконання певних робіт) та *негосподарські* (школи, музеї, політичні партії);
- 5) залежно від кількості осіб, що входять до складу юридичної особи, — *унітарні* (виникають за волею однієї особи) та *об'єднання осіб*;
- 6) за типом правосуб'єктності, — *публічні* (особи, що мають публічно-правові цілі, якими можуть бути державні організації) та *приватні* (особи, що мають приватні цілі, якими можуть бути отримання прибутку, задоволення певних потреб тощо);
- 8) залежно від організаційно-правової форми, — *установи, товариства*.

Установою є організація, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна.

Товариства, які здійснюють підприємницьку діяльність з метою одержання прибутку та наступного його розподілу між учасниками (підприємницькі товариства), можуть бути організовані тільки як *господарські товариства* (акціонерне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю, повне товариство та командитне товариство) або *виробничі кооперативи*.

Непідприємницькими товариствами вважаються товариства, які не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками. Непідприємницькі товариства (споживчі кооперативи, об'єднання громадян, політичні партії, релігійні організації тощо) та установи можуть, поряд з основною діяльністю, займатися підприємницькою діяльністю,

якщо інше не встановлено законом і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню.

Окремої уваги заслуговують *господарські товариства*, якими визнаються юридичні особи з поділенням на частки учасників статутним (складеним) капіталом. Господарські товариства можуть бути створені у формі повного товариства, командитного товариства, товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерного товариства.

Акціонерне (АТ) — це товариство, яке має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій рівної номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства.

Товариство з обмеженою відповідальністю (ТОВ) — це засноване одним або кількома особами товариство, статутний капітал якого поділений на частки визначених статутом розмірів, учасники якого не відповідають за його зобов'язаннями і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах вартості внесених ними вкладів.

Повне товариство (ПТ) — це товариство, учасники якого (повні учасники) відповідно до укладеного між ними договору займаються підприємницькою діяльністю від імені товариства і відповідають за його зобов'язаннями всім майном, що їм належить.

Товариство з додатковою відповідальністю (ТДВ) — це засноване однією або кількома особами товариство, статутний капітал якого поділений на частки, розмір яких визначений статутом, учасники якого несуть субсидіарну відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном в однаковому для всіх розмірі, кратному до вартості внесених ними вкладів, який визначається статутом.

Командитне товариство (КТ) — це товариство, в якому поряд з учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і відповідають за зобов'язаннями товариства всім своїм майном (повними учасниками), є один чи кілька учасників (вкладників, командитистів), які несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах сум зроблених ними вкладів та не беруть участі в діяльності товариства.

Виробничим кооперативом визнається добровільне об'єднання громадян на засадах членства для спільної виробничої або іншої господарської діяльності, яка базується на їхній власній трудовій участі та об'єднанні його членами майнових пайових внесків. Члени виробничого кооперативу несуть за зобов'язаннями кооперативу субсидіарну відповідальність у розмірах та порядку, передбачених законом і статутом кооперативу. Законом та статутом кооперативу може бути передбачена участь у діяльності виробничого кооперативу на засадах членства також інших осіб.

Контрольні запитання:

1. Що таке юридична особа? Які її ознаки?
2. Розкрийте способи виникнення юридичних осіб, припинення їхньої діяльності.
3. Класифікуйте юридичні особи.
4. Порівняйте установу та товариство.
5. Назвіть види господарських товариств.

4. Правочини

Правочин — це дія особи, спрямована на встановлення, зміну чи припинення цивільних правовідносин.

Правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (*договори*).

Ознаками правочинів є:

- 1) правочини є вольовими актами (укладаються з ціллю досягнення певного результату);
- 2) дії суб'єктів (воля) в правочинах завжди направлені на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків для суб'єктів угоди;
- 3) правочини завжди є правомірними діями;
- 4) правочини є діями суб'єктів цивільного права.

Умовами дієвості правочину є:

2) добровільність волевиявлення:

а) пряме волевиявлення (за допомогою і слів чи письмово);

б) конклюдентне (купівля-продаж з автомата);

в) мовчазне (товари на вітрині магазину);

3) законність змісту (має відповідати вимогам законодавства);

4) дотримання форми (усна, письмова, нотаріальна, державна реєстрація);

5) правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.

Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

За ЦКУ повинні укладатись у письмовій формі:

1) правочини між юридичними особами;

2) правочини між фізичною та юридичною особами (крім правочинів, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність);

3) правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

4) інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

Письмові правочини повинні бути підписані особами, які їх укладають.

Якщо особа внаслідок фізичної вади, хвороби або з будь-яких інших причин не може власноручно підписатися, то за її дорученням правочин може підписати інша особа. Підпис останньої повинен бути засвідчений організацією, в якій працює або навчається особа, що укладає правопис, або житлово-експлуатаційною організацією за місцем її проживання, або адміністрацією стаціонарного лікувально-профілактичного закладу, в якому вона перебуває на лікуванні, або органом чи службовою особою, що вчиняють нотаріальні дії.

Правочини, укладені з недотриманням цих вимог, визнаються недійсними. Недійсним може бути визнаний лише вже укладений правочин.

Підставами визнання правочину недійсними є наявність дефектів елементів правочину:

1) *дефекти суб'єктів* (укладення неповнолітнім до 14 років, чи недієздатною особою);

2) *дефекти волевиявлення* (складання заповіту під погрозою життю, укладення правочину шляхом обману);

3) *дефекти форми* (правочин, що потребує нотаріального засвідчення, був укладений без нотаріуса);

4) *дефекти законності змісту правочину* (правочин укладений із порушенням вимог ЦКУ та інших нормативно-правових актів).

Правочини, недійсність яких встановлюється законом є нікчемними. Тобто їх недійсність не залежить від бажань та волі сторін, і ніщо не може відносити їх юридичну силу. У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається.

Таким правочинами є:

1) укладені з порушенням недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину;

2) договори у разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договорів;

3) вчинені малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності;

4) вчинені недієздатною фізичною особою;

5) які порушують публічний порядок (спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним).

Правочини, що визнаються недійсними судом за позовами зацікавлених сторін, внаслідок наявності в них дефектів суб'єктного чи об'єктивного складу є заперечними правочинами. Такі правочини зберігають юридичну силу, якщо вони не заперечені в суді та не визнані ним недійсними.

Такими правочинами є:

1) вчинені неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності;

- 2) вчинені фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності;
- 3) вчинені без дозволу органу опіки та піклування;
- 4) вчинені дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними;
- 5) вчинені юридичною особою, яких вона не мала права вчиняти (без ліцензії);
- 6) вчинені під впливом помилки;
- 7) вчинені під впливом обману;
- 8) вчинені під впливом насильства;
- 9) вчинені у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною;
- 10) вчинені під впливом тяжкої обставини;
- 11) фіктивні правочини, — це правочини укладені лише про людське око, без наміру створити юридичні наслідки (фіктивний шлюб);
- 12) удавані правочини, — це правочини, які вчинено сторонами для приховання інших правочинів, які вони насправді вчинили.

Контрольні запитання:

1. Що таке правочин? Які ознаки правочину?
2. Вкажіть умови дійсності правочину.
3. Які правочини повинні укладатись у письмовій формі?
4. За якими підставами правочини можуть бути визнані недійсними?
5. Порівняйте нікчемний та заперечний правочини.

5. Особисті немайнові права

Особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом та не мають економічного змісту. Ці права тісно пов'язані з фізичною особою. Фізична особа не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав. Особистими немайновими правами фізична особа володіє довічно.

Відповідно до Конституції України фізична особа має право на життя, право на охорону здоров'я, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на свободу та особисту недоторканність, право на недоторканність особистого і сімейного життя, право на повагу до гідності та честі, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на недоторканність житла, право на вільний вибір місця проживання та на свободу пересування, право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості. При цьому. Перелік особистих немайнових прав, які встановлені Конституцією України ЦКУ та іншим законом, не є вичерпним.

Зміст особистого немайнового права становить можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя. Фізична особа здійснює особисті немайнові права самостійно. В інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їхні права здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники.

Розрізняють особисті немайнові права, що забезпечують *природне (фізичне) існування* фізичної особи та особистими немайновими правами, що забезпечують *соціальне буття* фізичної особи.

Особистими немайновими правами, що забезпечують природне (фізичне) існування фізичної особи, є право на:

- 1) життя;
- 2) усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю;
- 3) охорону здоров'я;
- 4) медичну допомогу;

- 5) інформацію про стан свого здоров'я;
- 6) таємницю про стан здоров'я;
- 7) свободу;
- 8) особисту недоторканність;
- 9) донорство;
- 10) сім'ю;
- 11) опіку або піклування;
- 12) безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Особистими немайновими правами, що забезпечують соціальне буття фізичної особи,

є:

- 1) право на ім'я;
- 2) право на зміну імені;
- 3) право на використання імені;
- 4) право на повагу гідності та честі;
- 5) право на повагу до людини, яка померла;
- 6) право на недоторканність ділової репутації;
- 7) право на індивідуальність;
- 8) право на особисте життя та його таємницю;
- 9) право на інформацію;
- 10) право на особисті папери;
- 11) право на розпорядження особистими паперами;
- 12) право на таємницю кореспонденції;
- 13) право на захист інтересів при проведенні фото-, кіно-, теле- та відео-зйомок;
- 14) право на охорону інтересів фізичної особи, яка зображена на фотографіях та в інших художніх творах;
- 15) право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості;
- 16) право на місце проживання;
- 17) право на недоторканність житла;
- 18) право на вибір роду занять;
- 19) право на свободу пересування;
- 20) право на свободу об'єднання;
- 21) право на мирні зібрання.

Зміст особистого немайнового права становить можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя.

Фізична особа має право на захист свого особистого немайнового права від протиправних посягань інших осіб, способами передбаченими ЦКУ.

Контрольні запитання:

1. Розкрийте зміст поняття “особисті немайнові права фізичних осіб”.
2. Охарактеризуйте права, що забезпечують природне існування та соціальне буття.

6. Поняття права власності

Право власності — це врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження майном.

Зміст права власності включає:

1) **Право володіння** - це юридична можливість особи фізично впливати на річ (фактично панувати над нею). Володіння може бути законне і незаконне. Незаконне володіння може бути добросовісним та недобросовісним. Добросовісне володіння — це володіння, коли власник не знав і не повинен був знати, що особа, у якої він придбав це майно, не мала права його передавати (людина купує автомобіль з перебитими номерами, не знаючи, що він викрадений). Недобросовісне володіння — це володіння, коли власник завідомо знав, чи передбачав, що особа, у якої він придбав це майно, не мала права його передавати йому у власність (скупка краденого, купівля магнітофона за дешевою ціною у наркомана).

2) *Право користування* - це юридична можливість здобувати корисливі властивості речі для задоволення потреб. Може здійснюватися шляхом фактичних дій (користування автомобілем, користування одягом) та юридичних дій (здавання приміщення, землі в оренду).

3) *Право розпорядження* - це юридична можливість власника визначати долю речі. Розрізняють фактичну долю (передача в користування, знищення) та юридичну долю (продаж, дарування).

Право власності набувається та припиняється на підставах, що не заборонені законом, зокрема, із правочинів.

Способи набуття права власності можна поділити на *первинні* та *похідні*

Первинні способи — це способи набуття права власності, де права власника не побудовані на правах інших осіб:

- 1) виробництво (виготовлення речі, якої не існувало);
- 2) переробку (створення нової речі шляхом переробки);
- 3) привласнення плодів та доходів;
- 4) придбання права власності на нічийне майно (немає власника);
- 5) привласнення загальнодоступних дарів природи (тварини, гриби, ягоди);
- 6) знахідку;
- 7) знайдення скарбу;
- 8) приватизацію;
- 9) конфіскацію;
- 10) реквізицію (оплатне вилучення);
- 11) набуття права власності за договором;
- 12) набуття права власності на безгосподарну річ;
- 13) набуття права власності на річ, від якої власник відмовився тощо.

Похідні способи — це способи набуття права власності шляхом відчуження майна:

- 1) договір (дарування, купівля-продаж);
- 2) спадкування.

Підставами припинення права власності є:

- 1) відчуження власником свого майна;
- 2) відмова власника від права власності;
- 3) припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі;
- 4) знищення майна;
- 5) викуп пам'яток історії та культури;
- 6) викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю;
- 7) викуп нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене;
- 8) звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;
- 9) реквізиція;
- 10) конфіскація.

Законодавство України визначає такі види власності:

- 1) право власності Українського народу;
- 2) право державної власності;
- 3) право комунальної власності (власність територіальних громад та АРК);
- 4) право приватної власності (громадяни, іноземці, особи без громадянства, юридичні особи). Усі форми власності є рівноправними.

Розрізняють такі **форми права власності:**

- 1) право особистої власності (один власник);
- 2) право спільної власності (два і більше власники).

Суб'єктами права власності є:

- 1) народ України;
- 2) громадяни України;
- 3) юридичні особи;
- 4) держава;
- 5) інші держави;
- 6) міжнародні організації;
- 7) спільні підприємства;
- 8) особи без громадянства;
- 9) іноземці;
- 10) іноземні юридичні особи.

Власник на свій розсуд володіє, користується і розпоряджається належним йому майном. Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать закону. Він може використовувати майно для здійснення господарської та іншої, не забороненої законом, діяльності, зокрема, передавати його безоплатно або за плату у володіння і користування іншим

особам. Всім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав. Держава безпосередньо не втручається в господарську діяльність суб'єктів права власності.

Власник, здійснюючи своє право власності, зобов'язаний не завдавати шкоди навколишньому середовищу, не порушувати права та охоронювані законом інтереси інших осіб. У випадках і в порядку, визначених законом, повноваження власника може бути обмежено чи припинено, або власника може бути зобов'язано допустити обмежене користування його власністю іншими особами.

Власник має право на договірній основі використовувати працю громадян. Він зобов'язаний забезпечити громадянину, праця якого використовується, соціальні, економічні гарантії та права, передбачені законом.

Власник має право використовувати належне йому майно для підприємницької діяльності. Юридична особа здійснює право володіння, користування і розпорядження закріпленим за нею майном власника відповідно до свого статуту (положення). Власник відповідає за своїми зобов'язаннями всім своїм майном, на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення на вимогу кредиторів. Створена власником юридична особа відповідає за своїми зобов'язаннями всім закріпленим за нею майном, на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення на вимогу кредиторів. Власник не відповідає за зобов'язаннями створених ним юридичних осіб, а вони не відповідають за зобов'язаннями власника, крім випадків, передбачених законодавством.

Власник не може бути позбавлений права на своє майно, крім випадків, передбачених законодавчими актами України.

Вилучення майна у власника допускається:

1) при зверненні стягнення на це майно за зобов'язаннями власника у випадках і порядку передбачених законодавством;

2) за обставин надзвичайного характеру — у випадках стихійного лиха, аварій, епідемій, епізоотій в інтересах суспільства за рішенням органів державної влади на умовах, встановлених законодавчими актами України з виплатою вартості майна господарю;

3) у випадках, передбачених законодавчими актами України, допускається сплатне вилучення майна у власника за рішенням суду чи іншого компетентного органу (службової особи), а власникові виплачується вартість цього майна у порядку і розмірах, встановлених законодавчими актами України (земля, на якій розташована історична пам'ятка);

4) майно може бути безоплатно вилучено (конфісковано) у власника за рішенням (вироком) суду, господарського суду чи іншого компетентного органу (службової особи) як санкція за вчинення правопорушення.

Об'єктами права власності можуть бути: земля, надра, природні ресурси, засоби виробництва, майно, продукти інтелектуальної праці тощо.

Суб'єктом загальнонародної власності є народ України. Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони є *об'єктами права виключної власності народу України.*

Народ України, як єдине джерело державної влади, має право шляхом референдуму вирішувати питання щодо правового стану природних об'єктів, їх використання та охорони. Кожен громадянин має право відповідно до законодавства України користуватися природними об'єктами для задоволення власних потреб.

Захист права власності.

За ст. 13 Конституції, Україна забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності. Держава законодавче забезпечує громадянам, організаціям та іншим власникам рівні умови захисту права власності. Власник може вимагати усунення будь-яких порушень його права, хоч би ці порушення і не були поєднані з позбавленням володіння і відшкодування завданих цим збитків.

Власник, права якого порушені, має право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди.

Основними способами захисту права власності є:

1) витребування майна з чужого незаконного володіння;

2) витребування майна від добросовісного набувача;

3) усунення перешкод, що заважають здійсненню права власності;

3) визнання права власності;

4) відшкодування майнової шкоди, що була завдана внаслідок порушення права власності тощо.

Захист права власності здійснюється судом, господарським судом або третейським судом.

Для захисту права власності застосовуються такі основні види позовів:

1) *Віндикаційний позов* — це вимога власника повернути своє майно з чужого незаконного володіння. Такий позов пред'являється власником (уповноваженою особою), що втратила володіння річчю.

2) *Негаторний позов* — це вимога власника речі усунути перешкоди, що заважають йому здійснювати його право власності. Позивачем у цьому випадку може бути власник або особа, уповноважена власником володіти цією річчю (титульний власник).

Контрольні запитання:

1. Що таке право власності? Розкрийте зміст права власності.
2. Що ви знаєте про способи набуття права власності та підстави припинення права власності?
3. Які є форми власності в Україні та види права власності?
4. Вкажіть суб'єкти та об'єкти права власності.
5. За яких обставин допускається вилучення майна у власника?
6. Вкажіть способи захисту права власності.
7. Порівняйте віндикаційний та негаторний способи захисту права власності.

7. Право інтелектуальної власності. Авторське право

Конституція України гарантує кожній людині право на результати своєї інтелектуальної творчої діяльності (ст. 54). Під **творчістю** слід розуміти цілеспрямовану інтелектуальну діяльність людини на створення чогось нового, оригінального, унікального.

Право інтелектуальної власності — це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності.

Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності,

Об'єктами права інтелектуальної власності є: 1) літературні та художні твори; 2) комп'ютерні програми; 3) компіляції даних (бази даних); 4) виконання; 5) фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення; 6) наукові відкриття; 7) винаходи, корисні моделі, промислові зразки; 8) компонування (топографії) інтегральних мікросхем; 9) раціоналізаторські пропозиції; 10) сорти рослин, породи тварин; 11) комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення; 12) комерційні таємниці.

Суб'єктами права інтелектуальної власності можуть бути творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності (автор, виконавець, винахідник тощо) та інші особи, яким належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності відповідно до ЦКУ та інших нормативних правових актів.

Особистими немайними правами інтелектуальної власності є:

1) право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності;

2) право перешкоджати будь-якому посяганням на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоду честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності;

3) інші особисті немайнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Майновими правами інтелектуальної власності є:

1) право на використання об'єкта права інтелектуальної власності;

2) виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності;

3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання;

4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом. Право на об'єкти інтелектуальної власності виникає за фактом їх створення чи внаслідок надання правової охорони, уповноваженим державним органом. Авторам результатів інтелектуальної власності належать особисті майнові та немайнові права щодо цих результатів. У випадку переходу майнових прав до іншої особи, особисті немайнові залишаються завжди за автором, — вони є безстроковими

(продаж прав на фільми чи музику). Право автора не передається і є невідчужуваним. Використання інтелектуальної власності іншими особами допускається лише за наявності дозволу власника, і передбачає, як правило, грошову винагороду автору.

У випадку порушення права інтелектуальної власності особа несе юридичну відповідальність.

Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого права інтелектуальної власності.

Авторське право - це сукупність норм права, що регулюють майнові та немайнові відносини, які виникають у зв'язку із створенням та використанням творів науки, літератури, мистецтва як об'єктів права інтелектуальної власності.

Суб'єктом авторського права можуть бути *автор* твору (особа, творчою працею якої створено твір), а також інші фізичні та юридичні особи, для яких авторське право може виникати у силу закону, договору або спадкування (видавництва, кіностудії). За відсутності доказів іншого автором твору вважається фізична особа, зазначена звичайним способом як автор на оригіналі або примірнику твору (презумпція авторства).

Авторське право на твір, створений у співавторстві, належить співавторам спільно, незалежно від того, становить такий твір одне нерозривне ціле чи складається з частин, кожна з яких може мати ще й самостійне значення. Кожен із співавторів зберігає своє авторське право на створену ним частину твору, яка має самостійне значення.

Авторське право виникає з моменту створення твору.

Об'єктом авторського права є твір науки, літератури чи мистецтва, виражений у будь-якій об'єктивній формі. До об'єктів авторського права належать:

1) *літературні та художні твори*, зокрема: а) романи, поеми, статті та інші письмові твори; б) лекції, промови, проповіді та інші усні твори; в) драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, хореографічні, інші сценічні твори; г) музичні твори (з текстом або без тексту); д) аудіовізуальні твори; е) твори живопису, архітектури, скульптури та графіки; ж) фотографічні твори; з) твори ужиткового мистецтва; і) ілюстрації, карти, плани, ескізи і пластичні твори, що стосуються географії, топографії, архітектури або науки; к) переклади, адаптації, аранжування та інші переробки літературних або художніх творів; л) збірники творів, якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності;

2) *комп'ютерні програми*;

3) *компіляції даних* (бази даних), якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності;

4) *інші твори*.

Авторське право не поширюється на ідеї, процеси, методи діяльності або математичні концепції як такі.

Об'єктом авторського права може бути не будь-який твір, а лише той, який має певні, встановлені законом, ознаки:

а) творчий характер;

б) вираження в об'єктивній формі (малюнок, рукопис, креслення, ноти).

Авторські права можуть бути *особистими немайновими та майновими*.

Особистими немайновими є:

1) право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності;

2) право перешкоджати будь-якому посягання на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності;

3) право вимагати зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору, якщо це практично можливо;

4) право забороняти зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору;

5) право обирати псевдонім у зв'язку з використанням твору;

б) право на недоторканність твору.

До майнових прав належать:

1) право на використання твору;

2) виключне право дозволяти використання твору;

3) право перешкоджати неправомірному використанню твору, в тому числі забороняти таке використання;

4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом. Особа, яка має авторське право для сповіщення про свої права, може використати знак охорони авторського права, який вміщується на кожному примірнику твору і складається з латинської літери С у колі — ©, імені особи, яка має авторське право, і року першої публікації твору.

Особисті немайнові права охороняються безстрокове. Майнові права охороняються протягом життя автора та 70 років після його смерті.

Контрольні запитання:

1. Що таке право інтелектуальної власності?
2. Що є об'єктами права інтелектуальної власності? Вкажіть суб'єкти.
3. Охарактеризуйте особисті немайнові та майнові права інтелектуальної власності.
4. Як захищається в Україні право інтелектуальної власності?
5. Які рішення може прийняти суд у випадках порушення права інтелектуальної власності?
6. Розкрийте зміст поняття “авторське право”.
7. Вкажіть об'єкти та суб'єкти авторського права.
8. Охарактеризуйте авторські права.

8. Поняття та види цивільно-правової відповідальності

Цивільно-правова відповідальність — це вид юридичної відповідальності, який передбачає примусовий вплив на особу, що порушила цивільні права та обов'язки шляхом застосування санкцій, які мають для неї негативні майнові наслідки. Особливостями цивільно-правової відповідальності є:

- 1) настає лише за правопорушення, яке спричинило шкоду;
- 2) встановлюється законом або договором;
- 3) носить компенсаційний характер (відшкодування завданих збитків);
- 4) вона є майновою відповідальністю (її метою є відновлення порушених прав кредитора);
- 5) це відповідальність однієї особи перед іншою особою (в окремих випадках перед державою);
- 6) вона настає за невиконання або за неналежне виконання цивільно-правових обов'язків, чи у випадку заподіяння шкоди іншій особі;
- 7) діє принцип презумпції винності особи (правопорушник повинен сам доводити, що шкода наступила не з його вини).

Розрізняють три функції цивільно-правової відповідальності:

- 1) компенсаційну (відшкодування завданої шкоди (збитків));
- 2) превентивну (виховання та попередження);
- 3) каральну (компенсація за рахунок боржника).

Особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування. *Збитками є:*

- 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);
- 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі. Якщо особа, яка порушила право, одержала у зв'язку з цим доходи, то розмір упущеної вигоди, що має відшкодовуватися особі, право якої порушено, не може бути меншим від доходів, одержаних особою, яка порушила право.

На вимогу особи, якій завдано шкоди, та відповідно до обставин справи майнова шкода може бути відшкодована і в інший спосіб, зокрема, шкода, завдана майну, може відшкодовуватися в натурі (передання речі того ж роду та тієї ж якості, пошкодження пошкодженої речі тощо).

Для притягнення особи до цивільно-правової відповідальності потрібні певні підстави, тобто умови, за яких можливе її настання. Розрізняють загальні (обов'язкові) і спеціальні підстави (випадки, коли відповідальність настає без певних загальних умов, що передбачено

законодавством чи у договорі). Загальні підстави можуть бути фактичними і процесуальними.

Фактична підстава — це наявність складу цивільного правопорушення у діях особи:

- 1) шкода (майнова, в тому числі упущена вигода, чи моральна шкода);
- 2) протиправність;
- 3) вина (зумисна, по необережності, змішана);
- 4) причинний зв'язок між збитком і протиправною поведінкою.

Процесуальна підстава — це рішення уповноваженого органу про притягнення особи до цивільно-правової відповідальності,

Спеціальними випадками (підставами) настання цивільно-правової відповідальності є:

- 1) відповідальність без вини (спричинена джерелом підвищеної небезпеки);
- 2) відповідальність за чужу вину (піклувальник за шкоду нанесену опікуном);
- 3) змішана цивільно-правова відповідальність (коли винні обидві сторони).

Основні види цивільно-правової відповідальності:

1) за підставами виникнення — *договірна* (передбачена у договорі) та *позадоговірна* (передбачена законодавством). *Договірна відповідальність* завжди являє собою санкцію за порушення договірної зобов'язання, тобто виникає на підставі цивільно-правового договору. *Позадоговірна відповідальність* настає у випадку, якщо санкція застосовується до правопорушника, котрий не має договірних відносин з особою, якій завдано шкоди. Наприклад, за недоліки проданої речі перед покупцем — фізичною особою, що відповідно до Закону України „Про захист прав споживачів” визнається споживачем, відповідають як її продавець, так і виготовлювач. Але продавець несе перед споживачем договірну відповідальність (підстава — договір купівлі-продажу речі), а виготовлювач — позадоговірну (підстава — Закон України „Про захист прав споживачів”).

Цей приклад ілюструє і юридичне значення розмежування відповідальності на договірну та позадоговірну. У першому випадку (договірна) форми й розмір відповідальності встановлюються як законом, так і договором. У другому (позадоговірна) — лише законом.

Поняття делікту.

Підставою для відшкодування шкоди визнається, як правило, делікт. Деліктом є діяння, що суперечить цивільному законодавству і за яке передбачена майнова (цивільно-правова) відповідальність. Деліктна відповідальність є позадоговірною відповідальністю і настає за порушення загального обов'язку будь-якої особи не завдавати шкоди іншій особі. Деліктна відповідальність виступає у спеціальній формі — зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди, у якому кредитором визнається особа, що постраждала, а боржником — особа, яка завдала шкоди.

За цивільним правом для виникнення обов'язку відшкодувати шкоду необхідно 4 умови:

- завдання майнової шкоди, тобто такої, яка може бути відображена у грошах (ЦКУ передбачає можливість грошової оцінки, а відтак і відшкодування моральної шкоди);
- протиправність діянь особи, яка завдала шкоди, тобто порушення нею юридичних норм і правил;
- наявність причинного зв'язку між протиправними діями особи, яка завдала шкоди, і цією шкодою;
- вина особи, яка завдала шкоду.

2) залежно від обсягу відшкодування — *повна* та *часткова (обмежена)*;

3) залежно від розподілу відповідальності між декількома боржниками, що є відповідачами з однієї сторони (коли правопорушення скоюється двома особами і більше):

а) дільова (кожен із відповідачів несе відповідальність у межах його долі, що встановлюються договором чи законом);

б) солідарна (відповідальність усіх відповідачів у повній мірі, причому кредитор може пред'явити вимоги чи до всіх боржників, чи до кожного окремо, а солідарне зобов'язання залишається за боржниками до повного погашення);

в) субсидіарна (відповідачами є дві особи, і у випадку, коли перший боржник (основний) не в змозі відшкодувати завдану шкоду, її відшкодовує другий (додатковий чи субсидіарний)).

Обставини, що звільняють від цивільно-правової відповідальності:

- 1) *необхідна оборона*;

2) *вина кредитора* (невиконання зобов'язань чи неналежне виконання зумисно чи по необережності, якщо інше не передбачено законодавством);

3) *непереборна сила* — це надзвичайна подія, настання якої не можливо запобігти, що зробила неможливим виконання зобов'язання. Може бути природна подія (паводок, землетрус) та соціальна (війна, страйк). Основними ознаками непереборної сили є надзвичайність та неможливість запобігти (її не можливо побороти). Не звільняє від відповідальності лише у випадках, прямо зазначених у законах (завдана шкода при перевезеннях літаками);

4) *випадок* (казус) — це обставина, яку неможливо передбачити та запобігти їй у певній ситуації (поломка авіадвигуна внаслідок попадання птаха);

5) *інші обставини, що виникли не за вини боржника* (карантин, мораторій, протиправні дії третіх осіб, відмова у в'їзній візі тощо).

У випадку, якщо дії відповідача визнаються *крайньою необхідністю*, то він звільняється від кримінальної відповідальності, але не звільняється від цивільно-правової. У цьому випадку можливі три варіанти: він відшкодовує завдану шкоду повністю; відповідальність перекладається на третю особу, в інтересах якої було завдано шкоди, чи суд приймає рішення звільнити їх частково або повністю від відповідальності; застосувати дольову відповідальність, якщо особа що завдала шкоду діяла як в своїх інтересах так і в інтересах третьої особи.

Відповідальність без вини настає у випадках:

- 1) невиконання грошового зобов'язання;
- 2) зберігача за втрату, недостачу чи пошкодження майна;
- 3) за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки.

Джерело підвищеної небезпеки — це будь-яка діяльність, здійснення якої створює підвищену ймовірність завдання шкоди через неможливість повного контролю з боку людини, а також діяльність з використання, транспортування, зберігання предметів, речовин та інших об'єктів, що мають такі ж властивості. Ознаками джерел підвищеної небезпеки є:

- 1) вадливі властивості (небезпечні, шкідливі);
- 2) неможливість повного контролю людиною.

Такими джерелами визнаються:

- а) механічні (автомашини, судна, залізничні потяги, виробниче, механічне обладнання);
- б) теплові (обладнання гарячих цехів);
- в) електричні (електрообладнання під напругою 380 вольт та більше);
- г) хімічні, отруюючі, вибухові, вогнебезпечні (бензин, ефір, отрути);
- д) радіоактивні;
- е) біологічні (дикі тварини, певні види мікробіологічних організмів).

Особливості відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки:

- а) обов'язок відшкодування покладається на власника джерела;
- б) власник зобов'язаний відшкодувати шкоду незалежно від вини.

Володілець (власник) джерела підвищеної небезпеки може бути звільнений від відшкодування завданої шкоди, у випадках:

- 1) непереборної сили;
- 2) умислу потерпілого;
- 3) протиправного заволодіння джерелом підвищеної небезпеки третьою особою (викрадення автомобіля).

Особа, яка неправомірно заволоділа транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, завдала шкоди діяльністю щодо його використання, зберігання або утримання, зобов'язана відшкодувати її на загальних підставах.

Якщо неправомірному заволодінню іншою особою транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом сприяла недбалість її власника, шкода, завдана діяльністю щодо його використання, зберігання або утримання, відшкодовується ними спільно, у частці, яка визначається за рішенням суду з урахуванням обставин, які мають істотне значення.

Відповідальність за шкоду, завдану неповнолітніми.

За шкоду, заподіяну неповнолітнім, який не досяг 14 років, відповідають його батьки (усиновителі) або опікун, якщо не доведуть, що шкода сталася не з їх вини (відповідальність за чужу вину). Вина батьків або опікунів виражається у нездійсненні належного нагляду за неповнолітніми в момент спричинення шкоди, у безвідповідальному ставленні до їх виховання, у

неправомірному використанні своїх прав по відношенню до дітей, в результаті чого з'явилась хибна поведінка дітей, яка призвела до спричинення шкоди.

Якщо неповнолітній, який не досяг 14 років, заподіє шкоду в той час, коли він перебував під наглядом учбового, виховального або лікувального закладу, вони несуть майнову відповідальність за шкоду, якщо не доведуть, що шкода виникла не з їх вини.

Неповнолітній віком від 14 до 18 років відповідає за заподіяну ним шкоду. У випадках, коли у неповнолітнього віком від 14 до 18 років немає майна або заробітку, достатнього для відшкодування заподіяної ним шкоди, шкода у відповідній частині повинна бути відшкодована його батьками (усиновителями) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкода сталася не з їх вини. Цей їх обов'язок припиняється по досягненні тим, хто заподіяв шкоду, повноліття, а також в разі, коли у нього до досягнення повноліття з'явиться майно або заробіток, достатній для відшкодування шкоди.

Шкода, завдана неповнолітньою особою після набуття нею повної цивільної дієздатності, відшкодовується цією особою самостійно на загальних підставах.

Відповідальність батьків за неповнолітніх дітей має субсидіарний характер. У випадку завдання шкоди кількома неповнолітніми, що походять від різних батьків, відповідальність батьків перед потерпілою особою є дольовою.

Контрольні запитання:

1. Що таке цивільно-правова відповідальність? Які її особливості, функції?
2. Вкажіть фактичні, процесуальні та спеціальні підстави настання цивільно-правової відповідальності.
3. Охарактеризуйте види цивільно-правової відповідальності.
4. Що ви знаєте про обставини, які звільняють від цивільно-правової відповідальності?
5. Порівняйте непереборну силу і випадок.
6. Розкрийте особливості цивільно-правової відповідальності, якщо дії особи визнаються крайньою необхідністю.
7. Розкрийте особливості цивільно-правової відповідальності у випадку завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки.
8. Розкрийте особливості цивільно-правової відповідальності у випадку завдання шкоди неповнолітніми.

9. Цивільно-правовий договір

Найбільш розповсюдженим видом зобов'язань є цивільно-правовий договір.

Договір — це взаємний правочин двох і більше сторін, спрямований на встановлення, зміну чи припинення цивільних правовідносин.

Характерними рисами договору як юридичного факту є:

- 1) наявність взаємоспівпадаючої волі сторін;
- 2) дії сторін є узгодженими;
- 3) дії сторін направлені на досягнення певних цивільно-правових наслідків: встановлення, зміна, припинення цивільних правовідносин.

Договір є підставою виникнення зобов'язання. *Суб'єктами* (кредитор та боржник) можуть бути фізичні та юридичні особи. *Об'єктами* договору можуть бути матеріальні та нематеріальні блага, послуги, що знаходяться у цивільно-правовому обігу і не заборонені.

Договір вважається дійсним за дотримання таких умов:

- 1) волевиявлення сторін;
- 2) дотримання форми;
- 3) наявності право- та дієздатності сторін;
- 4) законності.

Тому договори є завжди правомірними діями, у іншому випадку вони визнаються недійсними.

Види договорів:

- а) залежно від форми - усні, письмові прості і письмові нотаріально посвідчені;

б) залежно від строку, на який договір укладено — *строкові* (визначається час чи термін) і *безстрокові*;

в) залежно від того, чи має одна сторона право на одержання від другої сторони винагороди — *оплатні* (купівля-продаж) і *безоплатні* (дарування);

г) залежно від моменту виникнення прав та обов'язків у сторін — *реальні* (для виникнення прав та обов'язків необхідна передача речей) та *консенсуальні* (вважається укладеним з моменту досягнення моди у формі відповідно до вимог законодавства, наприклад, купівля-продаж);

г) залежно від розподілу прав та обов'язків суб'єктів — *односторонні* (одна сторона має лише права, а інша — лише обов'язки, наприклад, договір позики, де позикодавець має право лише вимагати повернення позики, а позичальник — лише обов'язок повернути борг) та *два-* або *багатосторонні* (кожна сторона має взаємні права та обов'язки, наприклад, договір купівлі-продажу);

д) залежно від змісту — купівлі-продажу, майнового найму, позики, підряду, доручення, комісія, схов тощо.

Договір вважається укладеним, коли між сторонами в потрібній у належних випадках формі досягнуто згоди по *всіх істотних умовах*. *Істотними умовами договору* є ті умови, які визнані такими за законом або необхідні для договорів даного виду, а також всі ті умови, щодо яких за заявою однієї з сторін повинно бути досягнуто згоди.

Для кожного договору існують свої *суттєві умови*. Суттєві умови поділяються на умови:

1) що визнаються необхідними за законом (письмова нотаріальна форма при купівлі-продажу квартири);

2) які необхідні для договорів певного виду (у договорах купівлі-продажу завжди має місце ціна);

3) відносно яких потрібно досягнути згоди за вимогою однієї із сторін (вимога покупця у випадку придбання товару доставити його йому додому).

Також у договорі можуть бути *звичайні умови* — умови, передбачені нормативно-правовими актами, що не потребують узгодження сторонами, а їх відсутність у змісті договору не впливає на його дійсність (місце виконання договору).

Не мають впливу на дійсність договору і *випадкові умови* — умови, що встановлюються угодою сторін шляхом внесення їх у договори. Таким чином ці умови набувають юридичної сили і є обов'язковими для виконання сторонами (передбачена у договорі винагорода повіреному за виконання доручених йому дій, яка не є передбаченою у цьому типі договорів).

Процес укладення договору включає дві стадії: *оферту* та *акцепт*.

Оферта — це пропозиція, адресована певній особі (кільком особам), укласти договір на конкретних умовах.

Акцепт — це прийняття пропозиції особою, якій надіслана оферта.

Контрольні запитання:

1. Що таке цивільно-правовий договір? Які його характерні риси?
2. За дотримання яких умов договір вважається дійсним?
3. Охарактеризуйте види договорів.
4. Що ви знаєте про істотні, звичайні та випадкові умови договору?

10. Загальна характеристика окремих видів договорів.

1. Договір купівлі-продажу — це правочин, за яким одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму.

Сторонами такого договору є *продавець* та *покупець*.

Істотними умовами такого договору є *предмет* і *ціна*.

Предметом договору купівлі-продажу можуть бути:

1) товар, який є у продавця на момент укладення договору або буде створений (придбаний, набутий) продавцем у майбутньому;

2) майнові права;

3) право вимоги, якщо вимога не має особистого характеру.

За *формою* договір купівлі-продажу може бути як *усним* так і *письмовим*. Договір купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню та державній реєстрації.

Продавець зобов'язаний передати покупцеві товар, визначений договором купівлі-продажу. Продавець повинен одночасно з товаром передати покупцеві його приналежності та документи (технічний паспорт, сертифікат якості тощо), що стосуються товару та підлягають переданню разом із товаром відповідно до договору або актів цивільного законодавства. Продавець повинен передати покупцеві товар, якість якого відповідає умовам договору купівлі-продажу.

Покупець зобов'язаний оплатити товар після його прийняття за ціною, встановленою у договорі купівлі-продажу.

Договором купівлі-продажу може бути передбачений продаж товару в кредит з відстроченням або з розстроченням платежу.

2. Договір позики

За *договором позики* одна сторона (позикодавець) передає у власність другій стороні (позичальникові) грошові кошти або інші речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошових коштів (суму позики) або таку ж кількість речей того ж роду та такої ж якості.

Договір позики є укладеним з моменту передання грошей або інших речей, визначених родовими ознаками.

Договір позики укладається у письмовій формі, якщо його сума не менш як у десять разів перевищує встановлений законом розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, а у випадках, коли позикодавцем є юридична особа, - незалежно від суми.

На підтвердження укладення договору позики та його умов може бути представлена розписка позичальника або інший документ, який посвідчує передання йому позикодавцем визначеної грошової суми або визначеної кількості речей.

Позикодавець має право на одержання від позичальника процентів від суми позики, якщо інше не встановлено договором або законом. Розмір і порядок одержання процентів встановлюються договором. Якщо договором не встановлений розмір процентів, їх розмір визначається на рівні облікової ставки Національного банку України. У разі відсутності іншої домовленості сторін проценти виплачуються щомісяця до дня повернення позики.

Договір позики вважається безпроцентним, якщо:

- 1) він укладений між фізичними особами на суму, яка не перевищує п'ятдесятикратного розміру неоподаткованого мінімуму доходів громадян, і не пов'язаний із здійсненням підприємницької діяльності хоча б однією із сторін;
- 2) позичальникові передані речі, визначені родовими ознаками.

3. Договір дарування

За договором дарування одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність. Договір, що встановлює обов'язок обдаровуваного вчинити на користь дарувальника будь-яку дію майнового або немайнового характеру, не є договором дарування.

Предмет договору дарування. Дарунком можуть бути рухомі речі, в тому числі гроші та цінні папери, а також нерухомі речі. Дарунком можуть бути майнові права, якими дарувальник володіє або які можуть виникнути у нього в майбутньому.

Форма договору дарування. Договір дарування предметів особистого користування та побутового призначення може бути укладений усно. Договір дарування нерухомої речі укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню. Договір дарування майнового права та договір дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому укладається у письмовій формі. У разі недодержання письмової форми цей договір є нікчемним.

Договір дарування рухомих речей, які мають особливу цінність, укладається у письмовій формі. Передання такої речі за усним договором є правомірним, якщо суд не встановить, що обдаровуваний заволодів нею незаконно. 5. Договір дарування валютних цінностей на суму, яка

перевищує п'ятдесятикратний розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню.

Сторонами у договорі дарування можуть бути фізичні особи, юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальна громада. Батьки (усиновлювачі), опікуни не мають права дарувати майно дітей, підопічних.

Обов'язки дарувальника:

Якщо дарувальникові відомо про недоліки речі, що є дарунком, або її особливі властивості, які можуть бути небезпечними для життя, здоров'я, майна обдаровуваного або інших осіб, він зобов'язаний повідомити про них обдаровуваного. Дарувальник, якому було відомо про недоліки або особливі властивості подарованої речі і який не повідомив про них обдаровуваного, зобов'язаний відшкодувати шкоду, завдану майну, та шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю в результаті володіння чи користування дарунком.

Право власності обдаровуваного на дарунок виникає з моменту його прийняття.

4. Договір найму (оренди)

За договором найму (оренди) наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві майно у користування за плату на певний строк.

Предметом договору найму може бути річ, яка визначена індивідуальними ознаками і яка зберігає свій первісний вигляд при неодноразовому використанні (неспоживна річ). Предметом договору найму можуть бути майнові права.

Право передання майна у найм має власник речі або особа, якій належать майнові права.

За користування майном з наймача справляється *плата*, розмір якої встановлюється договором найму. Плата за користування майном може вноситися за вибором сторін у грошовій або натуральній формі. Форма плати за користування майном встановлюється договором найму. Договором або законом може бути встановлено періодичний перегляд, зміну (індексацію) розміру плати за користування майном. Плата за користування майном вноситься щомісячно, якщо інше не встановімо договором.

Договір найму укладається на *строк*, встановлений договором. Наймодавець зобов'язаний передати наймачеві майно у користування негайно або у строк, встановлений договором найму.

Наймодавець зобов'язаний передати наймачеві річ у комплекті й у стані, що відповідають умовам договору найму та її призначенню, витрат на їх усунення. Наймач зобов'язаний користуватися річчю відповідно до її призначення та умов договору.

Піднайм. Передання наймачем речі у користування іншій особі (піднайм) Можливе лише за згодою наймодавця, якщо інше не встановлено договором або законом. Строк договору піднайму не може перевищувати строку договору найму. Наймачеві належить право власності на плоди, продукцію, доходи, одержані ним у результаті користування річчю, переданою у найм.

Найм (оренда) житла. За договором найму (оренди) житла одна сторона - власник житла (наймодавець) передає або зобов'язується передати другій стороні (наймачеві) житло для проживання у ньому на певний строк за плату. Договір найму житла укладається у письмовій формі.

Предметом договору найму житла можуть бути помешкання, зокрема квартира або її частина, житловий будинок або його частина. Помешкання має бути придатним для постійного проживання у ньому.

Сторонами у договорі найму житла можуть бути фізичні та юридичні особи.

Наймач зобов'язаний використовувати житло лише для проживання у ньому, забезпечувати збереження житла та підтримувати його в належному стані. Наймач не має права провадити перевлаштування та реконструкцію житла без згоди наймодавця. Наймач зобов'язаний своєчасно вносити плату за житло. Наймач зобов'язаний самостійно вносити плату за комунальні послуги, якщо інше не встановлено договором найму. У договорі найму житла мають бути вказані особи, які проживатимуть разом із наймачем. Ці особи набувають рівних з наймачем прав та обов'язків щодо користування житлом.

Наймач несе відповідальність перед наймодавцем за порушення умов договору особами, які проживають разом з ним. Якщо наймачами житла є кілька осіб, їхні обов'язки за договором найму житла є солідарними. Поточний ремонт житла, переданого у найм, зобов'язаний здійснювати наймач, якщо інше не встановлено договором. Капітальний ремонт житла, переданого у найм,

зобов'язаний здійснювати наймодавець, якщо інше не встановлено договором. Розмір плати за користування житлом встановлюється у договорі найму житла.

Договір найму житла укладається на строк, встановлений договором. Якщо у договорі строк не встановлений, договір вважається укладеним на п'ять років. У разі спливу строку договору найму житла наймач має переважне право на укладення договору найму житла на новий строк.

Контрольні запитання:

1. Дайте визначення договору купівлі-продажу.
2. Які є істотні умови договору купівлі-продажу?
3. Яка форма договору купівлі-продажу?
4. Дайте визначення договору дарування.
5. Хто є сторонами договору дарування?
6. Дайте визначення договору найму.
7. Що є об'єктом договору найму?

11. Захист прав споживачів

Відносини між споживачами товарів (робіт, послуг) і виробниками, виконавцями, продавцями в умовах різних форм власності, права споживачів, механізм реалізації державного захисту їх прав встановлює та визначає Закон України “Про захист прав споживачів”.

Споживач — фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника.

Виробник — суб'єкт господарювання, який: виробляє товар або заявляє про себе як про виробника товару чи про виготовлення такого товару на замовлення, розміщуючи на тарі та/або на упаковці чи супровідних документах, що разом із товаром передаються споживачеві, своє найменування (ім'я), торговельну марку або інший елемент, який ідентифікує такого суб'єкта господарювання або імпортує товар.

Виконавець — суб'єкт господарювання, який виконує роботи або надає послуги.

Продавець — суб'єкт господарювання, який за договором реалізує споживачеві товари або пропонує їх до реалізації.

Споживачі мають право на:

- 1) захист своїх прав державою;
- 2) належну якість продукції та обслуговування;
- 3) безпеку продукції;
- 4) необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про продукцію, її кількість, якість, асортимент, а також про її виробника (виконавця, продавця);
- 5) відшкодування шкоди (збитків), завданих дефектною чи фальсифікованою продукцією або продукцією неналежної якості, а також майнової та моральної (немайнової) шкоди, заподіяної небезпечною для життя і здоров'я людей продукцією у випадках, передбачених законодавством;
- 6) звернення до суду та інших уповноважених органів державної влади за захистом порушених прав;
- 7) об'єднання в громадські організації споживачів (об'єднання споживачів).

Обов'язками споживачів є:

- 1) перед початком експлуатації товару уважно ознайомитися з правилами експлуатації, викладеними в наданій виробником (продавцем, виконавцем) документації на товар;
- 2) в разі необхідності роз'яснення умов та правил використання товару — до початку використання товару звернутися за роз'ясненнями до продавця (виробника, виконавця) або до іншої вказаної в експлуатаційній документації особи, що виконує їх функції;
- 3) користуватися товаром згідно з його цільовим призначенням та дотримуватися умов (вимог, норм, правил), встановлених виробником товару (виконавцем) в експлуатаційній документації;
- 4) з метою запобігання негативним для споживача наслідкам використання товару - застосовувати передбачені виробником в товарі засоби безпеки з дотриманням передбачених

експлуатаційною документацією спеціальних правил, а в разі відсутності таких правил в документації — дотримуватися звичайних розумних заходів безпеки, встановлених для товарів такого роду.

Продавець (виробник, виконавець) зобов'язаний:

1) передати споживачеві продукцію належної якості, а також надати інформацію про цю продукцію;

2) на вимогу споживача надати йому документи, які підтверджують належну якість продукції;

3) забезпечити використання продукції за призначенням протягом строку її служби, передбаченого нормативним документом або встановленого ним за домовленістю із споживачем, а в разі відсутності такого строку - протягом десяти років;

4) забезпечити технічне обслуговування та гарантійний ремонт продукції, а також її випуск і поставку для підприємств, що здійснюють технічне обслуговування та ремонт, у необхідному обсязі та асортименті запасних частин протягом усього строку її виробництва, а після зняття з виробництва — протягом строку служби, в разі відсутності такого строку - протягом десяти років.

Виробник (виконавець) забезпечує належну роботу (застосування, використання) продукції, в тому числі комплектуючих виробів, протягом гарантійного строку, встановленого нормативно-правовими актами, нормативними документами чи договором.

Для продукції, споживчі властивості якої можуть з часом погіршуватися і становити небезпеку для життя, здоров'я, майна споживачів і навколишнього природного середовища, встановлюється строк придатності, який зазначається на етикетках, упаковці або в інших документах, що додаються до неї при продажу, і який вважається гарантійним строком й обчислюється від дати виготовлення, яка також має бути вказана на етикетці або в інших документах, і визначається або часом, протягом якого товар є придатним для використання, або датою, до настання якої товар є придатним для використання.

Забороняється продаж товарів, *термін придатності* яких минув.

Термін придатності — це час, протягом якого можливе використання чи споживання тієї чи іншої речі. Він встановлюється для лікарських засобів, харчових продуктів, виробів побутової хімії, парфюмерно-косметичних та інших товарів, споживчі властивості яких можуть з часом погіршуватися і становити небезпеку для життя, здоров'я, майна і навколишнього природного середовища.

У разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку *недоліків* споживач, в порядку та у строки, що встановлені законодавством, має право вимагати:

1) пропорційного зменшення ціни;

2) безоплатного усунення *недоліків* товару в розумний строк;

3) відшкодування витрат на усунення *недоліків* товару.

У разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку *істотних недоліків*, які виникли з вини виробника товару (продавця, виконавця), або фальсифікації товару, підтверджених за необхідності висновком експертизи, споживач, в порядку та у строки, що встановлені законодавством і на підставі обов'язкових для сторін правил чи договору, має право за своїм вибором вимагати від продавця або виробника:

1) розірвання договору та повернення сплаченої за товар грошової суми;

2) вимагати заміни товару на такий же товар або на аналогічний, з числа наявних у продавця (виробника), товар.

Стосовно *непродовольчих* товарів, що були у використанні та реалізовані через роздрібні комісійні торговельні підприємства, вимоги споживача задовольняються за згодою продавця.

Споживач має право відмовитися від договору про виконання робіт і надання послуг і вимагати відшкодування збитків, якщо виконавець своєчасно не приступає до виконання договору або виконує роботу так повільно, що закінчити її у визначений термін стає неможливим. У разі виявлення *недоліків* у виконаній роботі (наданій послугі) споживач має право їм своїм вибором вимагати:

а) безоплатного усунення *недоліків* у виконаній роботі (наданій послугі);

б) відповідного зменшення ціни виконаної роботи (наданої послуги);

в) безоплатного виготовлення іншої речі з такого ж матеріалу і такої ж якості чи повторного виконання роботи;

г) відшкодування завданих йому збитків з усуненням недоліків виконаної роботи (наданої послуги) своїми силами чи із залученням третьої особи.

Споживач має право на те, щоб товари (роботи, послуги) за звичайних умов їх використання, зберігання і транспортування були безпечними для його життя, здоров'я, навколишнього природного середовища, а також не завдавали шкоди його майну. У разі відсутності таких нормативних документів, відповідні органи виконавчої влади, що здійснюють державний захист прав споживачів, зобов'язані негайно заборонити випуск і реалізацію таких товарів (виконання робіт, надання послуг).

Споживач має право на одержання необхідної, доступної, достовірної та своєчасної інформації про продукцію, що забезпечує можливість її свідомого і компетентного вибору. Інформація повинна бути надана споживачеві до придбання ним товару чи замовлення роботи (послуги). Інформація про продукцію не вважається рекламою.

Інформація про продукцію повинна містити:

1) назву товару, найменування або відтворення знака для товарів і послуг, за якими вони реалізуються;

2) найменування нормативних документів, вимогам яких повинна відповідати вітчизняна продукція;

3) дані про основні властивості продукції, а щодо продуктів харчування - про склад (включаючи перелік використаної у процесі їх виготовлення сировини, в тому числі харчових добавок), номінальну кількість (масу, об'єм тощо), харчову та енергетичну цінність, умови використання та застереження щодо вживання їх окремими категоріями споживачів, а також іншу інформацію, що поширюється на конкретний продукт;

4) відомості про вміст шкідливих для здоров'я речовин, які встановлені нормативно-правовими актами, та застереження щодо застосування окремої продукції, якщо такі застереження встановлені нормативно-правовими актами;

5) позначку про наявність у її складі генетичне модифікованих компонентів;

6) дані про ціну (тариф), умови та правила придбання продукції;

7) дату виготовлення;

8) відомості про умови зберігання;

9) гарантійні зобов'язання виробника (виконавця);

10) правила та умови ефективного і безпечного використання продукції;

11) строк придатності (строк служби) товару (наслідків роботи), відомості про необхідні дії споживача після їх закінчення, а також про можливі наслідки в разі невиконання цих дій;

12) найменування та місцезнаходження виробника (виконавця, продавця) і підприємства, яке здійснює його функції щодо прийняття претензій від споживача, а також проводить ремонт і технічне обслуговування.

Споживач має право обміняти непродуктивний товар належної якості на аналогічний у продавця, у якого він був придбаний, якщо товар не підійшов за формою, габаритами, фасоном, кольором, розміром або з інших причин не може бути ним використаний за призначенням протягом 14 днів, не рахуючи дня купівлі. Обмін товару належної якості провадиться, якщо він не споживався, і якщо збережено його товарний вигляд, споживчі властивості, пломби, ярлики, а також розрахунковий документ, виданий споживачеві разом з проданим товаром.

Контрольні запитання:

1. Розкрийте зміст понять “споживач”, “виробник”, “виконавець”, “продавець”.
2. Назвіть основні права споживачів.
3. Вкажіть обов'язки продавця (виробника, виконавця).
4. Які права мають споживачі при виявленні недоліків чи фальсифікації товару?
5. Що повинна містити інформація про продукцію?

12. Основи спадкового права

Спадкове право — це система норм права, які визначають умови і порядок переходу прав (майнових і немайнових) померлої особи до іншої особи чи осіб.

Фізична особа, майно якої після її смерті переходить у власність (спадщину) до інших осіб, називається *спадкодавцем*. Спадкодавцем може бути виключно фізична особа, незалежно від віку, статі, стану здоров'я тощо.

Особа чи особи, до яких у власність переходить майно померлого, називаються *спадкоємцями*. Спадкоємцями можуть бути фізичні та юридичні особи, в тому числі держава.

Спадкоємцями можуть бути особи, що були живими на момент смерті спадкодавця, а також діти померлого, зачаті при його житті і народженні після його смерті.

Не мають права стати спадкоємцями особи, які:

1) навмисно позбавили життя спадкодавця або кого-небудь з спадкоємців або зробили замах на їх життя;

2) умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині;

3) за законом батьки після дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав і їхні права не були поновлені на час відкриття спадщини;

4) за законом батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом;

5) за законом одна після одної особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду;

б) за рішенням суду особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Спадщина (спадкове майно) — це сукупність прав та обов'язків спадкодавця, що переходять до спадкоємця після смерті спадкодавця.

До складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті.

Не входять до складу спадщини: особисті немайнові права; право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами; право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом тощо).

Настання певних обставин, за яких виникає право спадковості називається **відкриттям спадщини**. Відкриття спадщини відбувається у випадку:

а) смерті особи;

б) оголошення судом померлою.

Часом відкриття спадщини вважається день смерті спадкодавця (чи день набуття законної сили суду про оголошення померлим).

Місцем відкриття спадщини визнається останнє постійне місце проживання спадкодавця, а якщо воно невідоме, — місцезнаходження майна або його основної частини.

Спадкування здійснюється за *законом* і з *заповітом*.

За законом, спадкоємство відбувається у випадках, коли:

1) нема заповіту;

2) заповіт частковий;

3) заповіт визнається недійсним (частково недійсним);

4) спадкоємці по заповіту померли раніше чи не прийняли заповіту. При успадкуванні за законом, майно померлого переходить до осіб, зазначених у законі (ЦКУ). ЦКУ також визначає і порядок переходу майна померлого до цих осіб, поділяючи їх на *черги*.

Кожна наступна черга спадкоємців за законом отримує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття.

Фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду одержати право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

ЦКУ визначає такий склад спадкоємців із п'яти черг:

- 1) є діти (у тому числі усиновлені), той з подружжя, який його пережив, і батьки (усиновителі) померлого;
- 2) рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері;
- 3) рідні дядько та тітка спадкодавця;
- 4) особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини;
- 5) інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення.

Ступінь споріднення визначається за числом народжень, що віддаляють родича від спадкодавця. Народження самого спадкодавця не входить до цього числа. У п'яту чергу право на спадкування за законом одержують *утриманці* спадкодавця, які не були членами його сім'ї.

Утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

Також закон передбачає *спадкування за правом представлення*, на яке мають право онуки, правнуки спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові, бабі, дідові, якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Прабаба, прадід спадкують ту частку спадщини, яка б належала за законом їхнім дітям (бабі, дідові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Племінники спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (сестрі, братові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Двоюрідні брати та сестри спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (тітці, дядькові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Якщо спадкування за правом представлення здійснюється кількома особами, частка їхнього померлого родича ділиться між ними порівну.

Частки у спадщині кожного із спадкоємців за законом є рівними. Спадкоємці за усною угодою між собою, якщо це стосується рухомого майна, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них.

Спадкоємці за письмовою угодою між собою, посвідченою нотаріусом, якщо це стосується нерухомого майна або транспортних засобів, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них. Також передбачені особливі правила спадкування *предметів домашньої обстановки та вжитку* (меблі, посуд). Предмети звичайної домашньої обстановки і вжитку переходять до спадкоємців за законом, які проживали спільно з спадкодавцем, незалежно від їх черги і спадкової частки, якщо вони проживали з спадкодавцем до його смерті не менше одного року, не є предметами домашньої обстановки та вжитку: будинки, квартири, автомобілі, човни, твори мистецтва, валютні цінності, гроші, одяг померлого тощо.

Спадкування за заповітом. Розпорядження фізичної особи, оформлене у відповідності до закону, щодо свого майна на випадок смерті називається **заповітом**. Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю і здійснюється нею особисто. Вчинення заповіту через представника не допускається.

Кожна особа може залишити за заповітом усе своє майно або частину його (не виключаючи предметів звичайної домашньої обстановки і вжитку одній або кільком особам як тим, що входять, так і тим, що не входять до кола спадкоємців за законом, а також державі або окремим державним кооперативним та іншим громадським організаціям.

Заповідач може у заповіті позбавити права спадкоємства одного, кількох або всіх спадкоємців за законом.

Оскільки заповіт є односторонньою цивільно-правовою угодою, він повинен бути оформлений належним чином у відповідності до законодавства. *Заповіт повинен бути укладений у письмовій формі зазначенням місця і часу його укладення, підписаний особисто (добровільно) заповідачем (повинен бути дієздатним) і нотаріально посвідчений.* Недотримання вимог до заповіту робить його недійсним. Нотаріус посвідчує заповіт, який написаний заповідачем власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів. Нотаріус може на прохання особи записати заповіт з її слів власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів.

Також законодавством передбачено підписання заповіту нотаріусом без ознайомлення його змісту (*секретний заповіт*). Особа, яка склала, секретний заповіт, подає його в заклеєному конверті нотаріусові. На конверті має бути підпис заповідача. Нотаріус ставить на конверті свій посвідчувальний напис, скріплює печаткою і в присутності заповідача поміщає його в інший конверт та опечатує.

У певних випадках законодавство дозволяє посвідчення заповіту не лише нотаріусом.

До нотаріально посвідчених заповітів прирівнюються:

1) заповіти громадян, які перебувають на лікуванні в лікарнях, інших стаціонарних лікувально-профілактичних закладах, санаторіях або проживають у будинках для престарілих та інвалідів, посвідчені головними лікарями, їх заступниками по медичній частині або черговими лікарями цих лікарень, лікувальних закладів, санаторіїв, а також директорами і головними лікарями зазначених будинків для престарілих та інвалідів;

2) заповіти громадян, які перебувають під час плавання на морських суднах та на суднах внутрішнього плавання, що плавають під прапором України, посвідчені капітанами цих суден;

3) заповіти громадян, які перебувають у розвідувальних, арктичних та інших подібних їм експедиціях, посвідчені начальниками цих експедицій;

4) заповіти військовослужбовців та інших осіб, які перебувають на лікуванні в госпіталях, санаторіях та інших військово-лікувальних закладах, посвідчені начальниками, їх заступниками по медичній частині, старшими і черговими лікарями цих госпіталів, санаторіїв та інших військово-лікувальних закладів;

5) заповіти військовослужбовців, а в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ і військово-навчальних закладів, де немає державних нотаріальних контор, приватних нотаріусів, посадових осіб та органів, що вчиняють нотаріальні дії, також заповіти робітників і службовців, членів їх сімей і членів сімей військовослужбовців, посвідчені командирами (начальниками) цих частин, з'єднань, установ і закладів;

6) заповіти осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, посвідчені начальниками місць позбавлення волі тощо.

Неповнолітні або непрацездатні діти спадкодавця (в тому числі усиновлені), а також непрацездатні вдова (вдівець), непрацездатні батьки (усиновителі) померлого успадковують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них при спадкоємстві за законом (*обов'язкова частка спадщини*). При визначенні розміру обов'язкової частки враховується і вартість спадкового майна, що складається з предметів звичайної домашньої обстановки і вжитку. У випадку позбавлення заповідачем когось із цих осіб у заповіті, заповіт у цій частині визнається недійсним.

Контрольні запитання:

1. Розкрийте зміст понять “спадкодавець”, “спадкоємець”, “спадщина”, “відкриття спадщини”.
2. Які особи не мають права на спадщину?
3. У яких випадках здійснюється спадкування за законом?
4. Який порядок спадкування за законом?
5. Вкажіть умови дійсності заповіту.
6. Які заповіти прирівнюються до нотаріально посвідчених?
7. Що таке секретний заповіт?
8. Що таке обов'язкова частка спадщини?

Список рекомендованих нормативно-правових актів до теми:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996.
2. Цивільний кодекс України: Закон України 16.01.2003.
3. Господарський кодекс України: Закон України 16.01.2003.
4. Про господарські товариства: Закон України від 19.09.1991.
5. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993
6. Про захист прав споживачів: Закон України 12.05.1991.

Тестові завдання до теми:

1. У відповідях під котрими номерами правильно вказані положення Цивільного кодексу України щодо поняття і видів правочину?

1) це дія особи; 2) це думка особи; 3) спрямований на зміну цивільних прав та обов'язків; 4) можуть бути односторонніми; 5) можуть бути лише двосторонніми; 6) спрямований на припинення цивільних прав та обов'язків.

2. У відповідях під котрими номерами правильно вказаний предмет договору купівлі-продажу?

1) товар, який є у продавця на момент укладення договору; 2) товар, який буде створений продавцем у майбутньому; 3) немайнові права; 4) право на ім'я; 5) майнові права; 6) право на захист честі і гідності.

3. У відповідях під котрими номерами правильно вказані учасники цивільних відносин?

1) село; 2) селище; 3) Автономна Республіка Крим; 4) територіальні громади; 5) іноземні держави; 6) держава Україна.

4. У відповідях під котрими номерами правильно вказані види особистих немайнових прав?

1) такі, що забезпечують органічне функціонування фізичної особи; 2) такі, що забезпечують природне існування фізичної особи; 3) такі, що забезпечують професійну діяльність фізичної особи; 4) такі, що забезпечують соціальне буття фізичної особи.

5. У відповідях під котрими номерами правильно вказано відносини, які регулюються цивільним законодавством і ґруновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників?

1) відносини, які складаються у сфері адміністративно-господарських відносин; 2) майнові відносини; 3) адміністративно-правові відносини; 4) особисті немайнові відносини; 5) відносини між центральними і місцевими органами виконавчої влади.

6. У відповідях під котрими номерами правильно вказані правочини, які згідно Цивільного кодексу України належить учинити у письмовій формі?

1) правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім тих, які вчиняються усно; 2) односторонні правочини; 3) правочини між юридичними особами; 4) договори; 5) тристоронні правочини; 6) односторонні договори.

7. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Цивільним кодексом України види цивільної дієздатності?

1) розширена цивільна правоздатність; 2) часткова цивільна дієздатність; 3) неповна цивільна дієздатність; 4) обмежена цивільна дієздатність; 5) малолітня цивільна дієздатність.

8. У відповіді під котрим номером правильно вказано вік, до досягнення якого фізична особа наділяється частковою цивільною дієздатністю (у роках)?

1) десять; 2) дванадцять; 3) чотирнадцять; 4) шістнадцять; 5) двадцять; 6) вісімнадцять.

9. У відповідях під котрими номерами правильно вказані правові наслідки визнання фізичної особи недієздатною?

1) над недієздатною фізичною особою встановлюється піклування; 2) над нею встановлюється опіка; 3) недієздатна фізична особа не має права вчинити будь-якого правочину; 4) недієздатна фізична особа вчиняє лише дрібні побутові правочини; 5) правочини від імені недієздатної фізичної особи та в її інтересах вчиняє її піклувальник.

10. У відповідях під котрими номерами правильно вказані елементи обсягу неповної цивільної дієздатності?

1) самостійно розпоряджатися грошовими коштами; 2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; 3) самостійно вчинити правочин щодо транспортного засобу; 4) самостійно вчинити правочин щодо нерухомого майна; 5) самостійно вчинити дрібні побутові правочини; 6) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи.

11. У відповідях під котрими номерами правильно вказані особисті немайнові права, що належать до таких, що забезпечують природне існування фізичної особи?

1) право на життя; 2) право на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю; 3) право на охорону її здоров'я; 4) право на повагу до гідності та честі; 5) право на недоторканність ділової репутації; 6) право на індивідуальність.

12. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки заповіту?

1) заповіт може бути складений представником в разі фізичної неспроможності спадкодавця самостійно його скласти; 2) це особисте розпорядження фізичної особи; 3) заповіт пов'язується з випадком смерті заповідача; 4) заповідач може призначити своїми спадкоємцями лише одну фізичну особу; 5) заповідач може призначити своїми спадкоємцями лише осіб, з якими в нього сімейні або родинні стосунки; 6) заповіт складається у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складення.

13. У відповідях під котрими номерами правильно вказані об'єкти права власності Українського народу?

1) космічний простір в межах території України; 2) водні та інші природні ресурси виключної (морської) економічної зони; 3) атмосферне повітря в межах території України; 4) інтелектуальний потенціал українського народу; 5) природні ресурси континентального шельфу України.

14. У відповідях під котрими номерами правильно вказані особи, які мають право на спадкування за законом у другу чергу?

1) дід спадкодавця; 2) бабка спадкодавця; 3) діти спадкодавця; 4) той з подружжя, який пережив спадкодавця; 5) рідні брати спадкодавця; 6) батьки спадкодавця.

15. У відповіді під котрим номером правильно вказано кількість черг спадкування за законом?

1) десять; 2) два; 3) чотирнадцять; 4) п'ять; 5) двадцять; 6) шість.

16. У відповідях під котрими номерами правильно вказані особи, які мають право на обов'язкову частку спадщини?

1) особи, які утримували спадкодавця, який знаходився в безпорадному стані; 2) особи, які врятували життя спадкодавця; 3) непрацездатна вдова (вдівець); 4) малолітні діти спадкодавця; 5) діти спадкодавця.

17. У відповідях під котрими номерами правильно вказаний час відкриття спадщини?

1) через шість місяців після смерті особи; 2) день, з якого суд оголосив особу померлою; 3) дата, яка визначена нотаріусом і спадкоємцями; 4) день смерті особи; 5) день, наступний за днем смерті особи.

18. У відповідях під котрими номерами правильно вказані положення щодо предмету договору дарування?

1) право на захист гідності; 2) майнові права, якими дарувальник володіє; 3) ділова репутація; 4) громадянські права; 5) нерухомі речі; 6) право на свободу.

19. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Цивільним кодексом України договори дарування, які укладаються у письмовій формі (проста письмова форма)?

1) договір дарування предмету побутового призначення; 2) договір дарування немайнового права; 3) договір дарування громадянського права; 4) договір дарування рухомих речей, які мають особливу цінність; 5) договір дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому.

20. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Цивільним кодексом України положення щодо предмету договору найму (оренди)?

1) річ, яка визначена індивідуальними ознаками і яка зберігає свій первісний вигляд при неодноразовому використанні; 2) споживна річ; 3) особисті немайнові права; 4) майнові права; 5) послуги

ТЕМА 4 ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

1. **Поняття та джерела сімейного права України**
2. **Укладення та припинення шлюбу**
3. **Права та обов'язки подружжя**
4. **Права та обов'язки батьків і дітей**
5. **Правові форми влаштування дітей, що позбавлені батьківського піклування**

Зміст теми:

Поняття шлюбу та сім'ї. Умови та порядок укладання шлюбу. Підстави та порядок припинення шлюбу. Визнання шлюбу недійсним. Особисті та майнові права і обов'язки подружжя.

Особисті та майнові права і обов'язки батьків та дітей. Усиновлення (удочеріння). Порядок та підстави позбавлення батьківських прав. Опіка і піклування.

Основні поняття:

Сімейне право. Джерела сімейного права. Шлюб. Шлюбний вік. Родичи прямої лінії споріднення. Повнорідні, неповнорідні брат і сестра. Державна реєстрація шлюбу. Припинення шлюбу. Розірвання шлюбу. Визнання шлюбу недійсним. Права та обов'язки подружжя. Права та обов'язки батьків і дітей. Особиста приватна власність дружини або чоловіка. Аліменти. Спільна сумісна власність подружжя. Шлюбний договір. Дитина. Усиновлення. Опіка. Піклування. Патронат.

1. Поняття та джерела сімейного права України

Серед різноманітних суспільних відносин, урегульованих правом, виокремлюють сферу досить складних людських стосунків, які засновані на родинних зв'язках або спрямовані на їх створення та водночас можуть містити елементи економічного характеру. Це — сімейні правовідносини. Вони виникають на основі укладеного шлюбу, народження дітей чи інших родинних відносин, усиновлення дітей, прийняття дітей на виховання. Ці стосунки за своїм змістом дуже близькі до цивільних і по суті є такими. Однак вони мають особливості, які дають підстави виділити їх в окрему сферу, а норми, що їх регулюють, — в окрему галузь права — сімейне право.

Таким чином, *сімейне право* — це сукупність правових норм, які регулюють особисті немайнові та такі, що ґрунтуються на них, майнові відносини людей, які виникають на основі шлюбу, сім'ї, родинних відносин, усиновлення, прийняття дітей на виховання

Сімейні правовідносини — це насамперед особисті немайнові відносини. Так, шлюбні відносини — це подружні стосунки взаємної поваги, любові, моральної підтримки, на основі яких виникають майнові права і обов'язки подружжя. Або батьківство — це передусім кровний і духовний зв'язок батька з дитиною, його піклування про неї, виховання тощо, а на їх основі виникає обов'язок щодо утримання цієї дитини до досягнення повноліття.

Сімейні відносини виникають лише між громадянами на підставі конкретних юридичних фактів. Юридичні ж особи взагалі не є суб'єктами сімейного права. Ці відносини регулюються спеціальними нормативно-правовими актами, основним з яких є Сімейний кодекс України. Істотний вплив на них мають норми етики, моралі, звичаї та традиції.

Сімейне право регулює особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання, між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимою та падчеркою, пасинком, а також деякі майнові відносини між іншими членами сім'ї. Але сімейне право не регулює сімейні відносини між двоюрідними братами та сестрами, тіткою, дядьком та племінницею, племінником та між іншими родичами за походженням.

Сімейні правовідносини — це передусім стосунки між членами сім'ї. Поняття сім'ї розглядається багатьма науками: філософією, соціологією, психологією та ін. Щодо права, то єдиного визначення сім'ї для всієї правової системи України раніше не існувало, оскільки воно не

У Сімейному кодексі України зазначено, що *сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки*

Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. Права члена сім'ї має й одинока особа. Право на створення сім'ї має особа, яка досягла шлюбного віку. Сім'ю може створити особа, яка народила дитину, незалежно від віку. Подружжя вважаються сім'єю і тоді, коли вони у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

Сімейне право України ґрунтується на певних принципах, відповідно до яких воно впливає на суспільні відносини:

- 1) *неприпустимість свавільного втручання* будь-кого у сімейні справи та *повага до сімейного життя*: навіть правом сімейні відносини регулюються лише у тій частині, в якій це є допустимим і можливим з погляду інтересів їх учасників та інтересів суспільства;
- 2) *одношлюбність* (моногамія): будь-яка особа може одночасно перебувати тільки в одному шлюбі;
- 3) *свобода шлюбу та добровільність укладення шлюбу*: укладення шлюбу та вибір дружини або чоловіка здійснюється довільно, за власним бажанням; держава захищає право на вільний вибір дружини або чоловіка;
- 4) *свобода розірвання шлюбу*: ніхто не вправі примусити особу перебувати у шлюбі проти її волі; якщо продовження подружнього життя стало неможливим, подружжя вправі розірвати шлюб у встановленому порядку;
- 5) *повна рівність* чоловіка та жінки в особистих і майнових правах і обов'язках у шлюбі та сім'ї;
- 6) *максимально можливе врахування інтересів* дітей та непрацездатних членів сім'ї;
- 7) *пріоритет сімейного виховання дітей*: цей принцип ґрунтується на положеннях Закону України "Про охорону дитинства" від 26.04.01 та міжнародно-правових актів щодо захисту прав дітей про те, що сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення; тому перевага завжди повинна надаватися сімейним формам виховання дітей;
- 8) *матеріальна підтримка членів сім'ї, які потребують матеріальної допомоги*: закон встановлює аліментні зобов'язання — батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття; повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків; подружжя повинно матеріально підтримувати одне одного у разі потреби, а за відмови в такій підтримці той з подружжя, що потребує матеріальної допомоги, має право одержувати утримання від іншого з подружжя в примусовому порядку, якщо останній спроможний його надати, та ін.

Джерелами сімейного права є офіційні форми вираження правових норм, які у сукупності складають сімейне право. Основними джерелами сімейного права України є Конституція України, що визначає основні засади всієї правової системи держави, та Сімейний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 10.01.02. До його прийняття упродовж 30 років діяв Кодекс про шлюб та сім'ю (1970 р.).

Сімейний кодекс України визначає засади шлюбу, особисті та майнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів тощо. Він регулює сімейні відносини з метою зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб, утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї, побудови сімейних стосунків на паритетних засадах, почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки, забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

Кодекс складається із Загальної та Особливої частин. Загальна частина містить норми, що поширюються на всі сімейні правовідносини. Це — норми про предмет, законодавство, мету та завдання, принципи, суб'єкти сімейних правовідносин тощо. Особлива частина регулює визначені різновиди сімейних відносин: порядок укладення і припинення шлюбу, особисті і майнові відносини подружжя, особисті і майнові правовідносини батьків і дітей, усиновлення, опіку та піклування над дітьми і т. ін.

До джерел сімейного права України слід віднести ряд законів і підзаконних нормативно-правових актів, які повністю або частково регулюють сімейні відносини: Цивільний кодекс України, Закони України: “Про органи реєстрації актів громадянського стану”, “Про державну допомогу сім’ям з дітьми”, “Про охорону дитинства”, “Про попередження насильства в сім’ї”. Джерелами сімейного права є також міжнародно-правові акти: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Конвенції ООН про права дитини, про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенція країн СНД про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах та ін.

Контрольні запитання:

1. Що таке сімейне право?
2. Дайте загальну характеристику джерелам сімейного права.
3. Охарактеризуйте Сімейний кодекс України.
4. Які є міжнародно-правові акти, що регулюють питання сім’ї?

2. Укладення та припинення шлюбу

Однією з основних підстав утворення сім’ї та виникнення сімейних правовідносин є шлюб. Поняття шлюбу раніше не було закріплене в законі і тлумачилося по-різному.

У Сімейному кодексі України **шлюбом** визнається сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану

Характерними ознаками шлюбу як юридичної категорії є:

- 1) захист з боку держави (регулюється правовими нормами);
- 2) обов’язковість встановленої державою форми (юридичні наслідки породжує лише шлюб, зареєстрований в офіційному порядку);
- 3) добровільність (укладається виключно за взаємною згодою чоловіка та жінки, не допускається будь-який примус чи вплив на волю осіб, які укладають шлюб);
- 4) моногамність (одношлюбність; в Україні не допускається багатожонство);
- 5) рівноправність (чоловік та жінка рівні в шлюбі);
- 6) довічність (укладається безстроково і може бути припинений за життя подружжя лише шляхом розірвання у встановленому законом порядку).

Для укладення шлюбу необхідні дві **умови**:

- 1) взаємна згода осіб, які одружуються,
- 2) досягнення ними шлюбного віку.

В Україні встановлено шлюбний вік для жінок 17, для чоловіків — 18 років. Досягнення шлюбного віку має визначатися на момент реєстрації шлюбу (а не подачі заяви). За заявою особи, яка досягла 14 років, рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. Для цього повинні бути поважні причини. На практиці такими причинами можуть бути вагітність жінки, народження дитини, фактичне складення шлюбних стосунків чи інші підстави, які будуть визнані поважними. Різниця у віці осіб, які одружуються, не має значення. Не обмежується законодавцем і максимальний вік, в якому можна укласти шлюб.

Жінка та чоловік можуть одночасно бути лише в одному шлюбі. Право на повторний шлюб виникає лише після припинення попереднього шлюбу.

Не дозволяється укладення шлюбу з особою, яка визнана недієздатною, а також з особою, яка з інших причин не усвідомлювала значення своїх дій чи не могла керувати ними.

Закон встановлює певні обмеження й щодо можливості укласти шлюб між особами, які перебувають у родинних (сімейних) стосунках. Так, *не можуть перебувати у шлюбі між собою:*

- 1) особи, які є родичами прямої лінії споріднення (родичами по прямій висхідній лінії споріднення є: батько, мати, дід, баба, родичами по прямій низхідній лінії споріднення є: син, дочка, онук, онучка);
- 2) рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра (повнорідними є брати та сестри, які мають спільних батьків; неповнорідними є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька);
- 3) двоюрідні брат та сестра, рідна тітка, дядько та племінник, племінниця;

4) усиновлювач та усиновлена ним дитина.

Разом з цим за рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним.

Порушення вимог закону щодо перешкод до укладення шлюбу призводить до недійсності такого шлюбу.

Закон встановлює обов'язкову форму шлюбу — юридичні наслідки породжує лише шлюб, зареєстрований в офіційному порядку в органах реєстрації актів цивільного стану. Фактичне проживання жінки та чоловіка однією сім'єю без реєстрації шлюбу не породжує для них прав та обов'язків подружжя.

Слід зазначити, що на сьогодні в Україні активно відроджуються традиції вінчання — релігійного обряду шлюбу. Однак релігійний обряд шлюбу в Україні не зумовлює передбачених законом прав та обов'язків подружжя, за винятком тих випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся ще до створення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану (до 1918 р.), однак таких сімей залишились одиниці.

Державна реєстрація шлюбу встановлена для забезпечення стабільності стосунків між жінкою та чоловіком, охорони прав та інтересів подружжя, їхніх дітей, а також в інтересах держави та суспільства.

Заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком особисто до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану за їхнім вибором. Якщо вони через поважні причини особисто цього зробити не можуть, то подати таку заяву можуть їх представники. У такому разі заява та повноваження представника мають бути посвідчені нотаріусом.

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, повинні повідомити одна одну про стан свого здоров'я. Приховування тяжкої хвороби, а також хвороби, небезпечної для другого з подружжя, їхніх нащадків, може бути підставою для визнання шлюбу недійсним.

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, вважаються зарученими. *Заручини* як такі ще не створюють обов'язку укласти шлюб. Як чоловік, так і жінка, котрі подали заяву про реєстрацію шлюбу, вправі відмовитися від його укладення до моменту реєстрації. Однак особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати другій стороні затрати, що були понесені останньою у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля.

Проте, якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої (нареченого), приховуванням обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (важка хвороба, наявність дитини, судимість тощо), то такі витрати не підлягають відшкодуванню.

Приймаючи заяву про реєстрацію шлюбу, орган державної реєстрації актів цивільного стану зобов'язаний ознайомити осіб, які її подали, з їхніми правами та обов'язками як майбутніх подружжя і батьків та попередити про відповідальність за приховування перешкод до реєстрації шлюбу, а також призначити день реєстрації.

Шлюб реєструється після закінчення *одного місяця* від дня подання заяви у приміщенні державного органу реєстрації актів цивільного стану. За наявності поважних причин керівник державного органу реєстрації актів цивільного стану може дозволити реєстрацію до закінчення цього строку. В разі вагітності нареченої, народження нею дитини, а також, якщо є безпосередня загроза для життя нареченої або нареченого, шлюб реєструється у день подання заяви.

За заявою наречених реєстрація шлюбу може бути проведена в урочистій обстановці в іншому місці. Якщо ж вони з поважних причин не можуть прибути до державного органу реєстрації актів цивільного стану, то за їх заявою реєстрація шлюбу може відбутися за місцем їхнього проживання, місцем надання стаціонарної медичної допомоги або в іншому місці.

За законом обов'язковою є особиста присутність нареченої та нареченого в момент реєстрації їхнього шлюбу. Зареєструвати шлюб через представника неможливо. Шлюб, зареєстрований у відсутності особи (осіб), вважається неукладеним. Запис про нього може бути анульований судом за заявою заінтересованої особи.

Державна реєстрація засвідчується Свідоцтвом про шлюб, яке видається подружжю в день реєстрації шлюбу.

Припиняється шлюб насамперед у разі:

- 1) смерті одного з подружжя
- 2) оголошення в судовому порядку померлим одного з подружжя.

У таких випадках інший з подружжя може укласти новий шлюб, не порушуючи питання про розірвання попереднього, оскільки той припинився (його вже не існує). У разі з'явлення того з подружжя, якого було оголошено померлим, і скасування відповідного рішення суду, шлюб вважається поновленим, якщо інший з подружжя не уклав нового шлюбу. Коли ж інший уклав новий шлюб, то той, що з'явився, вправі одержати в органі реєстрації актів цивільного стану свідоцтво про розірвання шлюбу.

За життя подружжя шлюб може бути **розірваний** лише шляхом розлучення за заявою одного з подружжя або їх обох у встановленому законом порядку: судом або державними органами реєстрації актів цивільного стану.

Подружжя, які мають дітей та взаємно бажають розірвати шлюб, повинні подати заяву про розірвання шлюбу *до суду*. Разом із заявою вони можуть подати письмовий договір про те, з ким із них будуть проживати діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто проживатиме окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дитини. Договір між подружжям про розмір аліментів, які надаватимуться дитині, має бути посвідчений нотаріусом. У разі невиконання цього договору аліменти можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса.

Якщо буде встановлено, що заява про розірвання шлюбу відповідає дійсній волі дружини та чоловіка, що після розірвання шлюбу не будуть порушені їхні особисті та майнові права, а також права їхніх дітей, суд розриває шлюб. Таке рішення суд постановляє після закінчення *одного місяця* від дня подання заяви. До закінчення цього строку дружина та чоловік мають право відкликати заяву про розірвання шлюбу.

Якщо бажання розірвати шлюб є лише в одного з подружжя, а інший не згоден чи просто ухиляється від подання заяви, то перший з них вправі пред'явити до суду позов про розірвання шлюбу. Позов про розірвання шлюбу не може бути пред'явлений:

- 1) протягом вагітності дружини
- 2) протягом одного року після народження дитини,

крім випадків, коли один з подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину щодо іншого з подружжя або дитини. Позов про розірвання шлюбу може бути пред'явлено протягом вагітності дружини та до досягнення дитиною одного року також у випадку, якщо батьківство зачатої дитини визнане іншою особою.

Суд з'ясовує фактичні взаємини подружжя, дійсні причини позову про розірвання шлюбу, бере до уваги наявність малолітніх дітей, дітей-інвалідів та інші обставини життя подружжя, вживає заходів до їх примирення. Якщо ж буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя та збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають істотне значення, то суд постановляє рішення про розірвання шлюбу. Шлюб припиняється у день набуття чинності рішенням суду про розірвання шлюбу, яке має бути зареєстроване в державному органі реєстрації актів цивільного стану за заявою колишньої дружини або чоловіка.

Подружжя, які не мають дітей, вправі подати заяву про розірвання шлюбу до *державного органу реєстрації актів цивільного стану*. Після закінчення *одного місяця* від дня подачі такої заяви, якщо вона не була відкликана, цей орган виносить постанову про розірвання шлюбу. Державний орган реєстрації актів цивільного стану може розірвати шлюб і за заявою одного з подружжя, якщо другий з подружжя визнаний безвісно відсутнім або визнаний недієздатним, або засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк *не менше ніж три роки*.

Державний орган реєстрації актів цивільного стану розриває шлюб незалежно від наявності між подружжям майнового спору. Шлюб припиняється у такому випадку в день винесення цим органом відповідної постанови.

Розірвання шлюбу засвідчується Свідоцтвом про розірвання шлюбу, яке видається кожному з колишнього подружжя.

Жінка та чоловік, шлюб між якими було розірвано, якщо жоден з них не був після цього у повторному шлюбі, мають право подати до суду заяву про відновлення їхнього шлюбу. Якщо суд приймає рішення про відновлення шлюбу, державний орган реєстрації актів цивільного стану видає нове Свідоцтво про шлюб.

Шлюб, який є недійсним:

- 1) зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі;
- 2) зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою.
- 3) зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною.

Шлюб, який визнається недійсним за рішенням суду:

1) якщо він був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка. Згода особи не вважається вільною, зокрема, тоді, коли в момент реєстрації шлюбу вона страждала тяжким психічним розладом, перебувала у стані алкогольного, наркотичного, токсичного сп'яніння, в результаті чого не усвідомлювала сповна значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, або якщо шлюб було зареєстровано в результаті фізичного чи психічного насильства.

2) у разі його фіктивності. Шлюб є фіктивним, якщо його укладено жінкою та чоловіком або одним із них без наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя.

3) якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю.

Може бути визнаний недійсним шлюб за рішенням суду, якщо він був зареєстрований:

- 1) між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною;
- 2) між двоюрідними братом та сестрою; між тіткою, дядьком та племінником, племінницею;
- 3) з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя та їхніх нащадків;
- 4) з особою, яка не досягла шлюбного віку і якій не було надано право на шлюб.

Але при вирішенні справи про визнання шлюбу недійсним у вище визначених випадках, суд бере до уваги, наскільки цим шлюбом порушені права та інтереси особи, а також тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, а також інші обставини, що мають істотне значення.

Право на звернення до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним мають дружина або чоловік, батьки, опікун, піклувальник дитини, опікун недієздатної особи, прокурор, орган опіки та піклування й інші особи, права яких порушено у зв'язку із реєстрацією цього шлюбу.

Контрольні запитання:

1. Що таке шлюб? За яких умов він можливий?
2. Яким особам законодавство забороняє вступ у шлюб між собою? Чому?
3. Який порядок укладення шлюбу?
4. Назвіть випадки припинення шлюбу.
5. Які органи приймають рішення про розірвання шлюбу?
6. Що таке фіктивний шлюб?
7. Який шлюб є недійсним?

3. Права та обов'язки подружжя

На основі шлюбу, зареєстрованого державним органом реєстрації актів цивільного стану, виникають права та обов'язки подружжя. За змістом їх можна поділити на дві великі групи:

- 1) особисті немайнові;
- 2) майнові.

Як уже зазначалося, правовідносини чоловіка та дружини є передусім немайновими. Всі майнові правовідносини подружжя базуються і впливають з особистих немайнових, оскільки первісні шлюбні відносини, тобто відносини з приводу створення сім'ї, — це відносини немайнові.

Між чоловіком і жінкою, які уклали шлюб, виникають досить різноманітні **відносини немайнового характеру**, проте не всі вони регулюються нормами права. Якщо ми розглядатимемо такі їх відносини, як взаємна повага, любов, почуття дружби та моральна підтримка — це відносини особисті немайнові, але право як таке впливає на них дуже обмежено. Переважно ця сфера відносин подружжя регулюється нормами моралі, етики, релігійними нормами.

Чоловік і дружина під час перебування у шлюбі користуються всіма правами, якими наділена особа в даному суспільстві. Вони мають право на повагу до гідності, недоторканність життя, здоров'я, особистості тощо. Однак ці права захищаються нормами інших галузей права: конституційного, цивільного, кримінального і т. ін. Якщо ж розглядати немайнові відносини подружжя, що врегульовані нормами сімейного права, то це досить конкретні права та обов'язки, які реалізуються виключно в сімейних відносинах. Так, відповідно до положень Сімейного

кодексу України дружина має право на материнство. Небажання чоловіка мати дитину або нездатність його до зачаття дитини може бути причиною розірвання шлюбу. Вагітній дружині мають бути створені у сім'ї умови для збереження її здоров'я та народження здорової дитини, а дружині-матері — для поєднання материнства із здійсненням нею інших прав та обов'язків.

Чоловік має право на батьківство. Відмова дружини від народження дитини або нездатність її до народження дитини може бути причиною розірвання шлюбу.

Дружина та чоловік мають рівні права на повагу до своєї індивідуальності, на фізичний та духовний розвиток, здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку, на розподіл між ними обов'язків у сім'ї; на вибір місця проживання, на припинення шлюбних відносин. Вони зобов'язані утверджувати повагу до будь-якої праці, яка робиться в інтересах сім'ї, спільно піклуватися про побудову сімейних стосунків між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги, спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї, утверджувати в сім'ї повагу до матері та батька.

Усі найважливіші питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. Дружина та чоловік відповідальні один перед одним та перед іншими членами сім'ї за свою поведінку в ній.

Окрему увагу законодавець приділяє праву подружжя на ім'я та прізвище. Кожен з подружжя, звісно, зберігає своє ім'я при укладенні шлюбу і право змінити його, перебуваючи у шлюбі в загальному, встановленому законом порядку. Думка іншого з подружжя щодо зміни його імені має суто рекомендаційний характер та юридичного значення немає (згоди іншого з подружжя не потрібно).

Чоловік та дружина (наречені) мають право вибору: обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя у шлюбі або ж і надалі іменуватися дошлюбними прізвищами. Кожен з них вправі приєднати до свого прізвища прізвище іншого. Якщо вони обоє бажають мати подвійне прізвище, за їхньою згодою визначається, з якого прізвища воно починатиметься. Складення більше двох прізвищ не допускається. Якщо на момент реєстрації шлюбу прізвище одного з них уже є подвійним, то він (вона) має право замінити одну з частин свого прізвища на прізвище іншого. Заяву про зміну прізвища у зв'язку з укладенням шлюбу вони вправі подати до державного органу реєстрації актів цивільного стану або до (чи в момент) реєстрації шлюбу, або згодом, якщо при реєстрації шлюбу зберегли дошлюбні прізвища.

Майновими є правовідносини між подружжям, які виникли з приводу належного їм на праві власності майна, володіння, користування і розпорядження ним та надання утримання. Можна виокремити кілька груп таких відносин: правовідносини з приводу укладення угод (правочинів) між подружжям; правовідносини з приводу майна, що є у користуванні подружжя; права та обов'язки із взаємного утримання. Подружжя може укласти між собою всі дозволені законом майнові угоди (правочини): купувати, продавати, обмінювати, дарувати, передавати в користування, а також заповідати. Вони не обмежені жодними заборонами. Проте недійсними є угоди між ними, спрямовані на обмеження майнових прав жінки, чоловіка або дітей; вони не обов'язкові ні для подружжя, ні для третіх осіб.

Чоловік і дружина виступають в угодах як сторонні особи, тому до цих угод застосовуються загальні правила ЦК про угоди та умови їх дійсності. На перший погляд, здавалося б, між подружжям дуже рідко укладаються угоди. Однак це не зовсім так. Візьмемо, наприклад, такі угоди, як дарування. Практично в кожній сім'ї існує традиція вітати близьких з різноманітними святами, робити подарунки до загальних чи особистих свят, ювілеїв, різноманітних визначних подій і т. ін. Або ж безоплатне користування майном — незалежно від того, що те чи інше майно (річ) належить комусь одному із подружжя, як правило, інший також користується цими речами (проживає в квартирі, будинку, на дачі, читає книги, використовує посуд, меблі і т. ін.).

У сфері господарського відання кожної сім'ї знаходиться певне майно, яке належить подружжю на праві власності та забезпечує життєдіяльність кожного з подружжя та сім'ї в цілому. В майні подружжя виокремлюють їх загальне майно, яке належить їм обом на праві спільної сумісної власності, та особисте — належить кожному з них окремо, є особистою приватною власністю одного з них.

Особистою приватною власністю дружини або чоловіка є майно:

- 1) набуте кожним до шлюбу;
- 2) подароване одному з них або успадковане за час шлюбу;

- 3) набуте одним з них за кошти, які належали йому особисто;
- 4) речі індивідуального користування, в тому числі коштовності, навіть якщо вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя;
- 5) премії, нагороди, які один з них одержав за особисті заслуги;
- 6) кошти, одержані як відшкодування за втрату (пошкодження) речі, що належала одному з них, а також як відшкодування завданої моральної шкоди;
- 7) страхові суми, одержані одним з них за обов'язковим або добровільним особистим страхуванням.

Якщо річ, що належить одному з подружжя, плодоносить, дає приплід або дохід (дивіденди), то він і є власником цих плодів, приплоду або доходу (дивідендів). Майном, яке належить чоловікові або дружині на праві особистої приватної власності, кожен з них володіє, користується і розпоряджається самостійно, на власний розсуд.

Суд може визнати особистою приватною власністю дружини або чоловіка майно, що набуто одним з них під час їхнього окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин.

Майно, набуто подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві **спільної сумісної власності**, незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу). Припускається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Об'єкти права спільної сумісної власності — це заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя і внесені до сімейного бюджету або внесені на його особистий рахунок у банківську (кредитну) установу. Якщо одним із подружжя укладено договір в інтересах сім'ї, то гроші, інше майно, в тому числі гонорар, виграш, які були одержані за цим договором, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Якщо майно дружини, чоловіка за час шлюбу істотно збільшилося у своїй вартості внаслідок спільних трудових або грошових затрат або затрат другого з подружжя, то воно у разі спору також може бути визнане судом об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Дружина та чоловік мають рівні права на володіння, користування та розпорядження майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності. Всі питання, пов'язані з таким майном, в тому числі розпорядження ним, вони вирішують за взаємною згодою. При укладенні договорів одним з подружжя вважається, що він діє зі згоди іншого. Дружина або чоловік вправі звертатися до суду з позовом про визнання договору недійсним, якщо він укладений другим з подружжя без її (його) згоди, і якщо цей договір виходить за межі дрібного побутового. Подружжя може укласти договір про порядок користування майном, що їм належить на праві спільної сумісної власності.

У разі поділу майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, частки дружини та чоловіка є рівними, якщо інше не визначено домовленістю між ними або шлюбним договором, тобто кожному з них належить 50 відсотків майна. Суд при вирішенні спору про поділ майна може відступити від принципу рівності часток подружжя, якщо для цього є поважні причини, зокрема якщо один із них не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, приховував, знищив чи пошкодив спільне майно, витрачав його на шкоду інтересам сім'ї. Частина одного з них може бути збільшена і в тому разі, якщо з ним проживають діти, а також непрацездатні повнолітні син або дочка, за умови, що розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для забезпечення їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування.

Якщо жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але шлюб між ними не зареєстровано, то майно, набуто ними за час спільного проживання, також належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо письмовим договором між ними вони не встановили для себе інших правил.

Дружина та чоловік зобов'язані матеріально підтримувати одне одного. Той з подружжя, який досяг пенсійного віку або є інвалідом I, II чи III групи, тобто є непрацездатним та потребує матеріальної допомоги, має *право на утримання (аліменти)*, якщо інший з подружжя може його надавати. Таким, що потребує матеріальної допомоги, вважається той з подружжя, заробітна плата, пенсія, інші доходи якого не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Якщо ж один із подружжя негідно поведився у шлюбних відносинах або став неприцездатним у зв'язку з вчиненням ним умисного злочину, що встановлено судом, то він не має права на утримання.

Дружина також має право на утримання від чоловіка під час вагітності, а якщо вона проживає з дитиною, — до досягнення дитиною *трьох років*. Якщо дитина має вади фізичного або психічного розвитку, дружина, з якою проживає дитина, має право одержувати утримання від чоловіка до досягнення дитиною шести років. При цьому не має значення її матеріальний стан та чи працює вона, однак враховується можливість чоловіка надавати матеріальну допомогу. Аналогічне право на аліменти має чоловік, якщо він проживає з такою дитиною.

Право на утримання має також той з подружжя, що проживає з дитиною-інвалідом, яка не може обходитися без постійного стороннього догляду, та опікується нею. Це право триває протягом усього часу проживання з дитиною-інвалідом та опікування нею і не залежить від матеріального стану того з батьків, з ким вона проживає. Однак реалізувати його можливо тільки за умови, що другий з подружжя спроможний надавати матеріальну допомогу.

Розірвання шлюбу не припиняє права особи на утримання, яке виникло у неї за час шлюбу. Якщо шлюб був тривалим, то право на утримання в деяких випадках може виникати і після його розірвання.

Подружжя можуть укласти договір про надання утримання одному з них, в якому визначити умови, розмір та строки виплати аліментів. Договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується.

Аліменти можуть стягуватися за рішенням суду. Вони присуджуються від дня подання позовної заяви. Якщо ж позивач вживав заходів до одержання аліментів від відповідача, але не міг їх одержати внаслідок ухилення його від їх сплати, то суд може постановити рішення про стягнення аліментів за минулий час, але не більш як за один рік.

Подружжя, а також особи, шлюб між якими було розірвано, мають право укласти договір про припинення права на утримання замість набуття права власності на жилий будинок, квартиру чи інше нерухоме майно або одержання одноразової грошової виплати.

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжя можуть укласти **шлюбний договір**. Якщо шлюбний договір укладається до реєстрації шлюбу і його стороною є неповнолітня особа, то потрібна письмова згода її батьків або піклувальника, посвідчена нотаріусом.

У шлюбному договорі подружжя врегульовують майнові відносини, визначають майнові права та обов'язки їх як подружжя та як батьків. Такий договір не може регулювати особисті немайнові відносини подружжя або такі ж відносини між ними та дітьми. Шлюбний договір укладається у письмовій формі та нотаріально посвідчується. Він набуває чинності у день реєстрації шлюбу або у день його нотаріального посвідчення.

У шлюбному договорі може бути визначене майно, яке дружина або чоловік передають для використання на спільні потреби сім'ї, а також правовий режим майна, подарованого подружжю у зв'язку з реєстрацією шлюбу.

Сторони вправі у шлюбному договорі: домовитися про те, що майно, набуте ними за час шлюбу, буде спільною *частковою* власністю або *особистою приватною* власністю кожного з них; встановити можливий порядок поділу майна, у тому числі і у разі розірвання шлюбу; передбачити використання належного їм обом або одному з них майна для забезпечення потреб їхніх дітей, а також інших осіб; встановити порядок користування жилим приміщенням, що належить одному з них; домовитися про надання утримання одному з подружжя незалежно від неприцездатності та потреби у матеріальній допомозі тощо. Вони вправі включити до договору будь-які інші умови про майно, якщо вони не суперечать моральним засадам суспільства.

Подружжя можуть вносити зміни до шлюбного договору. Угода про зміну шлюбного договору має бути нотаріально посвідчена. На вимогу одного з подружжя шлюбний договір може бути розірваний судом з підстав, що мають істотне значення, зокрема у разі неможливості його виконання.

Контрольні запитання:

1. Що така спільна сумісна власність подружжя?
2. Які речі можна віднести до особистої приватної власності чоловіка (дружини)?

4. Права та обов'язки батьків і дітей

Поняття “дитина” вживається в двох значеннях.

По-перше, це громадяни, які не досягли певного віку: правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття (18 років). До досягнення нею 14 років дитина вважається малолітньою. У віці від 14 до 18 років дитина є неповнолітньою.

По-друге, діти — це особи, які походять від інших осіб (своїх батьків) та є їхніми родичами першого ступеня по прямій нисхідній лінії (найближчий ступінь родства).

Взаємні права та обов'язки батьків і дітей ґрунтуються на походженні дітей від них, посвідченому у встановленому законом порядку. Таке посвідчення оформлюється: реєстрацією народження дитини в державних органах реєстрації актів цивільного стану за заявою будь-кого з батьків чи близьких, родичів, якщо дитина народжується у шлюбі; на основі добровільного визнання батьківства дитини батьком, який не перебуває у шлюбі з матір'ю дитини; на основі встановлення батьківства судом, якщо батьки не перебувають у шлюбі, а батько заперечує батьківство.

Мати та батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебувають вони (чи перебували раніше) у шлюбі та чи проживають разом з дитиною. Діти мають рівні права та обов'язки щодо батьків, незалежно від того, чи були їхні батьки у шлюбі між собою.

Батьки зобов'язані:

- 1) забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я та не пізніше одного місяця з дня народження дитини;
- 2) зареєструвати її народження в державному органі реєстрації актів цивільного стану. Вони повинні визначити дитині прізвище, ім'я та по батькові. Прізвище дитини встановлюється за прізвищем батьків, а якщо прізвища батьків різні, то за їхньою згодою; за загальним правилом дитині може бути дано не більше двох імен;
- 3) виховувати дитину у дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини;
- 4) піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний і моральний розвиток;
- 5) забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя.

Усі питання виховання дитини вирішуються батьками спільно. Той з батьків, хто проживає окремо від дитини, зобов'язаний брати участь в її вихованні і має право на особисте спілкування з нею. А той з батьків, з яким проживає дитина, не вправі перешкоджати іншому спілкуватися з дитиною та брати участь в її вихованні, якщо таке спілкування не перешкоджає нормальному розвитку дитини.

Місце проживання дитини, яка не досягла 10 років, визначається за згодою батьків, у віці від 10 років — за спільною згодою батьків та самої дитини, а після досягнення 14 років — нею самою.

Захист прав та інтересів неповнолітніх дітей покладається на їх батьків, які діють без спеціальних на те повноважень. У разі одруження неповнолітні набувають дієздатності в повному обсязі і з моменту одруження здійснюють захист своїх прав самостійно.

Батьки зобов'язані поважати дитину. Батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дітей. Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини, фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Дитина має право противитися неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї, звертатися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій, а після досягнення 14 років — безпосередньо до суду.

Якщо мати чи батько неналежно виконують чи зловживають своїми батьківськими правами, вони можуть бути позбавлені цих прав. *Позбавити батьківських прав* може суд за наявності однієї з таких підстав:

- 1) батьки не забрали дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- 2) вони ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини;
- 3) жорстоко поведуться з дитиною;
- 4) батьки є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- 5) вони вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- 6) засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Мати чи батько, які були позбавлені батьківських прав, мають право звернутися до суду з позовом про поновлення батьківських прав. Суд обов'язково перевіряє, наскільки змінилася поведінка особи, позбавленої батьківських прав, та обставини, що були підставою для позбавлення батьківських прав, й постановляє рішення відповідно до інтересів дитини.

Поновлення батьківських прав неможливе, якщо дитина була усиновлена або якщо на час розгляду справи судом дитина досягла повноліття.

Діти можуть мати майно на праві особистої приватної власності. Батьки не мають права на це майно, так само як і діти не мають права на майно батьків. Батьки управляють майном малолітньої дитини в її інтересах без спеціального на те повноваження. При цьому вони зобов'язані вислухати думку дитини щодо способів управління її майном. Майно, придбане батьками або одним із них для забезпечення розвитку, навчання та виховання дитини (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо) також є власністю дитини.

Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Способи виконання батьками обов'язку утримувати дитину визначаються за домовленістю між ними. Той з них, хто проживає окремо від дитини, може брати участь в її утриманні в грошовій або натуральній формі. Той з батьків, який відмовляється надавати утримання на неповнолітню дитину, може бути зобов'язаний судом до сплати аліментів. При визначенні розміру аліментів суд враховує стан здоров'я та матеріальний стан дитини і платника аліментів, наявність у нього інших дітей, непрацевдатних членів сім'ї, а також інші обставини, що мають істотне значення.

Частка заробітку (доходу) матері чи батька, яка стягуватиметься як аліменти на дитину, визначається судом. Розмір аліментів для однієї дитини за жодних обставин *не може бути меншим за неоподатковуваний мінімум доходів громадян*. Батьки можуть укласти договір про сплату аліментів для дитини, в якому визначити розмір та строки виплати. Такий договір має бути укладений у письмовій формі і нотаріально посвідчений.

Якщо діти після досягнення повноліття продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення 23 років, якщо вони в змозі надавати таку матеріальну допомогу. У разі припинення навчання припиняється й право на утримання.

Батьки, якщо вони спроможні, зобов'язані утримувати і своїх повнолітніх непрацевдатних дітей, які потребують матеріальної допомоги.

Повнолітні працевдатні діти зобов'язані утримувати батьків, які є непрацевдатними і потребують матеріальної допомоги. Окрім того, діти зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків, спричинених важкою хворобою, інвалідністю або немічністю. Якщо ж мати або батько були позбавлені батьківських прав, і ці права не були поновлені, або якщо буде встановлено, що батьки ухилялися від виконання своїх батьківських обов'язків, то на дітей не може бути покладений обов'язок щодо їх утримання.

Контрольні запитання:

1. Які особи визнаються дітьми, малолітніми дітьми, неповнолітніми дітьми?
2. Охарактеризуйте особисті немайнові права та обов'язки батьків і дітей.
3. Розкрийте зміст майнових прав та обов'язків батьків і дітей.
4. У яких випадках батьки дитини можуть бути позбавлені судом батьківських прав?
5. Які наслідки для осіб має позбавлення батьківських прав?

5. Правові форми влаштування дітей, що позбавлені батьківського піклування.

В усьому світі визнано, що діти внаслідок їх фізичної і розумової незрілості потребують спеціальної охорони і піклування з боку держави і суспільства в цілому. Це підкреслюється в різноманітних міжнародно-правових актах, таких як Женевська декларація прав дитини 1924 р., Декларація прав дитини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН в 1959 р., Конвенція про права дитини 1989 р. та ін. Відповідні норми закріплюються в національному законодавстві України — Конституції України, Цивільному та Сімейному кодексах, спеціальних законах “Про охорону дитинства”, “Про попередження насильства в сім’ї” та інших законодавчих актах.

Природним середовищем для зростання і благополуччя дітей, їх повного і гармонійного розвитку є сім’я. Кожна дитина має право і повинна зростати в сімейному оточенні, атмосфері щастя, любові і розуміння. Однак не завжди життєві обставини складаються так, що батьки в змозі забезпечити дитині такі сприятливі умови дитинства. В деяких випадках діти виявляються позбавленими батьківського піклування. Причини цього можуть бути різними: смерть батьків чи одного з них, оголошення їх померлими, визнання батьків безвісно відсутніми чи недієздатними, позбавлення їх батьківських прав, засудження їх до позбавлення волі, перебування батьків під вартою на час слідства, тривала хвороба, яка перешкоджає їм виконувати батьківські обов’язки. Є діти, покинуті батьками, батьки яких невідомі або відмовились від дітей, діти, які самі залишили сім’ю або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання.

З метою забезпечити повноцінне життя, всебічне виховання та розвиток таких дітей держава реалізує систему заходів, спрямованих на захист їх прав та інтересів і визначає форми влаштування дітей, що позбавлені батьківського піклування. Такі діти можуть бути усиновлені, над ними може встановлюватися опіка (піклування) або патронат.

Усиновленням є прийняття особою дитини у свою сім’ю на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду. Усиновлення здійснюється у найвищих інтересах дитини для забезпечення стабільних і гармонійних умов її життя. Усиновити дитину може повнолітня дієздатна особа, якщо вона старша за дитину, яку бажає усиновити, *не менше ніж на 15 років*.

Не можуть бути усиновлювачами особи:

- 1) які обмежені у дієздатності;
- 2) визнані недієздатними;
- 3) позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;
- 4) були усиновлювачами іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним з їхньої вини;
- 5) перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;
- 6) зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами; не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу);
- 7) страждають на певні хвороби, перелік яких затверджений Міністерством охорони здоров’я України, а також особи, інтереси яких суперечать інтересам дитини.

Якщо батьки дитини живі і відоме місце їх перебування, то усиновлення дитини може бути здійснене лише за їх згодою, яка має бути вільною, безумовною, виражена в письмовій формі та посвідчена нотаріусом. Вона може даватися батьками лише після досягнення дитиною *двомісячного віку*. Не допускається укладення угод про дитину з батьками, надання ними згоди на усиновлення дитини за плату.

Усиновлення провадиться без згоди батьків, якщо вони невідомі, визнані безвісно відсутніми, недієздатними, позбавлені батьківських прав, якщо судом встановлено, що вони, не проживаючи з дитиною *понад шість місяців* без поважних причин, не виявляють щодо неї батьківської турботи та піклування, не виховують та не утримують її.

Для усиновлення необхідна згода самої дитини яка надається у такій формі, яка відповідає віку дитини. Якщо дитина проживає у сім’ї усиновлювачів і вважає їх своїми батьками, або у зв’язку з віком або станом здоров’я не усвідомлює факту усиновлення, то воно здійснюється без її згоди.

Дитина, покинута батьками в пологовому будинку чи іншому медичному закладі, може бути усиновлена після досягнення нею *двомісячного віку*. А якщо дитину було підкинута чи знайдено, вона може бути усиновлена після спливу *двох місяців з моменту її знаходження*.

Усиновлення є складною процедурою і здійснюється в судовому порядку за участю органів опіки та піклування. З моменту усиновлення виникають взаємні особисті та майнові права та обов'язки між особою, яка усиновлена (а в майбутньому — між її дітьми, внуками), та усиновлювачем і його родичами за походженням. Усиновлення надає права і накладає обов'язки на усиновлювача і дитину, яку він усиновив, у такому ж обсязі, який мають батьки і діти.

Над дітьми, які залишилися без батьківського піклування, може бути встановлена опіка та піклування. **Опіка** встановлюється над дитиною, яка не досягла 14 років, а **піклування** — над дитиною у віці від 14 до 18 років. Опіка та піклування встановлюються органом опіки та піклування або судом. Опікуном чи піклувальником дитини може бути повнолітня, дієздатна особа, яка погоджується виконувати такі функції. При призначенні дитині опікуна або піклувальника враховуються особисті якості особи, її здатність до виховання дитини, ставлення до неї, а також бажання самої дитини. *Не може бути опікуном чи піклувальником дитини особа:*

- 1) яка зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами;
- 2) позбавлена батьківських прав
- 3) особа інтереси якої суперечать інтересам дитини.

Дитина, над якою встановлено опіку або піклування, має право

- 1) на проживання в сім'ї опікуна або піклувальника, на піклування з його боку;
- 2) забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до її людської гідності;
- 3) збереження права користування житлом, в якому вона проживала до призначення опіки або піклування, а при відсутності такого — право на його отримання відповідно до закону;
- 4) захист від зловживань з боку опікуна або піклувальника.

Опікун та піклувальник зобов'язаний виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти. Він вправі самостійно визначати способи виховання дитини з урахуванням думки дитини та рекомендацій органу опіки та піклування. Він не має права перешкоджати спілкуванню дитини з її батьками та іншими родичами, за винятком випадків, коли таке спілкування суперечить інтересам дитини. Обов'язки з опіки та піклування щодо дитини виконуються опікуном та піклувальником безоплатно.

Над дитиною, що позбавлена батьківського піклування, може встановлюватися **патронат**. За договором про патронат орган опіки та піклування передає дитину, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття за відповідну плату.

На встановлення патронату потрібна згода самої дитини, якщо вона досягла такого віку, що може її висловити. Патронатний вихователь зобов'язаний забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням тощо; створити дитині умови для навчання, фізичного та духовного розвитку; захищати дитину, її права та інтереси як опікун або піклувальник, без спеціальних на те повноважень. Розмір плати за виконання таких функцій визначається за домовленістю органу опіки та піклування і патронатного вихователя.

Договір про патронат припиняється у разі відмови від нього вихователя або дитини, яка досягла 14 років. Він також може бути розірваний за згодою сторін або за рішенням суду у разі невиконання вихователем своїх обов'язків, або якщо між ним та дитиною склалися стосунки, які перешкоджають виконанню обов'язків за договором.

Будь-які дії з влаштування дітей, що позбавлені батьківського піклування, повинні вчинятися виключно в їх інтересах. Посередницька, комерційна діяльність щодо усиновлення дітей, передання їх під опіку, піклування чи на виховання в сім'ї громадян України, іноземців або осіб без громадянства забороняється законом.

Контрольні запитання:

1. Порівняйте терміни “опіка” та “піклування”.
2. Які особи можуть, не можуть бути опікунами, піклувальниками?
3. Які права має дитина, над якою встановлено опіку або піклування?
4. Охарактеризуйте права та обов'язки опікуна та піклувальника.
5. Порівняйте випадки припинення опіки та піклування.

6. Що таке патронат? Чим відрізняється патронат від опіки та піклування?
7. Що таке усиновлення?
8. Хто може бути усиновителем?
9. В чому полягають особливості процедури усиновлення?
10. Хто не може бути усиновителем?

Список рекомендованих нормативно-правових актів до теми:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996.
2. Цивільний кодекс України: Закон України 16.01.2003.
3. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002.
4. Про органи реєстрації актів громадянського стану: Закон України від 24.12.1993.
5. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992.
6. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001.
7. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15.11.2001.
8. Про молодіжні та дитячі громадські організації: Закон України від 01.12.1998.

Тестові завдання до теми:

1. У відповідях під котрими номерами правильно вказано категорії осіб, яким за рішенням суду може бути надане право на шлюб?

1) родичі прямої лінії споріднення; 2) рідні брати і сестри; 3) двоюрідні брат і сестра; 4) рідна дитина усиновлювача та усиновлена ним дитина; 5) син і дочка, які усиновлені усиновлювачем.

2. У відповіді під котрим номером правильно вказано суму шлюбного віку для жінки і шлюбного віку для чоловіка (у роках)?

1) тридцять; 2) тридцять три; 3) тридцять чотири; 4) тридцять п'ять; 5) тридцять шість.

3. У відповідях під котрими номерами правильно вказані особи, які не можуть перебувати у шлюбі між собою згідно Сімейного кодексу України?

1) особи, які вже перебували в шлюбі між собою; 2) особи, які були засудженими за вчинення тяжкого злочину; 3) особи, які є родичами прямої лінії споріднення; 4) неповнорідні брат і сестра; 5) особи, хоча б одна з яких є наркоманом.

4. У відповіді під котрим номером правильно вказано необхідну різницю у віці між усиновлювачем і усиновленою повнолітньою особою (в роках) згідно Сімейного кодексу України?

1) тридцять; 2) вісімнадцять; 3) десять; 4) п'ятнадцять; 5) тридцять шість.

5. У відповідях під котрими номерами правильно вказане майно, що є особистою приватною власністю дружини, чоловіка згідно Сімейного кодексу України?

1) майно, спільно набуте подружжям за час шлюбу; 2) майно, придбане за рахунок спільних коштів подружжя; 3) страхові суми, одержані нею, ним за обов'язковим або добровільним особистим страхуванням; 4) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто; 5) майно, придбане подружжям у кредит.

6. У відповідях під котрими номерами правильно вказані особисті обов'язки батьків щодо дитини згідно Сімейного кодексу України?

1) піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; 2) готувати дитину до вступу у вищий заклад освіти; 3) виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; 4) забезпечити дитині умови для навчання у вищому закладі освіти; 5) утримувати дитину.

7. У відповідях під котрими номерами правильно вказані підстави для позбавлення матері чи батька батьківських прав згідно Сімейного кодексу України?

1) не забезпечують для дитини належного рівня життя; 2) є неосвіченими людьми; 3) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва; 4) засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини; 5) ухиляються від оподаткування.

8. У відповідях під котрими номерами правильно вказані вимоги до дитини, над якою встановлюється опіка згідно Сімейного кодексу України?

1) не досягла 14 років; 2) залишилася без батьківського піклування; 3) не досягла 18 років; 4) залишилася без достатнього матеріального забезпечення батьків.

9. У відповідях під котрими номерами правильно вказані вимоги до дитини, над якою встановлюється піклування згідно Сімейного кодексу України?

1) у віці від 14 до 18 років; 2) не досягла 14 років; 3) не досягла 15 років; 4) віком від 15 до 18 років; 5) залишилася без батьківського піклування.

10. У відповідях під котрими номерами правильно вказані права дитини, над якою встановлено опіку або піклування згідно Сімейного кодексу України?

1) на забезпечення якісним житлом; 2) на спілкування з батьками, братами і сестрами; 3) на збереження права користування житлом, у якому вона проживала до встановлення опіки або піклування; 4) на захист від зловживань з боку опікуна або піклувальника; 5) на захист від недобросовісного виховання.

11. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки договору про патронат згідно Сімейного кодексу України?

1) його сторонами є орган опіки та піклування і орган влади; 2) однією з його сторін є сім'я іншої особи; 3) передається дитина, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, на виховання; 4) передається дитина, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, на роботу; 5) договір є безоплатним.

12. У відповідях під котрими номерами правильно вказані особи, які мають право укласти шлюбний договір згідно Сімейного кодексу України?

1) дієздатні громадяни України; 2) особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу; 3) особи, які досягли шлюбного віку; 4) будь-які дві особи; 5) подружжя.

13. У відповідях під котрими номерами правильно вказані відносини, які регулюються (можуть визначатися) шлюбним договором згідно Сімейного кодексу України?

1) майнові права та обов'язки подружжя як батьків; 2) майнові права і обов'язки дітей; 3) майнові права та обов'язки між подружжям; 4) особисті відносини подружжя; 5) особисті відносини між подружжям та дітьми.

14. У відповідях під котрими номерами правильно вказані особисті обов'язки батьків щодо дитини згідно Сімейного кодексу України?

1) готувати дитину до її майбутньої професії; 2) забезпечити отримання дитиною дошкільної освіти; 3) забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя; 4) поважати дитину.

15. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Сімейним кодексом України обмеження до змісту шлюбного договору?

1) за ним не може передаватися у власність одному з подружжя нерухоме майно та інше майно, право на яке підлягає державній реєстрації; 2) не може регулювати майнові права та обов'язки між подружжям; 3) ставити одного з подружжя у надзвичайно невігідне матеріальне становище; 4) не може зменшувати обсягу прав вагітної дружини, які встановлені Сімейним кодексом; 5) не може регулювати майнові права та обов'язки подружжя як батьків.

16. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Сімейним кодексом України обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини?

1) забезпечити здобуття дитиною неповної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя; 2) виховувати дитину в дусі поваги до власної індивідуальності та гідності, утверджувати в ній почуття віри в себе, впевненості в свої здібності; 3) поважати дитину; 4) піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; 5) розвивати здібності дитини до науки, освіти, мистецтва і літератури.

17. У відповідях під котрими номерами правильно вказане майно, що є особистою приватною власністю дружини, чоловіка згідно Сімейного кодексу України?

1) майно, спільно набуте подружжям за час шлюбу; 2) майно, придбане за рахунок спільних коштів подружжя; 3) страхові суми, одержані нею, ним за обов'язковим або добровільним особистим страхуванням; 4) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто; 5) майно, придбане подружжям у кредит.

18. У відповідях під котрими номерами правильно вказані особисті обов'язки батьків щодо дитини згідно Сімейного кодексу України?

1) піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; 2) готувати дитину до вступу у вищий заклад освіти; 3) виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; 4) забезпечити дитині умови для навчання у вищому закладі освіти; 5) утримувати дитину.

19. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Сімейним кодексом України положення щодо форми шлюбного договору і початку його дії?

1) якщо шлюбний договір укладено до реєстрації шлюбу, він набирає чинності у день реєстрації шлюбу; 2) укладається у простій письмовій формі; 3) укладається у письмовій формі і підлягає державній реєстрації; 4) якщо шлюбний договір укладено до реєстрації шлюбу, він набирає чинності у день його нотаріального посвідчення; 5) укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується.

20. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Сімейним кодексом України поважні причини, за наявності яких шлюб реєструється у день подання відповідної заяви?

1) народження нареченою дитини; 2) заяви нареченого про можливість змінити своє рішення про вступ до шлюб; 3) очікуване тривале відрядження нареченої або нареченого; 4) воєнні дії; 5) безпосередня загроза для життя нареченого.

ТЕМА 5

ОСНОВИ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ

1. **Поняття** та зміст підприємницької діяльності
2. **Державна** реєстрація підприємств. Припинення підприємницької діяльності
3. **Поняття** та види підприємств в Україні

Зміст теми:

Поняття підприємницької діяльності. Основні організаційно-правові форми суб'єктів підприємницької діяльності. Державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності.

Основні поняття:

Підприємництво. Підприємницька діяльність. Ліцензування підприємницької діяльності. Реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності. Припинення підприємницької діяльності. Реорганізація підприємств. Ліквідація підприємств. Підприємство. Господарське товариство. Акціонерне товариство. Товариство з обмеженою відповідальністю. Товариство з додатковою відповідальністю. Повне товариство. Командитне товариство.

1. Поняття та зміст підприємницької діяльності

Перехід до ринкових відносин потребує побудови нової правової основи господарської діяльності. Такою щодо підприємницької діяльності в Україні є положення ст. 42 Конституції України, яким закріплюється право на підприємницьку діяльність, що не заборонена законом. Безпосереднє регулювання підприємництва здійснюється нормами законодавства України.

Під *підприємництвом* необхідно розуміти самостійну, систематичну, на власний ризик господарську діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. Такий самий зміст характерний для будь-якої господарської діяльності. Але ж підприємницька діяльність вирізняється низкою ознак, що дозволяє говорити про підприємницьку діяльність у вузькому, ніж про господарську, розумінні. Для підприємництва як правової категорії характерна наявність конкретних рис, які розкривають його сутність, а також окреслюють коло суб'єктів та їх правосуб'єктність у сфері приватних і публічних прав та обов'язків. Взагалі під *ознаками підприємницької діяльності* розуміють такі:

1) *безпосередність* діяльності, тобто діяльність, яка має здійснюватись самостійно, безпосередньо і реально. Ця ознака дає можливість встановити коло осіб, що безпосередньо реалізують підприємницьку діяльність і відповідно несуть усі несприятливі наслідки від такої діяльності, а також тих, хто займається прибутковою діяльністю та одержує доходи від інвестування. Зокрема, власник цінних паперів отримує прибуток у вигляді процентів або дивідендів, але він не є підприємцем. Безпосередня діяльність здійснюється юридичною особою.

2) *самостійність* діяльності, в основі якої лежать характер і зміст права власності. Такий підхід дає можливість власникові майна самостійно визначати способи володіння ним та його використання, а також приймати рішення, здійснювати юридично значимі дії щодо реалізації своєї підприємницької правоспроможності. Ця ознака надає можливість самостійно вирішувати питання вибору організаційно-правових форм, контрагентів, постачальників сировини і комплектуючих тощо.

3) *систематичність*, тобто діяльність, яка характеризується відповідною повторюваністю при її здійсненні. Ця ознака вимагає стабільності ринкових механізмів, потребує загальної характеристики динаміки і структури ринку, а також отримання повної і достовірної інформації про підприємницьку діяльність.

4) *легальність* є четвертою ознакою підприємництва і реалізується шляхом встановлення конкретних вимог при здійсненні такої діяльності. Зокрема, це — дотримання встановлених законодавством прав і обов'язків, а також взятих суб'єктом підприємницької діяльності на себе зобов'язань.

5) *ризик* такої діяльності. Суть цієї ознаки полягає в тому, що в процесі реалізації права на заняття підприємницькою діяльністю особа постійно ризикує завдати збитків своєму майну. В основі такого ризику можуть лежати особисті ділові якості конкретного підприємця, його

персоналу та контрагентів. Майнові ризики можуть бути прогнозовані, наприклад встановлення процента браку при випуску продукції, а також непрогнозовані, коли негативні наслідки настали внаслідок непереборної сили або були спричинені суб'єктивними факторами, такими як крадіжки, підпал тощо. Ризик також залежить від уміння вибрати співзасновників корпоративного суб'єкта, склад інвесторів, постачальників сировини і споживачів виготовленої продукції.

б) *отримання прибутку* є найсуттєвішою ознакою підприємницької діяльності. Ця ознака передбачає, що така діяльність насамперед має здійснюватися з метою отримання прибутку, який є узагальнюючим показником фінансових результатів підприємницької діяльності, однією з основних економічних категорій. За своєю суттю прибуток являє собою надлишок витрат від продажу товару над витратами на їх виробництво і реалізацію. Для отримання максимально можливого прибутку підприємець мусить прагнути до економного ведення такої діяльності, зокрема при придбанні ресурсів, сировини і матеріалів повинен здійснювати мінімальні затрати на їх придбання, а також якомога ефективніше реалізовувати готову продукцію.

Важливого значення набувають *принципи, на основі яких здійснюється підприємницька діяльність*. Перелік таких принципів закріплено у ст. 44 Господарського кодексу України. До них належать:

- 1) вільний вибір видів підприємницької діяльності;
- 2) самостійне формування програми діяльності та вибір постачальників і споживачів продукції, що виробляється, залучення матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону;
- 3) вільний найм підприємцем працівників;
- 4) комерційний розрахунок та власний комерційний ризик;
- 5) вільне розпорядження прибутком, що залишається після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом;
- 6) самостійне здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд.

Разом з тим в інтересах економічної та національної безпеки, держава встановлює обмеження щодо підприємницької діяльності. Зокрема, підприємницька діяльність може бути:

- 1) вільною - здійснюється без будь-яких обмежень у відповідності до законодавства;
- 2) ліцензованою (дозвільна) - може здійснюватися лише за спеціальним дозволом (ліцензією), що видається Кабінет Міністрів України або уповноваженим ним органом. *Ліцензованими видами діяльності є наприклад:* 1) пошук (розвідка) та експлуатація родовищ корисних копалин; 2) виробництво, ремонт і реалізація спортивної, мисливське вогнепальної зброї та боєприпасів до неї, а також холодної зброї; 3) виготовлення пива, вина, спирту, горілчаних, лікерних, коньячних і тютюнових виробів; 4) торгівля алкогольними напоями; 5) виготовлення цінних паперів, грошових знаків і знаків поштової оплати тощо.

3) державною - це діяльність, яку можуть здійснювати виключно державні підприємства (виготовлення наркотичних засобів, військової зброї, боєприпасів, вибухових речовин тощо).

Підприємництво здійснюється в будь-яких організаційних формах, передбачених законом, на вибір підприємця. Зокрема, воно реалізується окремою категорією суб'єктів права, а саме підприємцями, які наділені специфічними правами та обов'язками в сфері підприємницької діяльності. Безпосередньо до такої категорії осіб належать:

- а) громадяни України, інших держав та особи без громадянства;
- б) юридичні особи всіх форм власності;
- в) об'єднання юридичних осіб, що здійснюють діяльність в Україні на умовах угоди про розподіл продукції.

Щодо юридичних і фізичних осіб, для яких підприємницька діяльність не є основною, норми чинного законодавства України, що регулюють підприємницьку діяльність, застосовуються тільки в тій частині їх діяльності, яка за своїм характером є підприємницькою. Разом з тим визначається коло осіб, які не можуть займатися підприємництвом. Зокрема, це особи, які в установленому порядку обмежені в дієздатності або визнані недієздатними.

За Конституцією України забороняється займатися підприємницькою діяльністю:

- а) народним депутатам;
- б) державним службовцям;
- в) службовцям органів місцевого самоврядування.

Контрольні запитання:

1. Вкажіть поняття та назвіть основні ознаки підприємництва.
2. Назвіть основні принципи здійснення підприємницької діяльності.
3. Розкрийте основні види підприємницької діяльності.

2. Державна реєстрація підприємств. Припинення підприємницької діяльності

Важливого значення набуває порядок *реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності*. Адже саме через державну реєстрацію здійснюється легалізація суб'єкта підприємницької діяльності, тобто юридично закріплюється його правове положення. Державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності здійснюється відповідно до чинного законодавства України, зокрема Закону України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців”

Процедура реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності складається з наступних стадій:

1) Підготовча робота:

До підготовчої роботи можна віднести всі ті дії які пов'язані з вибором організаційно – правової форми підприємства, оформленням протоколу зборів засновників, визначення юридичної адреси, підготовки установчих документів та їх нотаріальне посвідчення.

2) В банку відкривається тимчасовий рахунок для формування статутного фонду (для суб'єктів підприємницької діяльності для яких обов'язкова наявність статутного фонду).

Відповідно до частини 3 статті 144 Цивільного кодексу України, до моменту державної реєстрації товариства з обмеженою відповідальністю його учасники повинні сплатити не менше ніж п'ятдесят відсотків (50%) суми своїх вкладів. Частина статутного капіталу, що залишилася несплаченою, підлягає сплаті протягом першого року діяльності товариства. (В той же час діє норма Закону України “Про господарські товариства”, а саме частина друга статті 52 - до моменту реєстрації товариства з обмеженою відповідальністю кожен з учасників зобов'язаний внести до статутного фонду не менше 30 відсотків вказаного в установчих документах вкладу. Внесення до статутного фонду грошей підтверджується документами, виданими банківською установою).

Відповідно до п. 4.2. Інструкції про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах затвердженої постановою Правління Національного банку України від 12 листопада 2003 року №492:

Під час відкриття поточного рахунку для формування статутного фонду господарського товариства подається:

- заява про відкриття поточного рахунку, що підписана уповноваженою засновниками (учасниками) особою;
- копія засновницького договору, засвідчена нотаріально ;
- рішення засновників про визначення особи, якій надається право розпорядчого підпису під час проведення грошових операцій за цим рахунком, яке оформляється у формі довіреності, засвідченої нотаріально (якщо хоча б одним із засновників є фізична особа);
- картка із зразками підписів і відбитка печатки, у якій наводиться зразок підпису особи, якій засновниками надано право розпорядчого підпису. Картка приймається без відбитка печатки та засвідчується підписом уповноваженого працівника банку.

Кошти на цей рахунок перераховуються засновниками (учасниками) для формування статутного фонду господарського товариства до його державної реєстрації як юридичної особи. Цей рахунок починає функціонувати як поточний тільки після одержання банком документів щодо державної реєстрації господарського товариства в установленому порядку. У разі відмови в державній реєстрації господарського товариства або в інших випадках, передбачених законодавством України, на підставі листа із зазначенням причини закриття рахунку, підписаного уповноваженою засновниками (учасниками) особою, кошти повертаються засновникам (учасникам), а рахунок закривається.

3) Державна реєстрація юридичної особи:

Відповідно до частини 1 статті 24 Закону України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців”:

Для проведення державної реєстрації юридичної особи засновник (засновники) або уповноважена ними особа повинні особисто подати державному реєстратору (надіслати рекомендованим листом з описом вкладення) такі документи:

- заповнену реєстраційну картку на проведення державної реєстрації юридичної особи;
- копію рішення засновників або уповноваженого ними органу про створення юридичної особи у випадках, передбачених законом;
- два примірники установчих документів;
- документ, що засвідчує внесення реєстраційного збору за проведення державної реєстрації юридичної особи.

У разі, якщо проводилося резервування найменування юридичної особи, крім документів, які передбачені частиною першою цієї статті, додатково подається чинна довідка з Єдиного державного реєстру про резервування найменування юридичної особи.

У випадках, що передбачені законом, крім документів, які вище зазначені, додатково подається (надсилається) копія рішення органів Антимонопольного комітету України або Кабінету Міністрів України про надання дозволу на узгоджені дії або на концентрацію суб'єктів господарювання.

У разі державної реєстрації юридичної особи, для якої законом встановлено вимоги щодо формування статутного фонду (статутного або складеного капіталу), крім документів, які вище викладені, додатково подається документ, що підтверджує внесення засновником (засновниками) вкладу (вкладів) до статутного фонду (статутного або складеного капіталу) юридичної особи в розмірі, який встановлено законом.

У разі державної реєстрації відкритих акціонерних товариств крім документів, які викладені вище, додатково подається звіт про проведення підписки на акції, який засвідчено Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку України.

У разі державної реєстрації селянського (фермерського) господарства додатково подається копія Державного акта на право приватної власності засновника на землю або копія Державного акта на право постійного користування землею засновником, або нотаріально посвідчена копія договору про право користування землею засновником, зокрема на умовах оренди.

У разі державної реєстрації юридичної особи, засновником (засновниками) якої є іноземна юридична особа додатково подається документ про підтвердження реєстрації іноземної особи в країні її місцезнаходження, зокрема витяг із торговельного, банківського або судового реєстру, який відповідає вимогам частини шостої статті 8 Закону України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців”.

Слід також зазначити, що державному реєстратору забороняється вимагати додаткові документи для проведення державної реєстрації юридичної особи, якщо вони не передбачені чинним законодавством України.

Якщо документи для проведення державної реєстрації подаються засновником або уповноваженою ним особою особисто, державному реєстратору додатково пред'являються паспорт та документ, що засвідчує його (її) повноваження.

Документи, які подані для проведення державної реєстрації юридичної особи, приймаються за описом, копія якого в день надходження документів видається (надсилається рекомендованим листом) засновнику або уповноваженій ним особі з відміткою про дату надходження документів.

Дата надходження документів для проведення державної реєстрації юридичної особи вноситься до журналу обліку реєстраційних дій.

4) Реєстрація в органах статистики:

Відповідно до п. 9 постанови Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р. N 118 “Про створення Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України ” подається:

- Свідоцтво про державну реєстрацію (оригінал та ксерокопія);
- Статут (копія);
- Установчий договір (копія);
- Заповнена облікова картка (отримати в статуправлінні);
- Реєстраційну картку, яку видає державний реєстратор;
- Документи, що підтверджують сплату збору за видачу довідки.

5) Податкова міліція:

Тут необхідно відмітити наступне, що реєстрація в органах податкової міліції нормативними документами не передбачена. Лише в п. 4.13 “Інструкції про порядок обліку платників податків” затвердженої наказом Державної податкової адміністрації України від 19 лютого 1998 року N 80 зазначається, що перевірку паспортних даних та встановлення місцезнаходження платника податків виконують підрозділи податкової міліції.

б) Податкова інспекція:

Відповідно до “Інструкції про порядок обліку платників податків” затвердженої наказом Державної податкової адміністрації України від 19 лютого 1998 року N 80 для реєстрації в податковій інспекції подаються наступні документи:

- заява по формі №1-ОПП (заповнюється друкованими буквами);
- оригінал та копія установчого договору та статуту з відміткою державного реєстратора;
- оригінал та копія свідоцтва про державну реєстрацію;
- оригінал та копія документа, що підтверджує юридичну адресу;
- нотаріально завірена копія довідки про включення до ЄДРПОУ;
- реєстраційну картку;

А також необхідно надати наступні документи:

- копії паспортів засновника, директора та главбуха;
- довідки про присвоєння їм ідентифікаційних кодів (копію);
- якщо засновник юридична особа, то необхідно надати довідку з податкової інспекції по місцю її знаходження про взяття на податковий облік (ф.№4-ОПП).

Порядок реєстрації платників ПДВ викладений у “Положенні про Реєстр платників податку на додану вартість”, який затверджений наказом Державної податкової адміністрації України від 1 березня 2000 року N 79 .

7) Дозвільна система:

Відповідно до п.3.1.3. “Інструкції про порядок видачі міністерствам та іншим центральним органам виконавчої влади, підприємствам, установам, організаціям, господарським об'єднанням та громадянам дозволів на право відкриття та функціонування штемпельно-граверних майстерень, виготовлення печаток і штампів, а також порядок видачі дозволів на оформлення замовлень на виготовлення печаток і штампів, та затвердження Умов і правил провадження діяльності з відкриття та функціонування штемпельно-граверних майстерень, виготовлення печаток і штампів” затвердженої наказом Міністерства внутрішніх справ України від 11 січня 1999 року N 17, для одержання дозволу на оформлення замовлень на виготовлення печаток і штампів керівники підприємств, установ, організацій, господарських об'єднань, суб'єктів підприємництва, об'єднань громадян, зареєстрованих в Україні, інших організаційних форм підприємництва, підприємці-громадяни тощо, подають в органи внутрішніх справ заяву, де вказують:

1. кількість печаток та штампів, які передбачається виготовити;
2. уперше чи ні виготовляються печатки та штампи (при виготовленні печаток не вперше зазначається підстава їх виготовлення);
3. місцезнаходження;
4. особа, відповідальна за отримання дозволу на виготовлення печаток і штампів, її прізвище, ім'я, по батькові, паспортні дані;
5. прізвище, ім'я, по батькові, паспортні дані керівника або уповноваженої ним особи, що подає клопотання до органу внутрішніх справ.

До заяви долучаються:

1. копія свідоцтва про державну реєстрацію, нотаріально завірена, якщо інше не передбачено законом;
2. зразки (ескізи) печаток, штампів - у двох примірниках, затверджені керівником (власником);
3. громадяни-підприємці - копію довідки про присвоєння ідентифікаційного номера фізичної особи - платника податків.
4. документ про оплату видачі дозволу на виготовлення печатки.

8) Пенсійний фонд:

Відповідно до п.3.1.4. “Інструкції про порядок обчислення і сплати страхувальниками та застрахованими особами внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування до Пенсійного фонду України” затвердженої постановою правління Пенсійного фонду України від 19

грудня 2003 року № 21-1 , для реєстрації в органах Пенсійного фонду України страхувальники, (юридичні особи) подають:

- заяву за відповідно встановленою формою;
- завірені копії таких документів:
- свідоцтва про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності (якщо така реєстрація передбачена законодавством);
- рішення про створення установи, організації, філії, представництва, іншого відокремленого підрозділу;
- довідки про внесення до Державного реєстру підприємств та організацій України (далі - ЄДРПОУ), присвоєння ідентифікаційного коду органом статистики для юридичних осіб;
- установчих документів.

9) Центр зайнятості:

Відповідно до п.3.2. "Інструкції про порядок обчислення і сплати внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття та обліку їх надходження до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття" затвердженої наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 18 грудня 2000 року № 339 , для реєстрації в центрі зайнятості подають :

- заяву за відповідно встановленою формою та завірені відповідальною особою центру зайнятості копії таких документів:
- свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності;
- довідку органу статистики про включення до Єдиного Державного реєстру підприємств та організацій України;

10) Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності:

Відповідно до п.2.6.1. "Інструкції про порядок надходження, обліку та витрачання коштів Фонду" затвердженої постановою правління Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності від 26 червня 2001 року № 16, для реєстрації необхідно надати наступні документи:

- заяву за встановленою формою;
- завірені відповідальною особою органу Фонду копії таких документів:
- свідоцтва про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності;
- довідки органу статистики про включення до Єдиного Державного реєстру підприємств та організацій України
- або довідки органу Державної податкової адміністрації України про включення страхувальника до Тимчасового реєстру платників податків відповідно до Порядку присвоєння реєстраційних (облікових) номерів платників податків, затвердженого наказом Державної податкової адміністрації України від 03.08.98 р. № 380, якщо страхувальник не підлягає включенню до ЄДРПОУ відповідно до законодавства України.

11) Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань:

Відповідно до п.3.2. "Інструкції про порядок перерахування, обліку та витрачання страхових коштів Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України" затвердженої постановою Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України від 20 квітня 2001 року № 12 , платники страхових внесків до Фонду, подають :

- заяву за формою, встановленою виконавчою дирекцією Фонду, та завірені нотаріально або відповідальною особою робочого органу виконавчої дирекції Фонду копії таких документів:
- свідоцтва про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності (рішення про створення установи, організації);
- довідки органу статистики про внесення до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, присвоєння ідентифікаційного коду.

12) Відкриття рахунку в банку:

Відповідно до п. 3.2. Інструкції про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах затвердженої постановою Правління Національного банку України від 12 листопада 2003 року №492 , для відкриття поточного рахунку потрібно подати такі документи:

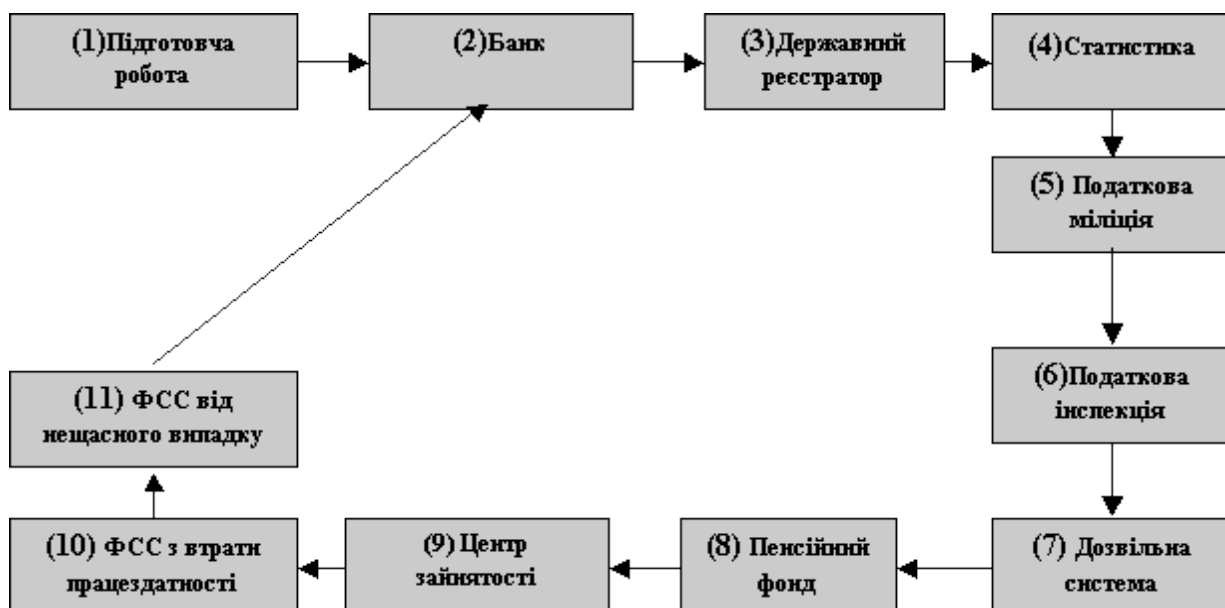
- заяву про відкриття поточного рахунку. Заяву підписують керівник і головний бухгалтер юридичної особи. Якщо в штатному розписі немає посади головного бухгалтера або іншої особи, на яку покладено функцію ведення бухгалтерського обліку та звітності, то заяву підписує лише керівник;
- копію свідоцтва про державну реєстрацію юридичної особи в органі виконавчої влади, іншому органі, уповноваженому здійснювати державну реєстрацію, засвідчену нотаріально або органом, який видав свідоцтво про державну реєстрацію. У разі відкриття поточних рахунків юридичним особам, які утримуються за рахунок бюджетів, цей документ не вимагається;
- копію належним чином зареєстрованого установчого документа (статуту / засновницького договору / установчого акта / положення), засвідчену органом, який здійснив реєстрацію, або нотаріально. Положення юридичних осіб публічного права, які затверджуються розпорядчими актами Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, засвідчення не потребують. Юридичні особи публічного права, які діють на підставі законів, установчий документ не подають;
- копію довідки про внесення юридичної особи до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, засвідчену органом, що видав довідку, або нотаріально чи підписом уповноваженого працівника банку;
- копію документа, що підтверджує взяття юридичної особи на облік в органі державної податкової служби, засвідчену органом, що видав документ, або нотаріально чи підписом уповноваженого працівника банку;
- картку із зразками підписів і відбитка печатки, засвідчену нотаріально або організацією, якій клієнт адміністративно підпорядкований, в установленому порядку. До картки включаються зразки підписів осіб, яким відповідно до законодавства України або установчих документів юридичної особи надано право розпорядження рахунком та підписання розрахункових документів.

Юридичні особи, які використовують найману працю і відповідно до законодавства України є платниками страхових внесків, додатково до вищезазначеного переліку документів мають подати такі документи:

- копію документа, що підтверджує реєстрацію юридичної особи у відповідному органі Пенсійного фонду України, засвідчену органом, що його видав, або нотаріально чи підписом уповноваженого працівника банку;

- копію страхового свідоцтва, що підтверджує реєстрацію юридичної особи у Фонді соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України як платника страхових внесків, засвідчену органом, що його видав, або нотаріально чи підписом уповноваженого працівника банку.

Схема порядку реєстрації підприємства

Припинення суб'єкта підприємницької діяльності є таким же закономірним та органічним процесом, як і створення. Припинення суб'єктів господарювання регулюється значною кількістю нормативних актів, до яких, насамперед, належать ЦК України, ГК України, закони України від 15 травня 2003 р. „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців”, від 19 вересня 1991 р. „Про господарські товариства”, від 14 травня 1992 р. „Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” (в редакції Закону від 30 червня 1999 р.) та інші нормативні акти, в тому числі відомчі.

Поняття припинення діяльності суб'єкта господарювання відсутнє в законодавстві України. Проте в доктринальному розумінні припиненням вважаються юридичні умови, за яких суб'єкти господарювання втрачають право провадити господарську діяльність та, відповідно, втрачають підприємницьку правосуб'єктність з моменту внесення відповідного запису до Реєстру суб'єктів підприємницької діяльності.

З прийняттям нових ГК та ЦК України законодавець насамперед розширив поняття суб'єкта господарювання. Так, відповідно до ст. 55 ГК України суб'єктами господарювання визнані:

- 1) господарські організації - юридичні особи, створені відповідно до ЦК України, державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до цього Кодексу, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку;
- 2) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці;
- 3) філії, представництва, інші відокремлені підрозділи господарських організацій (структурні одиниці), утворені ними для здійснення господарської діяльності.

Таким чином, під припиненням суб'єктів господарювання слід розуміти припинення не лише юридичних, але й фізичних осіб - суб'єктів підприємницької діяльності. Відповідно до ст. 59 ГК України та ст. 104 ЦК України припинення суб'єкта господарювання здійснюється в результаті:

- 1) реорганізації;
- 2) передання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам (злиття, приєднання, поділу, перетворення);
- 3) шляхом ліквідації.

Суттєва різниця між ліквідацією та реорганізацією полягає у тому, що в першому випадку має місце остаточне припинення будь-якої діяльності якогось суб'єкта господарювання, у другому - припинення його функціонування в конкретній організаційно-правовій формі із заміною на нову. В обох випадках „припинення суб'єкта господарювання” суб'єкт, що припиняється, більше не існуватиме. У зв'язку з ліквідацією суб'єкта припиниться і його діяльність, у зв'язку ж із реорганізацією вона триватиме, але вже не в колишній (яка існувала до реорганізації), а в новій організаційно-правовій формі суб'єкта господарювання.

Тобто можна сказати, що головна відмінність двох способів припинення суб'єктів господарювання (ліквідації та реорганізації) полягає в юридичних наслідках факту припинення їх існування, у наявності або відсутності правонаступництва.

Таким чином, під реорганізацією розуміють припинення юридичної особи з переходом всіх прав та обов'язків до правонаступника в порядку загального правонаступництва. Під правонаступником розуміють юридичну особу (юридичних осіб), до якої (яких) переходять усі права та обов'язки реорганізованої юридичної особи. Стаття 59 ГК України та ст. 104 ЦК України визначають чотири шляхи припинення суб'єкта господарювання: злиття, приєднання, поділ та перетворення.

Під *ліквідацією* розуміють такий спосіб припинення суб'єкта господарювання, при якому на майбутнє неможлива будь-яка діяльність та його існування і який пов'язаний з ліквідацією його справ і майна, відсутністю правонаступника.

ГК України (ст. 59) визначає, що скасування державної реєстрації суб'єкта господарювання є підставою для вилучення його з державного реєстру шляхом внесення до державного реєстру запису про припинення діяльності суб'єкта господарювання. Саме після внесення зазначеного запису суб'єкт господарювання вважається ліквідованим та таким, що припинив свою господарську діяльність. Зазначений запис вноситься лише після затвердження ліквідаційного балансу власником суб'єкта господарювання або ж органом, який призначив ліквідаційну комісію. Реєстр суб'єктів підприємницької діяльності визначається як автоматизована система збирання, накопичення та обробки даних про юридичних та фізичних осіб, зареєстрованих у встановленому

законодавством України порядку як суб'єкти підприємницької діяльності, який ведеться відповідно до Закону України „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців”.

Насамперед слід зауважити, що у нормах нових ЦК та ГК України вживається термін „скасування державної реєстрації суб'єкта господарювання”, хоча Закон України „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців”, яким встановлено порядок державної реєстрації суб'єктів господарювання та відповідно її скасування, містить таке поняття, як „державна реєстрація припинення юридичної особи” та „державна реєстрація припинення підприємницької діяльності фізичної особи”

Державна реєстрація припинення юридичної особи позбавляє останнього статусу юридичної особи та є підставою для виключення з Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України. Єдиний державний реєстр підприємств і організацій України ведеться на основі нормативних, установчих (для включення до Державного реєстру) та ліквідаційних (для виключення з Державного реєстру) документів, а щодо суб'єктів підприємницької діяльності - на основі копії реєстраційної картки з відміткою про державну реєстрацію в органах державної реєстрації за місцезнаходженням суб'єкта відповідно до Положення про Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р. № 118.

Новелою нового Закону України „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців” є те, що він дає визначення поняття державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців як засвідчення факту створення або припинення юридичної особи, засвідчення факту набуття або позбавлення статусу підприємця фізичною особою, а також вчинення інших реєстраційних дій, які передбачені цим Законом, шляхом внесення відповідних записів до Єдиного державного реєстру.

Підстави, за яких відбувається припинення юридичних осіб та підприємницької діяльності фізичної особи-підприємця визначені в ч. 15 ст. 58 та ч. 1 ст. 59 ГК України. В названих статтях законодавець виділяє дві підстави: перша - припинення у добровільному порядку та друга - припинення у примусовому порядку.

Детальніше та чіткіше визначення підстав для державної реєстрації припинення діяльності суб'єктів господарювання дає Закон України „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців”. Ним чітко розділено підстави припинення юридичної особи та припинення підприємницької діяльності фізичної особи-підприємця.

Припинення юридичної особи в добровільному порядку здійснюється за:

- рішенням власника або уповноваженого ним органу, рішенням інших осіб - засновників суб'єкта господарювання чи їх правонаступників без наведення мотивів прийняття відповідного рішення за власною заявою;

- досягнення юридичною особою цілей та мети, закріплених в установчих документах та заради якої її було створено;

- закінчення певного строку, на який була розрахована діяльність юридичної особи (ч. 15 ст. 58, ч. 1 ст. 59 ГК України, ст. 33 Закону України „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців”).

В примусовому порядку припинення юридичних осіб здійснюється за рішенням суду (господарського суду) у разі:

- визнання недійсним запису про проведення державної реєстрації через порушення закону, допущені при створенні юридичної особи, які не можна усунути;

- провадження діяльності, що суперечить установчим документам, або такої, що заборонена законом;

- невідповідності мінімального розміру статутного фонду юридичної особи вимогам закону

- наявності в Єдиному державному реєстрі запису про відсутність юридичної особи за вказаним її місцезнаходженням;

- визнання недійсними або такими, що суперечать законодавству, установчих документів;

- визнання суб'єкта підприємницької діяльності банкрутом (у випадках, передбачених чинним законодавством);

- неподання протягом року до органів державної податкової служби податкових декларацій, документів фінансової звітності відповідно до закону (ст. 58 ГК України, ст. 38 Закону України „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців”).

Щодо фізичних осіб - суб'єктів підприємницької діяльності припинення підприємницької діяльності здійснюється у випадку:

- прийняття фізичною особою-підприємцем рішення про припинення підприємницької діяльності;
- смерті фізичної особи, яка була зареєстрована як підприємець;
- постановлення судового рішення про оголошення фізичної особи померлою або визнання безвісно відсутньою;
- постановлення судового рішення про визнання фізичної особи, яка є підприємцем, недієздатною або про обмеження її цивільної дієздатності;
- постановлення судового рішення про припинення підприємницької діяльності фізичної особи-підприємця з наступних підстав:
 - 1) визнання фізичної особи-підприємця банкрутом;
 - 2) провадження фізичною особою підприємницької діяльності, що заборонена законом;
 - 3) неподання протягом року органам державної податкової служби податкових декларацій, документів фінансової звітності відповідно до закону (ст. 46 Закону України „Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців”).

Таким чином, можна зробити висновок, що припинення суб'єкта господарювання може здійснюватися в добровільному та примусовому порядку відповідно до рішення власника або уповноважених ним осіб, засновників суб'єкта господарювання або їхніх правонаступників, а у випадках, передбачених законодавством, - за рішенням суду.

Контрольні запитання:

1. Розкрийте процедуру реєстрації підприємницької діяльності. Вкажіть основні етапи.
2. Назвіть випадки припинення підприємницької діяльності.
3. Розкрийте процедуру припинення юридичних осіб у примусовому порядку.

3. Поняття та види підприємств в Україні

Найпоширенішими серед юридичних осіб — суб'єктів господарського права є підприємства.

Підприємство — самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної тощо господарської діяльності, в порядку, передбаченому законодавством.

Підприємства можуть створюватись як для здійснення підприємництва так і некомерційної господарської діяльності.

Підприємство має відокремлене майно, самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку із своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом, а також знак для товарів і послуг. Підприємство не має у своєму складі інших юридичних осіб. Підприємство здійснює будь-які види господарської діяльності, якщо вони не заборонені законодавством України і відповідають цілям, передбаченим статутом.

Залежно від форми власності, в Україні можуть діяти підприємства таких видів:

- 1) *приватне підприємство*, що діє на основі приватної власності громадян або іноземців, або осіб без громадянства, чи приватної власності суб'єкта господарювання (юридичної особи);
- 2) *підприємство, що діє на основі колективної власності* (підприємство колективної власності);
- 3) *комунальне підприємство*, що діє на основі комунальної власності територіальної громади;
- 4) *державне підприємство*, що діє на основі державної власності (наприклад, *казенне підприємство*);
- 5) *підприємство, засноване на змішаній формі власності* (на базі об'єднання майна різних форм власності).

В Україні можуть діяти також інші види підприємств (орендні тощо), створення яких не суперечить законодавству.

Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду в Україні діють:

1) *унітарні підприємства* (створюються одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний фонд, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства). Унітарними є підприємства державні, комунальні, підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника;

2) *корпоративні підприємства* (утворюються, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діють на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства). Корпоративними є кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, в тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

Господарське товариство — це підприємство або інший суб'єкт господарювання, створені на засадах угоди юридичними особами та/або громадянами шляхом об'єднання їх майна і участі в управлінні підприємницькою діяльністю товариства з метою одержання прибутку.

У окремих випадках господарське товариство може бути створено і однією особою та/або діяти у складі одного учасника.

Товариства є юридичними особами. Вони можуть займатися будь-якою підприємницькою діяльністю, яка не суперечить законодавству України. Господарські товариства можуть набувати майнових та особистих немайнових прав, вступати в зобов'язання, виступати в суді, господарському суді та третейському суді від свого імені.

Засновниками та учасниками господарських товариств можуть бути:

1) юридичні особи (в тому числі іноземні юридичні особи, а також міжнародні організації, крім випадків, встановлених законодавчими актами України);

2) фізичні особи (громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства).

Учасники товариства мають право:

а) брати участь в управлінні справами товариства в порядку, визначеному в установчих документах;

б) брати участь у розподілі прибутку товариства та одержувати його частку (дивіденди);

в) вийти в установленому порядку з товариства;

г) здійснити відчуження часток у статутному (складеному) капіталі товариства, цінних паперів, що засвідчують участь у товаристві;

д) одержувати інформацію про діяльність товариства. На вимогу учасника товариство зобов'язане надавати йому для ознайомлення річні баланси, звіти товариства про його діяльність, протоколи зборів.

Учасники товариства зобов'язані:

а) додержуватись установчих документів товариства і виконувати рішення загальних зборів та інших органів управління товариства;

б) виконувати свої зобов'язання перед товариством, в тому числі і пов'язані з майновою участю;

в) не розголошувати комерційну таємницю та конфіденційну інформацію про діяльність товариства;

г) нести інші обов'язки, якщо це передбачено законодавством, чи установчими документами.

До господарських товариств належать:

1) акціонерні товариства;

2) товариства з обмеженою відповідальністю;

3) товариства з додатковою відповідальністю;

4) повні товариства;

5) командитні товариства.

Акціонерним визнається товариство, створене кількома особами (а в передбачених законом випадках однією особою) господарське товариство, яке має статутний фонд, поділений на

визначену кількість акцій рівної номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями лише майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, в межах вартості належних їм акцій.

Загальна номінальна вартість випущених акцій становить статутний фонд акціонерного товариства (розмір встановлюється законом). Розрізняють:

а) *відкрите акціонерне товариство*, акції якого можуть розповсюджуватися шляхом відкритої підписки та купівлі-продажу на біржах;

б) *закрите акціонерне товариство*, акції якого розподіляються між засновниками і не можуть розповсюджуватися шляхом підписки, купуватися та продаватися на біржі.

Товариством з обмеженою відповідальністю визнається засноване одним або кількома особами товариство, статутний капітал якого поділений на частки, розмір яких встановлюється статутом.

Учасники товариства з обмеженою відповідальністю не відповідають за його зобов'язаннями і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах вартості внесених ними вкладів. У товаристві з обмеженою відповідальністю створюється статутний фонд, розмір якого встановлюється законом.

Товариством з додатковою відповідальністю визнається товариство, статутний фонд якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів, і учасники такого товариства відповідають за його боргами своїми внесками до статутного фонду, а при недостатності цих сум — додатково належним їм майном в однаковому для всіх учасників кратному розмірі до внеску кожного учасника.

Повним визнається таке товариство, всі учасники якого займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном. Ведення справ повного товариства здійснюється за загальною згодою всіх учасників, може здійснюватися або всіма учасниками, або одним чи кількома з них). Особа може бути учасником лише одного повного товариства. Прибуток та збитки повного товариства розподіляються між його учасниками пропорційно до їхніх часток у складеному капіталі, якщо інше не передбачено засновницьким договором або домовленістю учасників.

Якщо при ліквідації повного товариства виявиться, що наявного майна не вистачає для сплати всіх боргів, за товариство у недостатній частині несуть солідарну відповідальність його учасники усім своїм майном, на яке відповідно до законодавства України може бути звернено стягнення. Учасник товариства відповідає за борги товариства незалежно від того, виникли вони після чи до його вступу до товариства. Учасник, який сплатить повністю борги товариства, має право звернутися з регресною вимогою у відповідній частині до решти учасників, які несуть перед ним відповідальність пропорційно своїй частці у майні товариства.

Командитним товариством визнається товариство, в якому разом з учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і солідарно відповідають за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (повними учасниками), є один чи кілька учасників (вкладників), які несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах сум зроблених ними вкладів та не беруть участі в діяльності товариства.

Таким чином учасники командитного товариства поділяються на:

- 1) осіб, що несуть відповідальність усім своїм майном і мають назву повні товариші;
- 2) осіб, що відповідають лише своїми вкладками, які мають назву *вкладники* (командитисти). Вкладник може вступити до командитного товариства шляхом внесення грошових або матеріальних вкладів.

Якщо у командитному товаристві беруть участь два або більше учасників з повною відповідальністю, вони несуть солідарну відповідальність за боргами товариства.

Контрольні запитання:

1. Що таке господарське товариство?
2. Які особи можуть бути засновниками та учасниками таких товариств? Які права та обов'язки цих осіб?
3. Які види господарських товариств існують в Україні? Охарактеризуйте їх.

Список рекомендованих джерел до теми:

- 1) Конституція України: Закон України від 28.06.1996.
- 2) Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003.
- 3) Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003.
- 4) Про господарські товариства: Закон України від 19.09.1991.
- 5) Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців: Закон України від 15.05.2003.
- 6) Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України від 30.06.1999.

Тестові завдання до теми:

1. У відповіді під котрим номером правильно вказано, хто може бути засновником господарського товариства?

1) підприємства; 2) Верховна Рада України; 3) Голова Служби безпеки України; 4) громадяни; 5) Вищій навчальний заклад.

2. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки підприємництва згідно Господарського кодексу України?

1) самостійна, ініціативна діяльність; 2) систематична, на власний ризик діяльність; 3) здійснюється фізичними, юридичними особами і державою; 4) здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями); 5) метою такої діяльності є досягнення економічних і соціальних результатів; 6) метою такої діяльності є самозайнятість громадян.

3. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки державної реєстрації підприємців згідно Господарського кодексу України?

1) здійснюється шляхом внесення відповідного запису до Єдиного державного реєстру; 2) засвідчення факту початку підприємницької діяльності фізичної особи; 3) засвідчення факту позбавлення статусу підприємця фізичною особою; 4) засвідчення факту позбавлення статусу юридичної особи для фізичної особи; 5) засвідчення факту зупинення діяльності юридичної особи.

4. У відповіді під котрим номером правильно зазначено момент набуття прав юридичної особи господарським товариствам?

1) з дня укладення установчого договору; 2) з дня відкриття рахунку у банку; 3) з дня його державної реєстрації; 4) з дня реєстрації в податкових органах; 5) з дня реєстрації у Фонді соціального страхування.

5. У відповідях під котрими номерами правильно вказані види підприємств залежно від форми власності згідно Господарського кодексу України?

1) державне підприємство; 2) залізничне підприємство; 3) комунальне підприємство; 4) іпотечне підприємство; 6) аграрне підприємство.

6. У відповідях під котрими номерами правильно вказані види підприємств залежно від форми власності способу утворення (заснування) та формування статутного фонду?

1) дуалістичні підприємства; 2) корпоративні підприємства; 3) самостійні підприємства; 4) унітарні підприємства; 5) господарські підприємства.

7. У відповідях під котрими номерами правильно вказані види господарських товариств згідно Закону України „Про господарські товариства”?

1) товариства з додатковою відповідальністю; 2) командні товариства; 3) державні товариства; 4) товариства з обмеженою відповідальністю; 5) неповні товариства.

8. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки поняття повного товариства згідно Закону України „Про господарські товариства”?

1) учасники несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном; 2) учасники несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства в межах їх вкладів; 3) всі учасники займаються поділом статутного фонду на частки, визначені законом; 4) всі учасники займаються спільною підприємницькою діяльністю; 5) учасники несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

9. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки поняття командитного товариства згідно Закону України „Про господарські товариства”?

1) якщо у командитному товаристві беруть участь два або більше учасників з повною відповідальністю, вони несуть субсидіарну відповідальність за боргами товариства; 2) є один або

більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майні товариства (вкладників); 3) є один або більше учасників, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном; 4) є два учасника, відповідальність яких обмежується власними коштами; 5) є два учасника, які здійснюють від імені товариства діяльність і несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства всім своїм майном.

10. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки поняття господарських товариств згідно Закону України „Про господарські товариства”?

1) створені на основі угоди; 2) створені шляхом об'єднання громадян; 3) створюються з метою одержання суспільного визнання; 4) це підприємства, установи, організації; 5) створені на основі рішення територіальної громади; 6) створені шляхом об'єднання майна та підприємницької діяльності

11. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки поняття товариства з обмеженою відповідальністю згідно Закону України „Про господарські товариства”?

1) статутний фонд розділений на акції, вартість яких визначається законом; 2) учасники товариства несуть відповідальність в межах їх вкладів; 3) учасники товариства не несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства; 4) учасники товариства несуть солідарну відповідальність всім своїм майном; 5) статутний фонд розділений на частки, розмір яких визначається установчими документами.

12. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки поняття товариства з додатковою відповідальністю згідно Закону України „Про господарські товариства”?

1) учасники товариства відповідають за його боргами своїми коштами, а при недостатності цих сум - додатково належним їм майном в однаковому для всіх учасників пропорційному розмірі до внеску кожного учасника; 2) учасники товариства несуть відповідальність в межах їх вкладів; 3) учасники товариства несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном; 4) статутний фонд якого поділений на частки визначених законом розмірів; 5) статутний фонд якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів; 6) учасники товариства відповідають за його боргами своїми внесками до статутного фонду, а при недостатності цих сум - додатково належним їм майном в однаковому для всіх учасників кратному розмірі до внеску кожного учасника.

13. У відповідях під котрими номерами правильно названо права учасника господарського товариства?

1) брати участь в управлінні справами товариства в порядку, визначеному в установчих документах, за винятком випадків, передбачених цим Законом; 2) брати участь у розподілі прибутку товариства та одержувати його частку (дивіденди); 3) вийти у будь-який момент із товариства; 4) одержувати інформацію про діяльність товариства; 5) не сплачувати окремі види податків.

14. У відповідях під якими номерами правильно названі випадки припинення підприємницької діяльності?

1) реорганізація; 2) відмова виконувати свої обов'язки; 3) передання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам; 4) ліквідація; 5) денонсація.

15. У відповідях під якими номерами правильно вказано хто може бути засновником та учасником господарських товариств?

1) іноземна юридична особа; 2) орган державної влади; 3) орган місцевого самоврядування; 4) громадянин України; 5) біпатрид.

16. У відповідях під якими номерами правильно вказано ознаки підприємницької діяльності:

1) опосередкованість; 2) самостійність 3) систематичність, 4) доцільність; 5) отримання прибутку.

17. У відповідях під якими номерами правильно вказано принципи, на основі яких здійснюється підприємницька діяльність?

1) вільний вибір видів підприємницької діяльності; 2) обмежений найм підприємцем працівників; 3) комерційний розрахунок та власний комерційний ризик; 4) можливість вільного розпорядження прибутком, до сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом; 5) самостійне здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд.

18. У відповідях під якими номерами правильно вказано якою може бути підприємницька діяльність:

1) здійснюється без будь-яки обмежень у відповідності до законодавства; 2) ліцензованою (дозвільна); 3) державною - це діяльність, яку можуть здійснювати виключно державні підприємства (виготовлення наркотичних засобів, військової зброї, боєприпасів, вибухових речовин тощо).

19. У відповідях під якими номерами правильно вказано ліцензованими види підприємницької діяльності що підлягають ліцензуванню:

1) пошук родовищ корисних копалин; 2) виробництво дитячих іграшок; 3) виготовлення алкогольних виробів; 4) навчання у школі; 5) виготовлення паперу.

20. У відповідях під якими номерами правильно вказано види господарських товариств належать?

1) акціонерні товариства; 2) товариства з середньою відповідальністю; 3) товариства без відповідальності; 4) повні товариства; 5) командитні товариства.

ТЕМА 6

ОСНОВИ ЗЕМЕЛЬНОГО ТА ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

1. **Загальна** характеристика земельного законодавства
2. **Право** власності на землю
3. **Правове** регулювання землекористування
4. **Набуття** та припинення права на землю
5. **Загальна** характеристика екологічного права України
6. **Екологічні** права та обов'язки громадян
7. **Правове** регулювання природокористування

Зміст теми:

Земельний кодекс України. Право власності на землю. Поняття та порядок приватизації землі. Правове регулювання землекористування. Оренда землі.

Екологічні права та обов'язки громадян. Права і обов'язки природокористувачів. Загальне та спеціальне природокористування. Право громадян на отримання повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища.

Основні поняття:

Земельне право. Земельні відносини. Категорії земель. Право власності на землю. Земельна ділянка. Право постійного користування земельною ділянкою. Право оренди земельної ділянки. Приватизація земельних ділянок громадянами. Екологічне право. Охорона навколишнього природного середовища. Екологічні права громадян. Екологічні обов'язки громадян. Природокористування. Загальне природокористування. Спеціальне природокористування.

1. Загальна характеристика земельного законодавства

Земельне право — галузь права, що регулює земельні відносини з метою забезпечення раціонального використання земель, створення умов для підвищення їхньої ефективності, охорони прав організацій та громадян як землевласників і землекористувачів.

Предметом правового регулювання земельного права є відносини з володіння, користування та розпорядження земельними ресурсами, а також з їх охорони і раціонального використання.

Основним джерелом земельного права є *Земельний Кодекс України*, прийнятий 21 жовтня 2001 р. (набрав юридичної чинності з 1 січня 2002 р.).

Структура Земельного Кодексу України за розділами:

- 1) Загальна частина;
- 2) Землі України;
- 3) Права на землю;
- 4) Набуття та реалізація права на землю;
- 5) Гарантії прав на землю;
- 6) Охорона земель;
- 7) Управління в галузі використання і охорони земель;
- 8) Відповідальність за порушення земельного законодавства;
- 9) Прикінцеві положення;
- 10) Перехідні положення.

Також поземельні відносини крім Земельного Кодексу, регулюють Закони України “Про плату за землю” та “Про оренду землі”, Укази Президента України, нормативне правові акти Кабінету Міністрів України і Державного комітету України по земельних ресурсах.

Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Використання власності на землю не може завдавати шкоди правам і свободам громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Земельні відносини - це суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження землею. *Суб'єктами* земельних відносин є громадяни, юридичні особи, органи

місцевого самоврядування та органи державної влади. *Об'єктами* земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

Земельні відносини регулюються Конституцією України, Земельним Кодексом України, а також прийнятими відповідно до них нормативно-правовими актами.

Завданням земельного законодавства є регулювання земельних відносин з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель.

Земельне законодавство базується на таких *принципах*:

а) поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу і основного засобу виробництва;

б) забезпечення рівності права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави;

в) невтручання держави в здійснення громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування і розпорядження землею, крім випадків, передбачених законом;

г) забезпечення раціонального використання та охорони земель;

г) забезпечення гарантій прав на землю;

д) пріоритету вимог екологічної безпеки.

До *земель України* належать усі землі в межах її території, в тому числі острови та землі, зайняті водними об'єктами, які за основним цільовим призначенням поділяються на категорії. Категорії земель України мають особливий правовий режим. Україна за межами її території може мати на праві державної власності земельні ділянки, правовий режим яких визначається законодавством відповідної країни.

Категорії земель:

1) *землі сільськогосподарського призначення* (землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, або призначені для цих цілей. До земель сільськогосподарського призначення належать:

а) сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги);

б) несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель лісового фонду, землі під господарськими будівлями і дворами, землі тимчасової консервації тощо);

2) *землі житлової та громадської забудови* (належать земельні ділянки в межах населених пунктів, які використовуються для розміщення житлової забудови, громадських будівель і споруд, інших об'єктів загального користування);

3) *землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення* (це ділянки суші та водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, яким відповідно до закону надано статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду. До земель природно-заповідного фонду включаються природні території та об'єкти (природні заповідники, національні природні парки, біосферні заповідники, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища), а також штучно створені об'єкти (ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва). Землі природно-заповідного фонду можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності);

4) *землі оздоровчого призначення* (належать землі, що мають природні лікувальні властивості, які використовуються або можуть використовуватися для профілактики захворювань і лікування людей. На землях оздоровчого призначення забороняється діяльність, яка суперечить їх цільовому призначенню або може негативно вплинути на природні лікувальні властивості цих земель);

5) *землі рекреаційного призначення* (належать землі, які використовуються для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів. До земель рекреаційного призначення належать земельні ділянки зелених зон і зелених насаджень міст та інших населених пунктів, навчально-туристських та екологічних стежок, маркованих трас, земельні ділянки, зайняті територіями будинків відпочинку, пансіонатів, об'єктів фізичної культури і спорту, туристичних баз, кемпінгів, яхт-клубів, стаціонарних і наметових туристично-оздоровчих таборів, будинків

рибалок і мисливців, дитячих туристичних станцій, дитячих та спортивних таборів, інших аналогічних об'єктів, а також земельні ділянки, надані для дачного будівництва і спорудження інших об'єктів стаціонарної рекреації);

б) *землі історико-культурного призначення* (належать землі, на яких розташовані:

а) історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, меморіальні парки, меморіальні (цивільні та військові) кладовища, могили, історичні або меморіальні садиби, будинки, споруди і пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями;

б) городища, кургани, давні поховання, пам'ятні скульптури та мегаліти, наскальні зображення, поля давніх битв, залишки фортець, військових таборів, поселень і стоянок, ділянки історичного культурного шару укріплень, виробництв, каналів, шляхів;

в) архітектурні ансамблі і комплекси, історичні центри, квартали, площі, залишки стародавнього планування і забудови міст та інших населених пунктів, споруди цивільної, промислової, військової, культової архітектури, народного зодчества, садово-паркові комплекси, фонові забудова);

7) *землі лісового фонду* (належать землі, вкриті лісовою рослинністю, а також не вкриті лісовою рослинністю, нелісові землі, які надані та використовуються для потреб лісового господарства. Землі лісового фонду можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності. Громадянам та юридичним особам за рішенням органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади можуть безоплатно або за плату передаватись у власність замкнені земельні ділянки лісового фонду загальною площею до 5 гектарів у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств);

8) *землі водного фонду* належать землі, зайняті:

а) морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водними об'єктами, болотами, а також островами;

б) прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм;

в) гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них;

г) береговими смугами водних шляхів.

Землі водного фонду можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності. Громадянам та юридичним особам за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування можуть безоплатно передаватись у власність замкнені природні водойми (загальною площею до 3 гектарів). Власники на своїх земельних ділянках можуть у встановленому порядку створювати рибогосподарські, протиерозійні та інші штучні водойми);

9) *землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.*

Віднесення земель до тієї чи іншої категорії здійснюється на підставі рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень. Зміна цільового призначення земель провадиться органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування, які приймають рішення про передачу цих земель у власність або надання у користування, вилучення (викуп) земель і затверджують проекти землеустрою або приймають рішення про створення об'єктів природоохоронного та історико-культурного призначення.

Зміна цільового призначення земель, які перебувають у власності громадян або юридичних осіб, здійснюється за ініціативою власників земельних ділянок у порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Контрольні запитання:

1. Що таке земельне право? Що є предметом його регулювання?
2. Вкажіть суб'єкти та об'єкти земельних відносин.
3. Розкрийте принципи, на яких базується земельне законодавство.
4. Перерахуйте категорії земель України та охарактеризуйте їх.
5. Який порядок віднесення чи зміни земель до тієї чи іншої категорії?

2. Право власності на землю

Право власності на землю — це право володіти, користуватися та розпоряджатися земельними ділянками. Земля в Україні може перебувати у *приватній, комунальній та державній*

власності. Особам (їх спадкоємцям), які мали у власності земельні ділянки до 15 травня 1992 року (з дня набрання чинності Земельним кодексом України), земельні ділянки не повертаються.

Земельна ділянка — це частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами. Право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси та багаторічні насадження, які на ній знаходяться. Право власності на земельну ділянку розповсюджується на простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд.

Суб'єктами права власності на землю є:

- а) громадяни та юридичні особи* — на землі приватної власності;
- б) територіальні громади*, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, — на землі комунальної власності;
- в) держава*, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, — на землі державної власності.

Громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі:

- а) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- б) безоплатної передачі із земель державної і комунальної власності;
- в) приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування;
- г) прийняття спадщини;
- г) виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю).

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також на земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності. Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки відповідно у разі:

- а) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- б) викупу земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві власності;
- в) прийняття спадщини. Землі сільськогосподарського призначення, прийняті у спадщину іноземними громадянами, а також особами без громадянства, протягом року підлягають відчуженню.

Юридичні особи (засновані громадянами України або юридичними особами України) можуть набувати у власність земельні ділянки для здійснення підприємницької діяльності у разі:

- а) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- б) внесення земельних ділянок її засновниками до статутного фонду;
- в) прийняття спадщини;
- г) виникнення інших підстав, передбачених законом.

Іноземні юридичні особи можуть набувати право власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення:

- а) у межах населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна та для спорудження об'єктів, пов'язаних із здійсненням підприємницької діяльності в Україні;
- б) за межами населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна. Землі сільськогосподарського призначення, отримані в спадщину іноземними юридичними особами, підлягають відчуженню протягом одного року.

Землі, які належать на праві власності територіальним громадам сіл, селищ, міст, є комунальною власністю. У комунальній власності перебувають усі землі в межах населених пунктів, крім земель приватної та державної власності, а також земельні ділянки за їх межами, на яких розташовані об'єкти комунальної власності.

У державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності. Право державної власності на землю набувається та реалізується державою в особі Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій відповідно до закону.

Іноземні держави можуть набувати у власність земельні ділянки для розміщення будівель і споруд дипломатичних представництв та інших, прирівняних до них організацій, відповідно до міжнародних договорів.

Власники земельних ділянок мають право:

а) продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину;

б) самостійно господарювати на землі;

в) власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію;

г) використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі;

г) на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;

д) споруджувати житлові будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

Порушені права власників земельних ділянок підлягають відновленню в порядку, встановленому законом.

Власники земельних ділянок зобов'язані:

а) забезпечувати використання їх за цільовим призначенням;

б) дотримуватися вимог законодавства про охорону довкілля;

в) своєчасно сплачувати земельний податок;

г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;

г) підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;

д) своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом;

е) дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;

е) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем. Законом можуть бути встановлені інші обов'язки власників земельних ділянок.

Контрольні запитання:

1. Розкрийте зміст поняття “право власності на землю”.
2. Що таке земельна ділянка?
3. Які особи визнаються суб'єктами права власності на землю?
4. Розкрийте особливості реалізації права на землю громадян України, осіб без громадянства та іноземців, юридичних осіб.
5. Розкрийте права та обов'язки власників земельних ділянок.

3. Правове регулювання землекористування

Право постійного користування земельною ділянкою — це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку. Права постійного користування земельною ділянкою із земель державної та комунальної власності набувають лише підприємства, установи та організації, що належать до державної або комунальної власності та громадські організації інвалідів України, їх підприємства (об'єднання), установи та організації.

Право оренди земельної ділянки — це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності. Порядок оренди землі регулюється Земельним Кодексом України та Законом України “Про оренду землі”. Земельні ділянки можуть передаватися в оренду громадянам та юридичним особам України, іноземним громадянам і особам без громадянства, іноземним юридичним особам, міжнародним об'єднанням і організаціям, а також іноземним державам. Оренда земельної ділянки може бути короткостроковою — не більше 5 років та довгостроковою — не більше 50 років. Орендована земельна ділянка або її частина може за згодою орендодавця

передаватись орендарем у володіння та користування іншій особі (суборенда). Орендодавцями земельних ділянок є їх власники або уповноважені ними особи.

Порядок передачі земельних ділянок в оренду. Передача в оренду земельних ділянок, що перебувають у державній або комунальній власності, здійснюється на підставі рішення відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування шляхом укладення договору оренди земельної ділянки. Передача в оренду земельних ділянок, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб, здійснюється за договором оренди між власником земельної ділянки і орендарем.

Особливим випадком оренди землі є оренда земельної ділянки концесіонером (концесія— договір на здачу державою, чи органами місцевого самоврядування приватним фізичним чи юридичним особам промислових підприємств чи землі із правом видобутку корисних копалин, будівництва тощо). Для здійснення концесійної діяльності концесіонеру надаються в оренду земельні ділянки у порядку, встановленому Кодексом. Види господарської діяльності, для яких можуть надаватися земельні ділянки у концесію, визначаються Законом України “Про концесії” (водопостачання, відведення та очищення стічних вод; будівництво та експлуатація автомобільних доріг, об’єктів дорожнього господарства, інших дорожніх споруд; будівництво та експлуатація шляхів сполучення; будівництво та експлуатація вантажних і пасажирських портів; будівництво та експлуатація аеропортів; будівництво жилих будинків; створення комунальних служб паркування автомобілів; будівництво та експлуатація готелів, туристичних комплексів, кемпінгів та інших відповідних об’єктів туристичної індустрії тощо).

Права землекористувачів:

- а) самостійно господарювати на землі;
- б) власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію;
- в) використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові угіддя, водні об’єкти, а також інші корисні властивості землі;
- г) на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;
- г) споруджувати житлові будинки, виробничі та інші будівлі та споруди.

Обов'язки землекористувачів:

- а) забезпечувати використання землі за цільовим призначенням;
- б) дотримуватися вимог законодавства про охорону довкілля;
- в) своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату;
- г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;
- г) підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;
- д) своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом;
- е) дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;
- е) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Контрольні запитання:

1. Порівняйте поняття “право постійного користування земельною ділянкою” та “оренду”.
2. Які є види оренди?
3. Який порядок передачі земельних ділянок в оренду?
4. Що ви знаєте про концесії на землю?
5. Вкажіть права та обов'язки землекористувачів.

4. Набуття та припинення права на землю

Підстави набуття права на землю. Громадяни та юридичні особи набувають права власності та права користування земельними ділянками із земель державної або комунальної власності за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування в межах їх

повноважень, визначених Земельним Кодексом. Набуття права на землю громадянами та юридичними особами здійснюється шляхом передачі земельних ділянок у власність або надання їх у користування. Безоплатна передача земельних ділянок у власність громадян провадиться у разі:

- а) приватизації земельних ділянок, які перебувають у користуванні громадян;
- б) одержання земельних ділянок внаслідок приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій;
- в) одержання земельних ділянок із земель державної і комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, визначених Земельним Кодексом.

Порядок безоплатної приватизації земельних ділянок громадянами. Громадянин, зацікавлений у приватизації земельної ділянки, яка перебуває у його користуванні, подає заяву до відповідної районної, Київської чи Севастопольської міської державної адміністрації або сільської, селищної, міської ради за місцезнаходженням земельної ділянки. Рішення органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо приватизації земельних ділянок приймається у місячний строк на підставі технічних матеріалів та документів, що підтверджують розмір земельної ділянки.

Громадяни, зацікавлені в одержанні безоплатно у власність земельної ділянки із земель державної або комунальної власності для ведення фермерського господарства, ведення особистого селянського господарства, ведення садівництва, будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка), індивідуального дачного будівництва, будівництва індивідуальних гаражів у межах норм безоплатної приватизації, подають заяву до відповідної районної, Київської чи Севастопольської міської державної адміністрації або сільської, селищної, міської ради за місцезнаходженням земельної ділянки. У заяві зазначаються бажані розміри та мета її використання.

Набуття права на земельну ділянку за давністю користування (набувальна давність). Громадяни, які добросовісно, відкрито і безперервно користуються земельною ділянкою протягом 15 років, але не мають документів, які б свідчили про наявність у них прав на цю земельну ділянку, можуть звернутися до органу державної влади або органу місцевого самоврядування з клопотанням про передачу її у власність або надання у користування. Розмір цієї земельної ділянки встановлюється у межах норм, визначених Земельним Кодексом.

Норми безоплатної передачі земельних ділянок громадянам:

а) для ведення фермерського господарства — в розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської ради, де знаходиться фермерське господарство. Якщо на території сільської, селищної, міської ради розташовано декілька сільськогосподарських підприємств, розмір земельної частки (паю) визначається як середній по цих підприємствах. У разі відсутності сільськогосподарських підприємств на території відповідної ради розмір земельної частки (паю) визначається як середній по району;

б) для ведення особистого селянського господарства — не більше 2,0 гектара;

в) для ведення садівництва — не більше 0,12 гектара;

г) для будівництва та обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка) у селах — не більше 0,25 гектара, в селищах — не більше 0,15 гектара, в містах — не більше 0,10 гектара;

г) для індивідуального дачного будівництва — не більше 0,10 гектара;

д) для будівництва індивідуальних гаражів — не більше 0,01 гектара.

Розмір земельних ділянок, що передаються безоплатно громадянину для ведення особистого селянського господарства, може бути збільшено у разі отримання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю).

Виникнення права власності та права користування земельною ділянкою. Право власності та право постійного користування на земельну ділянку виникає після одержання її власником або користувачем документа, що посвідчує право власності чи право постійного користування земельною ділянкою, та його державної реєстрації. Право на оренду земельної ділянки виникає після укладення договору оренди і його державної реєстрації. Приступати до використання земельної ділянки до встановлення її меж у натурі (на місцевості), одержання документа, що посвідчує право на неї, та державної реєстрації забороняється.

Документи, що посвідчують право на земельну ділянку. Право власності на земельну ділянку і право постійного користування земельною ділянкою посвідчується державними актами.

Форми державних актів затверджуються Кабінетом Міністрів України. Право оренди землі оформляється договором, який реєструється відповідно до закону.

Придбання земельних ділянок на підставі цивільно-правових правочинів (договорів). Продаж земельних ділянок державної та комунальної власності громадянам та юридичним особам здійснюється на конкурентних засадах (аукціон, конкурс), крім викупу земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що є власністю покупців цих ділянок. Громадяни та юридичні особи, зацікавлені у придбанні земельних ділянок у власність, подають заяву (клопотання) до відповідного органу виконавчої влади або сільської, селищної, міської ради. У заяві зазначаються бажане місце розташування земельної ділянки, цільове призначення та її розмір. До заяви додається:

- а) державний акт на право постійного користування землею або договір оренди землі;
- б) план земельної ділянки та документ про її надання у разі відсутності державного акта;
- в) свідоцтво про реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності.

Особам, які подали заяви (клопотання) про придбання (купівлю) земельної ділянки, що не перебуває у їх користуванні, продаж цієї ділянки здійснюється не пізніше 30 днів після розроблення землевлпорядною організацією проекту відведення земельної ділянки.

Підставою для відмови в продажу земельної ділянки є:

- а) неподання документів, необхідних для прийняття рішення щодо продажу такої земельної ділянки;
- б) виявлення недостовірних відомостей у поданих документах;
- в) якщо щодо суб'єкта підприємницької діяльності порушена справа про банкрутство або припинення його діяльності.

Договір купівлі-продажу земельної ділянки підлягає нотаріальному посвідченню. Документ про оплату є підставою для видачі державного акта на право власності на земельну ділянку та її державної реєстрації. Вартість земельної ділянки визначається на підставі її грошової та експертної оцінки, яка проводиться за методикою, затвердженою Кабінетом Міністрів України. Розрахунки за придбання земельної ділянки можуть здійснюватися з розстроченням. Рішення про відмову продажу земельної ділянки може бути оскаржено в суді.

Підставами припинення права власності на земельну ділянку є:

- а) добровільна відмова власника від права на земельну ділянку (здійснюється за заявою власника до відповідного органу);
- б) смерть власника земельної ділянки за відсутності спадкоємця;
- в) відчуження земельної ділянки за рішенням власника;
- г) звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора;
- г) відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;
- д) конфіскація за рішенням суду;
- е) не відчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк у випадках, визначених цим Кодексом.

Підставами припинення права користування земельною ділянкою є:

- а) добровільна відмова від права користування земельною ділянкою;
- б) вилучення земельної ділянки у випадках, передбачених ЗКУ;
- в) припинення діяльності державних чи комунальних підприємств, установ та організацій;
- г) використання земельної ділянки способами, які суперечать екологічним вимогам;
- г) використання земельної ділянки не за цільовим призначенням;
- д) систематична несплата земельного податку або орендної плати.

Підстави для примусового припинення прав на земельну ділянку:

- а) використання земельної ділянки не за цільовим призначенням;
- б) неусунення допущених порушень законодавства (забруднення земель радіоактивними і хімічними речовинами, відходами, стічними водами, забруднення земель бактеріально-паразитичними і карантинно-шкідливими організмами, засмічення земель забороненими рослинами, пошкодження і знищення родючого шару ґрунту, об'єктів інженерної інфраструктури меліоративних систем, порушення встановленого режиму використання земель, що особливо охороняються, а також використання земель способами, які завдають шкоди здоров'ю населення) в терміни, встановлені вказівками спеціально уповноважених органів виконавчої влади з питань земельних ресурсів;

- в) конфіскації земельної ділянки;
- г) викупу (вилучення) земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;
- г) примусового звернення стягнень на земельну ділянку по зобов'язаннях власника цієї земельної ділянки;
- д) не відчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк у випадках, визначених Кодексом.

Земельний Кодекс передбачає *викуп земельних ділянок для суспільних потреб*. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень, визначених цим Кодексом, мають право викупу земельних ділянок, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб, для таких суспільних потреб:

- а) під будівлі і споруди органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- б) під будівлі, споруди та інші виробничі об'єкти державної та комунальної власності;
- в) під об'єкти природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення;
- г) оборони та національної безпеки;
- і) під будівництво та обслуговування лінійних об'єктів та об'єктів транспортної і енергетичної інфраструктури (доріг, газопроводів, водопроводів, ліній електропередачі, аеропортів, нафто- та газових терміналів, електростанцій тощо);
- д) під розміщення дипломатичних та прирівняних до них представництв іноземних держав та міжнародних організацій;
- е) під міські парки, майданчики відпочинку та інші об'єкти загального користування, необхідні для обслуговування населення.

Власник земельної ділянки не пізніше, ніж за один рік до майбутнього викупу має бути письмово попереджений органом, який приймає рішення про її викуп. Викуп земельної ділянки здійснюється за згодою її власника. Якщо власник земельної ділянки не згоден з викупною вартістю, питання вирішується в судовому порядку.

Примусове відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності. У разі введення воєнного або надзвичайного стану земельні ділянки, які перебувають у власності громадян або юридичних осіб, можуть бути відчужені (вилучені) з мотивів суспільної необхідності у порядку, встановленому законом. Припинення права власності на земельну ділянку у таких випадках здійснюється за умови повного відшкодування її вартості.

Конфіскація земельної ділянки. Земельна ділянка може бути конфіскована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Земельні ділянки, надані у постійне користування із земель державної та комунальної власності, можуть вилучатися для суспільних та інших потреб за рішенням органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Вилучення земельних ділянок провадиться за згодою землекористувачів на підставі рішень Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, сільських, селищних, міських рад відповідно до їх повноважень.

Контрольні запитання:

1. Вкажіть підстави набуття права на землю.
2. У яких випадках відбувається безоплатна передача земельних ділянок у власність громадян? Який порядок такої приватизації?
3. Для яких видів діяльності та які норми безоплатної передачі земельних ділянок встановлюються законодавством України?
4. Розкрийте порядок придбання земельних ділянок на підставі цивільно-правових правочинів.
5. За яких підстав особі може бути відмовлено в продажі земельної ділянки?
6. За наявності яких підстав особу можна позбавити права власності на земельну ділянку, права користування земельною ділянкою?
7. За яких обставин примусово припиняється право на земельну ділянку?

5. Загальна характеристика екологічного права України

Екологічне право галузь права, що регулює суспільні відносини з охорони та оздоровлення навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів. До її складу входять: водне, лісове, земельне, гірниче, про надра, про охорону атмосферного повітря, про охорону і використання рослинного і тваринного світу право та ін., якими регулюються відносини з охорони й раціонального використання певних видів природних ресурсів.

Екологічне право України регламентують Конституція України (ст. 3, 16, 13, 50), Закони України “Про охорону атмосферного повітря”, “Про тваринний світ”, “Про карантин рослин”, “Про природно-заповідний фонд”, “Про плату за землю”, “Про ветеринарну медицину”, “Про охорону навколишнього природного середовища”, “Про надра”, “Про Червону книгу України”, “Про екологічну експертизу”, “Лісовий кодекс України” тощо.

Завданнями законодавства про охорону природного середовища є:

- 1) регулювання відносин в галузі охорони;
- 2) використання та відтворення природних ресурсів;
- 3) забезпечення екологічної безпеки, запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище;
- 4) збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною.

Принципи охорони навколишнього природного середовища:

- а) пріоритет вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних стандартів при здійсненні господарської діяльності;
- б) гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей;
- в) запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;
- г) екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій, середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій;
- д) обов'язковість екологічної експертизи;
- ж) науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних соціальних, природних і технічних наук та прогнозування стану навколишнього природного середовища;
- з) гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування у населення екологічного світогляду;
- і) науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище;
- к) безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності;
- л) стягнення плати за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів, компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища;
- м) вирішення питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів з урахуванням ступеня антропогенної змінності територій, сукупної дії факторів, що негативно впливають на екологічну обстановку;
- н) поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища;
- о) вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва тощо.

Природні ресурси України є власністю народу України, який має право на володіння, використання та розпорядження природними багатствами держави. Від імені народу України право розпоряджатися природними ресурсами здійснює ВРУ.

Об'єктами правової охорони навколишнього природного середовища є:

- а) навколишнє природне середовище як сукупність природних і соціально-природних умов та процесів;
- б) природні ресурси (ті, що використовуються і не використовуються);
- в) ландшафти та інші природні комплекси, території та об'єкти заповідного фонду;

г) здоров'я та життя людей.

Контрольні запитання:

1. Дайте визначення поняттю “екологічне право”. Які нормативно-правові акти регламентують екологічне право?
2. Вкажіть об'єкти правової охорони навколишнього середовища та завдання законодавства про охорону природного середовища.
3. Охарактеризуйте принципи охорони навколишнього природного середовища.

6. Екологічні права та обов'язки громадян

Екологічні права громадян — це система юридична закріплених за громадянами повноважень, спрямованих на задоволення їхніх потреб у сфері використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища.

Кожен громадянин має право на:

- 1) безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище може зазнавати негативного впливу від прояву техногенної або природної небезпеки, тому вимагає державного захисту. Зміст цього права безпосередньо пов'язаний з розумінням і характеристикою безпечного довкілля. Юридичними критеріями цього визначення є нормативи екологічної безпеки:
 - граничнодопустимі концентрації забруднених речовин у навколишньому природному середовищі; граничнодопустимі рівні акустичного, електромагнітного, радіаційного та іншого шкідливого впливу на навколишнє природне середовище;
 - граничнодопустимий вміст шкідливих речовин у продуктах харчування.;
- 2) участь в обговоренні проектів законодавчих актів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан НПС, та внесення пропозицій;
- 3) участь в розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів;
- 4) здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;
- 5) об'єднання в громадські природоохоронні формування;
- 6) одержання у встановленому порядку повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища та його вплив на здоров'я населення;
- 7) участь у проведенні громадської екологічної експертизи;
- 8) одержання екологічної освіти;
- 9) подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Екологічні права громадян забезпечуються:

- 1) проведенням широкомасштабних державних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища;
- 2) обов'язком міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій, здійснювати технічні та інші заходи для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, виконувати екологічні вимоги при планування., розміщення продуктивних сил, будівництві та експлуатації народногосподарських об'єктів;
- 3) участю громадських об'єднань та громадян у діяльності щодо охорони НПС;
- 4) здійсненням державного та громадського контролю за додержанням законодавства про охорону НПС;
- 5) компенсація в установленому порядку шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;
- 6) невідворотністю відповідальності за порушенням законодавства про охорону НПС.

Екологічні обов'язки громадян — це визначена законом міра та межа обов'язкової поведінки, спрямована на запобігання негативному впливу на природне середовище, його збереження та відновлення.

Екологічними обов'язками громадян є:

- 1) оберігати природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону НПС;

- 2) здійснювати діяльність з додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів;
- 3) не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб'єктів;
- 4) вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів та штрафи за екологічні правопорушення;
- 5) компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

Контрольні запитання:

1. Дайте характеристику екологічним правам та обов'язкам громадян.
2. За допомогою яких гарантій забезпечуються екологічні права громадян.

7. Правове регулювання природокористування

Природокористування - процес раціонального використання людиною природних ресурсів для задоволення її потреб та інтересів. *Принципами* природокористування є:

- 1) цільовий характер;
- 2) плановість;
- 3) тривалість;
- 4) ліцензування;
- 5) врахування надзвичайного значення в житті суспільства.

Найпоширеніші *види* природокористування:

- 1) землекористування;
- 2) лісокористування;
- 3) водокористування;
- 4) користування атмосферним повітрям;
- 5) користування тваринним світом;
- 6) користування надрами;
- 7) користування природно-заповідним фондом.

Використання природних ресурсів здійснюється у загальному та спеціальному порядку.

Загальне природокористування — вільний безоплатний процес використання людиною природних ресурсів для задоволення своїх життєво-необхідних потреб (відпочинок у лісах, на річках, озерах, у парках, збирання грибів та ягід тощо).

Спеціальне природокористування — визначене у часі платне використання конкретних природних ресурсів громадянами, підприємствами, установами та організаціями у випадках, коли частина природних ресурсів передається їм у власність і користування для здійснення виробничої та іншої діяльності. Для здійснення права спеціального природокористування необхідно отримати з боку компетентних державних органів відповідні дозволи: ліцензії (на видобуток корисних копалин), ордери (на вирубку лісу), договори (на оренду землі), мисливські картки тощо. Право спеціального природокористування є цільовим, тобто в угодах чітко визначаються види діяльності (земля—для сільськогосподарських робіт, вода — для пиття, ліс — для заготовки дерева і т. ін.).

Плата за спеціальне природокористування встановлюється на основі нормативів плати і лімітів використання природних ресурсів (визначаються з урахуванням кількості та якості природних ресурсів, можливості використання, місцезнаходження, можливості переробки і зберігання відходів, а також природокористувачі зобов'язані вносити плату за забруднення навколишнього природного середовища, яка встановлюється за викиди в атмосферу забруднювальних речовин, скидання на поверхню води, в територіальні та морські води, під землю. У випадку зниження родючості ґрунтів, продуктивності лісів тощо здійснюється плата за погіршення якості природних ресурсів.

Контроль за спеціальним природокористуванням здійснюється через перевірку, нагляд, обстеження, інвентаризацію та експертизи (здійснюють уповноважену державні органи, громадські формування, міністерство охорони НПС, та його органи на місцях. Громадський контроль здійснюється громадськими інспекторами охорони НПС).

Природні ресурси України поділяються на ресурси республіканського і ресурси місцевого значення. *Природними ресурсами республіканського значення* є:

- 1) територіальні та внутрішні морські води;
 - 2) природні ресурси континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони;
 - 3) атмосферне повітря;
 - 4) підземні води;
 - 5) поверхневі води, що розташовані або використовуються на території більш ніж однієї області;
 - 6) лісові ресурси державного значення;
 - 7) природні ресурси в межах територій та об'єктів природно заповідного фонду республіканського значення;
 - 8) види тварин і рослин, занесені до Червоної книги України;
 - 9) корисні копалини, за винятком загальнопоширених.
- Усі інші ресурси є природними ресурсами місцевого значення.

На власників природних ресурсів і користувачів поширюються всі екологічні права і обов'язки громадян. А також, у відповідності до Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”, використовуючи природні ресурси, громадяни, підприємства, установи і організації повинні дотримуватись таких обов'язкових екологічних вимог:

- 1) раціонально і економно використовувати природні ресурси на основі застосування новітніх технологій;
- 2) здійснювати заходи по запобіганню псуванню, забрудненню, виснаженню природних ресурсів і негативному впливу на стан навколишнього природного середовища;
- 3) здійснювати заходи щодо відтворення відновлюваних природних ресурсів;
- 4) застосовувати біологічні, хімічні та інші методи поліпшення якості природних ресурсів, які забезпечують охорону навколишнього природного середовища та безпеку для здоров'я населення;
- 5) зберігати території і об'єкти природно-заповідного фонду та інші території, що підлягають особливій охороні;
- 6) здійснювати господарську та іншу діяльність без порушення екологічних прав інших осіб.

Контрольні запитання:

1. Що таке природокористування? На яких принципах воно базується?
2. Порівняйте загальне та спеціальне природокористування. Які природні ресурси в Україні визнаються ресурсами республіканського значення?
3. Які екологічні вимоги висуваються до власників та користувачів природних ресурсів?

Список рекомендованих нормативно-правових актів до теми:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996.
2. Земельний Кодекс України: Закон України від 21.10. 2001 р.
3. Лісовий кодекс України: Закон України від 21.01.1994.
4. Водний кодекс України: Закон України від 6.06.1995.
5. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16.10.1992.
6. Про тваринний світ: Закон України від 13.12.2001.
7. Про карантин рослин: Закон України від 30.06.1993.
8. Про природно-заповідний фонд: Закон України від 16.06.1992.
9. Про плату за землю: Закон України від 3.07.1992.
10. Про ветеринарну медицину: Закон України від 25.06.1992.
11. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991.
12. Про надра: Закон України від 27.07.1994.
13. Про Червону книгу України: Закон України від 7.02.2002.
14. Про екологічну експертизу: Закон України від 9.02.1995.
15. Про оренду землі: Закон України від 6.10.1998.
16. Про концесії: Закон України від 1.07.1999.

Список тестових завдань до теми:

1. Який найдовший строк довгострокового надання землі в оренду передбачає чинне законодавство (у роках)?

1) до двадцяти років; 2) до тридцяти років; 3) до сорока років; 4) до п'ятдесяти років; 5) до ста років.

2. Для ведення селянського (фермерського) господарства можуть передаватися у приватну власність або надаватися у користування земельні ділянки, розмір яких не повинен перевищувати?

1) 10 гектарів сільськогосподарських угідь; 2) 30 гектарів сільськогосподарських угідь; 3) 40 гектарів сільськогосподарських угідь; 4) 50 гектарів сільськогосподарських угідь; 5) 100 гектарів сільськогосподарських угідь

3. У відповіді під котрим номером правильно зазначено, яким органом, з тих, що нижче перераховані, вирішуються спори про відшкодування збитків і визначення їх розмірів, пов'язані з земельними відносинами?

1) облдержадміністрацією; 2) Конституційним Судом України; 3) Верховним Судом України; 4) судом; 5) Держкомземом.

4. У відповіді під котрим номером правильно зазначено, який орган здійснює від імені народу України право розпорядження природними ресурсами?

1) місцева рада; 2) місцева державна адміністрація; 3) Верховна Рада України; 4) Президент України; 5) Прем'єр-міністр України.

5. Громадянам можуть передаватися у власність земельні ділянки для індивідуального садівництва. Розмір цих ділянок не повинен перевищувати (вказіть у арах)?

1) 10; 2) 11; 3) 12; 4) 15; 5) 20.

6. У відповіді під котрим номером правильно зазначено орган, який вирішує спори між громадянами, яким належить житловий будинок, господарські будівлі та споруди та земельна ділянка на праві спільної власності, щодо порядку використання і розпорядження земельною ділянкою?

1) Держкомзем; 2) суд; 3) Конституційний Суд України; 4) місцева рада; 5) Верховна Рада України.

7. У разі розгляду складних питань, що потребують спеціальних висновків, земельні спори розглядаються місцевими радами у строк?

1) 5 днів; 2) 10 днів; 3) 20 днів; 4) 30 днів; 5) 1 місяць.

8. У відповіді під котрим номером правильно вказано хто виступає суб'єктом права державної власності на землі загальнодержавної власності України?

1) Верховна Рада України; 2) Президент України; 3) Голова Верховної Ради України; 4) обласні ради; 5) обласні державні адміністрації.

9. У відповідях під котрими номерами правильно вказано до якої екологічної інформації громадянам України надається право вільного доступу, відповідно до Конституції України?

1) про стан атмосферного повітря та надр; 2) про стан довкілля; 3) про якість роботи органів по охороні навколишнього природного середовища; 4) про якість харчових продуктів; 5) про якість предметів побуту.

10. У відповідях під котрими номерами правильно вказано, які гарантії екологічних прав громадян закріплює чинне законодавство?

1) проведенням широкомасштабних державних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища; 2) неможливістю здійснення контролю за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; 3) звільненням від відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища у випадку скрутного матеріального становища; 4) обов'язком міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій здійснювати технічні та інші заходи для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, виконувати екологічні вимоги при плануванні, розміщенні продуктивних сил, будівництві та експлуатації народногосподарських об'єктів; 5) участю громадських об'єднань та громадян у діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища;

11. У відповідях під котрими номерами правильно зазначено підстави припинення права власності на земельну ділянку чи її частину?

1) добровільної відмови від земельної ділянки; 2) викупу земельної ділянки для державних або громадських потреб; 3) дострокове внесення земельного податку, а також орендної плати в

строки, визначені договором оренди; 4) використання земельної ділянки способами, що призводять до зниження родючості ґрунтів, їх хімічного і радіоактивного забруднення, погіршення екологічної обстановки; 5) використання землі за цільовим призначенням.

12. Вкажіть суму чисел, що пропущені у наведеному законодавчому положенні: „Розмір ділянок для будівництва та обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка) повинен бути не більше: у сільських населених пунктах (у арах)?

1) 10; 2) 15; 3) 20; 4) 25; 5) 30.

13. Вкажіть суму чисел, що пропущені у наведеному законодавчому положенні: „Розмір земельних ділянок для індивідуального дачного будівництва не повинен перевищувати ... (у арах) будівництва індивідуальних гаражів - не більше ... (у арах)”?

1) 5; 2) 7; 3) 11; 4) 15; 5) 25.

14. Вкажіть суму чисел, що пропущені у наведеному законодавчому положенні: „Розміри земельних ділянок, що надаються громадянам у користування, не повинні перевищувати: для городництва - ... (у арах), для сінокошіння і випасання худоби - ... (у арах)”?

1) 55; 2) 115; 3) 125; 4) 35; 5) 71.

15. У відповідях під котрими номерами правильно зазначено обов'язкові вимоги при використанні природних ресурсів громадянами, підприємствами, установами та організаціями?

1) раціонального і економного використання природних ресурсів на основі широкого застосування новітніх технологій; 2) здійснення заходів щодо запобігання псуванню, забрудненню, виснаженню природних ресурсів, негативному впливу на стан навколишнього природного середовища; 3) можливість не вживати заходів щодо відтворення відновлюваних природних ресурсів; 4) застосування біологічних, хімічних та інших методів поліпшення якості природних ресурсів, які забезпечують охорону навколишнього природного середовища і безпеку здоров'я населення; 5) здійснення господарської та іншої діяльності з порушенням екологічних прав інших осіб за умови наявності спеціального дозволу (ліцензії).

16. Вкажіть цифрою суму кількості розділів Земельного кодексу України і кількості категорій землі за цільовим призначенням.

17. Вкажіть цифрою максимальний строк довгострокової оренди земельної ділянки (в роках).

18. У відповідях під котрими номерами правильно вказані підстави набування права власності на землю громадянами України?

1) приватизація земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування; 2) прийняття спадщини; 3) передача громадянам земельної ділянки, що була націоналізована; 4) отримання земельної ділянки внаслідок перерозподілу земель відповідно до закону; 5) виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю); 6) передача за пільговою ціною із земель державної і комунальної власності.

19. У відповідях під котрими номерами правильно вказані права власників земельних ділянок?

1) споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди; 2) передавати земельну ділянку в оренду; 3) змінювати цільове використання земельної ділянки; 4) додержуватися законодавства про земельні ресурси; 5) відчужувати наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини.

20. У відповідях під котрими номерами правильно вказані форми права власності на землю?

1) державна; 2) роздільна; 3) державна комунальна; 4) приватна; 5) комунальна; 6) групова приватна.

ТЕМА 7 ОСНОВИ ЖИТЛОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

1. **Загальна** характеристика житлового законодавства України
2. **Право** громадян на житло та форми його реалізації
3. **Договір** найму житлового приміщення
4. **Права** та обов'язки власників і наймачів жилого приміщення
5. **Правове** регулювання приватизації державного житлового фонду

Зміст теми:

Основні принципи забезпечення громадян України житлом. Договір найму жилого приміщення. Права і обов'язки власників та наймачів жилого приміщення. Приватизація державного житлового фонду.

Основні поняття:

Житлове право. Житловий фонд. Житлові будинки. Право на житло. Форми реалізації права на житло. Норми житлової площі. Додаткова житлова площа. Договір найму житлового приміщення. Ордер на житлове приміщення. Предмет договору найму житлового приміщення. Наймодавець. Наймач. Об'єднання співвласників багатоквартирних будинків. Приватизація державного житлового фонду. Житловий чек.

1. Загальна характеристика житлового законодавства України

Житлове право — це галузь права, що регулює відносини, котрі виникають у сфері реалізації права на житло.

Предметом правового регулювання житлового права є житлові правовідносини (право на житло, його реалізація, експлуатація житлового фонду, розгляд житлових спорів тощо). Суб'єктами житлових відносин можуть бути громадяни, підприємства, установи та організації, але в користування житлові приміщення надаються лише громадянам і лише для проживання у них.

Житловий кодекс Української РСР було прийнято 30 червня 1983 року (на 2008 рік було внесено ряд змін та доповнень) складається із 7 розділів (193 статті):

- 1) загальні положення;
- 2) управління житловим фондом;
- 3) забезпечення громадян житловими приміщеннями, користування житловими приміщеннями;
- 4) забезпечення збереження житлового фонду, його експлуатація та ремонт;
- 5) відповідальність за порушення житлового законодавства;
- 6) вирішення житлових спорів;
- 7) заключні положення.

Завданнями ЖК є:

- 1) регулювання житлових відносин з метою забезпечення гарантованого Конституцією права громадян на житло;
- 2) належне використання та зберігання житлового фонду;
- 3) зміцнення законності у галузі житлових відносин.

Житловий фонд — це сукупність житлових будинків, а також житлових приміщень у інших будівлях (нежитлових), що знаходяться на території України, призначені для проживання громадян.

Житлові будинки — це будівлі із зручностями для людини, що забезпечують можливість проживання протягом всього року. Слід відрізнити житлові будинки від житлових будівель, які теж мають всі зручності для проживання людини, але використовуються для тимчасового проживання (інтернати, готелі, дачі). Дія ЖК не розповсюджується на житлові будівлі.

Житловий фонд включає:

- 1) державний (житлові будинки та житлові приміщення в інших будівлях, що належать державі (під жилими приміщеннями в інших будівлях, що входять до житлового фонду мають на увазі приміщення, які знаходяться у нежитлових будівлях, проте вони, як і житлові приміщення у житлових домах, повинні мати зручності для людини, що забезпечують можливість проживання

протягом всього року (наприклад, житлові приміщення у адміністративних чи виробничих будівлях). Державний житловий фонд перебуває у віданні місцевих рад народних депутатів (житловий фонд місцевих рад) та у віданні міністерств і державних комітетів (відомчий житловий фонд);

2) громадський (житлові будинки і приміщення в інших будовах, що належать кооперативним організаціям, їх об'єднанням, профспілковим та іншим громадським організаціям);

3) житлово-будівельних кооперативів (житлові будинки, що належать ЖБК);

4) приватний (житлові будинки або їх частини, квартири, що належать громадянам на праві приватної власності).

Жилі будинки і житлові приміщення призначаються для постійного проживання громадян, а також для використання у встановленому порядку як службових житлових приміщень. Надання приміщень у житлових будинках для потреб промислового характеру забороняється.

До житлового фонду не входять нежилі приміщення в жилих будинках, призначені для торговельних, побутових та інших потреб непромислового характеру.

Контрольні запитання:

1. Що таке житлове право? Що є предметом правового регулювання житлового права?
2. Що таке житловий фонд?
3. Охарактеризуйте види житлового фонду.
4. Які об'єкти не входять до житлового фонду?

2. Право громадян на житло та форми його реалізації

За ст. 47 Конституції України “Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду”.

Це право забезпечується:

- 1) розвитком і охороною державного та громадського житлового фонду,
- 2) сприянням кооперативному та індивідуальному житловому будівництву,
- 3) справедливим розподілом під громадським контролем жилої площі, яка надається в міру здійснення програми будівництва благоустроєних жител,
- 4) невисокою платою за квартиру і комунальні послуги.

Форми реалізації права на житло:

- 1) отримання безоплатного житла у порядку черги;
- 2) приватизація житла;
- 3) шляхом укладення цивільно-правових угод (купівля-продаж, обмін, *парування*, отримання у спадщину);
- 4) будівництво (виділення ділянок під забудову, через ЖБК);
- 5) шляхом оренди.

Громадяни, які потребують поліпшення житлових умов, мають право на отримання у користування та у власність житлових приміщень у будинках державного та громадського житлового фонду.

Облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, як правило, здійснюється у виконкомі відповідної місцевої ради народних депутатів (можливий і за місцем роботи).

Житлові приміщення надаються громадянам України, які постійно проживають у даному населеному пункті, як правило, у вигляді окремої квартири на сім'ю.

Громадяни здійснюють право на отримання житла з 18 років (до 18 років, якщо особа одружилась або влаштувалась на роботу у передбачених законом випадках, особи у віці від 15 до 18 років здійснюють це право лише за згодою батьків або піклувальників).

Житлові приміщення надаються у порядку черговості, в межах норми житлової площі (розмір площі на 1 особу — 13,65 кв. м, без врахування площі підсобних приміщень: кухні, коридору, комірки). Проте можливі відхилення у бік перевищення або зменшення норми. Збільшення норми можливе, якщо житлове приміщення складає одну кімнату або призначене для осіб різної статі. Житлове приміщення, нижче від мінімального розміру, надається громадянину у порядку тимчасового покращення житлових умов як виняток. Понад норму житлової площі

окремим категоріям громадян надається **додаткова житлова площа** у вигляді кімнати чи у розмірі 10 м². Право на додаткову житлову площу надається у зв'язку із:

- 1) професійною та службовою діяльністю (наукові робітники, письменники, архітектори, скульптори);
- 2) хворобою;
- 3) за особливі заслуги перед державою та суспільством (Герої Радянського Союзу, Герої Праці).

Контрольні запитання:

1. Розкрийте зміст права на житло.
2. Вкажіть форми реалізації права на житло особами.
3. Який порядок отримання житла?

3. Договір найму житлового приміщення

Користування жилим приміщенням у будинках державного і громадського житлового фонду здійснюється відповідно до *договору найму житлового приміщення*.

Договір укладається у письмовій формі на підставі ордера на житлове приміщення між наймодавцем — державою (від її імені діють уповноважені органи — житлово-експлуатаційні організації (ЖЕКи) і наймачем, громадянином на ім'я якого видано *ордер*.

Ордер на житлове приміщення — це адміністративний акт індивідуального характеру виконкому місцевої ради, у якому вказується, кому він виданий, з якої кількості осіб складається сім'я громадянина, якому надається квартира, її площа та адреса, дата та номер рішення виконкому та дата видачі ордера.

Ордер — єдиний документ, що дає право на заселення квартири. Жиле приміщення, на вселення до якою видається ордер, повинно бути не лише фактично, але і юридичне вільним. Ордер не може бути виданий і на житлове приміщення, якщо у ньому особа проживає без достатніх законних підстав. Житлові органи зобов'язані до видачі ордера вжити заходів для звільнення цього приміщення. Форма ордера встановлена єдина. Бланк ордера складається із самого ордера та йот корінця. Ордер видається громадянину, на ім'я якого він виписаний, й корінець залишається у виконкомі, що видав ордер. Ордер повинен бути підписаний головою виконкому та скріплений печаткою. Ордер дійсний протягом 30 днів. По проходженні цього терміну ордер автоматично втрачає свою силу.

Договір найму житлового приміщення є безстроковий, оскільки житло надається громадянину у довгочасне користування. Ордер породжує, з одного боку, адміністративно-правові відносини між виконкомом та житлово-експлуатаційною організацією, куди він здається, а з іншого — цивільно-правові відносини між громадянином та вказаною організацією, що зобов'язана укласти з ним договір найму житлового приміщення.

Предметом договору найму житлового приміщення в будинках державного і громадського житлового фонду є окрема квартира або інше ізольоване житлове приміщення, що складається з однієї чи кількох кімнат, а також одноквартирний житловий будинок.

Не можуть бути предметом договору:

- 1) житлове приміщення (навіть ізольоване), розміри якого менші від встановленої норми;
- 2) частина кімнати або кімната зв'язана з іншою кімнатою спільним входом, а також підсобні приміщення (кухня, коридор, комірка та ін.).

У відповідності із виданим ордером у передбачене ним житлове приміщення вселяються як громадянин, що тримав ордер, так і члени його родини, вказані у ордері (дружина, чоловік, батьки, діти). Членами сім'ї наймача може бути визнано й інших осіб, якщо вони постійно проживають разом з наймачем і ведуть з ним спільне господарство.

Контрольні запитання:

1. Який порядок укладення договору найму житлового приміщення?
2. Що таке ордер на житлове приміщення? Яку інформацію він повинен містити?
3. Що є предметом, що не може бути предметом договору найму житлового приміщення?

4. Права та обов'язки власників і наймачів жилого приміщення

Житлові права осіб:

- 1) право на отримання у безстрокове користування в установленому порядку житлового приміщення;
- 2) право на приватизацію квартир (будинків) або придбання їх у житлових кооперативах, на біржових торгах, шляхом індивідуального житлового будівництва або отримання у власність на інших підставах, передбачених законодавством;
- 3) ніхто не може бути виселений із займаного житлового приміщення або обмежений у праві користування житловим приміщенням не інакше, як на підставі й у порядку, передбаченому законом;
- 4) житлові права охороняються законом;
- 5) громадяни, що потребують покращення житлових умов, мають право на отримання у користування житлового приміщення у будинках державного або громадського житлового фонду;
- 6) члени сім'ї наймача (дружина чи чоловік; їх діти та батьки), що проживають разом із ним, користуються нарівні з наймачем усіма правами та несуть усі обов'язки, що випливають із договору найму житлового приміщення;
- 7) наймач має право у встановленому порядку із письмової згоди усіх проживаючих разом із ним членів сім'ї вселити до займаного ним житлового приміщення свого чоловіка (дружину), дітей, батьків, а також інших осіб (на вселення до батьків їх неповнолітніх дітей вказаної згоди не потрібно);
- 8) тимчасово відсутній наймач зберігає права та несе обов'язки за договором найму житлового приміщення, забезпечивши відповідний догляд приміщення;
- 9) наймач має право здати житлове приміщення у піднайм або поселити у нього тимчасових мешканців;
- 10) наймач житлового приміщення має право із письмової згоди проживаючих разом із ним членів сім'ї, включаючи тимчасово відсутніх провести обмін займаного житлового приміщення із іншим наймачем.

Житлові обов'язки осіб:

- 1) бережно відноситись до будинку, в якому вони проживають (бережно ставитись до санітарно-технічного та іншого обладнання, до об'єктів благоустрою);
- 2) використовувати житлове приміщення відповідно до його призначення;
- 3) дотримуватися правил користування житловими приміщеннями (у т.ч. правил протипожежної безпеки, підтримувати чистоту та порядок у під'їздах, кабінах ліфтів, на сходових клітках і в інших місцях загальною користування);
- 4) економко витратити воду, газ, електричну та теплову енергію;
- 5) повнолітні члени сім'ї несуть солідарну із наймачем майнову відповідальність щодо обов'язків, які витікають із договору найму житлового приміщення;
- 6) наймач зобов'язаний платити за користування житлом (плата нараховується, виходячи із загальної площі квартири (норма загальної площі - 21 кв. м на одну людину));
- 7) наймач зобов'язаний вчасно вносити не лише квартирну плату, але й плату за комунальні послуги (вода, газ, електрика, тепло тощо).

Права наймодавця вимагати від наймача:

- 1) користуватись житлом згідно з існуючими правилами;
- 2) відшкодувати заподіяні збитки;
- 3) своєчасно вносити плату за житло і комунальні послуги.

Обов'язки наймодавця:

- 1) надати зазначене в ордері і обумовлене договором житло;
- 2) житлове приміщення повинно бути обладнане до умов населеного пункту, відповідати встановленим санітарним та технічним вимогам;
- 3) своєчасно проводити капітальний ремонт;
- 4) забезпечувати безперебійну роботу інженерного обладнання;
- 5) підтримувати належний стан під'їздів та інших місць загального користування будинків та прибудинкової території.

Відповідно до Закону України “Про об’єднання співвласників багатоквартирного будинку” мешканці багатоквартирних будинків мають право об’єднуватися в *об’єднання співвласників багатоквартирних будинків* (є юридичними особами).

Контрольні запитання:

1. Охарактеризуйте житлові прав та обов'язки осіб.
2. Дайте характеристику житловим правам та обов'язкам наймодавця.
3. Що таке об’єднання співвласників багатоквартирних будинків?

5. Правове регулювання приватизації державного житлового фонду

Питання приватизації житла врегульоване Законом України “Про приватизацію державного житлового фонду” від 19 червня 1992 р.

Приватизація державного житлового фонду — це відчуження квартир, будинків, кімнат у квартирах, та належних до них господарських споруд і приміщень державного житлового фонду на користь громадян України.

Державний житловий фонд — це фонд місцевих рад та фонд, що перебуває у повному господарському віданні або оперативному управлінні державних підприємств, установ чи організацій.

Цілі приватизації:

- 1) створення умов для здійснення права громадян на вільний вибір способу задоволення потреб у житлі;
- 2) залучення громадян до участі в утриманні та збереженні існуючого житла, формуванні ринкових відносин.

Об'єкти приватизації:

- 1) квартири багатоквартирних будинків;
- 2) одноквартирні будинки;
- 3) кімнати у квартирах, де мешкають два і більше наймачів, які використовуються громадянами на умовах найму;
- 4) незаселені квартири, частини будинків, одноквартирні будинки після закінчення їх будівництва, реконструкції або ремонту.

Не підлягають приватизації:

- 1) квартири-музеї;
- 2) квартири, розташовані на закритих територіях (військові поселення, заповідники);
- 3) квартири, що перебувають в аварійному стані;
- 4) службові квартири;
- 5) квартири розташовані в зоні безумовного відселення (Чорнобильська зона);
- 6) кімнати у гуртожитках;
- 7) квартири, які віднесено у встановленому порядку до непридатних для проживання або службових квартир;
- 8) квартири, де живуть два і більше наймачі;
- 9) квартири у разі відсутності всіх документів для приватизації.

Способи приватизації:

- 1) безоплатна передача з розрахунку норми 21 квадратний метр загальної площі на наймача та кожного члена його сім'ї та додатково 10 квадратних метрів на сім'ю;
- 2) продаж надлишків загальної площі квартир громадянам України, що мешкають у них або перебувають в черзі потребуючих поліпшення житлових умов.

Незалежно від розміру загальної площі *безоплатно передаються у власність* громадян займані ними:

- 1) однокімнатні квартири;
- 2) квартири (будинки), одержані у разі знесення або відселення всіх сімей з будинків (частин будинків), які належали їм на праві власності, якщо колишні власники не одержали за ці будинки (частини будинків) грошової компенсації;

- 3) квартири (будинки), в яких мешкають громадяни, котрим встановлена ця пільга Законом України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”;
- 4) квартири (будинки), в яких мешкають громадяни, удостоєні звання Героя Радянського Союзу, Героя Соціалістичної Праці, нагороджені орденом Слави трьох ступенів, ветерани Великої Вітчизняної війни, воїни-інтернаціоналісти, інваліди I і II груп, інваліди з дитинства, ветерани праці, що пропрацювали: не менше 25 років - жінки, 30 років - чоловіки, ветерани Збройних Сил та репресовані особи, реабілітовані згідно із Законом України “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні”;
- 5) квартири (будинки), в яких мешкають сім'ї загиблих при виконанні державних і громадських обов'язків та на виробництві;
- 6) квартири (будинки), в яких мешкають військовослужбовці, котрим встановлена пільга Законом України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”
- 7) квартири (будинки), в яких мешкають багатодітні сім'ї (сім'ї, що мають трьох і більше неповнолітніх дітей). Якщо загальна площа квартир (будинків), що підлягають приватизації, відповідає санітарній нормі, то зазначені квартири передаються наймачеві та членам його сім'ї безоплатно. До членів сім'ї наймача включаються лише особи, які постійно проживають у квартирі разом з наймачем або за якими зберігається право на житло на момент введення в дію закону про приватизацію державного житлового фонду.

Якщо загальна площа квартири менша від санітарної норми, яку має право отримати сім'я наймача безоплатно, наймачу та членам його сім'ї видаються житлові чеки, сума яких визначається, виходячи з розміру середньої достатньої площі та відповідної вартості одного квадратного метра. Якщо загальна площа житла перевищує площу, яку сім'я наймача має отримати безоплатно, то наймач здійснює доплату грошима або цінними паперами, одержаними для приватизації державних підприємств. Сума доплати визначається добутком надлишкової загальної площі на вартість одного квадратного метра з урахуванням коефіцієнта споживчої якості квартири (будинку). Оплата вартості приватизованого житла може провадитись в розстрочку на 10 років за умови внесення первинного внеску в розмірі не менше 10% суми, що підлягає оплаті.

Кожен громадянин України має право приватизувати займане ним житло безоплатно в межах номінальної вартості житлового чеку або з частковою доплатою один раз.

Житловий чек — це приватизаційні папери, які одержуються всіма громадянами України і використовуються при приватизації державного житлового фонду. Вони можуть бути використані для приватизації частки майна державних підприємств, земельного фонду.

Передача займаних квартир здійснюється в спільну сумісну власність за письмовою згодою всіх повнолітніх членів сім'ї, які постійно мешкають в даній квартирі.

Приватизація відбувається за такими етапами:

- 1) особа, яка хоче приватизувати своє житло (квартиру, будинок), подає заяву до органу приватизації і письмову згоду всіх повнолітніх членів сім'ї на приватизацію;
- 2) до заяви додаються документи: а) довідка про склад сім'ї; б) характеристика житла (видаються ЖЕКом);
- 3) у випадку, якщо особа має право на пільги, то додає документ, що їх підтверджує;
- 4) уповноважений приватизаційний орган, одержавши необхідні документи від наймача квартири, розглянувши документи, приймає рішення про приватизацію (чи неможливість приватизації, якщо об'єкт не підлягає приватизації);
- 5) оформляється паспорт на квартиру та свідоцтво на право власності;
- 6) свідоцтво про право на власність та технічний паспорт на квартиру власник отримує після реєстрації цих документів у бюро технічної інвентаризації. Ці документи не потребують нотаріального посвідчення.

Оформлення документів відбувається протягом 1 місяця, при цьому наймач, що приватизує житло, оплачує лише послуги з приватизації та оформлення документів про право на власність.

Державний житловий фонд, який знаходиться у повному господарському віданні або оперативному управлінні державних підприємств, організацій та установ, за їх бажанням може передаватись у комунальну власність за місцем розташування будинків з наступним здійсненням їх приватизації органами місцевої державної адміністрації та місцевого самоврядування.

В разі банкрутства підприємств, зміни форми власності або ліквідації підприємств, установ, організацій, у повному господарському віданні яких перебуває державний житловий фонд, останній (у тому числі гуртожитки) одночасно передається у комунальну власність відповідних міських, селищних, сільських рад народних депутатів.

Контрольні запитання:

1. Що таке приватизація державного житлового фонду?
2. Які об'єкти входять до державного житлового фонду за діючим законодавством?
3. Які об'єкти підлягають, не підлягають приватизації?
4. Якими способами можливе здійснення приватизації?
5. Розкрийте етапи здійснення приватизації.

Список рекомендованих нормативно-правових актів до теми:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996.
2. Житловий кодекс України від 30.06.1983.
3. Про приватизацію державного житлового фонду: Закон України від 19.06.1992.
4. Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку: Закон України від 29.11.2001.
5. Про житловий фонд соціального призначення: Закон України від 12.01.2006 р.
6. Про службові жилі приміщення: Постанова Ради Міністрів УРСР від 4.02.1988.
7. Про затвердження примірного положення про гуртожитки: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 3.06.1986.

Тестові завдання до теми:

1. У відповідях під котрими номерами правильно вказані предмет договору найму житла?
1) житловий будинок; 2) два житлові будинки; 3) частина житлового будинку; 4) кілька квартир; 5) непридатна для проживання квартира.
2. У відповідях під котрими номерами правильно вказані гарантії права на житло згідно Житлового кодексу?
1) державною програмою "Безкоштовне житло – кожній родині"; 2) розвитком і охороною державного і громадського житлового фонду; 3) сприянням державному житловому будівництву; 3) сприянням наданню молодим громадянам пільгових кредитів на придбання житла; 4) справедливим розподілом під громадським контролем жилої площі, яка надається в міру здійснення програми будівництва благоустроєних жител; 5) гарантованим наданням безкоштовного житла всім особам, які його потребують; 6) перерозподілом житлового фонду на користь осіб, що потребують соціального захисту.
3. У відповідях під котрими номерами правильно вказані сторони і зміст договору найму житлового приміщення згідно Цивільного кодексу України?
1) договір передбачає плату за житло; 2) договір є строковим; 3) власник житла передає другій стороні житло для проживання в ньому; 4) договір є безоплатним; 5) власник житла передає другій стороні житло для будь-якого використання.
4. У відповідях під котрими номерами правильно вказані гарантії права на житло згідно Житлового кодексу?
1) шляхом конфіскації житла, отриманого з порушенням закону, з наступною його передачею багатодітним сім'ям; 2) розвитком і охороною державного і громадського житлового фонду; 3) сприянням кооперативному та індивідуальному житловому будівництву; 4) наданням житла з боку держави всім особам, які досягли повноліття; 5) справедливим обліком тих осіб, які потребують покращення житлових умов.
5. Вкажіть цифрою суму числових значень, що містяться у вимогах до площі житла, що передається громадянам безоплатно як способу приватизації.
6. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки приватизації державного житлового фонду?
1) це передача в тимчасове користування; 2) передача в користування на певний строк; 3) це відчуження; 4) її предметом є квартира; 5) її предметом є кімната в одноквартирному будинку, де

мешкають два і більше наймачів; 6) її змістом є передання права власності на користь юридичних і фізичних осіб.

7. У відповідях під котрими номерами правильно вказане житло державного житлового фонду, яке не підлягає приватизації?

1) квартири (кімнати, будинки), віднесені у встановленому порядку до числа службових; 2) квартири з пам'ятними таблицями; 3) розташовані в зоні безумовного (обов'язкового) відселення, забрудненій внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС; 4) квартира щодо якої триває цивільно-правовий спір у суді – до винесення судом відповідного рішення; 5) квартири, отримані від державних установ у зв'язку з виконанням службових обов'язків.

8. У відповідях під котрими номерами правильно вказані предмет договору найму житла?

1) жилий квартал; 2) спальний район міста; 3) частина квартири; 4) квартира; 5) дві квартири; 6) вулиця з жилими квартирами.

9. У відповідях під котрими номерами правильно вказані житлові права осіб?

1) не має права використовувати його для реєстрації в ньому громадської організації; 2) використовувати помешкання для проживання інших осіб; 3) використовувати помешкання для власного проживання; 4) використовувати помешкання для проживання членів своєї сім'ї; 5) власник квартири може на свій розсуд здійснювати перебудову житла і його права при цьому захищаються від можливого втручання власників інших квартир у багатоквартирному житловому будинку.

10. У відповідях під котрими номерами правильно вказані житлові обов'язки осіб?

1) використовувати житло лише для проживання у ньому; 2) самостійно вносити плату за комунальні послуги, якщо інше не встановлено договором найму; 3) використовувати житлові приміщення для отримання прибутку; 4) виселятися з житла за першою вимогою наймодавця; 5) самостійно на свій розсуд провадити реконструкцію житла.

11. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки приватизації державного житлового фонду?

1) її предметом є підвал, що належить до квартири, що приватизується; 2) її предметом є багатоквартирний будинок; 3) передача в користування на певний строк; 4) це відчуження; 5) її предметом є квартира; 6) її предметом є кімната в квартирі, де мешкають два і більше наймачів.

12. У відповідях під котрими номерами правильно вказане житло державного житлового фонду, яке не підлягає приватизації?

1) квартири-релікти; 2) квартири-музеї; 3) квартири (будинки), розташовані на територіях закритих військових поселень; 4) квартири (будинки), розташовані на територіях ботанічних садів; 5) квартири, отримані від державних установ у зв'язку з виконанням службових обов'язків; 6) кімнати в гуртожитках.

13. У відповідях під котрими номерами правильно вказані способи приватизації державного житлового фонду?

1) безоплатна передача громадянам квартир (будинків) з розрахунку санітарної норми 31 квадратний метр загальної площі на наймача і кожного члена його сім'ї та додатково 15 квадратних метрів на сім'ю; 2) пільгова (продаж зі знижкою) передача громадянам квартир (будинків) з розрахунку санітарної норми 21 квадратний метр загальної площі на наймача і кожного члена його сім'ї та додатково 10 квадратних метрів на сім'ю; 3) безоплатна передача громадянам квартир (будинків) з розрахунку санітарної норми 21 квадратний метр загальної площі на наймача і кожного члена його сім'ї та додатково 10 квадратних метрів на сім'ю; 4) безоплатного передання надлишків загальної площі квартир (будинків) громадянам України, що мешкають в них; 5) продаж надлишків загальної площі квартир (будинків) громадянам України, що перебувають у черзі таких громадян, що потребують покращення житлових умов; 6) передача безоплатно особі за видатні заслуги перед державою і суспільством.

14. У відповідях під котрими номерами правильно вказане займане громадянами житло, яке незалежно від розміру загальної площі безоплатно передається у їхню власність?

1) однокімнатні квартири; 2) квартири (будинки), в яких мешкають громадяни, котрим встановлена ця пільга Законом України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи"; 3) квартири, в яких проживають ветерани органів внутрішніх справ і СБУ; 4) квартири, в яких мешкають ветерани Збройних Сил; 5) квартири, в яких мешкають інваліди третьої групи.

15. У відповідях під котрими номерами правильне вказане займане громадянами житло, яке незалежно від розміру загальної площі безоплатно передається у їхню власність?

1) двокімнатні квартири; 2) квартири, одержані у разі знесення або відселення всіх сімей з будинків, які належали їм на праві власності, якщо колишні власники не одержали за ці будинки грошової компенсації; 3) квартири (будинки), в яких мешкають громадяни, удостоєні звання Героя Радянського Союзу; 4) квартири, в яких проживають ветерани органів внутрішніх справ і СБУ; 5) квартири, в яких мешкають пенсіонери; 6) квартири, в яких мешкають інваліди третьої групи; 7) квартири, в яких мешкають визначні діячі науки і освіти України, перелік яких визначено законом.

16. Вкажіть цифрою дату (число місяця) прийняття Житлового кодексу України.?

17. Не можуть бути предметом договору найму житла?

1) житлове приміщення (навіть ізольоване), розміри якого менші від встановленої норми; 2) частина кімнати або кімната зв'язана з іншою кімнатою спільним входом, а також підсобні приміщення (кухня, коридор, комірка та ін.); 3) двокімнатні квартири; 4) квартири-музеї; 5) підвал, що належить до квартири.

18. Ордер на житлове приміщення дійсний?

1) 5 днів; 2) 1 місяць; 3) 30 днів; 4) 1 рік; 5) 5 років.

19. Житловий кодекс України складається?

1) 4 розділів; 2) 5 розділів; 3) 6 розділів; 4) 7 розділів; 5) 8 розділів.

20. Норма житлової площі (розмір площі на 1 особу) становить?

1) 9 кв.м; 2) 10, 25 кв.м; 3) 1,75 кв.м; 4) 6 кв.м; 5) 13,65 кв.м.

ТЕМА 8

ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

1. **Загальна** характеристика адміністративного права
2. **Правове** регулювання державного управління.
3. **Адміністративне** правопорушення (проступок) та адміністративна відповідальність
4. **Поняття** та види адміністративних стягнень
5. **Адміністративна** відповідальність неповнолітніх
6. **Розгляд** справ про адміністративні правопорушення

Зміст теми:

Правове регулювання державного управління в Україні. Поняття адміністративного проступку. Види адміністративних стягнень. Органи, що розглядають справи про адміністративні правопорушення. Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх.

Основні поняття:

Адміністративне право. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Адміністративна правоздатність. Адміністративна дієздатність. Державне управління. Метод державного управління. Адміністративний примус. Адміністративне правопорушення. Адміністративна відповідальність. Адміністративне стягнення. Заходи адміністративного впливу. Адміністративне провадження.

1. Загальна характеристика адміністративного права

Адміністративне право — галузь права, яка регулює суспільні відносини, що виникають між суб'єктами при здійсненні виконавчо-розпорядчої спільності, та суспільні відносини у сфері державного управління.

Особливістю цієї галузі права є те, що в адміністративних правовідносинах однією із сторін завжди виступає держава, в особі державного органу чи посадової особи, які діють в межах наданих їм повноважень, виконуючи покладені на них функції. Також слід зазначити, що учасники адміністративних правовідносин не є рівними між собою, оскільки, здійснюючи свої повноваження, державні органи (посадові особи), у випадках передбачених законом, наділені правом застосування примусу.

Адміністративне право поділяється на дві частини — *загальну* та *особливу*.

Загальну частину складають сукупність норм, що мають загальний характер і визначають:

- 1) принципи державного управління;
- 2) методи державного управління;
- 3) порядок та дисципліну управління;
- 4) поняття державної служби;
- 5) правовий статус суб'єктів адміністративно-правових відносин тощо.

Особливу частину складають норми, що:

- 1) встановлюють конкретні види адміністративних правопорушень у певних сферах і галузях управління;
- 2) визначають органи (посадові особи) уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення;
- 3) визначають порядок впровадження та виконання постанов про накладення адміністративних стягнень.

На відміну від інших галузей права, в Україні немає адміністративного кодексу. Джерелами адміністративного права України є нормативно-правові акти, що регламентують виконавчо-розпорядчу діяльність:

- а) Конституція;
- б) Кодекси України: Митний кодекс України (2002 р.), Повітряний кодекс України (04.05.1993 зі змінами на 1999 р.), Водний кодекс України (06.06.1995 зі змінами на 2001 р.), Кодекс України про адміністративні правопорушення (7.12.1984 зі змінами на 2002 р.) і т. ін.;

в) закони: „Про державну службу” (16.12.1993 зі змінами на 2001 р.), „Про місцеве самоврядування” (21.05.1997 зі змінами на 2001 р.), „Про міліцію” (20.12.1990 зі змінами та доповненнями на 2002 р.), „Про освіту” (23.03.1996) тощо;

г) підзаконні акти: укази та розпорядження Президента, постанови Кабінету Міністрів, рішення та накази Міністерств, акти державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування тощо.

Кодекс України про адміністративні правопорушення (набув чинності з 01.06.85), з доповненнями та поправками діє дотепер, складається з 5 розділів, які включають 33 глави.

Розділ I. Загальні положення. Він містить однойменну главу 1.

Розділ II. Адміністративне правопорушення і адміністративна відповідальність (Загальна та Особлива частини).

Загальна частина охоплює такі глави:

2. Адміністративне правопорушення і адміністративна відповідальність.

3. Адміністративне стягнення.

4. Накладення адміністративного стягнення.

Особлива частина включає такі глави:

5. Адміністративне правопорушення в галузі охорони праці і здоров'я населення.

6. Адміністративні правопорушення, що посягають на власність.

7. Адміністративні правопорушення в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури.

8. Адміністративні правопорушення в промисловості, будівництві та в галузі використання електричної і теплової енергії.

9. Адміністративні правопорушення у сільському господарстві. Порушення ветеринарно-санітарних правил.

10. Адміністративні правопорушення на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку.

11. Адміністративні правопорушення в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою.

12. Адміністративні правопорушення в галузі торгівлі, фінансів і кустарно-ремісничих промислів.

13. Адміністративні правопорушення в галузі стандартизації, якості продукції та метрології.

14. Адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку.

15. Адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління.

Розділ III. Органи, які уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення. Він містить такі глави:

16. Основні положення.

17. Підвідомчість справ про адміністративні правопорушення.

Розділ IV. Проведення у справах про адміністративні правопорушення. Він охоплює такі глави:

18. Основні положення.

19. Протокол про адміністративне правопорушення.

20. Адміністративне затримання. Особистий огляд. Огляд речей і вилучення речей та документів.

21. Особи, які беруть участь у провадженні в справі про адміністративне правопорушення.

22. Розгляд справ про адміністративне правопорушення.

23. Постанова по справі про адміністративне правопорушення.

24. Оскарження і опротестування постанови по справі про адміністративне правопорушення.

Розділ V. Виконання постанов про накладення адміністративних стягнень. Включає такі глави:

25. Основні положення.

26. Проведення по виконанню постанови про винесення попередження.

27. Проведення по виконанню постанови про накладення штрафу.

28. Проведення по виконанню постанови про оплатне вилучення предмета.

29. Проведення по виконанню постанови про конфіскацію предмета, грошей.

30. Провадження по виконанню постанови про позбавлення спеціального права.
31. Провадження по виконанню постанови про застосування виправних робіт.
32. Провадження по виконанню постанови про застосування адміністративного арешту.
33. Провадження по виконанню постанови в частині відшкодування майнової шкоди.

Отже, адміністративне право регулює адміністративні відносини. *Адміністративні правовідносини* — це відносини, що виникають між суб'єктами за їх бажанням або за розпорядженням уповноваженого органу (особи) у процесі виконавчо-розпорядчої діяльності.

Адміністративні правовідносини можуть виникати між:

- 1) вищестоящими та нижчестоящими органами держави (Кабінет Міністрів України — Міністерство внутрішніх справ);
- 2) не підпорядкованими органами державного управління (Міністерство юстиції — Верховний суд України);
- 3) органами державного управління та підпорядкованими їм державними підприємствами та установами (Міністерство освіти — ВНЗ);
- 4) між органами державного управління та громадянами (відділ соціального забезпечення — громадянин, який звертається із заявою).

Відповідно, *сторонами адміністративних правовідносин (суб'єктами) є:*

- 1) орган державного управління (посадова особа), наділений владними повноваженнями;
- 2) об'єкт, яким управляють, та громадяни (органи державного управління, посадові, фізичні та юридичні особи).

Тобто в адміністративних правовідносинах беруть участь фізичні та юридичні особи (в тому числі органи державної влади та місцевого само врядування). Суб'єкти адміністративних правовідносин наділені адміністративною *правоздатністю* та *дієздатністю*.

Адміністративна правоздатність — це здатність особи мати адміністративні права та обов'язки. Для юридичних осіб (в тому числі державних органів) настає з часу їх утворення (реєстрації, заснування), для фізичних — з народження. Припиняється, — для юридичних осіб з часу їх припинення (ліквідації, реорганізації, злиття), для фізичних осіб — її смертю.

Адміністративна дієздатність — це здатність особи своїми діями набувати свої адміністративні права і обов'язки. Для юридичних осіб настає з часу утворення, для фізичних — залежно від обставин:

- а) з 6 років учні йдуть до школи, стаючи суб'єктами правовідносини за Законом „Про освіту”;
- б) з 14 років мають право вступати до громадських організацій;
- в) з 16 років — несуть часткову адміністративну відповідальність;
- г) з 18 років особи можуть бути обрані депутатами до місцевих рад, зобов'язані служити у Збройних силах України, несуть повну адміністративну відповідальність;
- д) з 21 року особа може стати народним депутатом України;
- е) з 35 років — Президентом України;
- є) з 40 років — суддею Конституційного суду тощо.

Контрольні запитання:

1. Що таке адміністративне право?
2. Які характерні особливості відрізняють цю галузь права від інших?
3. Охарактеризуйте загальну та особливу частини адміністративного права.
4. Які нормативно-правові акти регулюють адміністративні правовідносини?
5. Що таке адміністративні правовідносини? Між якими особами виникають такі відносини?
6. Розкрийте зміст понять „адміністративна правоздатність”, „адміністративна дієздатність”

2. Правове регулювання державного управління.

Державне управління — виконавчо-розпорядча діяльність органів державної влади на основі та у відповідності із нормативно-правовими актами.

Державне управління пов'язане із виконанням таких управлінських функцій, як:

- а) прогнозування;
- б) загальне та оперативне керівництво;
- в) регулювання;
- г) облік;
- д) контроль тощо.

Основними *стадіями* процесу державного управління є:

- 1) виявлення та аналіз проблеми, що потребує вирішення;
- 2) розробка проекту вирішення;
- 3) розгляд (у тому числі оцінка експертів) та узгодження проекту із відповідними органами

та організаціями;

4) затвердження проекту, шляхом надання йому юридичної сили (закон, указ, постанови, розпорядження тощо);

5) доведення рішення до виконавців;

б) організація виконання рішення та контроль за його виконанням.

В процесі державного управління використовуються системний, функціональний та структурний аналізи; спеціальні методики прогнозування та моделювання; теорії інформації та рішень тощо.

Державне управління здійснюється у таких основних напрямках:

- в народному господарстві (галузі промисловості, будівництво);
- у соціальній сфері (медицина, пенсії, пільги, допомоги і т. ін.);
- у культурно-освітній сфері (школи, вузи, театри, музеї тощо);
- у адміністративно-політичній діяльності (зовнішня політика, оборона, державна безпека, охорона громадського порядку тощо).

В здійсненні державного управління задіяні усі органи державної влади: законодавчі, виконавчі, судові, правоохоронні, контрольно-наглядові тощо. Але, слід зазначити, що виконавчо-розпорядчою діяльністю, за своїми функціями, переважно займаються органи виконавчої влади (посадові особи). Органи виконавчої влади (посадові особи) у своїй діяльності використовують *методи* відповідно до нормативно-правової бази України.

Метод державного управління — це спосіб реалізації органами державної влади своїх функцій. Розрізняють: адміністративний метод, економічний, переконання, примусу тощо. Одними з найважливіших та найпоширенішими є методи *переконання* та *примусу*.

Адміністративне переконання — це словесний вплив (в усній чи письмовій формі) уповноважених державних органів на суб'єктів адміністративних правовідносин, шляхом застосування ознайомлювальних, пояснювальних, виховних, організаційних та заохочувальних заходів з метою дотримання ними норм права. За допомогою адміністративного переконання формується позитивне ставлення до законодавства держави та його дотримання, до сумлінного виконання вказівок державних органів влади.

Основними способами переконання є:

- 1) ознайомлення із рішеннями державних органів (опублікування законів, ознайомлення з правилами дорожнього руху у школі);
- 2) виховання (в процесі вивчення курсу “Правознавства” у школі);
- 3) пояснення (роз'яснення) рішень органів державної влади (інструкції, вказівки, листи, семінари, наради);
- 4) обмін передовим досвідом;
- 5) застосування заохочень (моральне та матеріальне стимулювання за сумлінне виконання своїх обов'язків, шляхом надання премій, присвоєння звань, нагородження грамотами, медалями, орденами).

Адміністративний примус — це вольовий вплив уповноважених державних органів на суб'єктів адміністративних правовідносин, шляхом застосування спеціальних заходів з метою дотримання ними норм права.

Особливості застосування адміністративного примусу:

- а) застосовується лише уповноваженими органами державної влади;
- б) регламентується нормами адміністративного права.

Спеціальними заходами адміністративного примусу є:

1) *заходи адміністративного припинення* — це міри впливу на суб'єктів адміністративних правовідносин, щодо припинення адміністративних правопорушень, щодо правопорушень що

готуються, попередження шкідливих наслідків діянь, забезпечення можливостей притягнення певних осіб до юридичної відповідальності за скоєнні правопорушення. Таким заходами є:

а) *затримання* (здійснюється правоохоронними органами строком до 3 годин з метою припинення порушення шляхом обмеження особистої свободи);

б) *привід* (насильницьке доставляння особи до органів міліції, у випадку, коли вона не з'явилася за викликом добровільно);

в) *вказівка* (вимога до правопорушника припинити протиправні дії);

г) *вилучення майна, документів* (якщо вони перебувають у неправомірному володінні, є речовими доказами чи можуть стати об'єктами адміністративного правопорушення);

д) *тимчасове відсторонення працівників від виконання робіт* (здійснюється з метою запобігання можливим шкідливим наслідкам певних виробничих функцій);

е) *огляд осіб і речей* (здійснюється за наявності інформації про можливість скоєння правопорушення);

є) *перевірка документів, що посвідчують особу*;

ж) *застосування заходів фізичного впливу та спецзасобів* (гумовий кийок, наручники, зв'язування, водомет, собака тощо);

з) *доставляння порушника в органи правопорядку для складання протоколу* (здійснюється у випадках, шли обов'язковим є складення протоколу про правопорушення, а зробити це на місці неможливо. У цих випадках доставлення здійснюється незалежно від бажання порушника. Строк перебування доставленої особи в приміщенні органу правопорядку не може перевищувати однієї години);

2) *заходи адміністративного попередження* — це міри та дії щодо запобігання скоєнню адміністративних правопорушень, а також: щодо попередження та боротьби зі стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями сільськогосподарськими шкідниками (адміністративний нагляд за особами звільненими з місць позбавлення волі, карантин, закриття окремих ділянок кордону, заборона виїзду та ввезення вантажів);

3) *адміністративні стягнення* — примусові заходи державного впливу, що застосовуються до осіб, які вчинили адміністративні правопорушення (попередження, штраф, конфіскація предмета, сплатне вилучення, виправні роботи, арешт, позбавлення спеціального права).

Контрольні запитання:

1. Що таке державне управління?
2. Які стадії державного управління розрізняють?
3. У яких напрямках здійснюється державне управління?
4. Що таке метод державного управління? Які методи ви знаєте?

3. Адміністративне правопорушення (проступок) та адміністративна відповідальність

Адміністративне правопорушення — це протиправна, винна (зумисна або з необережності) дія або бездіяльність, що зазіхає на державний або суспільний порядок, власність, права та свободи громадян, на встановлений порядок управління, за яке законодавством передбачено адміністративну відповідальність. Ознаками адміністративного правопорушення є:

- 1) протиправність;
- 2) суспільна шкідливість;
- 3) винуватість;
- 4) адміністративна відповідальність.

Склад адміністративного правопорушення:

1) *об'єкт* — це відносини у суспільстві, що охороняються нормами адміністративного права, за порушення яких накладаються адміністративні стягнення (громадський порядок, власність, порядок управління, використання природних ресурсів тощо);

2) *об'єктивна сторона* — це безпосередні вчинки особи (дії чи бездіяльність), за які передбачено адміністративну відповідальність, що характеризуються обставинами, місцем, часом, способом скоєння правопорушення а також причинним зв'язком між діями і шкідливими

наслідками діяння (дрібна крадіжка, порча таксофонів, пошкодження внутрішнього обладнання пасажирських вагонів тощо);

3) *суб'єкт* — осудна фізична особа, якій на момент скоєння правопорушення виповнилося 16 років, в тому числі службова чи посадова особа, а також юридична особа;

4) *суб'єктивна сторона* — це внутрішнє ставлення правопорушника до скоєного ним протиправного діяння, яке характеризується мотивом, метою та виною. Вина може бути:

а) *зумисною (прямий умисел і непрямий умисел)*;

б) *з необережності (протиправна самонадіяність та протиправна недбалість)*.

Лише за наявності усіх ознак складу адміністративного правопорушення особу можна притягнути до адміністративної відповідальності.

Адміністративна відповідальність — це вид юридичної відповідальності, за порушення якої застосовуються адміністративні стягнення, передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення або іншим адміністративним законодавством.

Особливостями адміністративної відповідальності є:

1) встановлюється нормативно-правовими актами про адміністративні правопорушення;

2) застосовується за порушення винуватим своїх правових обов'язків (за скоєння адміністративного проступку);

3) супроводжується державним та громадським осудженням протиправного діяння та особи правопорушника;

4) завжди пов'язана з негативними для правопорушника наслідками особистого чи майнового характеру;

5) позасудовий порядок реалізації (справи про адміністративні правопорушення мають право розглядати міліція, прикордонники, пожежна охорона, адміністративні комісії тощо);

б) особливий характером правових наслідків (адміністративне стягнення діє протягом року з моменту його накладення, тоді як кримінальне покарання автоматично тягне за собою судимість, терміни якої залежать від покарання);

7) застосовується до організаційно не підпорядкованих суб'єктів;

8) настає після досягнення 16-річного віку;

9) суб'єктами є фізичні та юридичні особи.

Умови, за яких особу притягують до адміністративної відповідальності, називаються підставами адміністративної відповідальності. Розрізняють фактичні та процесуальні підстави. *Фактична підстава* — це наявність у діяч чи бездіяльності особи складу адміністративного правопорушення. *Процесуальна підстава* — це рішення уповноваженого органу чи посадової особи про притягнення до адміністративної відповідальності конкретної особи.

Особа, яка діяла в стані крайньої необхідності, необхідної оборони або яка була в стані неосудності, не підлягає адміністративній відповідальності.

Не є адміністративним правопорушенням дія, яка хоч і передбачена Кодексом України про адміністративні правопорушення або іншими законами, що встановлюють відповідальність за адміністративні правопорушення, але вчинена в стані **крайньої необхідності**, тобто для усунення небезпеки, яка загрожує державному або громадському порядку, власності, правам і свободам громадян, установленому порядку управління, якщо ця небезпека за даних обставин не могла бути усунута іншими засобами і якщо заподіяна шкода є менш значною, ніж відвернена шкода.

Не є адміністративним правопорушенням дія, яка хоч і передбачена Кодексом України про адміністративні правопорушення, або іншими законами, що встановлюють відповідальність за адміністративні правопорушення, але вчинена в стані **необхідної оборони**, тобто при захисті державного або громадського порядку, власності, прав і свобод громадян, установленого порядку управління від протиправного посягання шляхом заподіяння тому хто посягає шкоди, якщо при цьому не було допущено *перевищення меж необхідної оборони*.

Перевищенням меж необхідної оборони визнається явна невідповідність захисту характерові та суспільній шкідливості посягання.

Не підлягає адміністративній відповідальності особа, яка під час вчинення протиправної дії чи бездіяльності була в стані *неосудності*, тобто не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства чи іншого хворобливого стану.

Контрольні запитання:

1. Що таке адміністративне правопорушення? Які його ознаки?
2. Охарактеризуйте склад адміністративного правопорушення.
3. Що таке адміністративна відповідальність? Розкрийте її особливості.
4. За яких підстав особа притягується до адміністративної відповідальності?
5. У яких випадках особа не підлягає адміністративній відповідальності?

4. Поняття та види адміністративних стягнень

Адміністративне стягнення - це міра відповідальності, примусовий захід державного впливу, що застосовується до особи за скоєння адміністративного правопорушення (проступку).

Адміністративне стягнення накладається з метою:

- 1) забезпечення виконання загальнообов'язкових правил (припинення протиправного вчинку);
- 2) покарання правопорушника;
- 3) виховання правопорушника;
- 4) відновлення порушених правовідносин (в тому числі відшкодування завданих збитків);
- 5) попередження нових правопорушень.

Види адміністративних стягнень:

1) *попередження* — складається у письмовій формі, має характер морального осуду (у передбачених законом випадках попередження фіксується іншим установленим способом);

2) *штраф* - грошове стягнення, що накладається на громадян і посадових осіб за адміністративні правопорушення у випадках і розмірі, встановлених законодавством (не має компенсаційного характеру, стягується у кратному розмірі відповідно до офіційно встановленого неоподаткованого мінімуму доходів громадян, який на 2008 р. становить 17 грн.; сплачується на місці, або протягом 15 днів з дня вручення правопорушнику постанови про накладення штрафу, шляхом внесення до ощадного банку);

3) *оплатне вилучення предмета, що був знаряддям скоєння або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення* — примусове вилучення та подальша реалізація з передачею вирученої суми колишньому власнику, із відрахуванням коштів на витрати по реалізації (здійснюється державним виконавцем);

4) *конфіскація предмета, який є знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення* — примусове безоплатне повернення майна у власність держави за рішенням суду (конфіскованим може бути лише предмет, який є в особистій власності правопорушника; конфіскація вогнепальної зброї, інших знарядь полювання та бойових припасів не може застосовуватися до осіб, для яких полювання є основним джерелом існування);

5) *позбавлення спеціального права* — права управління транспортним засобом, права полювання, — застосовується на строк до 3-х років за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом. *Позбавлення права керування засобами транспорту не може застосовуватися* до осіб, які користуються цими засобами в зв'язку з інвалідністю, за винятком випадків керування в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння, а також у разі невиконання вимоги працівника міліції при зупинку транспортного засобу, порушення вимог, встановлених щодо правил не залишення місця дорожньо-транспортної пригоди, учасниками якої вони є, ухилення від огляду на наявність алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння. *Позбавлення права полювання не може застосовуватись* до осіб, для яких полювання є основним джерелом існування); позбавлення права керування транспортними засобами виконується посадовими особами органів внутрішніх справ;

6) *виправні роботи* — застосовуються строком до 2 місяців із відбуванням їх за місцем постійної роботи правопорушника із утриманням до 20% із його заробітної плати на користь держави (призначається лише за рішенням суду);

7) *адміністративний арешт* установлюється та застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до 15 діб (призначається за рішенням суду негайно, після винесення постанови з використанням порушника в окремих випадках на фізичних роботах без оплати праці. Адміністративний арешт *не застосовується*:

- а) до вагітних жінок;

- б) до жінок, що мають дітей у віці до 12 років;
- в) до неповнолітніх;
- г) до інвалідів I та II груп).

За вчинення грубого порушення правопорядку іноземцями або особами без громадянства до них може бути застосоване таке стягнення, як вигнання (видворення) з України.

Оплатне вилучення та конфіскація предметів можуть застосовуватись як основні, так і додаткові адміністративні стягнення; інші адміністративні стягнення, можуть застосовуватись лише як основні.

За одне адміністративне правопорушення може бути накладено основне або основне і додаткове стягнення.

Стягнення за адміністративне правопорушення накладається в межах, установлених нормативним актом, який передбачає відповідальність за вчинене правопорушення. При накладенні стягнення враховується характер вчиненого правопорушення, особа порушника, ступінь його вини, майновий стан, обставини, що пом'якшують та обтяжують відповідальність.

Обставини, що пом'якшують адміністративну відповідальність:

- 1) щире каяття винного;
- 2) відвернення винним шкідливих наслідків правопорушення, добровільне відшкодування збитків або усунення заподіяної шкоди;
- 3) вчинення правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання або при збігу тяжких особистих чи сімейних обставин;
- 4) вчинення правопорушення неповнолітнім;
- 5) вчинення правопорушення вагітною жінкою або жінкою, яка має дитину віком до одного року.

Обставини, що обтяжують адміністративну відповідальність:

- 1) продовження протиправної поведінки, незважаючи на вимогу уповноважених на те осіб припинити її;
- 2) повторне протягом року вчинення однорідного правопорушення, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню;
- 3) вчинення правопорушення особою, яка раніше вчинила злочин;
- 4) втягнення неповнолітнього в правопорушення;
- 5) вчинення правопорушення групою осіб;
- 6) вчинення правопорушення в умовах стихійного лиха або за інших надзвичайних обставин;
- 7) вчинення правопорушення в стані сп'яніння (орган чи посадова особа який накладає адміністративне стягнення, залежно від характеру адміністративного правопорушення може не визнати дану обставину обтяжуючою).

Якщо у результаті вчинення адміністративного правопорушення заподіяно майнову шкоду громадянину, підприємству, установі або організації, то адміністративна комісія, виконавчий орган сільської, селищної, міської ради під час вирішення питання про накладення стягнення за адміністративне правопорушення має право одночасно вирішити питання про відшкодування винним майнової шкоди, якщо її сума не перевищує двох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а суддя районного (міського) суду — незалежно від розміру шкоди. Майнова шкода має бути відшкодована порушником не пізніше як через п'ятнадцять днів з дня вручення йому копії постанови відповідного органу.

Строки накладання стягнень: накладається не пізніше, як через два місяці з дня вчинення правопорушення, а при триваючому правопорушенні — два місяці з дня його виявлення.

Контрольні запитання:

- 1. Дайте визначення поняттю “адміністративне стягнення”. З якою метою накладаються адміністративні стягнення?
- 2. Які види адміністративних стягнень застосовуються в Україні? Дайте їм характеристику
- 3. Які обставини пом'якшують, які обтяжують адміністративну відповідальність?

5. Адміністративна відповідальність неповнолітніх

За вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть бути застосовані такі *заходи впливу*:

- 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
- 2) попередження;
- 3) догана або сувора догана;

4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

Адміністративній відповідальності на загальних підставах з 16 років підлягають неповнолітні, що вчинили такі правопорушення:

1) незаконні виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах (невеликий розмір наркотичних засобів та психотропних речовин визначається спеціально уповноваженим органом виконавчої влади в галузі охорони здоров'я);

2) дрібне розкрадання державного або колективного майна шляхом крадіжки (крім випадків вчинення її з проникненням у приміщення чи інше сховище), шахрайства, привласнення, розтрата чи зловживання службовим станом (розкрадання державного або колективного майна визнається дрібним, якщо вартість викраденого не перевищує трьох н.м.д.г., встановлених законодавством України. При цьому, крім вартості викраденого, враховується також кількість викрадених предметів у натурі (вага, обсяг) і значимість їх для народного господарства);

3) порушення правил користування ремнями безпеки або мотошоломами;

4) керування водіями транспортними засобами, не зареєстрованими (перереєстрованими) у встановленому порядку, з підробленим номерним знаком, без номерного знака або з номерним знаком, що не належить цьому засобу чи не відповідає вимогам стандарту, а так само з умисно прихованим номерним знаком;

5) непокоря пішоходів сигналам регулювання дорожнього руху, перехід ними проїзної частини у невстановлених місцях або безпосередньо перед транспортними засобами, що наближаються, невиконання інших правил дорожнього руху;

6) порушення правил дорожнього руху особами, що керують транспортними засобами, обладнаними двигуном з робочим об'ємом до 50 куб. см. велосипедами, а також водіями та іншими особами, які користуються шляхами;

7) керування транспортними засобами особами в стані сп'яніння, передача керування транспортним засобом особі, яка перебуває в стані сп'яніння, а так само ухилення осіб, які керують транспортними засобами, від проходження відповідно до встановленого порядку огляду на стан сп'яніння;

8) дрібне хуліганство, тобто нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян;

9) стрільба з вогнепальної, холодної металевий чи пневматичної зброї в населених пунктах і в не відведених для цього місцях або з порушенням установленого порядку;

10) злісна непокоря законному розпорядженню або вимозі працівника міліції при виконанні ним службових обов'язків, а також вчинення таких же дій щодо члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця у зв'язку з їх участю в охороні громадського порядку;

11) придбання, зберігання, передача іншим особам або продаж громадянами вогнепальної гладкоствольної мисливської чи холодної зброї, а також пневматичної зброї калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів за секунду без дозволу органів внутрішніх справ;

12) порушення правил зберігання або перевезення вогнепальної чи холодної зброї, а також пневматичної зброї калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів за секунду і бойових припасів, а так само використання зазначеної зброї і бойових припасів не за призначенням.

До неповнолітніх не застосовується таке адміністративне стягнення як адміністративний арешт.

З урахуванням характеру вчиненого правопорушення та особи правопорушника до неповнолітніх (за винятком осіб, які вчинили злісну непокору законному розпорядженню або вимозі працівника міліції при виконанні ним службових обов'язків, а також вчинення таких само дій щодо члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця у зв'язку з їх участю в охороні громадського порядку) можуть бути застосовані заходи адміністративного впливу.

Вчинення неповнолітніми віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років правопорушення, відповідальність за яке передбачено Кодексом України про адміністративні правопорушення, — тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від 3 до 5 н.м.д.г.

Вчинення неповнолітніми діянь, що містять ознаки злочину, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, — тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, що їх замінюють, від 10 до 20 н.м.д.г.

Коли шкоду заподіяно неповнолітнім, який досяг шістнадцяти років і має самостійний заробіток, а сума шкоди не перевищує одного н.м.д.г., суддя має право покласти на неповнолітнього відшкодування заподіяної шкоди або зобов'язати своєю працею усунути її.

Контрольні запитання:

1. У чому полягають особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх?
2. Які заходи впливу можуть бути застосовані до неповнолітніх за вчинення адміністративних проступків?
3. Наведіть приклади правопорушень, за які настає адміністративна відповідальність з 16 років.
4. За яких обставин до неповнолітнього можуть бути застосовані заходи адміністративного впливу?
5. У яких випадках та в яких формах адміністративну відповідальність за неповнолітніх несуть їхні батьки?

6. Розгляд справ про адміністративні правопорушення

Розгляд справ про адміністративні правопорушення (адміністративне провадження) — це вирішення адміністративним судом чи іншими компетентними уповноваженими органами публічно-правового спору, у якому хоча б однією зі сторін є орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа або інший суб'єкт, який здійснює владні управлінські функції на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень, а також порядок застосування адміністративних стягнень до осіб, які скоїли адміністративні правопорушення.

Завданнями провадження в справах про адміністративні правопорушення є: своєчасне, всебічне, повне і об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її в точній відповідності з законом, забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі додержання законів, зміцнення законності.

Адміністративне провадження може здійснюватись у:

1) *адміністративному порядку* (здійснюють адміністративні комісії при виконкомах місцевих рад, виконкоми селищних та сільських рад, районні (міські) комісії у справах неповнолітніх, посадові особи органів внутрішніх справ, державних інспекцій, митного нагляду, пожежного, санітарного, ветеринарного, органи транспорту, державної податкової служби, міліція, прикордонні війська тощо);

2) *судовому порядку* (здійснюють адміністративні суди);

3) *громадськими органами* (здійснюють комісії у справах неповнолітніх).

Основними видами адміністративного провадження є:

а) провадження у справах про адміністративні правопорушення;

б) провадження з пропозицій;

в) провадження з заяв та скарг громадян;

г) дисциплінарні провадження.

Адміністративне провадження проходить такі стадії:

1) *Порушення справи про адміністративне правопорушення та адміністративне розслідування.*

2) *Розгляд справи.* По справі про адміністративне правопорушення, орган (посадова особа) виносить одну з таких постанов:

- про накладення адміністративного стягнення;
- про застосування заходів впливу, передбачених законодавством;
- про закриття справи.

3) *Перегляд постанови* (не є обов'язковим). Постанову по справі про адміністративне правопорушення може бути *оскаржено* особою, щодо якої її винесено, а також потерпілим у випадку їхньої незгоди із прийнятим рішенням, або *опротестовано* прокурором.

Постанова районного (міського) суду (судді) про накладення адміністративного стягнення є остаточною і оскарженню в порядку провадження в справах про адміністративні правопорушення не підлягає, за винятком випадків, передбачених законами України.

Постанову по справі про адміністративне правопорушення може бути оскаржено:

1) постанову адміністративної комісії — у виконавчому комітеті відповідної ради або в районний (міський) суд, рішення якого є остаточною;

2) рішення виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради — у відповідній раді або в районному (міському) суді, рішення якого є остаточною;

3) постанову іншого органу (посадової особи) про накладення адміністративного стягнення — у вищестоящому органі (вищестоящій посадовій особі) або в районному (міському) суді, рішення якого є остаточною.

Скаргу на постанову по справі про адміністративне правопорушення може бути подано протягом десяти днів з дня винесення постанови.

Винесення прокурором протесту зупиняє виконання постанови до розгляду протесту.

Скарга і протест на постанову по справі про адміністративне правопорушення розглядаються правомочними органами (посадовими особами) в десятиденний строк з дня їх надходження, якщо інше не встановлено законами України.

Орган (посадова особа) при розгляді скарги або протесту на постанову по справі про адміністративне правопорушення перевіряє законність і обґрунтованість винесеної постанови і приймає одне з таких рішень:

1) залишає постанову без зміни, а скаргу або протест без задоволення;

2) скасовує постанову і надсилає справу на новий розгляд;

3) скасовує постанову і закриває справу;

4) змінює захід стягнення в межах, передбачених нормативним актом про відповідальність за адміністративне правопорушення, з тим, однак, щоб стягнення не було посилено.

4) *Виконання постанови.* Постанова про накладення адміністративного стягнення є обов'язковою для виконання державними та громадськими органами, підприємствами, установами, організаціями посадовими особами і громадянами. Постанова про накладення адміністративного стягнення підлягає виконанню з моменту її винесення, якщо інше не встановлено законами України.

При оскарженні або опротестуванні постанови про накладення адміністративного стягнення постанову підлягає виконанню після залишення скарги або протесту без задоволення, за винятком постанов про застосування заходу стягнення у вигляді попередження, а також у випадках накладення штрафу, що стягується на місці вчинення адміністративного правопорушення.

Постанова про накладення адміністративного стягнення виконується уповноваженим на те органом у порядку, встановленому цим Кодексом та іншими законами України. Постанова про адміністративний арешт виконується органом внутрішніх справ у порядку, встановленому законами України.

Контрольні запитання:

1. Що таке адміністративний процес?

2. Які органи мають право здійснювати адміністративне провадження?

3. Вкажіть види адміністративного провадження.
4. Які особи можуть брати участь у справі про адміністративне провадження?
5. Які стадії проходить адміністративне провадження?
6. Який порядок накладення адміністративного стягнення?

Список рекомендованих нормативно-правових актів до теми:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996.
2. Митний кодекс України: Закон України від 12.12.1991.
3. Повітряний кодекс України: Закон України від 4.05.1993
4. Водний кодекс України: Закон України від 6.06.1995
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7.12.1984
6. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993.
7. Про місцеве самоврядування: Закон України від 21.05.1997.
8. Про міліцію: Закон України від 20.12.1990.
9. Про освіту: Закон України від 23.03.1996.

Тестові завдання до теми:

1. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки адміністративного правопорушення?

1) це діяння, за яке законом передбачено адміністративну відповідальність; 2) протиправна суспільно небезпечна дія або бездіяльність; 3) діяння може бути винним (умисним) і невинним; 4) діяння посягає на особу, основи конституційного ладу України, її державну і національну безпеку; 5) встановлена в судовому порядку; 6) протиправна, винна (умисна або необережна) бездіяльність.

2. У відповіді під котрим номером правильно вказано строк, в межах якого застосовуються виправні роботи як адміністративне стягнення (у місяцях)?

1) чотирнадцять; 2) три; 3) дев'ять; 4) сім; 5) вісім; 6) два.

3. У відповідях під котрими номерами правильно вказані об'єкти конфіскації як адміністративного стягнення?

1) майно засудженого; 2) майно особи, визнаної винною у вчиненні адміністративного правопорушення; 3) предмет, який став знаряддям вчинення адміністративного правопорушення; 4) гроші, які стали знаряддям вчинення адміністративного правопорушення; 5) предмет, який став безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення.

4. У відповіді під котрим номером правильно вказано мінімальний вік, досягнення якого дозволяє застосовувати до неповнолітнього заходи впливу за вчинення адміністративного правопорушення?

1) чотирнадцять; 2) три; 3) дев'ять; 4) шістнадцять; 5) вісімнадцять; 6) дванадцять.

5. У відповіді під котрим номером правильно вказано вік, досягнення якого не дозволяє застосовувати до особи заходи впливу за вчинення адміністративного правопорушення?

1) чотирнадцять; 2) три; 3) дев'ять; 4) шістнадцять; 5) вісімнадцять; 6) дванадцять.

6. У відповіді під котрим номером правильно вказано строк, в межах якого застосовується позбавлення спеціального права, наданого даному громадянинуві (у роках)?

1) чотирнадцять; 2) три; 3) дев'ять; 4) шістнадцять; 5) вісімнадцять; 6) дванадцять.

7. У відповідях під котрими номерами правильно вказані види адміністративних стягнень, передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення?

1) попередження; 2) позбавлення волі на певний строк; 3) арешт; 4) адміністративний арешт; 5) позбавлення спеціального права, наданого даному громадянинуві; 6) обмеження волі.

8. У відповідях під котрими номерами правильно вказані заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх за вчинення адміністративних правопорушень?

1) догана; 2) звільнення з роботи; 3) сувора догана; 4) штраф; 5) застереження.

9. У відповідях під котрими номерами правильно вказані види адміністративних стягнень, які застосовуються тільки як основні?

1) штраф; 2) оплатне вилучення предмету, що став безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; 3) попередження; 4) застереження; 5) конфіскація предметів, що стали знаряддям адміністративного правопорушення; 6) адміністративний арешт.

10. У відповіді під котрим номером правильно вказано строк, в межах якого застосовується позбавлення громадянина права керування транспортними засобами (у роках)?

1) чотирнадцять; 2) три; 3) дев'ять; 4) шістнадцять; 5) сім; 6) дванадцять.

11. У відповіді під котрим номером правильно вказано строк, в межах якого застосовується позбавлення права полювання (у роках)?

1) сім; 2) чотири; 3) дев'ять; 4) шістнадцять; 5) три; 6) шість.

12. У відповідях під котрими номерами правильно вказані види адміністративних стягнень, які застосовуються як основні і як додаткові?

1) конфіскація предмету, який став безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; 2) штраф; 3) адміністративний арешт; 4) оплатне вилучення предмету, який став безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; 5) виправні роботи.

13. У відповідях під котрими номерами правильно вказані ознаки суб'єкта адміністративного правопорушення, передбаченого Кодексом України про адміністративні правопорушення?

1) юридична особа; 2) держава; 3) підприємство; 4) фізичні особи; 5) досягнення 16 років на момент вчинення адміністративного правопорушення; 6) досягнення 18 років на момент вчинення адміністративного правопорушення.

14. У відповідях під котрими номерами правильно вказаний зміст мети адміністративного стягнення?

1) покладення на особу кари за вчинений проступок; 2) ізоляція особи від суспільства; 3) виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України; 4) підготовка особи до життя в суспільстві; 5) виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі поваги до правил співжиття; 6) запобігання вчиненню нових правопорушень іншими особами.

15. У відповідях під котрими номерами правильно вказано заходи впливу, які можуть бути застосовані до неповнолітнього за вчинення адміністративного правопорушення?

1) направлення до спеціальної навчально-виховної установи; 2) затримання; 3) догана або сувора догана; 4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання; 5) застереження; 6) попередження; 7) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого.

16. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення види адміністративних стягнень?

1) оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; 2) адміністративне затримання; 3) арешт; 4) довічне позбавлення волі; 5) обмеження волі; 6) виправні роботи.

17. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення види заходів впливу до неповнолітніх?

1) застереження; 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього; 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання; 4) обмеження волі; 5) позбавлення волі до 10 років; 6) умовно-дострокове звільнення від відбування покарання.

18. У відповіді під котрим номером правильно вказано суму мінімального віку для настання адміністративної відповідальності за вчинення дрібного хуліганства і мінімального віку для настання кримінальної відповідальності за вчинення розбою?

1) тридцять; 2) дев'ять; 3) шістнадцять; 4) чотири; 5) двадцять вісім; 6) двадцять.

19. У відповідях під котрими номерами вказано органи, що вправі розглядати справи про адміністративні правопорушення?

1) суди загальної юрисдикції; 2) Конституційний Суд України; 3) виконавчі комітети місцевих рад; 4) прокуратури; 5) органи міліції.

20. У відповідях під котрими номерами вказано джерела адміністративного права України?

1) Конституція України; 2) міжнародні договори; 3) рішення місцевих судів; 4) Кодекс України про адміністративні правопорушення; 5) Адміністративний кодекс України.

ТЕМА 9 ОСНОВИ ФІНАНСОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

1. **Поняття** та загальна характеристика бюджету
2. **Загальна** характеристика податкової системи України

Зміст теми:

Поняття бюджету. Поняття податку. Види податків

Основні поняття:

Бюджет. Бюджетна система України. Доходи бюджету. Видатки бюджету. Витрати бюджету. Дефіцит бюджету. Профіцит бюджету. Бюджетний процес. Податки. Податкова система. Державні цільові фонди. Елементи податку. Джерело сплати податку. Одиниця оподаткування. Податковий період. Податкові пільги. Збір. Мито. Загальнодержавні податки та збори. Місцеві податки та збори.

1. Поняття та загальна характеристика бюджету

Засади бюджетної системи України, її структура, принципи, правові засади функціонування, основи бюджетного процесу та відповідальність за порушення бюджетного законодавства визначає Конституція України та Бюджетний кодекс України від 21.06.2001 р.

Бюджетним кодексом України регулюються відносини, що виникають у процесі складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів та розгляду звітів про їх виконання, а також контролю за виконанням Державного бюджету України та місцевих бюджетів.

Нормативно-правовими актами, що регулюють бюджетні відносини в Україні, є:

- 1) Конституція України;
- 2) Бюджетний кодекс України;
- 3) закон про Державний бюджет України;

4) нормативно-правові акти Кабміну, центральних органів виконавчої влади, державних адміністрацій тощо.

Бюджет — план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Бюджетний період для всіх бюджетів, що складають *бюджетну систему*, становить один календарний рік, який починається 1 січня кожного року і закінчується 31 грудня того ж року.

Бюджетна система України — сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права. Бюджетна система України складається з державного бюджету та місцевих бюджетів. Місцевими бюджетами визнаються бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах та бюджети місцевого самоврядування. Бюджетами місцевого самоврядування є бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань.

Доходи бюджету — усі податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включаючи трансферти, дарунки, гранти).

Видатки бюджету — кошти, що спрямовуються на здійснення програм та заходів, передбачених відповідним бюджетом, за винятком коштів на погашення основної суми боргу та повернення надміру сплачених до бюджету сум.

Видатки бюджету та кошти на погашення основної суми боргу складають *витрати бюджету*.

Залежно від співвідношення між доходами та видатками бюджету розрізняють дефіцит і профіцит бюджету. **Дефіцит бюджету** — перевищення видатків бюджету над його доходами. **Профіцит бюджету** — перевищення доходів бюджету над його видатками. Бюджет, у якому видатки дорівнюють доходам, є збалансованим. Джерелами фінансування дефіциту бюджетів є внутрішні та зовнішні запозичення (запозичення — операції, пов'язані з отриманням бюджетом

коштів на умовах повернення, платності та строковості, в результаті яких виникають зобов'язання (борг) держави, АРК чи місцевого самоврядування перед кредитором).

Бюджетний процес — регламентована нормами права діяльність, пов'язана із складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що складають бюджетну систему України.

Стадіями бюджетного процесу є:

- 1) складання проектів бюджетів;
- 2) розгляд та прийняття закону про Державний бюджет України, рішень про місцеві бюджети;
- 3) виконання бюджету;
- 4) підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

Учасниками бюджетного процесу є органи та посадові особи, які наділені бюджетними повноваженнями (права і обов'язки учасників бюджетних правовідносин).

Контрольні запитання:

1. Розкрийте зміст понять „бюджет”, „бюджетна система України”.
2. На яких принципах базується бюджетна система України?
3. Що таке доходи, видатки бюджету?
5. Як розрізняють види бюджетів залежно від співвідношення між доходами та видатками бюджету?
6. Що таке бюджетний процес? Вкажіть його стадії.

2. Загальна характеристика податкової системи України

Принципи побудови системи оподаткування в Україні, види податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів та до державних цільових фондів, а також права, обов'язки і відповідальність платників регламентують Конституція, постанова ВРУ „Про Основні положення податкової політики в Україні” від 4.12.1996 р., Закони України „Про систему оподаткування” від 18.02.1997 р., „Про оподаткування прибутку підприємств” від 22.05.1997 р., „Про державний бюджет України на 2008 р.”, Закон України „Про податок з доходів фізичних осіб”, „Про патентування деяких видів підприємницької діяльності” від 10.02.1998 р., Указ Президента України „Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва” від 28.06.1999 тощо.

Податкова система — сукупність податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів та до державних цільових фондів, що справляються у встановленому законами України порядку.

Державні цільові фонди — це фонди, які створені відповідно до законів України і формуються за рахунок визначених законами України податків і зборів (обов'язкових платежів) юридичних осіб незалежно від форм власності та фізичних осіб (Чорнобильський фонд, фонд соціального страхування, фонд сприяння зайнятості населення тощо). Державні цільові фонди включаються до Державного бюджету України, крім Пенсійного фонду України.

Встановлення та скасування податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів та до державних цільових фондів, а також пільг їх платникам здійснюються Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим і сільськими, селищними, міськими радами відповідно до законів України про оподаткування.

Ставки, механізм справляння податків і зборів (обов'язкових платежів) і пільги щодо оподаткування не можуть встановлюватися або змінюватися іншими законами України, крім законів про оподаткування. Податки і збори (обов'язкові платежі), справляння яких не передбачено цим Законом, сплаті не підлягають.

Зміни та доповнення до законів України про оподаткування стосовно пільг, ставок податків і зборів (обов'язкових платежів), механізму їх сплати вносяться до законів України про оподаткування не пізніше, ніж за шість місяців до початку нового бюджетного року та набирають чинності з початку нового бюджетного року.

Виявлення суті податків нерозривно пов'язано з характеристикою понять, що прийнято називати *елементами податку*. До них належать: суб'єкти — платники податків; об'єкт

оподаткування; джерело сплати податку, одиниця оподаткування, податковий період; ставка податку; строки сплати податку; податкові пільги.

Суб'єкт — платник податку — юридичні та фізичні особи, на яких згідно із законом України покладено обов'язок сплачувати податки і збори (обов'язкові платежі).

Об'єкт оподаткування — доходи (прибуток), додана вартість продукції (робіт, послуг), вартість продукції (робіт, послуг), у тому числі митна, або її натуральні показники, спеціальне використання природних ресурсів, майно юридичних і фізичних осіб та інші об'єкти, визначені законами України про оподаткування.

Джерело сплати податку — дохід платника, з якого він сплачує податок.

Одиниця оподаткування — це одиниця виміру об'єкта оподаткування.

Податковий період — строк, протягом якого завершується процес формування податкової бази та остаточно визначається розмір податкового зобов'язання.

Ставка податку — розмір податку, встановлений на одиницю оподаткування.

Строки сплати податку — дата, не пізніше якої податок повинен надійти у бюджет відповідного рівня.

Податкові пільги — повне або часткове звільнення від сплати податків і зниження загальної норми оподаткування. Всі податкові пільги можна згрупувати у такі чотири підгрупи:

- 1) звільнення (повне або часткове) від сплати податку окремих осіб або категорій платників;
- 2) повне або часткове звільнення об'єкта або податкової бази від оподаткування і використання неоподаткованого мінімуму;
- 3) зменшення належної до сплати за розрахунковий період суми податку і використання податкового кредиту;
- 4) зменшення ставки податку.

Під податком і збором (обов'язковим платежем) до бюджетів та до державних цільових фондів слід розуміти обов'язковий внесок до бюджету відповідного рівня або державного цільового фонду, здійснюваний платниками у порядку та на умовах, що визначаються законами України про оподаткування. Тобто, *податок* — це обов'язковий платіж з доходів чи майна юридичних або фізичних осіб, що стягується державою. Різновидом податків є збір та мито.

Збір — платіжна наявність певного права (акцизний збір на тютюнові та горілчані вироби).

Мито — податок, яким обкладаються товари та інші предмети, що ввозяться на митну територію або вивозяться за її межі через митний кордон.

Податку як виду обов'язкового платежу в бюджет, притаманні такі **ознаки**:

- 1) адресність до бюджету;
- 2) обов'язковість платежу;
- 3) перехід права власності при сплаті податку;
- 4) індивідуальна безоплатність;
- 5) регулярність стягнення.

Функції податків:

- 1) фіскальна (наповнення бюджетів усіх рівнів);
- 2) контрольна (перевірка ефективності податкової системи);
- 3) розподільча (розподіл державних доходів по різних сферах суспільних потреб);
- 4) регулююча (врегулювання ринкових, товарно-грошових відносин);
- 5) стимулююча (підвищена увага та додаткове фінансування стратегічним та перспективним галузям економіки, розширення виробництва, збільшення робочих місць).

Види податків:

- 1) *За платниками*: а) з фізичних осіб; б) з юридичних осіб;
- 2) *За формою обкладення*: а) прями (з зарплати, з майна, з прибутку тощо); б) непрямі (ПДВ, акцизний збір, мито тощо);
- 3) *За характером використання*: а) загального призначення (йдуть до загального державного бюджету); б) цільові (відрахування і внески до цільових фондів);
- 4) *За періодичністю сплати*: а) регулярні (сплачуються постійно); б) разові (сплачуються при здійсненні певних дій (купівля-продаж нерухомості, автомобіля; нотаріальне посвідчення документа тощо));
- 5) *За органами, що їх встановлюють*: а) загальнодержавні, б) місцеві

До загальнодержавних належать такі податки та збори (обов'язкові платежі):

- 1) податок на додану вартість (20%);
- 2) акцизний збір;
- 3) податок на прибуток підприємств;
- 4) податок на доходи фізичних осіб;
- 5) мито;
- 6) державне мито;
- 7) податок на нерухоме майно (нерухомість);
- 8) плата (податок) за землю;
- 9) рентні платежі;
- 10) податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів;
- 11) податок на промисел;
- 12) збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету;
- 13) збір за спеціальне використання природних ресурсів;
- 14) збір за забруднення навколишнього природного середовища;
- 15) збір до Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення;
- 16) збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками;
- 17) збір на обов'язкове державне пенсійне страхування;
- 18) збір до Державного інноваційного фонду;
- 19) плата за торговий патент на деякі види підприємницької діяльності;
- 20) збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства;
- 22) єдиний збір, що справляється у пунктах пропуску через державний кордон України;
- 23) збір за використання радіочастотного ресурсу України;
- 24) збори до Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (початковий, регулярний, спеціальний);
- 25) збір за проведення гастрольних заходів;
- 26) збір у вигляді цільової надбавки до затвердженого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності;
- 27) судовий збір. Загальнодержавні податки і збори (обов'язкові платежі) встановлюються Верховною Радою України і справляються на всій території України.

До місцевих податків належать:

- 1) податок з реклами (0,1 % вартості послуг за розміщення одноразової реклами, 0,5% на тривалий час);
- 2) комунальний податок (10% н.м.д.г. (неоподатковуваний мінімум доходів громадян — 17 грн. на 2007 р.) сплачують юридичні особи на кожного працюючого, крім бюджетних, дотаційних та сільськогосподарських).

До місцевих зборів (обов'язкових платежів) належать:

- 1) готельний збір (20%);
- 2) збір за припаркування автотранспорту (3% н.м.д.г.);
- 3) ринковий збір (20% м.з.п. для фізичних осіб, 3 м.з.п. — для юридичних осіб (мінімальна заробітна плата);
- 4) збір за видачу ордера на квартиру (30% н.м.д.г.);
- 5) курортний збір (10% н.м.д.г.);
- 6) збір за участь у бігах на іподромі (3 н.м.д.г.);
- 7) збір за виграш на бігах на іподромі (6% від суми виграшу);
- 8) збір з осіб, які беруть участь у грі на тоталізаторі на іподромі (5% від суми плати);
- 9) збір за право використання місцевої символіки (0,1% від вартості виробленої продукції, виконаних робіт, послуг);
- 10) збір за право проведення кіно- і телезйомок (фактичні витрати, наприклад на виділення наряду міліції, оточення території зйомок тощо);
- 11) збір за проведення місцевого аукціону, конкурсного розпродажу і лотерей (0,1% вартості товару, або суми на яку випускається лотерея);
- 12) збір за видачу дозволу на розміщення об'єктів торгівлі (20 н.м.д.г. для суб'єктів, що постійно здійснюють торгівлю, 1 н.м.д.г. в день за одноразову торгівлю);
- 13) збір з власників собак (10% н.м.д.г. щорічно).

Місцеві податки та збори (обов'язкові платежі), механізм справляння та порядок їх сплати встановлюються сільськими, селищними, міськими радами відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок, установлених законами України, крім збору за проїзд по території прикордонних областей автотранспорту, що прямує за кордон, який встановлюється обласними радами.

Фізичні особи сплачують такі податки і внески:

1) *прямі* (податок з доходів фізичних осіб, податок на майно, плата за землю, податок з власників транспортних засобів, податок на промисел, державне мито, внески до Пенсійного фонду, місцеві податки і збори); 2) *непрямі* (податок на додану вартість, акцизний збір, мито) тощо.

Юридичні особи сплачують: 1) *прямі податки* (податок на прибуток, на майно, плату за землю, податок з власників транспортних засобів); 2) *непрямі податки і внески* (мито, відрахування на геологорозвідувальні роботи, плата за використання природних ресурсів, плата за забруднення навколишнього природного середовища, державне мито, місцеві податки та збори тощо).

І фізичні, і юридичні особи здійснюють відрахування та внески до цільових фондів: Пенсійного, соціального страхування, Чорнобильського, сприяння зайнятості населення, конверсії, інноваційного, а також до позабюджетних фондів місцевого самоврядування.

Контроль за правильністю та своєчасністю справляння податків і зборів (обов'язкових платежів) здійснюється державними податковими органами та іншими державними органами в межах повноважень, визначених законами.

Контрольні запитання:

1. Що таке податкова система? На яких принципах вона побудована?
2. Які органи держави беруть участь у формуванні податкової системи України?
3. Хто є платниками податків в Україні? Вкажіть об'єкти оподаткування.
4. Порівняйте поняття „податок”, „збір”, „мито”.
5. Розкрийте ознаки податку.
6. Які функції виконують податки?
7. Класифікуйте види податків.
8. Які податки в Україні сплачують фізичні, юридичні особи?

Список рекомендованих нормативно-правових актів до теми:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996.
2. Про систему оподаткування: Закон України від 18.02.1997.
4. Про оподаткування прибутку підприємств: Закон України від 22.05.1997 р.
5. Про державний бюджет України на 2008 р. Закон України від 28.12.2007.
6. Про податок з доходів фізичних осіб: Закон України від 22.05.2003.
7. Про патентування деяких видів підприємницької діяльності: Закон України від 10.02.1998 р.
8. Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва: Указ Президента України від 28.06.1999.
9. Про основні положення податкової політики в Україні: Постанова Верховної Ради України від 4.12.1996.

Тестові завдання до теми:

1. У відповідях під котрими номерами неправильно зазначено, які податки і збори (обов'язкові платежі) належать до загальнодержавних?
 - 1) податок на додану вартість; 2) цизний збір; 3) податок на прибуток господарських товариств; 4) податок на доходи фізичних осіб;
2. У відповідях під котрими номерами неправильно зазначено, які податки належать до місцевих?

1) податок з реклами; 2) податок на додану вартість; 3) комунальний податок; 4) податок з доходів фізичних осіб.

3. У відповідях під котрими номерами неправильно зазначено місцеві збори?

1) готельний збір; 2) збір за припаркування автотранспорту; 3) збір з власників кафе; 4) збір за видачу ордера на арешт;

4. Назвіть основні функції податків?

1) фіскальна; 2) контрольна; 3) накопичувальна; 4) саморегулююча.

5. Назвіть основні види податків за їх платниками?

1) з фізичних осіб; 2) з підприємств; 3) з іноземців; 4) з юридичних осіб.

6. Стадіями бюджетного процесу є:

1) складання проектів бюджетів; 2) розгляд та прийняття закону про Місцевий бюджет України; 3) стягнення податків; 4) підготовка та розгляд звіту про хіт стягнення платежів бо бюджету.

7. Основними джерелами бюджетного права є:

1) Рішення Ради Європи щодо дефіциту Державного бюджету України; 2) Бюджетний кодекс України; 3) Фінансовий кодекс України; 4) Конституція України.

8. Дефіцит бюджету - це:

1) перевищення видатків бюджету над його доходами 2) перевищення доходів бюджету над його видатками; 3) гостра нехватка грошових коштів; 4) зростання зовнішнього боргу.

9. Профіцит бюджету — це:

1) перевищення видатків бюджету над його доходами 2) перевищення доходів бюджету над його видатками; 3) гостра нехватка грошових коштів; 4) зростання зовнішнього боргу.

10. Податкові пільги —

1) повне або часткове звільнення від соціальних виплат; 2) повне або часткове звільнення від сплати штрафів; 3) повне або часткове звільнення від сплати податків і зниження загальної норми оподаткування; 4) повне або часткове звільнення від сплати податків і зниження загального рівня оподаткування.

ТЕМА 10

ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Зміст теми:

Дія кримінального кодексу в часі та просторі. Поняття і ознаки злочину. Склад злочину. Поняття вини та її види. Стадії вчинення злочину. Добровільна відмова від доведення злочину до кінця. Співучасть у вчиненні злочину. Поняття повторності, рецидиву та сукупності злочинів. Обставини, які виключають кримінальну відповідальність. Поняття неосудності та обмеженої осудності.

Поняття та мета кримінального покарання. Види покарань. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх. Примусові заходи виховного характеру. Амністія і помилування.

Злочини проти життя, здоров'я, честі і гідності особи. Злочини проти власності. Хуліганство.

Основні поняття:

Кримінальний кодекс України. Злочин. Кримінальна відповідальність. Склад злочину. Повторність. Рецидив. Сукупність злочинів. Співучасть. Неосудність. Кримінальне покарання. Амністія. Помилування.

1. Загальна характеристика кримінального законодавства України

За останні кілька років злочинність в Україні стала явищем загальнонаціонального значення. Якщо раніше боротьба зі злочинністю розглядалась як важлива, проте все таки обмежена функціями правоохоронних органів, то зараз вона на фоні не досить послідовних і виважених економічних реформ виходить на одне з перших місць серед проблем, що дуже непокоять суспільство. І це не дивно, оскільки тимчасова криміногенна ситуація в Україні являє собою нове якісне явище як за чисельністю злочинних проявів, так і за ступенем рушійного впливу на життєздатність суспільства, функціонування і безпеку держави, права та свободи її громадян. Необхідно досягти припинення росту злочинності, а потім і помітного її скорочення. Задля цих цілей вживаються політичні, економічні, організаційні, законодавчі та інші заходи.

Юридичною базою боротьби зі злочинністю є кримінальне законодавство. Для того щоб це законодавство було досить ефективним, потрібне його правильне використання. А для цього його необхідно ґрунтовно вивчати з метою кращого знання та застосування у практичній діяльності.

Кримінальне законодавство — це система законів, введених в дію вищими законодавчими органами державної влади, які визначають основи і принципи кримінальної відповідальності, встановлюють, які суспільна небезпечні дії є злочином і яке покарання може бути застосоване до особи, котра його вчинила.

До основних завдань кримінального права належать:

- 1) правове забезпечення охорони певних суспільних відносин і соціальних благ;
- 2) запобігання злочинам.

У ч. 1 ст. 1 Кримінального Кодексу конкретизовано: „Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру та безпеки людства, а також запобігання злочинам”. Проте не можна думати, що всі без винятку норми кримінального права є тільки охоронними та попереджувальними. Є серед них і норми регулятивні (наприклад, про звільнення від кримінальної відповідальності), а також заохочувальні (норма про необхідну оборону, що виключає відповідальність при правильному захисті від злочинного посягання). Усі ці завдання кримінальне право безсумнівно повинно здійснювати відповідно до встановлених кримінальним законодавством принципів.

Як правило, *принципи кримінального права* класифікуються на:

а) загальноправові, властиві всім галузям права - верховенство права, законність, гуманізм, рівність громадян перед законом, справедливість і т. п.

б) спеціальні (галузеві), властиві тільки кримінальному праву - особистий характер відповідальності, відповідальність тільки за наявності вини (цей постулат закріплений у ст. 62 Конституції України), принцип невідворотності кримінальної відповідальності, принцип економії кримінальної репресії та ін.

Джерела кримінального права — це система внутрішніх національних кримінальних законів і міжнародних правових актів, що містять норми кримінального права.

Джерелом, що містить норми прямої дії, є *Конституція України*. Всі кримінально-правові норми повинні їй відповідати. Якщо ж кримінально-правова норма суперечить Конституції, то вона не має юридичної сили. Відповідно до ст. 8 Конституції України в такому випадку норма Конституції повинна застосовуватися як норма прямої дії. Застосовується конституційна норма і тоді, коли яке-небудь положення, не врегульоване кримінальним законом, але передбачено Конституцією України.

Основним джерелом кримінального права є *Кримінальний кодекс України* (КК), прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 року (набрав чинності 1 вересня 2001 року), який має ряд суттєвих змін порівняно з попереднім кодексом.

КК складається із двох компонентів:

- *Загальної частини* — містить норми загального значення, що визначають основи кримінальної відповідальності, дають поняття злочину, називають види покарань за злочин тощо.
- *Особливої частини* — визначає відповідальність за окремі злочини.

Кримінальну відповідальність несе:

- 1) лише особа, винна в здійсненні злочину, який передбачений КК;
- 2) лише конкретні особи, громадяни, а не підприємства, організації, фірми;

Кримінальна відповідальність настає лише у тому випадку, коли скоєне діяння передбачене Кримінальним кодексом. Підставою для настання кримінальної відповідальності щодо особи є здійснення нею протиправних дій, що містять склад злочину. Але відповідальність не настає за злочином автоматично. Перш за все потрібно встановити, чи справді скоєно злочин, знайти винного, розібратися в усіх обставинах справи.

Дія Кримінального кодексу відбувається:

1) *щодо певних осіб*, тобто його норми застосовуються до усіх осіб, які вчинили злочин на території України, зокрема, громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства, за винятком дипломатичних представників та інших громадян, які за законами України та міжнародними договорами є невідповідними у кримінальних справах судам України. В разі вчинення злочину останніми питання про їх кримінальну відповідальність вирішується дипломатичним шляхом.

2) *у певних просторових межах*, тобто дія КК поширюється на всі злочини, вчинені на території України. Злочин вважається вчиненим на території України, якщо його було почато, продовжено, закінчено або припинено на території України, а також якщо його виконавець, або хоча б один із співучасників, діяв на території України. Застосування КК до злочинів, вчинених за межами України, можливе лише в окремих випадках, передбачених законами.

До території України належать: 1) суша в межах державних кордонів; 2) внутрішні територіальні води; 3) прибережні територіальні води — 12 морських миль від точки найбільшого відпливу (1 морська миля — 1853 м); 4) військові кораблі та шлюпки, літаки тощо; 5) надра в межах державних кордонів; 6) повітряний простір у межах державних кордонів; 7) громадянські судна та літаки, якщо вони знаходяться у відкритому повітряному просторі або у відкритому морі; а також об'єкти, які не є територією України, але на які розповсюджуються кримінальні закони нашої держави: а) континентальний шельф — продовження берега під водою до початку природного схилу; б) 200-мильна економічна зона (риболовна); в) підводні кабелі та трубопроводи; г) наукові станції у Антарктиді; д) об'єкти, запущені у космос.

3) *у певних часових межах*. Закон про кримінальну відповідальність набирає чинності через 10 днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування. Злочинність і караність діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, який діяв на час вчинення цього діяння. Часом вчинення злочину визнається час вчинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності. Закон про кримінальну відповідальність, який скасовує злочинність діяння або пом'якшує кримінальну відповідальність, має зворотню дію в часі, тобто поширюється на осіб, що вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності. Закон про кримінальну відповідальність, що встановлює злочинність діяння чи посилює кримінальну відповідальність, не має зворотної дії в часі.

Контрольні запитання:

1. Що таке кримінальне законодавство?
2. Із яких частин складається ККУ?
3. Поясніть особливості дії ККУ щодо кола осіб, у просторових та часових межах.

2. Злочин та його види

Протягом століть людство намагалося дати визначення злочину. Першим на науковому рівні це зробив римський юрист Ульпіан, який пов'язав злочин з „дією, що пов'язана з насильством або обманом”. Класичним вважається визначення злочину, що було дано в 1791 р. в КК Франції, потім — у КК Наполеона (1810 р.). Це визначення з різноманітними модифікаціями по суті панує і зараз. Ст. 1 КК Франції говорить: „Злочин — це діяння, що тягне за собою ганебне або болісне покарання”. Такого роду визначення називаються нормативними або формальними, оскільки вони не розкривають соціальної природи злочину. Проте ще видатний учений і криміналіст Чезаре Беккарія відзначав, що злочин — це діяння, що спричиняє шкоду суспільству.

Найбільш рельєфно ця позиція і законодавчо, і теоретично проявилася в нашому праві. У ч. 1 ст. 2 КК України дається таке визначення **злочину**: „Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину”. Таким чином, наведене поняття злочину містить вказівку на п'ять обов'язкових його ознак:

1) злочином є тільки діяння (дія або бездіяльність);

2) ця дія може бути вчинена суб'єктом злочину. Під суб'єктом злочину розуміють фізичну осудну особу, що вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК може наставати кримінальна відповідальність (ч. 1 ст. 18 КК). Суб'єкт, що володіє цими ознаками, носить у теорії і на практиці назву загального суб'єкта злочину. Це поняття введено для того, щоб виділити поняття спеціального суб'єкта злочину. Спеціальний суб'єкт злочину — це особа, яка володіє, крім зазначених загальних (особа фізично осудна, що досягла віку кримінальної відповідальності), спеціальними додатковими ознаками, які її характеризують і визначають кваліфікацію вчиненого нею злочину (ч. 2 ст. 18 КК);

3) діяння повинно бути винним означає, що кримінальній відповідальності підлягають тільки особи, винні у вчиненні злочину, тобто ті, які навмисно або з необережності вчинили суспільно небезпечні діяння. Діяння може бути суспільно небезпечним, але якщо немає провини, то немає і злочину.

4) зазначена дія має бути суспільно небезпечною, тобто такою, що завдає істотної шкоди, втрати або створює загрозу такої шкоди суспільним відносинам, які охороняються законом. Варто зауважити, що суспільна небезпека як ознака злочину — поняття оцінне, і в законі окреслено лише загально, а його конкретизація надана правозастосувачу. Проте при характеристиці суспільної небезпеки закон виокремлює такі поняття, як *характер і ступінь* суспільної небезпеки злочину. Ці категорії визначають тяжкість злочину (виходячи насамперед з цінності того блага, об'єкта, на який посягає злочин; тяжкості наслідків, що настають у результаті вчинення злочину; способу дії; мотивів вчиненого; форми і ступеня провини) і відрізняють один злочин від іншого. Дія або бездіяльність, яка хоча б формально має ознаки будь-якого діяння, передбаченого кримінальним законом, але через малозначність не має властивості суспільної небезпеки, не може бути визнана злочином (ч. 2 ст. 2 КК).

Оскільки суспільна небезпека — ознака достатньо невизначена, оцінна, вона повинна бути введена в які-небудь законні (нормативні) рамки. Звідси введення ознаки нормативності (протиправності) у визначенні злочину, що означає: тільки те діяння, що прямо передбачено кримінальним законом як злочин, може вважатися злочинним. Відсутність у кримінальному законі конкретної норми, що передбачає кримінальну відповідальність за певне діяння, означає, що воно не визнається злочином і не тягне за собою кримінальної відповідальності.

5) відповідна дія повинна бути передбачена чинним КК. Останнє, крім того, має на увазі, що обов'язковою ознакою злочину є також кримінальна караність. Караність означає, що за будь-який вчинений злочин у законі передбачено конкретний вид і розмір покарання. Проте це не означає, що кожний злочин обов'язково в конкретному випадку тягне за собою застосування покарання.

Відсутність хоча б однієї з цих ознак вказує на відсутність злочину.

Усі інші види правопорушень відповідно до чинного законодавства називаються адміністративними, дисциплінарними проступками і цивільними протиправними діяннями. Зазначені правопорушення мають менший ступінь суспільної небезпеки, ніж злочин.

Серед загальних положень нового Кримінального кодексу привертає увагу законодавче вирішення питання про *класифікацію* злочинів залежно від *ступеня важкості*. Відповідно до нового КК злочини поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі й особливо тяжкі (ст. 12 КК).

1) *Злочином невеликої тяжкості* є злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк *не більше двох років, або інше, більш м'яке покарання* (ч. 2 ст. 12 КК).

2) *Злочином середньої тяжкості* є злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк *не більше п'яти років* (ч. 3 ст. 12 КК).

3) *Тяжким злочином* є злочин, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк *не більше десяти років* (ч. 4 ст. 12 КК).

4) *Особливо тяжким злочином* є злочин, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк *понад 10 років або довічного позбавлення волі*.

Звичайно, коли йдеться про злочин, мається на увазі його кінцева стадія, тобто в діях особи є всі ознаки складу злочину. Проте життя набагато складніше і задуманий особою злочин може бути усічений на певному етапі. Наприклад, злодій, що намагався проникнути в квартиру, був затриманий, убивця, стріляючи в жертву, лише ранив її і т. ін. Тому питання про відповідальність виникає не тільки при закінченому злочині, але й при підготовці до злочину, спробі його вчинити. У зв'язку з цим і постає питання про стадії вчинення злочину, під якими розуміють певні етапи підготовки і здійснення навмисного злочину, що відрізняються між собою за характером вчинених дій і за моментом припинення злочинної діяльності.

Чинне кримінальне законодавство виокремлює *три основні стадії (етапи)* навмисної злочинної діяльності:

- 1) готування до злочину;
- 2) замах на злочин;
- 3) закінчений злочин.

Готуванням до злочину є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину (ст. 14 КК). Інакше кажучи, готування — це умисне створення умов для вчинення злочину.

Замахом на злочин є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі особи (ч. 1 ст. 15 КК). Таким чином, при замаху на злочин об'єкт злочину ставиться вже в реальну, безпосередню загрозу заподіяння йому шкоди. Саме цією ознакою замах відрізняється від готування до злочину, де (на відміну від замаху) ще тільки створюються умови вчинення злочину.

Закінчений злочин має місце там, де діями особи виконані всі ознаки складу злочину, визначені в законі (ч. 1 ст. 13 УК). Інакше кажучи, у поведінці особи є всі ознаки об'єктивної і суб'єктивної сторони злочину — чого бажав, до чого прагнув, того і досяг.

Склад злочину — це сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, що визначають суспільна небезпечне діяння як злочин. Елементи складу злочину:

1) **Суб'єкт злочину** — фізична особа, що досягла певного віку і є осудною, тобто під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії і керувати ними. Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільне небезпечного діяння, передбаченого КК, перебувала в стані *неосудності*, тобто не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки.

Неосудність - це обумовлена розладом психічної діяльності неспроможність особи усвідомлювати свої дії чи керувати ними у момент скоєння суспільна небезпечного діяння. Неосудною людина може бути визнана за медичним чи юридичним критеріями.

Медичний критерій передбачає наявність у особи чотирьох різновидів розладу психічної діяльності:

1) хронічного психічного захворювання (шизофренія, епілепсія, прогресуючий параліч тощо);

2) тимчасового розладу психічної діяльності (гострий алкогольний психоз, реактивний стан внаслідок тяжкого душевного потрясіння тощо);

3) недоумства (ідіотія, імбецильність, дебільність);

4) іншого хворобливого стану психіки (важкі форми психопатій, душевні розлади).

Юридичний (психологічний) критерій характеризують дві ознаки:

1) інтелектуальна — нездатність особи усвідомлювати свої дії;

2) вольова — нездатність особи керувати своїми діями (клептоманія, піроманія).

До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані *примусові заходи медичного характеру*. Не підлягає покаранню також особа, яка вчинила злочин у стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними. До такої особи за рішенням суду можуть застосовуватись примусові заходи медичного характеру, а після одужання така особа може підлягати покаранню.

ККУ передбачає можливість притягнення до відповідальності особу, яка скоїла злочин в стані обмеженої осудності. *Обмежена осудність* — це стан особи, коли вона повною мірою не здатна була усвідомлювати свої дії чи бездіяльність або керувати ними через психічний розлад. Особа, що визнана обмежено осудною, підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах. При призначенні покарання обмежена осудність може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру.

Суб'єктом злочину може бути особа, що досягла певного віку. Так, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилось 16 років. Особи, що вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності лише за:

1) умисне вбивство;

2) посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, судді, представника іноземної держави тощо;

3) умисне тяжке тілесне ушкодження;

4) умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження;

5) диверсію;

6) бандитизм;

7) терористичний акт;

8) захоплення заручників;

9) зґвалтування; крадіжку;

10) розбій;

11) вимагання;

12) умисне знищення або пошкодження майна;

13) пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів;

14) хуліганство та інше.

2) Об'єкт злочину — це суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом та на які посягає злочинець. Такими суспільними відносинами є: суспільний лад України, її політична та економічна системи, відносини власності, особисті, політичні, трудові, майнові й інші права і свободи громадян, правопорядок у суспільстві.

Нормативний момент у визначенні об'єкта необхідний, оскільки не всі відносини є об'єктами злочину, а лише ті, що поставлені під охорону, тобто ті, які захищаються нормами кримінального права. У науці кримінального права всі суспільні відносини, тобто всі об'єкти класифіковані. При цьому така класифікація має не тільки пізнавальне значення, але й практичне — кодифікуюче і правозастосовче. З цього погляду розрізняють три види суспільних відносин і три види об'єктів: 1) загальний об'єкт злочину; 2) родовий (або спеціальний, груповий) об'єкт злочину; 3) безпосередній (конкретний) об'єкт злочину.

Загальний об'єкт злочину — це всі суспільні відносини, що охороняються нормами кримінального права.

Родовий об'єкт злочину — це частина загального об'єкта, що включає певну групу однорідних суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом. Родовий об'єкт має насамперед значення для законодавця при кодифікації норм кримінального права. Всі склади злочинів розташовані в КК за певною системою і розділи Особливої частини КК формуються, виходячи саме з єдиного родового об'єкта певних груп злочинів (злочинів проти основ національної безпеки України; злочинів проти життя і здоров'я особистості; злочинів проти власності і т. д.). Родовий об'єкт має і практичне значення — у кожному конкретному випадку

вчинення діяння необхідно встановити ту групу суспільних відносин, котрим це діяння заподіює шкоду, а потім вже виходити на конкретну норму КК.

Безпосередній об'єкт злочину — це суспільні відносини, яким конкретний злочин заподіює збиток, завдає шкоду. Наприклад, об'єктом вбивства є відносини з охорони життя людини, а простіше — життя людини. Це частина родового об'єкта злочинів проти життя і здоров'я особистості.

Від об'єкта злочину варто відрізнити *предмет злочину*. Об'єкт — це завжди суспільні відносини; він завжди є необхідним елементом будь-якого складу злочину. Предмет злочину — це конкретна річ (фізичне утворення) матеріального світу, на яку спрямовано злочин; факультативний (додатковий) елемент складу злочину, який є далеко не в усіх злочинах. Злочини, що мають свій предмет, називаються *предметними злочинами*. Наприклад, при крадіжці об'єктом злочину є відносини власності, а предметом — майно, річ. Предмет злочину має велике значення для кваліфікації злочину. Якщо предмет зазначений у диспозиції статті Особливої частини КК або прямо впливає з неї, то він повинен бути обов'язково встановлений і його відсутність виключає наявність складу даного злочину.

3) Суб'єктивна сторона злочину — внутрішня, психічна діяльність особи, яка вчинила злочин. Складовими суб'єктивної сторони злочину є:

Вина — психічне ставлення особи до вчиненої дії чи бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Отже, формами вини є умисел та необережність.

Умисел поділяють на прямий і непрямий.

Прямий умисел — якщо особа усвідомлювала суспільна небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільна небезпечні наслідки і бажала їх настання.

Непрямий умисел — якщо особа усвідомлювала суспільна небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільна небезпечні наслідки і, хоч не бажала, але свідомо припускала їх настання.

Необережність поділяють злочинну самовпевненість та злочинну недбалість.

Злочинна самовпевненість — якщо особа передбачала можливість настання суспільна небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх відвернення.

Злочинна недбалість — якщо особа не передбачала можливості настання суспільна небезпечних наслідків свого діяння, хоча повинна була і могла їх передбачити.

Мотив — це внутрішні процеси, що відображаються у свідомості особи і спонукають її вчинити злочин.

Мета — це уява особи про бажаний результат, до якого вона прагне, вчиняючи злочин.

4) Об'єктивна сторона — зовнішнє вираження злочину: діяння (дія чи бездіяльність); суспільне небезпечні шкідливі наслідки, причинний зв'язок між діянням та його наслідками; час, місце, засоби, обставини тощо.

Складовими об'єктивної сторони є:

а) Дія — активна, суспільно-небезпечна передбачена кримінальним кодексом поведінка суб'єкта, чи *бездіяльність* — пасивна поведінка, що проявилась у невиконанні особою тих дій, які вона повинна була в даній ситуації здійснити.

б) Суспільна небезпечні наслідки — збиток, шкода, якої завдає діяння об'єкту злочину.

в) Причинний зв'язок між дією та її наслідками.

Контрольні запитання:

1. Що таке злочин?
2. Вкажіть ознаки злочину?
3. Як класифікуються злочини в залежності від ступеня тяжкості?
4. Що таке склад злочину? Вкажіть та розкрийте зміст елементів складу злочину.
5. Що таке неосудність? За якими критеріями людина може бути визнана неосудною?
6. Розкрийте зміст складових суб'єктивної сторони злочину.
7. Що таке вина? Порівняйте види вини.

3. Стадії вчинення злочину.

Стадії вчинення злочину — це поступові етапи завершення навмисного злочину, які різняться між собою ступенем його реалізації, закінчення.

ККУ визначає три стадії злочину:

1) *готування до злочину* - підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину;

2) *замах на злочин* - вчинення особою діяння, безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі цієї особи (заклинило пістолет при спробі вбивства; злодій заліз у квартиру при спробі крадіжки, де і був заарештований);

3) *закінчений злочин* - визнається діяння, яке містить усі ознаки злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК.

Відповідальність за незакінчений злочин настає за тими ж статтями Кримінального кодексу, що і за закінчений. При цьому покарання може бути, а може і не бути пом'якшено порівняно із закінченим злочином.

Добровільною відмовою від вчинення злочину є остаточне припинення особою з власної волі готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця. Тобто добровільна відмова передбачає наявність наступних ознак:

1) добровільність;

2) закінченість припинення попередньої діяльності;

3) наявність на стороні особи усвідомлення того, що злочин може бути припинений, доведений до кінця.

Наслідки добровільної відмови:

1) звільнення від кримінальної відповідальності;

2) в разі, коли у діях особи можуть бути ознаки іншого закінченого складу злочину — покарання саме за нього.

Контрольні запитання:

1. Вкажіть та охарактеризуйте стадії вчинення злочину.
2. Що таке добровільна відмова від доведення злочину до кінця? Які її ознаки?
3. Якими можуть бути наслідки для особи при добровільній відмові від доведення злочину до кінця?

4. Співучасть у вчиненні злочину

Співучастью у вчиненні злочину є умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину.

Основна ознака співучасті — наявність подвійного умислу:

1) умисел спільних дій (об'єктивна ознака співучасті — вчинення спільно двома і більше особами одного і того самого злочину);

2) умисел щодо діяння (суб'єктивна ознака співучасті). Між діяннями кожного із співучасників та злочинним результатом існує причинно-наслідковий зв'язок. У випадку, коли злочин скоюється з необережності, не може бути співучасті.

За об'єктивними ознаками розрізняють просту (без розподілу на ролі) і складну (із поділом на ролі) співучасті. За суб'єктивними ознаками (стійкість зв'язків) співучасть може бути у формі вчинення злочину:

1) групою осіб, якщо у ньому брали участь декілька (два або більше) виконавців без попередньої змови між собою;

2) за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення;

3) організованою групою, якщо в його підготовці або вчиненні брали участь, декілька осіб (три або більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та інших злочинів, об'єднаних єдиним планом із розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи;

4) злочинною організацією, якщо він скоєний стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (три або більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп.

Види співучасників:

1) *організатор* — особа, яка організувала вчинення злочину або керувала його підготовкою або вчиненням, а також яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, або забезпечувала фінансування чи організовувала приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.

2) *виконавець* — особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин, передбачений ККУ.

3) *підбурювач* — особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом чи іншим чином схиляла іншого співучасника до вчинення злочину.

4) *пособник* — особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню злочину.

Не є співучастю:

1) *не обіцяне заздалегідь переховування* злочинця, знарядь і засобів вчинення злочину, слідів злочину чи предметів, здобутих злочинним шляхом, або придбання чи збут таких предметів;

2) обіцяне до закінчення вчинення злочину *неповідомлення* про достовірно відомий підготовлюваний або вчинюваний злочин.

Ці дії менш небезпечні, ніж співучасть, і тягнуть кримінальну відповідальність не завжди, а лише у випадку:

1) коли вчинене ними діяння містить ознаки іншого злочину;

2) за ст. 198 ККУ — заздалегідь не обіцяне придбання або збут чи зберігання майна, завідомо здобутого злочинним шляхом, — карається арештом до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк;

3) за ст. 396 ККУ — заздалегідь не обіцяне приховування тяжкого чи особливо тяжкого злочину — карається арештом на строк до трьох місяців або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк. Не підлягають кримінальній відповідальності за заздалегідь не обіцяне приховування злочину члени сім'ї чи близькі родичі особи, яка вчинила злочин, коло яких визначається законом.

Контрольні запитання:

1. Що таке співучасть у вчиненні злочину? Які її ознаки?
2. Вкажіть види співучасників.
3. Які дії не є співучастю?
4. Охарактеризуйте види злочинних груп залежно від форм співучасті.

5. Обставини, що виключають кримінальну відповідальність

Кримінальна відповідальність вид юридичної відповідальності, що встановлюється державою в кримінальному законі, накладається судом на осіб, які винні у вчиненні злочину.

Згідно з КК, підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину.

Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу.

Обставини, що виключають кримінальну відповідальність (злочинність діяння) — дії, які за своїми зовнішніми ознаками подібні злочиніві, мають багато ознак злочину, спрямовані на усунення небезпеки, відвернення загрози заподіяння значної або великої шкоди, які не мають суспільної небезпечності і тому не утворюють складу злочину. До обставин, що виключають злочинність діяння, належать:

1) необхідна оборона — дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільна небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони. Ознаками необхідної оборони є:

- 1) суспільне небезпечне посягання;
- 2) наявність посягання, що відбувається у певний час;
- 3) посягання повинно бути дійсним, тобто існувати об'єктивно, а не в уяві того, хто захищається;
- 4) захист здійснюється шляхом завдання шкоди нападнику, а не третім особам;
- 5) співрозмірність оборони, тобто заподіяння шкоди є правомірним, якщо воно відповідає небезпечності посягання та обставинам захисту;
- 6) захист здійснюється для охорони інтересів громадян, суспільства та держави.

Перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Особа не підлягає Кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільне небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту. Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної групи або нападу групи осіб, а також для підвернення протиправного насильницького вторгнення в житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає.

2) уявна оборона — дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільна небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання. Уявна оборона виключає кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду лише у випадках, коли постановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення.

3) затримання особи, що вчинила злочин. Не визнаються злочинними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи.

Затримання особи, що вчинила злочин, є правомірним також за певних умов:

- 1) особа вчинила діяння, що має ознаки злочину;
- 2) особа, що вчинила злочин, ухиляється від затримання;
- 3) заподіяння шкоди особі, що вчинила злочин, здійснюється лише з метою її затримання та передачі органам влади;
- 4) шкода, завдана особі при її затриманні, має бути вимушеною, тобто, наприклад, фізичний вплив є правомірним лише тоді, коли іншим способом за конкретних обставин здійснити затримання було неможливо;
- 5) дії з затримання мають відповідати небезпечності посягання та обставинам затримання злочинця.

4) крайня необхідність — це заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності. Ознаками крайньої необхідності є:

- 1) небезпека є загрозою інтересам держави, суспільним, особі, особам (джерелами можуть бути дикі тварини, механізми тощо);
- 2) небезпека повинна бути наявною (безпосередня загроза спричинення шкоди);
- 3) небезпека повинна бути дійовою (реальною);

4) у стані крайньої необхідності можуть захищатися інтереси держави, суспільні та індивідуальні;

5) небезпека не може бути знешкоджена іншими засобами, крім спричинення шкоди;

б) завдана шкода повинна бути меншою, ніж відвернена. Перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є значнішою, ніж відвернена шкода.

5) фізичний або психічний примус. Не є злочином дія або бездіяльність особи яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинена ним під впливом фізичного примусу або психічного примусу, коли особа не могла керувати своїми вчинками.

б) виконання наказу або розпорядження. Дія або бездіяльність особи, що завдала шкоду правоохоронюваним інтересам, визнається правомірною, якщо вона була вчинена з метою виконання законного наказу чи розпорядження. Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка відмовилася виконувати явно злочинний наказ або розпорядження. Якщо особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати злочинного характеру наказу чи розпорядження, то за діяння, вчинене з метою виконання такого наказу чи розпорядження, відповідальності підлягає лише особа, що віддала злочинний наказ чи розпорядження.

7) діяння, пов'язане з ризиком. Не є злочином діяння, яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільне корисної мети. Ризик вважається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією, не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам. Ризик не вважається виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя штих людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій.

8) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації. Не є злочином вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх злочинної діяльності. Така особа підлягає відповідальності лише за вчинення умисного особливо тяжкого злочину.

Контрольні запитання:

1. Що таке кримінальна відповідальність?
2. Що є підставою притягнення до кримінальної відповідальності?
3. Охарактеризуйте обставини, що виключають злочинність діяння.

6. Кримінальне покарання та його види

Кримінальне покарання — це захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Отже, покарання це:

- 1) засіб державного примусу;
- 2) засіб, що призначається лише за скоєння злочину;
- 3) засіб, що застосовується лише за вироком суду.

Метою покарання за КК є:

- 1) кара;
- 2) виправлення засуджених;
- 3) запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Покарання не має наметі завдати фізичних страждань або принизити людську гідність.

КК передбачає 12 видів покарань, які умовно можна поділити на основні, додаткові (які застосовуються лише додатково до основних) та змішані (які можуть бути застосовані і як основні, і як додаткові).

До основних покарань належать:

1) громадські роботи - полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Встановлюються на строк від 60 до 240 годин і відбуваються не більше, ніж 4 години на день. Не призначаються інвалідам I та II груп, вагітним жінкам, особам, що досягли пенсійного віку, військовослужбовцям строкової служби.

2) виправні роботи — призначаються на строк від 6 місяців до 2 років, відбуваються за місцем роботи засудженого, із суми заробітку якого провадиться відрахування в доход держави в межах від 10% до 20%. Не застосовуються до вагітних жінок, жінок, які перебувають у відпустці для догляду за дитиною, до непрацевдатних, до осіб, що не досягли 16 років, до тих, що досягли пенсійного віку, до військовослужбовців, працівників правоохоронних органів, нотаріусів, суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування.

3) службові обмеження для військовослужбовців (крім військовослужбовців строкової служби) — призначаються на строк від 6 місяців до 2 років. Із суми грошового забезпечення засудженого провадиться відрахування в доход держави в межах від 10% до 20%. Під час відбування цього покарання засуджений не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а строк покарання не зараховується йому в строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання.

4) арешт - тримання засудженого в умовах ізоляції строком від 1 до 6 місяців. Не застосовується до осіб віком до 16 років, вагітних жінок та жінок, що мають дітей до 7 років. Військовослужбовці відбувають арешт на гауптвахті.

5) обмеження волі — тримання особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням до праці. Строк — від 1 до 5 років. Не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок та жінок, що мають дітей до 14 років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби, інвалідів I та II груп.

6) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців строкової служби — призначається на строк від 6 місяців до 2 років.

7) позбавлення волі на певний строк — полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи і призначається на строк від 1 до 15 років.

8) довічне позбавлення волі — призначається за вчинення особливо тяжких злочинів. Не застосовується до осіб, що вчинили злочин у віці до 18 років, осіб у віці понад 65 років, до жінок, що були вагітні під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку.

До додаткових покарань належать:

1) позбавлення військового, спеціального звання, рангу або кваліфікаційного класу. Застосовується до засуджених за тяжкий чи особливо тяжкий злочин осіб, які мають військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас, шляхом позбавлення за вироком суду цього звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу.

2) конфіскація майна — це примусове безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Конфіскація майна встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині Кодексу.

К основними так і додатковими (змішаними) покараннями можуть бути:

1) штраф — грошове стягнення, що визначається судом у межах від 30 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо статтями Особливої частини КК не передбачено вищого розміру штрафу. Розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного. У разі неможливості сплати штрафу суд може замінити несплачену суму штрафу покаранням у вигляді громадських робіт із розрахунку: десять годин громадських робіт за один встановлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або виправними роботами із розрахунку один місяць виправних робіт за чотири встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, але на строк не більше двох років.

2) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю — може бути призначене як основне покарання на строк від 2 до 5 років або як додаткове покарання на строк від 1 до 3 років.

За один злочин може бути призначено лише одне основне покарання, до основного покарання може бути приєднане одне або декілька додаткових покарань.

Контрольні запитання:

1. Що таке кримінальне покарання?
2. Яка мета кримінального покарання?
3. На які групи класифікуються види кримінальних покарань?
4. Охарактеризуйте основні, додаткові та змішані кримінальні покарання.

7. Призначення покарання

Суд призначає покарання:

- 1) у межах, установлених у санкції статті Особливої частини цього Кодексу, що передбачає відповідальність за вчинений злочин;
- 2) відповідно до положень Загальної частини цього Кодексу;
- 3) враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання. Особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів.

За наявності декількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, з урахуванням особи винного, суд, умотивувавши своє рішення, може за особливо тяжкий, тяжкий злочин або злочин середньої тяжкості призначити основне покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті Особливої частини КК, або перейти до іншого, м'якшого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті за цей злочин.

Більш суворе покарання, ніж передбачене відповідними статтями Особливої частини цього Кодексу за вчинений злочин, може бути призначене за сукупністю злочинів і за сукупністю вироків згідно зі статтями 70 та 71 КК.

До пом'якшуючих обставин належать:

- 1) запобігання винним шкідливих наслідків здійсненого ним діяння;
- 2) добровільне відшкодування шкоди або усунення шкоди;
- 3) щире каяття, явка з повинною;
- 4) активна допомога розкриттю злочину;
- 5) вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих або сімейних обставин;
- 6) вчинення злочину під впливом погрози чи примусу або в силу матеріальної чи іншої залежності;
- 7) вчинення злочину під впливом великого душевного хвилювання, викликаного неправомірними діями потерпілого;
- 8) вчинення злочину при захисті від суспільно небезпечного посягання, хоч і з перевищенням меж необхідної оборони;
- 9) вчинення злочину неповнолітнім;
- 10) вчинення злочину жінкою в стані вагітності;
- 11) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане вчиненням злочину.

Обтяжуючими обставинами є:

- 1) вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів. *Рецидив* — це вчинення іншого умисного злочину особою, яка мала судимість за умисний злочин. У випадку, якщо судимість за раніше скоєний злочин погашена або знята судом, а особа скоєє новий умисний злочин, дане діяння не є рецидивом;
- 2) вчинення злочину групою;
- 3) тяжкі наслідки заподіяного;
- 4) скоєння злочину загально небезпечним способом;
- 5) залучення до участі в злочині неповнолітніх або підлеглих;
- 6) вчинення злочину проти безпорадної людини чи дитини;
- 7) скоєння злочину з особливою жорстокістю, або знущанням з потерпілого;
- 8) вчинення злочину з корисливих мотивів;
- 9) вчинення злочину в умовах громадянського лиха;
- 10) вчинення злочину в стані алкогольного сп'яніння чи наркотичного дурману;

- 11) вчинення злочину на ґрунті расової, національної та релігійної ворожнечі або розбрату;
- 12) вчинення злочину проти жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності.

Сукупність злочинів — це вчинення особою двох або більше злочинів, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини ККУ, за жоден з яких її не було засуджено. Слід розрізняти сукупність і повторність злочинів. *Повторність злочинів* — це вчинення двох або більше злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини ККУ.

При сукупності злочинів суд, призначивши покарання (основне і додаткове) за кожний злочин окремо, визначає остаточне покарання шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим або шляхом повного чи часткового складання призначених покарань. При складанні покарань остаточне покарання за сукупністю злочинів визначається в межах, встановлених санкцією статті Особливої частини КК, яка передбачає більш суворе покарання. До основного покарання, призначеного за сукупністю злочинів, можуть бути приєднані додаткові покарання, призначені судом за злочини, у вчиненні яких особу було визнано винною. Якщо після постановлення вироку в справі буде встановлено, що засуджений винен ще й в іншому злочині, вчиненому ним до постановлення попереднього вироку, то покарання відповідно збільшується, а в строк покарання, остаточного призначеного за сукупністю злочинів, зараховується покарання, відбуте повністю або частково за попереднім вироком.

Призначення покарання за сукупністю вироків. Якщо засуджений після постановлення вироку, але до повного відбуття покарання вчинив новий злочин, суд до покарання, призначеного за новим вироком, повністю або частково приєднує невідбутню частину покарання за попереднім вироком. При складанні покарань за сукупністю вироків загальний строк покарання не може перевищувати максимального строку, встановленого для даного виду покарання в Загальній частині КК. При складанні покарань у вигляді позбавлення волі загальний строк покарання, остаточного призначеного за сукупністю вироків, не повинен перевищувати 15 років, а у випадку, якщо хоча б один із злочинів є особливо тяжким, загальний строк позбавлення волі може бути більшим 15 років, але не повинен перевищувати 25 років. При складанні покарань у вигляді довічного позбавлення волі та будь-яких менш суворих покарань загальний строк покарання, остаточного призначеного за сукупністю вироків, визначається шляхом поглинання менш суворих покарань довічним позбавленням волі.

Контрольні запитання:

1. Чим керується суд при призначенні покарання?
2. Охарактеризуйте пом'якшуючі та обтяжуючі обставини.
3. Порівняйте сукупність та повторність злочинів.
4. Який порядок призначення покарання за сукупністю вироків?

8. Звільнення від кримінальної відповідальності та покарання

Особа, яка вчинила злочин, звільняється від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених ККУ, а також на підставі закону України про амністію чи акта помилування. Звільнення від кримінальної відповідальності здійснюються виключно судом. Порядок звільнення від кримінальної відповідальності встановлюється законом. Випадки звільнення від кримінальної відповідальності передбачені КК:

1) **Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям** - особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона після вчинення злочину щиро покаялася, активно сприяла розкриттю злочину і повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заповідяну шкоду.

2) **Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим** - особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заповідяну шкоду.

3) **Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки** - особу, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості та щиро покаялася, може бути звільнено від кримінальної відповідальності з передачею її на поруки колективу підприємства,

установи чи організації за їхнім клопотанням за умови, що вона протягом року з дня передачі її на поруки виправдає довіру колективу, не ухилятиметься від заходів виховного характеру та не порушуватиме громадського порядку. У разі порушення умов передачі на поруки особа притягається до кримінальної відповідальності за вчинений нею злочин.

4) **Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки** - особу, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що на час розслідування або розгляду справи в суді внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною.

5) **Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності** - особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення нею злочину і до дня набрання вироком законної сили минули такі строки:

- два роки - у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачене покарання менш суворе, ніж обмеження волі;

- три роки - у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачене покарання у виді обмеження або позбавлення волі;

- п'ять років - у разі вчинення злочину середньої тяжкості;

- десять років - у разі вчинення тяжкого злочину;

- п'ятнадцять років - у разі вчинення особливо тяжкого злочину.

Амністія — повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності чи від покарання осіб, що скоїли злочин. Амністія оголошується законом України стосовно певної категорії осіб. Законом про амністію може бути передбачено заміну засудженому покарання або його не відбутої частини більш м'яким покаранням.

Амністія не застосовується до осіб:

а) яких визнано за вироком суду особливо небезпечними рецидивістами (особи, що вчинили два і більше зумисних тяжких та особливо тяжких злочини);

б) яким у порядку помилування смертну кару замінено на позбавлення волі або довічне позбавлення волі замінено позбавленням волі на певний строк;

в) які мають дві і більше судимості за вчинення тяжких злочинів;

г) які злісно порушують режим у період відбування покарання;

д) які вчинили злочини, що спричинили загибель двох і більше осіб;

е) яких притягнуто до кримінальної відповідальності чи засуджено за особливо небезпечні злочини проти держави, бандитизм, контрабанду наркотичних засобів, психотропних речовин, виготовлення або збут підроблених грошей тощо.

Помилування здійснює Президент України. Помилування здійснюється у вигляді:

1) заміни довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк;

2) повного або часткового звільнення від відбування як основного, так і додаткового покарання;

3) заміни покарання або його невідбутої частини більш м'яким покаранням.

Право на клопотання про помилування має особа, яка:

1) засуджена судом України, яка відбуває покарання або відбула основне покарання в Україні;

2) засуджена судом іноземної держави і передана для відбування покарання в Україну без умови про незастосування помилування;

3) засуджена в Україні і передана для відбування покарання іноземній державі, якщо ця держава погодилася визнати і виконати прийняте в Україні рішення про помилування.

У випадку, якщо особа осуджена до довічного позбавлення волі, вона має право на клопотання лише після відбуття 20 років ув'язнення.

З клопотанням про помилування можуть звертатися також захисник, батьки, дружина (чоловік), діти, законний представник, громадські організації тощо.

Клопотання про помилування може бути подано лише після набрання вироком законної сили. Клопотання про помилування, що подає засуджений через установу виконання покарань або інший орган, який відає виконанням вироку, надсилається до Секретаріату Президента України разом із копіями вироку, ухвалами і постановами судів, докладною характеристикою про роботу і поведінку засудженого із зазначенням думки керівника цієї установи або органу і, як правило,

думки спостережної комісії або служби у справах неповнолітніх по суті клопотання та іншими документами, що мають значення для розгляду питання про застосування помилування.

Підготовлені Службою з питань помилування матеріали попередньо розглядаються Комісією при Президентові України у питаннях помилування. Комісію утворює Президент у складі голови, двох заступників голови і членів Комісії. У засіданнях Комісії можуть брати участь народні депутати України.

Під час розгляду клопотань про помилування враховуються: а) характер і ступінь тяжкості вчиненого злочину; б) особа засудженого, його поведінка; в) строк відбутого покарання; г) стан відшкодування заподіяних злочином збитків; д) думка керівника установи виконання покарань або іншого органу, який виконує покарання, спостережної комісії, служби у справах неповнолітніх, місцевого органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, громадських організацій, трудових колективів про доцільність помилування.

Розглянувши клопотання про помилування і матеріали, Комісія вносить Президентові України пропозицію про застосування помилування. Про клопотання, в яких Комісією не знайдено підстав для помилування, Управління з питань помилування інформує Президента України. У разі відхилення клопотання про помилування повторне клопотання особи, засудженої за особливо тяжкий злочин, за відсутності нових обставин, що заслуговують на увагу, може бути внесено на розгляд Комісії, як правило, не раніше, як через рік, а особи, засудженої за інший злочин, не раніше, як через 6 місяців з часу відхилення попереднього клопотання.

Рішення Президента України про помилування засудженого оформляється указом Президента України.

Судимість. Особа визнається такою, що має судимість, з дня набрання законної сили обвинувальним вироком і до погашення або зняття судимості. **Судимість** — це правове положення особи, яке виникає у зв'язку із ухвалою вироку та призначенням покарання, що має для засудженого певні несприятливі наслідки (кримінальна-правові: у випадку скоєння нового злочину особою, що має судимість, — це буде обтяжуюча обставина; загально-правові: обмеження у занятті окремими видами діяльності, наприклад, бути суддями, адвокатами, нотаріусами, народними депутатами тощо). Судимість виникає з моменту вступу в силу вироку суду і продовжується до її погашення чи зняття в установленому порядку.

Особи, засуджені за вироком суду без призначення покарання або звільнені від покарання чи такі, що відбули покарання за діяння, злочинність і караність якого усунута законом, визнаються такими, що не мають судимості. Особи, які були реабілітовані, визнаються такими, що не мають судимості.

Погашення судимості відбувається автоматично, у такі строки:

- Коли особа відбула основне і додаткове покарання, наприклад, особа, засуджена до позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю після виконання цього покарання; особа, яка відбула покарання у вигляді службового обмеження для військовослужбовців або тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців чи достроково звільнені від цих покарань, а також військовослужбовці, які відбули покарання на гауптвахті замість арешту.

- Через 1 рік після відбуття основного та додаткового покарання, наприклад, особи, засуджені до штрафу, громадських робіт, виправних робіт або арешту (якщо вони протягом року з дня відбуття покарання не вчинять нового злочину).

- Через 2 роки після відбуття основного та додаткового покарання, — особи, засуджені до обмеження волі, а також засуджені за злочин невеликої тяжкості до позбавлення волі, якщо вони протягом двох років з дня відбуття покарання не вчинять нового злочину.

- Через 3 роки після відбуття основного та додаткового покарання, — особи, засуджені до позбавлення волі за злочин середньої тяжкості, якщо вони протягом трьох років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину.

- Через 6 років після відбуття основного та додаткового покарання, — особи, засуджені до позбавлення волі за тяжкий злочин, якщо вони протягом шести років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину.

- Через 8 років після відбуття основного та додаткового покарання, — особи, засуджені до позбавлення волі за особливо тяжкий злочин, якщо вони протягом восьми років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину.

Зняття судимості здійснюється постановою суду до закінчення зазначених строків, якщо особа після відбуття покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі зразковою поведінкою і сумлінним ставленням до праці довела своє виправлення.

Контрольні запитання:

1. В чому зміст звільнення особи від покарання з випробуванням?
2. Що таке амністія? Який порядок застосування амністії?
3. Вкажіть осіб, до яких застосовується чи не застосовується амністія. Чому, на вашу думку, так вирішив законодавець?
4. Що таке помилування? Який порядок застосування помилування?
5. Порівняйте амністію і помилування.
6. Розкрийте зміст поняття “судимість”.
7. В чому різниця між зняттям і погашенням судимості?

9. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх

Неповнолітніми вважаються особи, які не досягли 18-літнього віку. ККУ класифікує неповнолітніх на такі категорії:

- а) новонароджені діти;
- б) малолітні до 14 років;
- в) особи, які не досягли 16 років;
- г) особи до 18 років.

Особа вважається також, що досягла відповідного віку не в день свого народження, а з 0 годин наступної доби.

Законодавство, враховуючи особливості неповнолітніх, передбачає особливості притягнення їх до відповідальності, призначення покарання, звільнення, звільнення від покарання і його відбування.

До неповнолітніх, згідно з КК, можуть бути застосовані лише такі *основні види покарань*:

- 1) штраф;
- 2) громадські роботи;
- 3) виправні роботи;
- 4) арешт;
- 5) позбавлення волі.

До неповнолітніх можуть бути застосовані *додаткові покарання* у вигляді *штрафу* та *позбавлення права обіймати певні посади та займатися певною діяльністю*.

Якщо порівняти покарання, що застосовуються до дорослих осіб, і покарання, що застосовуються до неповнолітніх, можна зробити висновок про гуманне ставлення законодавця до неповнолітніх осіб, що скоїли злочин, зокрема:

- штраф для дорослих осіб встановлюється в межах від 30 до 1000 неоподатковуваних мінімумів громадян, а до неповнолітніх цей вид покарання застосовується лише тоді, коли вони мають самостійне джерело прибутку, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення в межах до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

- громадські роботи для дорослих осіб встановлюються на строк від 60 до 240 годин та відбуваються не більше, ніж 4 години на день, а для неповнолітніх від 16 до 18 років — на строк від 30 до 120 годин і відбуваються не більше, ніж 2 години на день;

- виправні роботи для дорослих осіб встановлюються на строк від 6 місяців до 2 років, при цьому із суми заробітку засудженого провадиться відрахування у розмірі від 10 до 20%, а для неповнолітніх — на строк від 2 місяців до 1 року, при цьому із заробітку неповнолітнього здійснюється відрахування у розмірі від 5 до 10%;

- арешт для дорослих осіб встановлюється на строк від 1 до 6 місяців, а для неповнолітніх — на строк від 15 до 45 діб. (Якщо неповнолітнього засуджено до кримінального арешту, то він відбуває покарання в арештному домі. В арештних домах тримаються повнолітні особи, а також неповнолітні, яким на момент постановлення вироку виповнилося шістнадцять років і які засуджені за злочини невеликої тяжкості. Неповнолітні відбувають покарання у арештному домі окремо від дорослих. Засудженим до арешту забороняється: побачення з родичами та іншими

особами, за винятком адвокатів, одержання посилок, за винятком посилок, що містять предмети одягу за сезоном. Засудженим до арешту надається прогулянка тривалістю до двох годин. За виняткових обставин засудженим до арешту може бути надано право на телефонну розмову з близькими родичами);

• позбавлення волі на певний строк для дорослих осіб встановлюється на строк від 1 до 15 років, а для неповнолітніх — на строк не більше 10 років, лише за особливо тяжкі злочини — до 15 років. Неповнолітні, засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах (виховних колоніях). Позбавлення волі не може бути призначено неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості.

У випадку, якщо неповнолітньому призначено кримінальне покарання у формі позбавлення волі на певний строк, то він направляється для його відбування до **спеціальної виховної установи**. В цих установах носять одяг одного зразка і постійно знаходяться під наглядом. Там все відбувається відповідно до режиму: підйом, сніданок, навчання, вільний час, сон тощо.

Засуджені в спеціальній виховній установі мають право працювати, отримувати медичну допомогу, листуватися, одержувати посилки і грошові перекази, зустрічатися з родичами, одержувати освіту та правову допомогу від адвокатів, їм забороняється самовільно залишати колонію, порушувати режим, завдавати шкоду майну, вживати спиртні напої, наркотичні засоби, нецензурні чи жаргонні слова.

Якщо неповнолітній не порушує режиму, сумлінно навчається там, то його може бути амністовано. Це може бути чи дострокове звільнення, чи заміна покарання у формі позбавлення волі іншим, м'якшим. При досягненні підлітком 18 років (повноліття), якщо термін позбавлення волі ним не відбуто, то його переводять, і він продовжує відбувати покарання разом із дорослими.

Довічне ув'язнення не може бути застосоване до неповнолітніх.

Покарання у вигляді позбавлення волі призначається неповнолітньому:

- 1) за вчинений повторно злочин невеликої тяжкості — на строк не більше трьох років;
- 2) за злочин середньої тяжкості — на строк не більше чотирьох років;
- 3) за тяжкий злочин — на строк не більше семи років;
- 4) за особливо тяжкий злочин — на строк не більше десяти років;
- 5) за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя поди, — на строк до п'ятнадцяти років.

У разі засудження неповнолітнього до позбавлення волі можливе його звільнення від відбування покарання з випробуванням із встановленням іспитового строку тривалістю від 1 до 2 років. У разі звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням суд може покласти на окрему особу, за її згодою або на її прохання, обов'язок щодо нагляду за засудженим та проведення з ним виховної роботи.

До неповнолітнього можуть бути застосовані як загальні види звільнення під кримінальної відповідальності, так і спеціальний. Неповнолітній, який вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнений судом під покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого каяття та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання. У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього **примусові заходи виховного характеру:**

1) **застереження** (полягає в осуді поведінки неповнолітнього від імені суду, попередженні про неприпустимість порушення закону в подальшому);

2) **обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього** (означає встановлення днів і годин, протягом яких неповнолітній повинен перебувати вдома або навпаки, не може знаходитися й громадських місцях; заборону користуватися певними транспортними засобами чи предметами, виїжджати в інші місцевості без дозволу, вимогу розпочати або продовжити навчання чи роботу тощо);

3) **передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, що їх замінюють чи під нагляд педагогічного або трудового колективу, а також окремих громадян на їхнє прохання;**

4) **покладення на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;**

5) **направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей та підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує 3 років (загальноосвітні школи соціальної реабілітації— з 11 до 14 років; професійно-технічні училища соціальної реабілітації - з 14 до 18 років).**

До неповнолітнього може бути застосовано кілька примусових заходів виховного характеру (крім у випадку направлення його до спеціальної навчально-виховної установи). Суд може також визнати за необхідне призначити неповнолітньому *вихователя*, при цьому батьки чи особи, що їх замінюють, не звільняються від обов'язків по вихованню неповнолітнього.

У разі ухилення від застосування таких заходів, вони скасовуються і неповнолітній притягується до кримінальної відповідальності.

При призначенні покарання неповнолітньому суд, крім пом'якшуючих та обтяжуючих обставин, враховує:

- а) умови його життя та виховання;
- б) вплив дорослих;
- в) рівень розвитку;
- г) інші особливості особи неповнолітнього.

До осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі за злочин, вчинений у віці до вісімнадцяти років, може бути застосоване *умовно-дострокове звільнення* від відбування покарання незалежно від тяжкості вчиненого злочину. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання може бути застосоване, якщо засуджений сумлінною поведінкою та ставленням до праці та навчання довів своє виправлення.

Контрольні запитання:

1. Які види кримінальних покарань застосовуються до неповнолітніх? Порівняйте їх із покараннями, що застосовуються для дорослих осіб.
2. Які особливості призначення покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк щодо неповнолітніх?
3. За яких обставин до неповнолітнього можуть бути застосовані примусові заходи виховного характеру? Охарактеризуйте їх.
4. Які обставини, крім обтяжуючих та пом'якшуючих, враховуються при призначенні покарання неповнолітнім?

10. Відповідальність за окремі види злочинів

Злочини проти життя та здоров'я особи.

Ст. 3 Конституції України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Конституція також зауважує, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах; права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21). Особливо підкреслюється, що ці невід'ємні права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. У зв'язку з цим одним з найважливіших завдань кримінального закону є всебічний захист кримінально-правовими заходами саме прав і свобод людини і громадянина від злочинних посягань.

Згідно з Кримінальним кодексом України розділам, де розміщені злочини проти людини, відведено друге, третє і четверте місце в Особливій частині вказаного кодексу, що підкреслює те виключне значення, яке посідає особа, її життя, здоров'я, свобода, гідність в ієрархії пріоритетів тих об'єктів, які захищаються кримінальним законодавством. Звичайно суб'єктом будь-яких суспільних відносин, у тому числі і тих, які захищаються кримінальним законом, є насамперед людина, оскільки саме її інтереси потерпають від будь-яких злочинних проявів. Але більше ніде інтересам, правам і свободам людини не заповідується така очевидна, така безпосередня шкода, як у посяганнях на особу, де саме їй як суб'єкту суспільних відносин завдаються збитки, інколи невідновні. Саме ці злочини, від яких потерпає особа і як біологічна істота, і як учасник суспільних відносин, тобто істота соціальна, складають зміст розділів 2, 3 і 4 Особливої частини КК, які мають назву “Злочини проти життя і здоров'я особи”, “Злочини проти свободи, честі і гідності особи” і “Злочини проти статевої свободи і статевої недоторканості особи”.

Одним з найважливіших завдань кримінального права є боротьба з *посяганнями на життя людини*. Адже саме життя становить основну соціальну цінність. Воно є найважливіше благо людини, яке у разі настання смерті не може бути відновлено.

Чинне кримінальне законодавство передбачає такі злочини проти життя:

- 1) умисне вбивство (ст. 115 КК),
- 2) умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК),
- 3) умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК),
- 4) умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК),
- 5) вбивство з необережності (ст. 119 КК),
- 6) доведення до самогубства (ст. 120 КК),
- 7) погроза вбивством (ст. 129 КК).

Як бачимо, основну кількість злочинів проти життя складають різні види вбивств.

У розділі 2 Особливої частини КК злочини *проти здоров'я* складають окрему групу і саме здоров'я іншої людини є видовим об'єктом цих суспільно небезпечних посягань. Людина є практично здоровою, коли у наявності анатомічна цілісність і нормальне функціонування всіх її тканин і органів, що забезпечують правильну життєдіяльність людського організму в цілому, а звідси і можливість активної діяльності у суспільному житті. Звичайно, закон захищає рівною мірою здоров'я будь-якої людини незалежно від її соціально-демографічних і соціально-психологічних властивостей: віку, національності, місця у суспільстві, системи цінностей, що вона сповідує, тощо. Тобто, злочинами проти здоров'я є протиправні умисні або необережні діяння (дія або бездіяльність), безпосередньо спрямовані на завдання шкоди здоров'ю інших осіб.

Основну (за кількістю статей і реальних проявів) групу злочинів проти життя особи складають *тілесні ушкодження*. Це:

- 1) умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК),
- 2) умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 КК),
- 3) умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання (ст. 123 КК),
- 4) навмисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони або при перевищенні заходів, необхідних для затримки злочинця (ст. 124 КК),
- 5) умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 КК),
- 6) необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128 КК).

Особливої уваги заслуговують *злочини проти статевої свободи і статевої недоторканості*. Право на свободу та особисту недоторканість людини, яке проголошує ст. 29 Конституції, має розглядатись у багатосторонньому плані, в тому числі як таке, що охоплює статево свободу і статево недоторканість кожної особи.

Статеві (сексуальні) стосунки належать до найінтимнішої сфери людського життя, складаючи невід'ємну його частину і реалізуючись у гетеросексуальних шлюбних і позашлюбних контактах, а також у контактах гомосексуального характеру. Суспільство регулює вказані стосунки здебільшого нормами моралі і опосередковано — нормами сімейного і шлюбного законодавства. В основі цього регулювання лежить право кожної дорослої людини на свою статево свободу і кожного неповнолітнього — на статево недоторканість. Саме ці свободи, що відповідають моральним принципам цивілізованого суспільства, і захищає кримінальне право, забороняючи вчиняти дії, які б посягали на них. Такі заборонені кримінальним законом діяння у сфері сексуальних стосунків прийнято називати в теорії і на практиці статевими злочинами.

До статевих злочинів, які містяться в розділі 4 Особливої частини КК, належать:

- 1) згвалтування (ст. 152),
- 2) насильницьке задоволення статевої пристрасті в неприродний спосіб (ст. 153),
- 3) примушування до статевого зв'язку (ст. 154),
- 4) статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155),
- 5) розбещення неповнолітніх (ст. 156).

Злочини проти власності.

Згідно зі ст. 41 Конституції України кожен має право володіти, користуватись і розпоряджатись своєю власністю. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Стаття Конституції України наголошує, що держава забезпечує захист прав усіх об'єктів права власності. Таким чином, економічні відносини власності — це забезпечена суспільством і державою можливість володіти, користуватись і розпоряджатись предметами власності.

З урахуванням способу вчинення, а також мотиву та мети всі злочини проти власності розподіляються на групи:

1) розкрадання чужого майна (грошей, цінностей):

- крадіжки (ст. 185 КК) - таємне викрадення чужого майна,
- грабежі (ст. 186 КК) - відкрите викрадення чужого майна,
- розбій (ст. 190 КК) - напад з метою заволодіння чужим майном, поєднаний із насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу або з погрозою застосування такого насильства,

- вимагання (ст. 189 КК) - вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці,

- шахрайство, та ін.

2) спричинення власникові майнової шкоди. Це також корисливі посягання на власність, але вони не мають ознак розкрадання:

- спричинення майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою (ст. 192 КК),

- привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилося у неї (ст. 193 КК).

3) некорисливі посягання на власність:

- умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК),

- погроза знищення майна (ст. 195 КК),

- необережне знищення чи ушкодження майна (ст. 196 КК),

- порушення обов'язків по охороні майна (ст. 197 КК),

- придбання чи збут майна, свідомо добутого злочинним шляхом (ст. 198 КК).

Хуліганство.

Хуліганство порушує спокійні умови роботи, побуту і відпочинку людей, у більшості випадків пов'язане із заподіянням шкоди особі, пошкодженням майна. На ґрунті хуліганства нерідко вчиняються більш тяжкі злочини. Це обумовлює високий ступінь суспільної небезпечності хуліганства. Частина 1 ст. 296 КК України дає визначення ***хуліганству***, як грубому порушенню громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом.

Кримінально караному хуліганству, як і будь-якому іншому злочину, властиві певні особливості. По-перше, воно є одним з найпоширеніших злочинів. По-друге, хуліганські дії є такими лише тоді, коли одночасно грубо порушують громадський порядок та виражають явну неповагу до суспільства.

Способи вчинення хуліганських дій різноманітні (слово, жест, удар, підпал, шумові ефекти, руйнування тощо). Насильницькі дії щодо людей можуть бути скоєні як із застосуванням зброї чи інших предметів, спеціально пристосованих для заподіяння тілесних ушкоджень, так і без їх використання.

З точки зору кримінального законодавства спосіб вчинення злочину у багатьох випадках є необхідною обставиною, яка характеризує діяння як суспільне небезпечне. У ряді статей Кримінального кодексу України спосіб скоєння злочину, виступає як кваліфікуюча ознака. Що стосується хуліганства, то для особливо злісного його виду спосіб його здійснення застосування або спроба застосування вогнепальної зброї, ножів, кастетів або іншої холодної зброї, а так само інших предметів, спеціально пристосованих для заподіяння тілесних ушкоджень, є обов'язковою ознакою, при чому такою, яка обтяжує відповідальність.

При вчиненні злочину тим чи іншим способом можливе використання особою різних матеріальних предметів або засобів (палки, ланцюги, рідини тощо). У даному разі вогнепальна зброя, ножі, кастети або інша холодна зброя, а так само інші предмети, спеціально пристосовані для заподіяння тілесних ушкоджень, крім способу, є і засобами скоєння хуліганства.

Особливістю хуліганства є й те, що воно може бути скоєне у будь-який час доби. Але фактор часу має у ряді випадків певне значення для цього виду злочину. Наприклад, ввімкнення у дворі чи квартирі у нічний час на повну потужність радіо, магнітофонів (в умовах

багатоквартирного будинку) може бути розцінено як хуліганство ті самі дії вдень не містять ознак цього злочину.

Хуліганство відноситься до тих злочинів, які можуть вчинюватись у будь-яких місцях парк, ресторан, їдальня, кінотеатр, вулиця, підприємство, установа тощо, а також місцях індивідуального призначення будинок, квартира, дача. У такому разі хуліганством порушується громадський порядок безпосередньо в момент його скоєння. Але часто хуліганські дії можуть проявитися і у безлюдних місцях, особливо тоді, коли винний вважає таким чином уникнути виявлення злочину і покарання.

Важливим є те, що ці дії розраховані на те, що вони будуть сприйняті іншими особами, стануть їм відомі. Тому, наприклад, знищення газонів квітів у парках чи скверах, осквернення або пошкодження пам'ятників, зривання афіш, перевертання лавочок, розбивання лампочок на стовпах, пошкодження зелених насаджень, дермантину на входних дверях квартир тощо в момент їх скоєння, внаслідок відсутності очевидців і потерпілих ні в кого не викликає почуття тривоги, збентеження, зганьбленої честі, обурення. Вони з'являються, як тільки громадяни виявляють наслідки хуліганства.

Тому подібні дії визнаються хуліганськими незалежно від того, скоєні вони публічно чи у відсутності людей, оскільки ними все ж грубо порушується громадський порядок і проявляється явна неповага до суспільства.

Публічність і громадське місце не є обов'язковими ознаками хуліганства. В той же час обстановка його вчинення, що характеризується наявністю або відсутністю людей, подіями, які відбуваються в місці вчинення злочину, та їх соціальною значущістю, повинні враховуватись при визначенні ступеня суспільної небезпечності конкретного хуліганського прояву і впливати на вирішення питання про призначення покарання.

Хуліганський мотив — це прагнення до самоствердження, самовираження особи невихованої, з низькою культурою, нестриманим егоїзмом, це прагнення до самоствердження хама, варвара, дикуна.

Мотивом хуліганства є усвідомлене прагнення проявити явну неповагу до суспільства шляхом скоєння дій, які грубо порушують громадський порядок. Він може знаходити своє вираження в низинних побудженнях у вигляді прагнення протиставити себе суспільству, проявити грубу силу, п'яну хвацькість, бешкетництво тощо.

Треба зазначити, що прагнення особи до самоствердження і самовираження — нормальна і природна потреба. Кожна людина хоче цього, але використовує різні засоби. Соціальна оцінка залежить від того, якими шляхами і засобами дана потреба задовольняється.

Хуліганський мотив — це не тільки прагнення, бажання суб'єкта зараз же вчинити протиправні дії, а й процес, що збуджує у винного намір на їх скоєння. На моє переконання, саме мотив є тим стимулом, який породжує у винного прямий намір на вчинення хуліганства, що більше підкреслює підвищену суспільну небезпечність діяння. Заподіяння тілесних ушкоджень різної тяжкості і, навіть, вбивство потерпілого можуть стати засобом і формою безпосереднього вираження хуліганських спрямувань.

Контрольні запитання:

1. Вкажіть, які види злочинів ви знаєте.
2. Охарактеризуйте злочини проти основ національної безпеки України.
3. Як класифікуються злочини проти життя та здоров'я особи?
4. Порівняйте крадіжку, грабїж та розбій.
5. Які ви знаєте злочини проти громадської безпеки?
6. Охарактеризуйте злочини проти громадського порядку та моральності, злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Список рекомендованих нормативно-правових актів до теми:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996.
2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5.04.2001.

Тестові завдання до теми:

1. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Кримінальним Кодексом України ознаки хуліганства?

1) порушення громадської безпеки; 2) супроводжується винятковим цинізмом; 3) грубе порушення встановленого порядку управління; 4) вчинюється з корисливих мотивів; 5) вчинюється з мотивів явної неповаги до суспільства; 6) супроводжується вимаганням.

2. У відповідях під котрими номерами правильно вказані мінімальний і максимальний строк виправних робіт як кримінального покарання?

1) 6 місяців; 2) 1 рік; 3) 2 роки; 4) 3 роки; 5) 5 років.

3. У відповідях під котрими номерами правильно названі ознаки поняття злочину згідно науки кримінального права?

1) винність; 2) кримінальна караність 3) умисне вчинення злочину; 4) необережне вчинення злочину; 5) осудність; 6) неосудність.

4. У відповідях під котрими номерами правильно вказані об'єкти, які захищаються особою, яка перебуває в стані необхідної оборони як обставини, що виключає злочинність діяння?

1) охоронювані законом права особи, яка захищається; 2) охоронювані законом інтереси будь-якої іншої особи; 3) корпоративні інтереси; 4) інтереси громадської організації; 5) охоронювані законом суспільні інтереси; 6) будь-які інтереси будь-якої особи.

5. У відповідях під котрими номерами правильно названі обставини, що виключають злочинність діяння?

1) необхідна оборона; 2) закінчення строків давності; 3) неосудність; 4) виконання наказу або розпорядження; 5) вчинення злочину в групі.

6. У відповідях під котрими номерами правильно вказані обставини, яким явно не відповідає тяжка шкода, завдана тому, хто посягає, що вважається перевищенням необхідної оборони?

1) погодні умови; 2) обстановка захисту; 3) рівень освітлення; 4) суб'єктивна сторона злочину; 5) небезпечність посягання; 6) пора дня.

7. У відповідях під котрими номерами правильно вказані випадки, які виключають перевищення меж необхідної оборони незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає?

1) захист неповнолітнього; 2) відвернення проникнення у житло; 3) захист від нападу озброєної особи; 4) захист від нападу особи; 5) захист від нападу групи осіб; 6) захист місця роботи.

8. У відповідях під котрими номерами правильно названі обставини, що виключають злочинність діяння?

1) фізичний примус; 2) примирення винного з потерпілим; 3) добровільна відмова від вчинення злочину; 4) щире каяття.

9. У відповідях під котрими номерами правильно названі підстави звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин?

1) щире каяття; 2) дійове каяття; 3) крайня необхідність; 4) відшкодування заподіяної злочином шкоди.

10. У відповідях під котрими номерами правильно вказані цілі, на які спрямоване затримання особи, що вчинила злочин як обставини, що виключає злочинність діяння?

1) затримання особи, яка своєю поведінкою викликає підозру; 2) затримання особи, визнаної обвинувачуваною; 3) затримання особи, яка вчинила злочин, безпосередньо після вчинення посягання; 4) ув'язнення особи, що вчинила злочин; 5) вивезення особи, яка вчинила злочин; 6) доставляння затриманої безпосередньо після вчиненого посягання особи відповідним органам влади.

11. У відповідях під котрими номерами правильно вказані мінімальний і максимальний строк обмеження волі?

1) 6 місяців; 2) 1 рік; 3) 2 роки; 4) 3 роки; 5) 5 років.

12. Вкажіть цифрою мінімальний строк позбавлення волі (у роках).

13. Вкажіть цифрою кількість основних покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітнього.

14. У відповідях під котрими номерами правильно названі види кримінальних покарань?

1) громадські роботи; 2) позбавлення волі; 3) попередження; 4) арешт; 5) позбавлення права висувати свою кандидатуру на виборах до органів місцевого самоврядування; 6) сувора догана.

15. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Кримінальним Кодексом України види діяльності, втягнення неповнолітніх у які вважається "втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність"?

1) порушення трудової дисципліни; 2) пияцтво; 3) заняття азартними іграми; 4) заняття підозрілою діяльністю; 5) заняття жебрацтвом; 6) заняття нелегальною діяльністю.

16. Вкажіть цифрою вік особи, досягнення якого на момент вчинення злочину дозволяє визнати її суб'єктом злочину.

17. Вкажіть цифрою мінімальний строк позбавлення волі при заміні довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк через акт помилування (у роках).

18. Вкажіть цифрою кількість форм взаємодії співучасників при вчиненні злочину.

19. У відповідях під котрими номерами не правильно вказані мінімальний і максимальний строк позбавлення волі?

1) 1 рік; 2) 2 роки ; 3) 10 років; 4) 15 років; 5) 20 років.

20. У відповідях під котрими номерами правильно названі кримінальні покарання, які не можуть бути застосовані до неповнолітніх за вчинення злочину?

1) позбавлення волі; 2) позбавлення права обіймати певні посади; 3) позбавлення спеціального звання; 4) арешт; 5) позбавлення спеціального рангу; 6) виправні роботи.

ТЕМА 11

ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Зміст теми:

Завдання та стадії кримінального процесу. Права та обов'язки підозрюваного (обвинуваченого, підсудного), потерпілого, свідка в кримінальному процесі. Порядок розгляду справ у суді. Апеляція та касація.

Основні поняття:

Кримінальний процес, порядок розгляду кримінальної справи, основні етапи кримінального процесу, порушення кримінальної справи, учасники кримінального процесу, обвинувачуваний, підсудний, підозрюваний, потерпілий, цивільний позивач, органи дізнання та досудового слідства, запобіжні заходи.

Порядок розгляду кримінальних справ регулює Кримінально-процесуальний кодекс України, який був прийнятий 28.12.1960 року, а зараз існує з численними змінами та доповненнями. Основним призначенням КПК якраз і є визначення порядку провадження у кримінальних справах.

Як закріплює КПК, завданнями кримінального судочинства є охорона прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, швидке і повне розкриття злочинів, встановлення винних та забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний.

У кримінальному провадженні можуть брати участь безпосередні учасники процесу (обвинувачуваний, підозрюваний, захисник, потерпілий, цивільний позивач, їх представники), свідки, експерти, перекладачі, державні органи і посадові особи.

Основні етапи кримінального процесу:

І. Першим етапом кримінального процесу є порушення кримінальної справи. Приводами до порушення кримінальної справи є:

- заяви підприємств, установ, організацій, посадових осіб, окремих громадян тощо;
 - повідомлення вищезазначених осіб, які затримали підозрювану особу на місці вчинення злочину або з поличним;
 - явка з повинною;
 - повідомлення, опубліковані в пресі;
 - безпосереднє виявлення органом дізнання, слідчим, прокурором або судом ознак злочину.
- Кримінальну справу не може бути порушено, а порушена справа підлягає закриттю:

- 1) за відсутністю події злочину;
- 2) за відсутністю в діянні складу злочину;
- 3) внаслідок акту амністії, якщо він усуває застосування покарання за вчинене діяння, а також в зв'язку з помилуванням окремих осіб;
- 4) щодо особи, яка не досягла на час вчинення суспільне небезпечного діяння 11-ти років;
- 5) за примиренням обвинуваченого, підсудного із потерпілим у справах, які порушуються не інакше, як за скаргою, потерпілого, крім певних випадків;
- 6) за відсутністю скарги потерпілого, якщо справу може бути порушено не інакше, як за його скаргою, крім певних випадків;
- 7) щодо померлого (за винятком випадків, коли провадження по справі є необхідним для реабілітації померлого або відновлення справи щодо інших осіб за нововиявленими обставинами);
- 8) щодо особи, про яку є вирок по тому ж обвинуваченню, що набрав законної сили або ухвала чи постанова суду про закриття справи з тієї ж підстави тощо.

Провадження в кримінальній справі може бути закрито судом у зв'язку:

- 1) з дійовим каяттям;
- 2) з примиренням обвинуваченого, підсудного з потерпілим;
- 3) із застосуванням до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру;
- 4) з передачею особи на поруки колективу підприємства, установи чи організації;
- 5) із закінченням строків давності.

Після порушення кримінальної справи відбуваються такі дії:

- 1) прокурор направляє справу для провадження досудового слідства або дізнання;
- 2) слідчий починає досудове слідство, а орган дізнання починає дізнання;
- 3) суд призначає справу до розгляду.

У разі, коли кримінальну справу порушено щодо певної особи, прокурор (суддя) має право прийняти рішення про заборону такій особі виїжджати за межі України до закінчення досудового розслідування чи судового розгляду.

Учасниками кримінального процесу є:

1) обвинувачуваний - особа, щодо якої в установленому порядку винесена постанова про притягнення як обвинуваченого. Після призначення справи до судового розгляду обвинувачений називається *підсудним*. Обвинувачений має права:

- 1) знати, в чому його обвинувачують;
- 2) давати показання з пред'явленого йому обвинувачення або відмовитися давати показання і відповідати на запитання;
- 3) мати захисника і побачення з ним до першого допиту; подавати докази;
- 4) заявляти клопотання;
- 5) ознайомлюватися після закінчення досудового слідства або дізнання з усіма матеріалами справи;
- 6) брати участь у судовому розгляді в суді першої інстанції;
- 7) заявляти відводи;
- 8) подавати скарги на дії і рішення особи, яка провадить дізнання слідчого, прокурора, судді та суду, а за наявності відповідних підстав — на забезпечення безпеки. Підсудний має право на останнє слово.;

2) підозрюваний. Підозрюваним визнається:

- 1) особа, затримана по підозрі у вчиненні злочину;
- 2) особа, до якої застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченого.

Підозрюваний має право:

- 1) знати, в чому він підозрюється;
- 2) давати показання або відмовитися давати показання і відповідати на запитання;
- 3) мати захисника і побачення з ним до першого допиту;
- 4) подавати докази;
- 5) заявляти клопотання і відводи;
- 6) вимагати перевірки судом чи прокурором правомірності затримання;
- 7) подавати скарги на дії і рішення особи, яка провадить оперативно-розшукові дії та дізнання слідчого і прокурора, а за наявності відповідних підстав — на забезпечення безпеки.
- 3) захисник;

4) потерпілий - особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Громадянин, визнаний потерпілим від злочину, має право давати показання у справі.

5) цивільний позивач - громадянин, підприємство, установа чи організація, які зазнали матеріальної шкоди від злочину і пред'явили вимогу про відшкодування збитків;

6) їх представники. Представниками потерпілого, цивільного позивача можуть бути адвокати, близькі родичі, законні представники, а також інші особи за постановою особи, яка провадить дізнання, слідчого, судді або за ухвалою суду.

7) суд;

8) прокурор;

9) орган дізнання та особа, що проводила дізнання.

II. Другим етапом кримінального процесу є попереднє (досудове розслідування). КПК визначає органи *дізнання і досудового слідства*. Так, *органами дізнання* є:

- 1) міліція;
- 2) податкова міліція;
- 3) органи безпеки;
- 4) командири військових частин, з'єднань, начальники військових установ;
- 5) митні органи;
- 6) начальники виправно-трудова установ, слідчих ізоляторів, лікувально-трудова профілакторіїв і виховно-трудова профілакторіїв;

- 7) органи державного пожежного нагляду;
- 8) органи охорони держкордону;
- 9) капітани морських суден, що перебувають у далекому плаванні.

Органами досудового слідства є слідчі прокурори, слідчі органів внутрішніх справ, слідчі податкової міліції і слідчі органів безпеки.

Досудове слідство слід відрізнити від *судового слідства*. На етапі дізнання та досудового слідства проводяться оперативно-розшукові заходи, слідчі дії з метою виявлення ознак злочину та осіб, що його здійснили (безпосередньо дізнання) та дії, що починаються після порушення кримінальної справи і полягають у збиранні і перевірці доказів, необхідних і достатніх для з'ясування обставин, що мають принципове значення для вирішення долі кримінальної справи. Судове слідство — складова частина судового розгляду судом першої інстанції, коли відбувається дослідження доказів судом.

Органи дізнання вживають необхідних оперативно-розшукових заходів з метою виявлення ознак злочину і осіб, що його вчинили. Про виявлений злочин і почате дізнання орган дізнання негайно повідомляє прокурора.

До обвинувачуваних та до підозрюваних у скоєнні злочинів можуть бути застосовані запобіжні заходи.

Запобіжні заходи — це сукупність заходів спеціального примусу, яка застосовується до обвинувачених, а у виняткових випадках до підозрюваних з метою перешкодити їм переховуватися від слідства та суду.

Запобіжними заходами є:

- 1) підписка про невиїзд;
- 2) особиста порука;
- 3) порука громадської організації або трудового колективу;
- 4) взяття під варту;
- 5) нагляд командування військової частини;
- 6) застава.

У визначених випадках орган дізнання має право затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі (наприклад, коли особу застали при вчиненні злочину, коли на підозрюваному або при ньому виявлено явні сліди злочину тощо). Про затримання особи орган дізнання негайно повідомляє одного з її родичів. Протягом 72 годин після затримання орган дізнання:

- 1) звільняє затриманого;
- 2) звільняє затриманого і обирає щодо нього запобіжний захід;
- 3) доставляє затриманого до судді з поданням про обрання йому запобіжного заходу у вигляді взяття під варту.

Дізнання у справах закінчується складанням постанови про направлення справи для провадження досудового слідства, яка затверджується прокурором.

Досудове слідство провадиться лише після відкриття кримінальної справи і в порядку, встановленому законом.

Досудове слідство у кримінальних справах повинно бути закінчено протягом двох місяців.

III. Третім етапом цивільного судочинства є попередній розгляд справи. *Попередній розгляд справи* здійснюється суддею одноособове з обов'язковою участю прокурора. Про день попереднього розгляду справи повідомляються також інші учасники процесу, однак їх відсутність не перешкоджає розгляду справи.

За результатами попереднього розгляду справи суддя своєю постановою приймає одне з таких рішень:

- 1) про призначення справи до судового розгляду;
- 2) про зупинення провадження по справі;
- 3) про повернення справи прокуророві;
- 4) про направлення справи за підсудністю;
- 5) про закриття справи;
- 6) про повернення справи на додаткове розслідування.

Після призначення справи досудового розгляду суддя повинен забезпечити прокуророві, підсудному, його захисникові, потерпілому можливість ознайомитися з матеріалами справи.

Справа повинна бути призначена до розгляду в суді не пізніше 10 діб, а у випадках складності справи — не пізніше 20 діб з дня попереднього її розгляду.

IV. Четвертим етапом цивільного судочинства є розгляд кримінальної справи у суді. Розгляд кримінальної справи в суді має декілька етапів:

- 1) відкриття судового засідання (перевірка присутності учасників засідання та свідків, оголошення складу суду, роз'яснення учасникам процесу їхніх прав);
- 2) оголошення обвинувального висновку;
- 3) дослідження доказів (судове слідство — допит підсудного, потерпілого, свідків, дослідження письмових, речових та інших доказів, заслуховування аудіоматеріалів, перегляд відеоматеріалів, заслуховування експертів, оголошення актів експертиз);
- 4) судові дебати (першими виступають прокурор та громадський обвинувач, потім — інші учасники процесу, потім — громадський захисник та адвокат підсудного, потім надається останнє слово підсудному);
- 5) постановлення вироку судом і його оформлення (у нарадчій кімнаті);
- 6) оголошення вироку, ухвали, постанови судом.

V. П'ятим етапом є виконання вироку. У випадку незгоди особи із рішенням суду, вона має право на перегляд судових рішень.

Як свідчить судова практика, постановлені судами вироки не завжди відповідають вимогам законності та обґрунтованості. Ще в минулому столітті російський вчений І.Я.Фойницький писав, “що розгляд справи у одній судовій інстанції, незважаючи на усі турботи про його належну побудову, залишає можливість помилки у вироку”, а тому без існування можливості його перегляду “інтереси правосуддя стають незабезпеченими і судові вироки перестають бути, відображенням істини”.

Перегляд судових рішень у кримінальних справах — це урегульована законом діяльність судів вищого рівня по розгляду справ за скаргами учасників судового розгляду і поданням прокурора на судові рішення, що не набрали або набрали законної сили, та вирішення питання про законність, обґрунтованість і справедливість цих судових рішень.

Предметом перегляду судових рішень є: вироки, постановлені судами першої інстанції, та вироки суду присяжних; постанови судів першої інстанції про застосування чи незастосування примусових заходів виховного і медичного характеру; ухвали (постанови), винесені судами першої інстанції, про закриття справи або направлення справи на додаткове розслідування; вироки, ухвали і постанови апеляційного суду, постановлені ним як судом першої інстанції; вироки і ухвали апеляційного суду, постановлені ним в апеляційному порядку; інші постанови (ухвали), винесені судом першої інстанції, та ухвали судів апеляційної інстанції щодо них, за винятком випадків, визначених кримінально-процесуальним законом; ухвали касаційного суду, постановлені ним у касаційному порядку; окремі ухвали, постановлені місцевим, апеляційним і касаційним судом.

Кримінально-процесуальний кодекс України передбачає кілька форм перегляду судових рішень у кримінальних справах, їх кількість обмежена, оскільки безкінечне оскарження судових рішень призведе до неефективності правосуддя. Закон визначає такі *форми перегляду судових рішень*:

- 1) у порядку апеляційного провадження;
- 2) у порядку касаційного провадження;
- 3) у порядку виключного провадження.

Перегляд судових рішень може стосуватися питань факту (фактичних обставин справи) і питань права (норм кримінального і кримінально-процесуального закону).

Отже, однією з форм перегляду судових рішень є перегляд в *апеляційному порядку*. За апеляційною формою здійснюється перегляд судових рішень, які не набрали законної сили, внаслідок подання учасниками судового розгляду апеляції. Строк апеляційної скарги на вирок — протягом 15 днів з моменту його оголошення, а засудженим, які перебувають під вартою — протягом 15 днів з моменту вручення копії вироку.

Постановлення законного судового рішення повинно гарантуватися наявністю можливості перевірки судового рішення ще й вищою (у порівнянні з апеляційною) інстанцією - касаційною. Отже, формою перегляду є й перегляд судових рішень у порядку *касаційного провадження*. За

загальним правилом, рішення касаційної інстанції з питань правильності застосування норм кримінального і кримінально-процесуального закону є остаточним. Воно може переглядатися у виняткових випадках лише найвищою судовою інстанцією — Верховним Судом України або у зв'язку з нововиявленими обставинами, які свідчать про неправильність засудження або виправдання підсудного. Строк касаційної скарги на вирок — протягом 1 місяця з моменту його оголошення, а засудженим, які перебувають під вартою — протягом 1 місяця з моменту вручення копії вироку.

Закон передбачає й таку форму перегляду судових рішень, як перегляд у порядку *виключного провадження*. В такому порядку можуть переглядатися справи у зв'язку з нововиявленими обставинами і неправильністю застосування кримінального закону та істотного порушення кримінально-процесуального закону, які істотно вплинули на правильність судового рішення. Перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами є самостійною формою перегляду. За такою формою можуть переглядатися судові рішення, які набрали законної сили, і тільки за умови, що про обставини, які потребують перегляду, суд, що постановив судові рішення, не міг знати, і ці обставини свідчать про неправильність судового рішення.

Щодо перегляду судових рішень у зв'язку з неправильним застосуванням кримінального закону та істотним порушенням кримінально-процесуального закону, то фактично — це повторний перегляд за підставами, які передбачені законом як касаційні, тобто перегляд з питань права. Окремі фахівці називають такий перегляд повторною касацією.

Контрольні запитання:

1. Що таке кримінальний процес?
2. Хто може бути його учасниками? Охарактеризуйте їх.
3. Які розрізняють етапи кримінального процесу?
4. За якими приводами може бути порушено кримінальну справу, відмовлено у її порушенні?
5. Що ви знаєте про органи дізнання та досудового слідства?
6. Що таке запобіжні заходи? Які ви знаєте запобіжні заходи?

Список рекомендованих нормативно-правових актів до теми:

1. Конституція України від 28.06.1996 р.
2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р.
3. Кримінально-процесуальний кодекс України: Закон України від 28.12.1960 р.
4. Про застосування амністії в Україні: Закон України від 01.10.1996.
5. Про амністію: Закон України від 11.07.2003.
6. Про Положення про порядок здійснення помилування: Указ Президента України від 19.07.2005.
7. Про Комісію при Президенті України у питаннях помилування: Указ Президента від 22.01.1997 р.

Тестові завдання до теми:

1. Назвіть приводами до порушення кримінальної справи, передбачені КПК?
 - 1) заяви підприємств щодо появи працівника у нетверезому стані на робочому місці; 2) повідомлення громадян, які затримали підозрювану особу на місці вчинення злочину або з поличним; 3) явка з попередженням про вчинення злочину; 4) повідомлення, опубліковані в пресі;
2. Кримінальну справу не може бути порушено, а порушена справа підлягає закриттю у наступних випадках:
 - 1) за відсутністю дії у злочину; 2) за відсутністю в діянні складу злочину; 3) щодо особи, яка не досягла на час вчинення суспільне небезпечного діяння 14-ти років; 4) за примиренням обвинуваченого, підсудного із потерпілим у справах, які порушуються не інакше, як за скаргою, потерпілого, крім певних випадків;
3. Провадження в кримінальній справі може бути закрите судом у зв'язку:

1) з дійовим каяттям; 2) з примиренням обвинуваченого, підсудного з дізнавачем або слідчим; 3) із застосуванням до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру; 4) з передачею особи на руки батькам.

4. Учасниками кримінального процесу є:

1) обвинувачуваний; 2) підозрюваний; 3) керівник підприємства; 4) репортер засобу масової інформації, який висвітлює хід слідства.

5. Органами дізнання згідно КПК є:

1) поліція; 2) податкова інспекція; 3) органи безпеки; 4) командири військових частин, з'єднань, начальники військових установ;

6. Запобіжними заходами у кримінальному процесі є:

1) підписка про невихід; 2) розписка; 3) порука громадської організації або трудового колективу; 4) взяття під варту;

7. Розгляд кримінальної справи в суді має наступні етапи:

1) відкриття судового засідання (перевірка присутності учасників засідання та свідків, оголошення складу суду, роз'яснення учасникам процесу їхніх прав); 2) оголошення змісту Кримінально-процесуального кодексу України; 3) дослідження доказів (судове слідство — допит підсудного, потерпілого, свідків, дослідження письмових, речових та інших доказів, заслуховування аудіоматеріалів, перегляд відеоматеріалів, заслуховування експертів, оголошення актів експертиз); 4) постановлення висновку судом.

8. Основним джерелом кримінально-процесуального права є:

1) Кримінальний кодекс України; 2) Процесуальний кодекс України; 3) Судовий кодекс України; 4) Кримінально-процесуальний кодекс України.

9. Апеляція в кримінальному процесі – це:

1) перегляд судового рішення, що набрало законної сили; 2) перегляд судового рішення, що не набрало законної сили; 3) скасування рішення нижчестоячого суду у кримінальній справі; 4) звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

10. Касація в кримінальному процесі – це:

1) перегляд судового рішення, що набрало законної сили; 2) перегляд судового рішення, що не набрало законної сили; 3) скасування рішення нижчестоячого суду у кримінальній справі; 4) звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ТА ІНШОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

I. Нормативно-правові акти:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996.
2. Про внесення змін до Конституції України: Закон України від 8.12.2004.
3. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990.
4. Про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради України від 24.08.1991.
5. Про правонаступництво України: Закон України від 12.09.1991.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7.12.1984.
7. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971.
8. Житловий кодекс України від 30.06.1983.
9. Митний кодекс України: Закон України від 12.12.1991.
10. Повітряний кодекс України: Закон України від 4.05.1993
11. Лісовий кодекс України: Закон України від 21.01.1994.
12. Кодекс України про надра: Закон України від 27.07.1994.
13. Водний кодекс України: Закон України від 6.06.1995.
14. Водний кодекс України: Закон України від 6.06.1995
15. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001.
16. Земельний Кодекс України: Закон України від 21.10. 2001.
17. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002.
18. Цивільний кодекс України: Закон України 16.01.2003.
19. Господарський кодекс України: Закон України 16.01.2003.
20. Кримінально-процесуальний кодекс України: Закон України від 28.12.1960.
21. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993
22. Про адвокатуру: Закон України від 19.12.1992.
23. Про біженців: Закон України від 24.12.1993.
24. Про амністію: Закон України від 11.07.2003.
25. Про ветеринарну медицину: Закон України від 25.06.1992.
26. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України від 6.04.2004.
27. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 25.03.2004.
28. Про вибори Президента України: Закон України від 5.03.1999.
29. Про вищу освіту: Закон України від 17.01.2002.
30. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України від 30.06.1999.
31. Про відпустки: Закон України від 15.11.1996.
32. Про всеукраїнський та місцеві референдуми: Закон України від 19.06.1992.
33. Про господарські товариства: Закон України від 19.09.1991.
34. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001.
35. Про державний бюджет України на 2008 р. Закон України від 28.12.2007.
36. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 5.10.2000.
37. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992.
38. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців: Закон України від 15.05.2003.
39. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993.
40. Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам: Закон України від 16.11.2000.
41. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: Закон України від 1.06.2000.
42. Про екологічну експертизу: Закон України від 9.02.1995.
43. Про житловий фонд соціального призначення: Закон України від 12.01.2006 р.
44. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 9.07.2003.
45. Про зайнятість населення: Закон України від 01.03.91

46. Про застосування амністії в Україні: Закон України від 01.10.1996.
47. Про захист прав споживачів: Закон України 12.05.1991.
48. Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 26.06.1997.
49. Про звернення громадян: Закон України від 13.05.1999.
50. Про Кабінет міністрів України: Закон України від 21.12.2006.
51. Про карантин рослин: Закон України від 30.06.1993.
52. Про колективні договори і угоди: Закон України від 01.06.93.
53. Про комітети Верховної Ради України: Закон України від 4.04.1995.
54. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16.10.1996.
55. Про концесії: Закон України від 1.07.1999.
56. Про міліцію: Закон України від 20.12.1990.
57. Про місцеве самоврядування: Закон України від 21.05.1997.
58. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9.04.1999.
59. Про молодіжні та дитячі громадські організації: Закон України від 01.12.1999.
60. Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку: Закон України від 29.11.2001.
61. Про оплату праці: Закон України від 24.03.95.
62. Про оподаткування прибутку підприємств: Закон України від 22.05.1997.
63. Про органи реєстрації актів громадянського стану: Закон України від 24.12.1993.
64. Про оренду землі: Закон України від 6.10.1998.
65. Про освіту: Закон України від 23.03.1996.
66. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16.10.1992.
67. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001.
68. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991.
69. Про охорону праці: Закон України від 14.10.92.
70. Про патентування деяких видів підприємницької діяльності: Закон України від 10.02.1998 р.
71. Про пенсії за особливі заслуги перед Україною: Закон України від 1.06.2000.
72. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 5.11.1991.
73. Про плату за землю: Закон України від 3.07.1992.
74. Про податок з доходів фізичних осіб: Закон України від 22.05.2003.
75. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15.11.2001.
76. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 3.03.1998.
77. Про приватизацію державного житлового фонду: Закон України від 19.06.1992.
78. Про природно-заповідний фонд: Закон України від 16.06.1992.
79. Про прокуратуру: Закон України від 5.11.1991
80. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999
81. Про систему оподаткування: Закон України від 18.02.1997.
82. Про службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992
83. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 7.06.2001.
84. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України від 5.02.1993.
85. Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11.07.2002
86. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 28.02.1991.
87. Про статус народного депутата України: Закон України від 17.11.1992.
88. Про страхування: Закон України від 7.03.1996.
89. Про тваринний світ: Закон України від 13.12.2001.
90. Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини: Закон України від 23.12.1997.
91. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30.06.2004.
92. Про Червону книгу України: Закон України від 7.02.2002.
93. Про Регламент Верховної Ради України: Постанова Верховної Ради України від 16.03.2006.
94. Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва: Указ Президента України від 28.06.1999.
95. Про Положення про порядок здійснення помилування: Указ Президента України від 19.07.2005.

96. Про Комісію при Президенті України у питаннях помилування: Указ Президента від 22.01.1997 р.
97. Про основні положення податкової політики в Україні: Постанова Верховної Ради України від 4.12.1996.
98. Про службові жилі приміщення: Постанова Ради Міністрів УРСР від 4.02.1988.
99. Про затвердження примірного положення про гуртожитки: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 3.06.1986.
100. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності: Указ Президента від 9.06.1997.

II. Література:

1. Алексеев С.С. Общая теория государства и права. М., 1994
2. Белов Д.М., Бисага Ю.М. Конституційно-правовий статус президента в Україні та Франції. – Ужгород: “Ліра” - 2007.
3. Бисага Ю. М., Митровка Я. В., Бачинська А. В., Алмаші М. М. Референдум: теорія, історія та практика. – Ужгород: “Ліра”, 2003.
4. Бисага Ю.М., Алмаші М.М., Алмаші І.М. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні. – Ужгород. – 2004.
5. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Митровка Я.В., Ленгер Я.І. та ін. Конституційне право України. – Ужгород. – 2007.
6. Бисага Ю.М., Гомонай В.В., Чечерський В.І. Конституційно-процесуальне право України. – Ужгород: “Ліра”. – 2008.
7. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М. Вибори Президента України: український та зарубіжний досвід. – Ужгород: “Ліра”. – 2003.
8. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М. Коментар до законопроекту “Про внесення змін до Конституції України”. – Ужгород. – 2004.
9. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М. Мала юридична енциклопедія з конституційного права та процесу. – Ужгород: Ліра. – 2004.
10. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Чопей І.В., Белов Д.М., Ленгер Я.І. Права людини. – Ужгород: “Ліра”. – 2008.
11. Бисага Ю.М., Рогач О.Я., Бачинська А.В. Муніципальне право України. – Ужгород: “Ліра”. – 2008.
12. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М. Коментар до Закону України “Про вибори Президента України”. – Ужгород: “Ліра”. – 2003.
13. Гайдук М.М. Конституційне право України. - К.: Юрінком, 2000.
14. Гнатишин І.В. Конституційне право України. - К.: Вентурі, 2001.
15. Гончаренко В.Г. Правознавство. – К.: Інформаційно-правовий центр, 2002.
16. Жерутов Р.Т. Теория государства и права. Уч. пос. для вузов. М., 1995
17. Загальна теорія держави і права / За ред. проф. Цвіка М.В., Ткаченка В.Д., Петришина О.В. – Х.: Право. – 2002.
18. Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави і права: Підручник. – Львів: “Новий Світ - 2000”. – 2003.
19. Колодій А.М., Лисенков С.Л., Медведчук В.В. Основи конституційного ладу України. - К.: Либідь, 1997.
20. Конституційне законодавство України. – К., 2000.
21. Конституційне право України (ред. Погоріло В.Ф.). – К., 2000.
22. Конституційне право України (ред. Тація В.Я., Погорілка В.Ф., Тодики Ю.М.). – К., 1999.
23. Котюк В.О. Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник. – К., 2005.
24. Котюк В.О. Основи держави і права: Навчальний посібник. – К., 1997.
25. Кравчук М.В. Правознавство. – Тернопіль: Карт-бланш, 2003.
26. Кримінальне право України / За ред. Мельника М.І. – К.: Юридична думка. – 2004.
27. Лемак В.В. Основи держави і права. – Ужгород. – 1997.
28. Лемак В.В. Основи правознавства: тестові завдання. – Ужгород. – 2006.
29. Мелещенко В.Ф. Основи конституційного права України. - К.: Наукова думка, 1998.
30. Молдаван В.В., Чулінда Л.І. Правознавство. – К., 2006.

31. Основи правознавства: Підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів / За заг. ред. В.С. Журавського. – К., Юридична думка, 2004.
32. Основи правознавства: Підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів / За ред. І.Б. Усенка. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К., Ірпінь, ВТФ “Перун”, 2003.
33. Основи правознавства: типові тестові завдання для вступного іспиту. – Львів. – 2000.
34. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. К., 2001.
35. Ратушняк С.П. Правознавство: Навчальний посібник для 10-11 класів: у 2 частинах. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007.
36. Сімейне право України / За ред. Червоного Ю.С. – К: Істина. – 2004.
37. Скаун О.Ф. Теорія держави і права. – Х: Консум. – 2002.
38. Трудове право України / За ред. Пилипенко П.Д. – К., 2004.
39. Чулінда Л.І. Українська правнича термінологія. – К.: Магістр ХХ століття. – 2004.
40. Юридичні терміни. Тлумачний словник / За ред. Гончаренка В.Г. – К.: Либідь. – 2003.
41. Мартинюк Р. С., Філіп’єв А. О., Самолюк В.В. - Основи правознавства. – К., 2004.
42. Копейчиков В.В. Правознавство. – К., 2003.